

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Sayı: 31
2025

**TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi
Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of
Cultural Inventory**

TÜBA-KED uluslararası hakemli bir dergi olup TUBİTAK ULAKBİM TRDİZİN, Avrupa İnsani Bilimler Referans İndeksi (ERIH PLUS) ve EBSCO-Art & Architecture Source database veritabanlarında taranmaktadır.

TÜBA-KED is an international refereed journal and indexed in the TUBİTAK ULAKBİM TRDİZİN, The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS) and EBSCO-Art & Architecture Source database.

Yayın Sahibi / Owner:

Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı adına / on behalf of Turkish Academy of Sciences
Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER (Başkan / President)

**Sorumlu Yazı İşleri Müdürü /
Managing Editor**

Mete KURT

Teknik Editör / Technical Editor

Doç. Dr. Haydar YALÇIN

**Basın ve Halkla İlişkiler /
Press & Public Relations**

Asiye KOMUT ŞANLI

Grafik Tasarım / Graphic Design

Ali Buğra ERGİN

İletişim Asistanı / Communication Assistant
Büşra AYĞÜN

**Yayın Şekli ve Yayın Türü /
Publication Form and Publication Type**

6 aylık, Türkçe / İngilizce. Yaygın süreli yayın.
Biannual, Turkish / English. Common periodical.

Baskı / Publisher: Ankara Basım Yayın Hizmetleri - Başak Mah. 1704. Sokak No:2/9 Mamak/Ankara

Sayı / Issue: 31/2025 (500 adet)

Basıldığı Tarih : 23 Haziran 2025

Publication Date: 23 June 2025

ISSN: 1304 - 2440

e-ISSN: 2667-5013

**TÜBA-KED Yazışma Adresi
TUBA-KED Postal Address**

Türkiye Bilimler Akademisi
Maçka Kütüphanesi, Maçka Caddesi
İTÜ Yabancı Diller Yüksekokulu
(Maçka Silahhane Binası)
No:4 Şişli - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: +90 0212 219 16 60
Faks: +90 212 514 9996
E-posta - E-mail: tuba-ked[at]tuba.gov.tr
tubaked.tuba.gov.tr

**Türkiye Bilimler Akademisi
Turkish Academy of Sciences**

Vedat Dalokay Caddesi No: 112 06670

Çankaya- Ankara / TÜRKİYE

Tel: +90 312 442 29 03

Faks: +90 312 442 72 36

www.tuba.gov.tr

© Türkiye Bilimler Akademisi, 2025

© Turkish Academy of Sciences, 2025

(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da manyetik bant haline getirilemez.
(Kaynağı belirtilmemiş görseller, makalelerin yazarlarına aittir.)

*All rights are reserved. Except for the short citations, the manuscripts cannot be reproduced, converted into CDs or magnetic tape in any way without the written permission of the publisher.
(All images without specific references can be accepted as authors' images)*

Kapak Fotoğrafı / Cover Image

Ribat (Kervansaray) Kitabesi
Saliha TANIK (2023)

**TÜBA-KED
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ KÜLTÜR ENVANTERİ DERGİSİ**

TÜBA-KED, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından altı aylık olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

DERGİNİN KAPSAMI VE YAYIN İLKELERİ

Kültürel mirasın belgelenmesi, tanıtımı ve yaşatılarak gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla 2003 yılında yayımlanmaya başlayan TÜBA-KED, her türlü maddi kalıntı, kültürel peyzaj, dekoratif sanatlar, doğal çevre, sözlü gelenek ve anlatımlar, gösteri sanatları, inançlar, ritüeller, şöenler, doğa ve evrenle ilgili toplumların belleklerinde yer etmiş olay ve uygulamalar olmak üzere sayısı daha da arttırılabilecek her türlü somut ve somut olmayan değerleri içeren uluslararası hakemli bir dergidir.

Kültür kavramı altında gerçekleşen tüm faaliyetlerin ortak zemini olmayı hedefleyen TÜBA-KED, ilke olarak, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmaksızın arkeoloji, sanat tarihi, kırsal ve kentsel mimari, kırsal ve kentsel peyzaj, kültürel peyzaj, kentsel arkeoloji, endüstriyel arkeoloji, etnografya, etnobotanik, jeoarkeoloji ve tarih ile ilgili çalışmalara yer vermektedir. Ayrıca toplulukların, grupların ve bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araç-gereçler ile kültürel mekânlar gibi farklı ölçek ve nitelikteki kültürel mirasa yönelik her türlü belgeleme, envanter ve sözlü tarih çalışmaları derginin kapsamı içindedir. Bununla birlikte dergimiz, kültür kavramı içinde tespit edilen tüm uygulamaların korunması, onarımı, sergilenmesi, topluma kazandırılması ve kültür sektörü olarak değerlendirilmesine yönelik proje ve fikirlerle açık olup bu alanlarda bir forum oluşturma işlevini de üstlenmiştir.

2003 yılında “Kültür Envanteri Dergisi” adı ve içeriği ile yola çıkan TÜBA-KED, sadece envanter çalışmaları ile sınırlı kalmayıp, yukarıda sıralanan çalışma alanlarının tamamından bilimsel nitelikte olmak üzere her türlü bilimsel yazıyı kabul etmektedir. Derginin ilgili kurulları tarafından değerlendirmeye alınan yayın başvurularının daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olması ön şarttır. Derginin yayın ilkeleri ve yazım kuralları ile ilgili detaylı bilgilere <http://tubaked.tuba.gov.tr> adresinden ulaşmak mümkündür.

**TÜBA-KED
THE TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF CULTURAL INVENTORY**

TÜBA-KED is an international peer-reviewed journal published biannually by the Turkish Academy of Sciences (TÜBA). The decisions regarding editorial policy, scope and content of the journal is taken by the Editorial Board that determined by the Turkish Academy of Sciences Council.

THE SCOPE AND PUBLICATION POLICIES OF TÜBA-KED

Turkish Academy of Sciences - Journal of Cultural Inventory (TÜBA-KED), which started publication in 2003 with the aim to document, promote and transfer cultural heritage to the new generation, is an international peer-reviewed journal with a wide-ranging scope covering all kinds of tangible remains, cultural landscapes, decorative arts, natural environment, oral traditions and narrations, performing arts, beliefs, rituals, festivals, events and praxes concerning nature and the universe that have made a place in the memory of the society as well many other tangible and intangible values.

Striving to become a common ground for all activities that take place under the concept of culture, the TÜBA- Journal of Cultural Inventory, as a principle, is open to all kinds of studies about archeology, art history, rural and urban architecture, rural and urban landscaping, urban archeology, industrial archeology, ethnography, ethno-botany, geo-archeology and history without limitation of period and geographical region. Also documentation, inventory and oral history studies concerning cultural heritage in different scales and types such as praxes, representations, narratives, information, skills, tools related to these and cultural spaces attributed as a constituent of their cultural heritage by societies, groups and individuals, are within the scope of the journal. In addition, our journal is open to all projects and ideas concerning the conservation, preservation, presentation of all the features defined within the concept of culture, their repossession to the society as well as their appraisal as culture sector; while it has also undertaken the role to establish a forum in these fields.

Having set out with the name and content of the “TÜBA- Journal of Cultural Inventory” in 2003, the journal is not limited to inventory work only, and hence, all kinds of articles with scientific content on the fields mentioned above are accepted as well. While, it is a prerequisite that, the manuscripts submitted to the journal and accepted for the evaluation by the journal’s relevant boards, should not be under consideration or peer review somewhere else, or should not have been accepted for publication or in press or published elsewhere. Detailed information about the publication principles of the journal and the instructions for the authors are available at <http://tubaked.tuba.gov.tr>.

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Kurucu (Founder)

Prof.Dr. Ufuk ESİN (İÜ)

Editörler (Editors)

Prof. Dr. Zeynep TARIM (İstanbul Ü) (Baş editör/ Editor in Chief)

Prof. Dr. Gözde RAMAZANOĞLU (ÇÜ)

Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI (NEÜ)

Prof. Dr. Ubeydullah SEZİKLİ (YÜ)

Prof. Dr. Dicle AYDIN (NEÜ)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Mert Nezih RİFAİOĞLU (İSTE)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Haydar YALÇIN (EÜ)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Kevser ÇINAR (NEÜ)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Murat ÇELİK (AYBÜ)

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Sarp ALATEPELİ (İKÇÜ)

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Füsun ALİOĞLU (Kadir Has Ü)	Prof. Dr. Ebru ERDÖNMEZ DİNÇER (İstanbul Ü)
Prof. Dr. Tomris Elvan ALTAN ERGUT (ODTÜ)	Prof. Dr. İclal DİNÇER (YTÜ)
Prof. Dr. A. Güeliz BİLGİN ALTINÖZ (ODTÜ)	Prof. Dr. Necmettin DOĞAN (İstanbul Ticaret Ü)
Prof. Dr. Köksal ALVER (İstanbul Ü)	Prof. Dr. Ersin DOĞER (Ege Ü)
Prof. Dr. Rüçhan ARIK (ÇOMÜ)	Doç. Dr. Lale DOĞER (Ege Ü)
Prof. Dr. Oluş ARIK (ÇOMÜ)	Prof. Dr. Neslihan DOSTOĞLU (İstanbul Kültür Ü)
Doç. Dr. Mehmet Ali AYDEMİR (Muş Alparslan Ü)	Prof. Dr. Remzi DURAN (Selçuk Ü)
Prof. Dr. Ayşe AYDIN (Muğla Sıtkı Koçman Ü)	Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Ü)
Prof. Dr. Serpil BAĞCI (Hacettepe Ü)	Doç. Dr. Zeynep Emel EKİM (Medipol Ü)
Prof. Dr. Ömür BAKIRER (ODTÜ)	Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Ü)
Prof. Dr. Ali BAŞ (Selçuk Ü)	Prof. Dr. Namık ERKAL (TEDÜ)
Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL (Uşak Ü)	Prof. Dr. Osman EROL (İstanbul Ü)
Prof. Dr. Kenan BİLİCİ (Ankara Ü)	Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Ü)
Prof. Dr. Cânâ BİLSEL (ODTÜ)	Prof. Dr. Akın ERSOY (İKÇÜ)
Prof. Dr. Demet BİNAN (MSGSÜ)	Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Ü)
Prof. Dr. Can BİNAN (YTÜ)	Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY (Ege Ü)
Prof. Dr. Hümeysra BİROL (Dokuz Eylül Ü)	Prof. Dr. Yaşar Erkan ERSOY (Yaşar Ü)
Dr.Öğr.Üyesi Rüstem BOZER (Ankara Ü)	Dr. Fuat GÖKÇE (ODTÜ)
Doç. Dr. Hülya BULUT (Muğla Sıtkı Koçman Ü)	Prof. Dr. Turan GÖKÇE (FSMVÜ)
Prof. Dr. Nicholas CAHILL (Wisconsin-Madison Ü)	Prof. Dr. Emel GÖKSU (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Mehmet Cengiz CAN (YTÜ)	Prof. Dr. Tülin GÖRGÜLÜ (YTÜ)
Prof. Dr. Kenan ÇAĞAN (Samsun Ü)	Prof. Dr. Neriman ŞAHİN GÜÇHAN (ODTÜ)
Prof. Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL (İKÇÜ)	Prof. Dr. Nuran ZEREN GÜLERSOY (Işık Ü)
Prof. Dr. Halit ÇAL (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)	Prof. Dr. Deniz GÜNER (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Rafet Gül GÜRTEKİN DEMİR (Ege Ü)	Prof. Dr. Özlem GÜZEL (Akdeniz Ü)

Prof. Dr. Gül IŞIN (Akdeniz Ü)	Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Ü)
Prof. Dr. Başak İPEKOĞLU (İYTE)	Doç. Dr. Yasemin POLAT (Ege Ü)
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Ü)	Prof. Dr. Christopher ROOSEVELT (Koç Ü)
Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Ü)	Prof. Dr. Mustafa SANDIKCI (Afyon Kocatepe Ü)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Ü)	Prof. Dr. Nadide SEÇKİN (Kırkırelili Ü)
Prof. Dr. Machiel KİEL (Netherlands Institute in Türkiye)	Doç. Dr. Semra SÜTGİBİ (Ege Ü)
Prof. Dr. Osman KONUK (İKÇÜ)	Prof. Dr. Zeren TANINDI (Sabancı Ü)
Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU (MSGSÜ)	Prof. Dr. Cumhuri TANRIVER (Ege Ü)
Prof. Dr. Ayşegül KÖROĞLU (Ankara Ü)	Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP (Hacettepe Ü)
Doç. Dr. Sema KÜSKÜ (İKÇÜ)	Prof. Dr. Cahit TELCİ (İKÇÜ)
Prof. Dr. Heath LOWRY (Princeton Ü)	Prof. Dr. Tamer TOPAL (ODTÜ)
Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ (Ege Ü)	Doç. Dr. Elvan TOPALLI (Uludağ Ü)
Prof. Dr. Hasan MERT (Ege Ü)	Dr. Öğr. Üyesi Faruk TUNCER (YTÜ)
Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM (MSGSÜ)	Dr. Öğr. Üyesi Nüket TUNCER (YTÜ)
Prof. Dr. Gülru NECİPOĞLU (Harvard Ü)	Doç. Dr. Sarp Selim TUNÇOKU (İYTE)
Prof. Dr. Mehmet OCAKÇI (İTÜ)	Prof. Dr. Ahmet TÜRER (ODTÜ)
Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)	Doç. Dr. Hasan UÇAR (Ege Ü)
Prof. Dr. Gönül ÖNEY (Ege Ü)	Doç. Dr. Aygül UÇAR (Ege Ü)
Prof. Dr. Hakkı ÖNKAL (Dokuz Eylül Ü)	Prof. Dr. Yelda OLCAY UÇKAN (Anadolu Ü)
Prof. Dr. Mustafa ÖZER (İstanbul Medeniyet Ü)	Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (ÇOMÜ)
Dr. Nimet ÖZGÖNÜL (ODTÜ)	Prof. Dr. Nil UZUN (ODTÜ)
Prof. Dr. Devrim ÖZKAN (Gaziantep Ü)	Prof. Dr. Zeynep Gül ÜNAL (YTÜ)
Prof. Dr. Deniz ÖZKUT (İKÇÜ)	Prof. Dr. Harun ÜRER (İKÇÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Şebnem PARLADIR (İKÇÜ)	Prof. Dr. Zekiye YENEN (YTÜ)
Prof. Dr. Saim PARLADIR (İKÇÜ)	Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU (Koç Ü)
Prof. Dr. Mustafa Sacit PEKAK (Hacettepe Ü)	Prof. Dr. Hasan YILDIRIM (Ege Ü)
Prof. Dr. Şule PFEIFFER (Atılım Ü)	Prof. Dr. Yılmaz YILDIRIM (İKÇÜ)
Doç. Dr. Ebru OMay POLAT (YTÜ)	Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Ü)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editör'ün Notu	8
<i>Editor's Note</i>	9
 Ankara Roma (Caracalla) Hamamı Taşıyıcı, Isıtma ve Su Sistemlerinde Kullanılan Pişmiş Toprak Malzemelerin Ham Madde Özellikleri <i>Raw Material Properties of the Terracotta Materials Used in Structural, Heating and Water Systems of Roman (Caracalla) Bath in Ankara</i> Zeynep TANRIVERDİ - Ali Akın AKYOL - Yusuf Kağan KADIOĞLU	11
 Aizanoi Kazısından Bir Grup Saldırı ve Savunma Ekipmanı <i>A Group of Attack and Defense Equipment from the Excavation of Aizanoi</i> Bulut CESUR	33
 Kapadokya Bölgesi Bizans Kiliselerinde "Masumların Katli" Sahnesi <i>"Massacre of the Innocents" Scene in Byzantine Churches of Cappadocia</i> Gizem ÖNCELEN	53
 Geç Antik Dönemden Günümüze Hah (Anıtlı) Köyü'nün Süryani Ortodoks Dini Yapıları ve Korunma Durumları <i>Syriac Orthodox Religious Buildings and their Protection Situation in the Village of Hah (Anıtlı) from the Late Antique Period to the Present</i> Erdal DİNÇ - Neslihan DALKILIÇ	67
 Remains of a Caravanserai from the Seljuk Period: Adıyaman Damlacık Caravanserai <i>Selçuklu Dönemi Kervansaray Kalıntısı: Adıyaman Damlacık Kervansarayı</i> Gülin PAYASLI OĞUZ - Dilan KAKDAŞ ATEŞ	93
 Ankara Etnografya Müzesi'nde Sergilenen Dini ve Ticari Yapılara Ait Kitâbelerin Türk Hat Sanatı Bakımından Değerlendirilmesi <i>An Evaluation of Inscriptions from Religious and Commercial Buildings Exhibited at the Ankara Ethnography Museum in Terms of Turkish Calligraphy</i> Saliha TANIK	107
 Çumra Minberleri <i>Çumra Minbars</i> Ayşe Nur TAŞDELEN	123

Edirne’de Geç Dönem Osmanlı Mimarlığının İki Örneği:

Rum Erkek Okulu ve Zapyon Rum Kız Okulu

Two Examples of Late Ottoman Architecture in Edirne:

The Greek Boys’ School and the Zappeion Greek Girls’ School

Müjde Dila GÜMÜŞ 155

Osmanlı İlköğretim Kurumlarının Değişimi:

Evkâf Nezareti ve Mimar Kemalettin Tarafından Üretilen İptidai Tip Projeleri

The Change of Ottoman Primary Education Institutions:

Primary School Type Projects of the Ministry of Evkâf and Architect Kemalettin

Yekta ÖZGÜVEN - Nadide Ebru YAZAR 169

The Recognition of Algeria’s Lighthouses as Maritime Heritage: Case of Tipaza’s Lighthouse

Cezayir’deki Deniz Fenerlerinin Denizcilik Mirası Olarak Tanınması: Tipaza Deniz Feneri Örneği

Lila AMROUN - Youcef SI YOUCEF 191

UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi’nde Yer Alan

Harput’taki Somut Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik Bir Alan Araştırması

A Field Study on the Conservation of Tangible Cultural Heritage in Harput,

Which is Included in the UNESCO World Heritage Tentative List

Buse Hatun CİRİT - Sümeyra UYANIK - Osman AYDEMİR

İhsan YILMAZ - Mehmet ELBAN 215

EDİTÖR'ÜN NOTU

TÜBA-KED, Sanat Tarihi, Mimarlık, Mimarlık tarihi ve müzecilik ve yan disiplinlerden gelen birbirini tamamlayan çalışmalarla yayın hayatını sürdürmektedir. Dergi kültürel miras içindeki mimari yapılar ve sanat eserleri yanında, müze malzemesinin akademik tasnif ve değerlendirmelerini içeren makale zenginliğiyle alana katkı yapmaktadır. Derginin amacı eskiçağdan bugüne kültürel miras kapsamına giren sanat eserleri ile kültürel miras envanterlerinin tahlil ve değerlendirmelerini içeren makaleler yayınlamaktır. Bu bağlamda yeniden restorasyona alınan yapılar, müzelerde tasnifi yapılmış ancak değerlendirilmesi gerekli nesneler, geçmiş yüzyılların mimari ve sanat eserleri, günlük kullanım objelerinin özellikleri ve üretildikleri çağ ile bağlamlarını içeren çalışmaların yayınlanmasına öncelik verilmektedir. Tarihi eserlerin güncel koruma problemleri, uygulamalar, öneriler ve bakımlarını konu alan çalışmalara da yer verilmektedir. TÜBA-KED, kültürel mirası akademik disiplin içinde belgelemeyi hedeflerken, makalelerin içinde özgün görsel malzemenin yayınlanmasına da önem vermektedir.

Bu sayıda Türkiye coğrafyasının çeşitli kültür merkezlerinden gelen çalışmalarla ülkenin kültürel coğrafyasının farklı yerlerine işaret eden Edirne, Ankara, Mardin-Midyat, Kütahya-Çavdarhisar Aizanoi, Konya-Çumra, Kapadokya, Adıyaman-Kâhta, Harput ve çevresine odaklanan ayrıca Cezayir kıyı şeridiyle Akdeniz coğrafyasını dahil eden Roma Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminden kültürel miras ile ilgili makaleler yer almaktadır.

Derginin ilk makalesi Ankara’da bulunan Roma dönemine ait hamamın ısıtma ve su sistemlerinde kullanılan malzemeyi incelemeyi hedefliyor. Bugün bir açık hava müzesi olan hamamın, taşıyıcı malzeme, ısıtma ve su taşıyıcı sistemlerinde kullanılan pişmiş topraktan üretilen tuğlaları analiz ederek, bu çerçevede kazı sonuçlarını da değerlendirmektedir. Bizans dönemi Kapadokya kiliseleri duvar resimlerindeki “Masumların Katli” sahnelerini ele alan diğer makale, Bizans mirasının Anadolu’da ortaya çıkan kalıntıların resim üzerinden değerlendirmesini içerirken, dönemin inanç yapısının ikonografik örneklerini göstermektedir. Kütahya civarındaki Antik Aizanoi Kentinde 2018’e kadar yapılan kazıların sonucunda elde edilen savaş aletlerinin tespit ve tasnifini konu alan çalışma ise hem değerlendirme hem farklı tarihlere ait nesnelerin envanterini içermektedir.

Konya’nın güney-batısındaki Çumra çevresindeki birisi Selçuklu diğerleri geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminden özgün altı minberi inceleyen makale, bölge daha çok Çatalhöyük ile bilinmekteyken aynı civardaki diğer kültürel mirası gündeme getirmektedir. Araştırmacıların ilgisini çeken konulardan birisi olarak Hah/ Anıtlı köyündeki Süryani Ortodoks kiliselerinin mimari özelliklerini konu alan makale, dini mimarinin evrimini izlemeye imkân veren restorasyonlarını ele almaktadır. Selçuklu döneminden az bilinen bir kervansarayı ele alan bir başka çalışma ise Adıyaman Kâhta civarındaki Damlacık’ta bulunan kalıntıların incelenmesiyle ortaya çıkarılmıştır.

19. yüzyılın sonunda Edirne’de Mimar Konstantinos Dimadis tarafından yapılan Rum Erkek ve Rum Kız Okulu’nun inşaa süreçleri ve mimari özelliklerini arşiv kaynakları ve çizimler ışığında ele alan makalede Geç Osmanlı mimarisindeki yaklaşımlar incelenmiş ve Edirne şehir dokusunu ilgilendiren değerlendirmeler yapılmıştır. Aynı dönemi ilgilendiren bir başka çalışma Evkâf Nezareti desteğiyle gerçekleştirilen sıbyan mektebi ve devamı iptidai tip projelerinde mekânsal özellikler üzerinde durmuş ve Osmanlı eğitiminde yenileşmeyi mimarlık tercihleri ekseninde ele alarak üretilen örnekleri değerlendirmiştir. Bu sayının müze yazısı Ankara Etnografya Müzesindeki kitâbeleri ele almaktadır. Müze bahçesindeki kitâbelerin hatlarını, özelliklerini ve hangi yapılara ait olduğunu inceleyerek, Selçuklu ve Erken Osmanlı dönemi örneklerinden yola çıkarak kayıp binalara da dikkat çekmektedir.

TÜBA-KED ayrıca kültürel mirasın korunmasına yönelik yayın da yapmaktadır. UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi’nde yer alan Harput’taki kültürel mirasa odaklanan projenin verilerini işleyen makale, Harput’da bulunan tarihi eserlerin ve bu mirasın korunmasına yönelik alan araştırmasını ve önerileri içermektedir. Türkiye coğrafyasının dışından gelen bir makale ise Cezayir kıyı şeridindeki deniz fenerleri ile UNESCO dünya mirası listesindeki sit alanı içindeki Tıpaza Deniz Feneri’nin kuleli mimari yapısını, özelliklerini incelemektedir.

2003 yılından bu yana yayın hayatında olan TÜBA-KED 22. yılında giderek zenginleşen içeriğiyle iyileşerek yol almıştır. Bu vesileyle derginin akademik muhitlerde sayısı yükselen takipçilerine teşekkür ederiz. TÜBA-KED 22. yılını kutlarken, derginin en iyi şekilde çıkmasına dair sağladığı imkanlar için TÜBA başkanı Prof. Dr. Muzaffer Şeker’e teşekkür ederiz. Yayın hazırlık sürecindeki sekretarya görevini üstlenen Büşra Aygün’e, tasarımcı Ali Buğra Ergin’e, 31. sayının hakemlerine tüm editör kurulu olarak teşekkür eder, yazarlarını katkılarından dolayı tebrik ederiz.

EDITOR'S NOTE

TÜBA-KED continues its publication life with complementary studies in the fields of art history, architecture, architectural history, museology, and related disciplines. The journal contributes to the field through a rich collection of articles on architectural structures and works of art within the scope of cultural heritage, as well as academic classification and evaluation of museum materials. The journal's aim is to publish articles that analyze and assess works of art and cultural heritage inventories spanning from ancient times to the present day. In this context, priority is given to the publication of studies focusing on structures undergoing restoration, objects housed in museums that require scholarly evaluation, architectural and artistic works from past centuries, and the characteristics of everyday objects and their historical context. The journal also includes research on contemporary conservation issues, practices, recommendations, and the maintenance of historical artifacts. While aiming to document cultural heritage within an academic discipline, TÜBA-KED also places importance on the inclusion of original visual material in its articles.

In this issue, studies from various cultural centers across Türkiye highlight different regions of the country's cultural geography, including Edirne, Ankara, Mardin-Midyat, Kütahya-Çavdarhisar (Aizanoi), Konya-Çumra, Cappadocia, Adıyaman-Kâhta, Harput, and its surroundings. This issue also features articles on cultural heritage from the Roman, Byzantine, Seljuk, Ottoman, and Republican periods, extending into the broader Mediterranean geography, including the Algerian coastline.

The first article in the journal examines the materials used in the heating and water systems of a Roman-era bathhouse located in Ankara. By analyzing the baked clay bricks used in the load-bearing structures, heating, and water-carrying systems of the bathhouse -now an open-air museum- the article also contextualizes the findings within the results of recent excavations. Another article, which deals with the scenes of the Massacre of the Innocents (Masumların Katli) depicted in the wall paintings of Byzantine-era churches in Cappadocia, assesses the remnants of Byzantine heritage in Anatolia through visual evidence and presents iconographic examples reflecting the beliefs of the period. The study examining the identification and classification of weapons unearthed during excavations in the ancient city of Aizanoi near Kütahya (up to 2018) offers both an evaluation and an inventory of objects from various historical periods.

The article examining six original minbars, one from the Seljuk period and the others from the late Ottoman and early Republican periods, in the Çumra region southwest of Konya brings to light other elements of cultural heritage in a region more widely known for Çatalhöyük. Another topic of interest to researchers is an article on the architectural features of the Syriac Orthodox churches in the village of Hah (Anıtlı), which examines their restoration, allowing us to trace the evolution of religious architecture. A further study investigates a little-known caravanserai from the Seljuk period, uncovered through an examination of the remains found in Damlacık, near Adıyaman-Kâhta.

An article examining the construction process and architectural features of the Greek Boys' and Girls' Schools built by architect Konstantinos Dimadis in Edirne at the end of the 19th century, based on archival sources and drawings, examines approaches in late Ottoman architecture and assesses their implications for the urban fabric of Edirne. Another study focusing on the same period analyzes the spatial characteristics of primary school and elementary school projects carried out with the support of the Evkâf Nezareti, evaluating selected examples in light of the architectural preferences that accompanied the renewal of Ottoman education. The museum article in this issue deals with the inscriptions in the Ankara Ethnography Museum. By examining the scripts, features, and associated structures of the inscriptions in the museum garden, the study also draws attention to lost buildings, using examples from the Seljuk and Early Ottoman periods.

TÜBA-KED publishes articles dedicated to the preservation cultural heritage. One such article is based on data from a project focusing on the cultural heritage of Harput, which is included on the UNESCO World Heritage Tentative List. The article contains field research and recommendations for the preservation of historical artifacts and heritage in Harput. Another article, authored by a researcher from outside Türkiye, examines the lighthouses on the Algerian coastline and the architecture and features of the Tipaza Lighthouse, a site included on the UNESCO World Heritage List.

Since its first issue in 2003, TÜBA-KED has continued to grow, offering increasingly rich content in its 22nd year. We would like to take this opportunity to thank the journal's expanding academic readership. As we celebrate 22nd anniversary of TÜBA-KED, we extend our sincere thanks to TÜBA President Prof. Dr. Muzaffer Şeker for his ongoing support and for providing the conditions necessary for the journal's high-quality publication. We are also grateful to Büşra Aygün for her secretarial contributions during the preparation process and to designer Ali Buğra Ergin. Our thanks go as well to the reviewers of this 31st issue, and we warmly congratulate the authors for their valuable contributions.

ANKARA ROMA (CARACALLA) HAMAMI TAŞIYICI, ISITMA VE SU SİSTEMLERİNDE KULLANILAN PİŞMİŞ TOPRAK MALZEMELERİN HAM MADDE ÖZELLİKLERİ

RAW MATERIAL PROPERTIES OF THE TERRACOTTA MATERIALS USED IN STRUCTURAL, HEATING AND WATER SYSTEMS OF ROMAN (CARACALLA) BATH IN ANKARA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 5 Mayıs 2024
Hakem Değerlendirmesi: 16 Temmuz 2024
Kabul: 11 Mart 2025

Received: May 5, 2024
Peer Review: July 16, 2024
Accepted: March 11, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1478548

Zeynep TANRIVERDİ* - Ali Akın AKYOL**
Yusuf Kağan KADIOĞLU***

ÖZET

Mimarının yıkanma, sağlık, sosyalleşme taleplerini karşılayan hamam yapılarının inşasına antik dönemlerden itibaren başlanmış Roma uygarlığının hamama gitmeyi bir yaşam kültürü olarak benimsemesi, malzeme ve yapım teknolojisinde gösterdiği ilerlemeler, hamam mimarisinin en parlak devrinin Roma Dönemi'nde yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Bu çalışmada MS 200'lerde Roma Caracalla Dönemi'nde Ankara'da inşa edilmiş günümüzde temel seviyesindeki özgün kalıntılarıyla açık hava müzesi olarak işlev gören Ankara Roma (Caracalla) Hamamı taşıyıcı, ısıtma ve su sistemlerinde kullanılan yapısal tuğla (hamamın temel duvarlarında yer alan), pilae (tuğla ayak) ve künk (pişmiş toprak boru); pişmiş toprak malzemelerinin analitik incelemelerle (Petrografik İnce Kesit Optik Mikroskop Analizi ve PED-XRF Analizi) ham madde karakter ve kaynakları belirlenmiştir. Bu bağlamda yapısal tuğlaların 6, pilaeelerin 5 ve künklerin de 2 gruba ayrıldığı tespit edilmiştir. Alınan tüm numunelerin kil ham madde karakterleri benzer ve kaynakları Ankara civarı formasyonlarına (ODTÜ ormanı, Cevizlidere çevresi, Yenidoğan civarı ve Tandoğan) ait olduğu saptanmıştır. Diğer bir yandan tüm pişmiş toprak örnek çeşitlerinde kullanılan agregaların Ankara'nın yakın çevre yerel formasyonlarına

* Dr. Öğr. Üyesi, FSMVÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü
e-posta: ztanriverdi@fsm.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4151-9744

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü
e-posta: aliakinakyol@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4174-575X

*** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümü
e-posta: kadi@ankara.edu.tr, ORCID:0000-0002-7894-2220

(andezit agregası-Hüseyingazi Kale, granit agregası-Bağla Köprüküy, metagrovak agregası-Güney Ankara yerel formasyonu) ait olduğu görülmüştür. Bu analizler sonucunda tüm malzemelerin yerel, yakın çevreden elde edilip aynı dönemde ve atölyelerde üretilmiş olduğu belirlenmiştir. Bu veriler ışığında, Roma Dönemi'nde Ankara'da yıkanma ihtiyacını karşılayan hamamın inşasında; erişim kolaylığı, ekonomiklik, hızlı üretim, mevcut çevreye uyum açısından Ankara'ya yakın yerel ham madde kaynaklarından yararlanıldığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ankara Roma (Caracalla) Hamamı, Hamam Isıtma (Hypokaust) Sistemi, Hamamda Su Sistemi, Malzeme ve Üretim Teknolojileri, Pişmiş Toprak Malzeme

ABSTRACT

The construction of baths, designed to meet the architectural demands for bathing, health and socialization, dates back to ancient times. The Roman civilization's adoption of bathing as a cultural practice, combined with advancements in materials and construction technology, facilitated the flourishing of bath architecture during the Roman Period. In this study, the structural bricks (located on the foundation walls of the bath), pilae stacks (brick supports), and pipes (terracotta pipes) used in the structural, heating, and water systems of the Roman (Caracalla) Bath in Ankara were analyzed. This bath, constructed in Ankara during the Roman Caracalla Period in 200 AD, currently functions as an open-air museum, preserving its original remains at the foundation level. The raw material characteristics and sources of these terracotta materials were determined through analytical methods, including Petrographic Thin Section Optical Microscope and PED-XRF Analyses. In this context, the structural bricks were categorized into six groups, the pilae stacks into five groups, and the pipes into two groups. The clay raw materials of all the samples exhibited similar characteristics, with their sources traced to formations around Ankara (specifically the METU forest, Cevizlidere, Yenidoğan area, and Tandoğan). On the other hand, it was observed that the aggregates used in all terracotta sample types originated from local formations in Ankara (specifically andesite aggregate from Hüseyingazi Kale, granite aggregate from Bağla Köprüküy, and metagrovac aggregate from the southern Ankara formation). As a result of these analyses, it was determined that all the terracotta materials were sourced locally, from the immediate vicinity, and were produced within the same period and workshops. In the light of these findings, it is evident that local raw material resources near Ankara were utilized for their ease of access, cost-effectiveness, rapid production, and adaptability to the existing environment in the construction of the baths that fulfilled the need for bathing in Ankara during the Roman period.

Keywords: Roman (Caracalla) Bath in Ankara, Bath Heating System (Hypocaust), Water System in Bath, Materials and Production Technologies, Terracotta Materials

GİRİŞ

İnsanlığın temel yaşamsal ihtiyacı olan su temizlik gereksinimi içinde kullanılan bir kaynaktır. İlk dönemlerde bu gereksinimini karşılamaya yönelik su kenarlarını tercih eden insanoglu kentleşme, nüfus artışı, iklim ve mahremiyet gibi sebeplerle sonradan hamam yapılarını inşa etmeye başlamıştır. Yıkanma, sağlık, sosyalleşme gibi talepleri karşılayan bu özgün yapıların inşasında; yeryüzü şekilleri, iklim, yerel mimari, yapım ve malzeme özellikleri yanı sıra ısıtma ve su ihtiyacının karşılanması temel ölçütler olmuştur.

Roma uygarlığının hamama gitmeyi bir yaşam kültürü kabul etmesi yanı sıra yapı ve malzeme teknolojisinde gösterdiği başarılar Hamam mimarisinin Roma Dönemi'nde zirveye ulaşmasına ortam hazırlamıştır. Roma hamamları özgün mimari, yapım ve işlevsel sistemleriyle (ısıtma, su temini, drenaj, akustik sistemi vb.) son derece nitelikli yapılardır. Hamamların "hypokaust" ısıtma sistemiyle zeminden ısıtılması Roma Hamamlarının karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır (Yegül, 2010, s. 104).

Bunun yanı sıra hamamlara suyun getirilmesi, dağıtılması ve drene edilmesi için su kemerleri ve çeşitli malzemelerle -taş, pişmiş toprak, kurşun ve ahşap- ürettikleri kanal ve boru dağıtım sistemlerinin inşası da ileri yapım teknolojilerine sahip olduklarını göstermektedir. Hodge, Roma su kemerlerinden taş kanallarla getirilen suyun yerel dağıtım sistemlerine yaygın olarak pişmiş toprak borularla dağıtıldığını belirtmektedir. 40-70 cm uzunluğunda ve iç çapları 10-15 cm'e kadar çıkabilen bu boruların seramik çarkında üretilmesi dolayısıyla bu boyutlarda sınırlı kaldığını da ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra boruların tamamen silindirik değil birbirlerinin içine geçebilmesi için bir uçlarının daha dar olarak üretildiğini ifade etmektedir (Hodge, 2002, s. 113). Landels ise pişmiş toprak boruların seramik çarkında üretildiği ve boru parçalarının bir ucunun daha küçük çaplı üretilerek birbirine geçirildiği görüşünü Vitruvius'un tavsiyeleri ile desteklemektedir (Landels, 2000, s. 44).

İlkçağlardan itibaren birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Ankara'da Roma Dönemi'nde güçlü bir uygarlığın olduğu o dönemden günümüze sınırlı sayıda ulaşan "Augustus Roma Tapınağı", "Roma Tiyatrosu", "Cardo Maximus" Roma Yolu, "Sütunlu Yol" nun bir bölümü ve "Ankara Roma (Caracalla) Hamamı kalıntılarından anlaşılmaktadır (Mutlu, 2012, s. 69). İmparatorluğun halka hizmet amacıyla inşa ettiği Ankara Roma Hamamı; Roma Dönemi sosyal ve kültürel yaşamı, mimari özellikleri, yapı ve malzeme teknolojisi hakkında veriler sunan önemli kültürel miras alanlarından biridir.

Bu çalışmada; Ankara Roma (Caracalla) Hamamı'nın taşıyıcı, ısıtma ve su işlevsel sistemlerinde kullanılan pişmiş toprak yapı malzemeleri ele alınmıştır. Çalışmanın verileri, mevcut kalıntılardan toplanan yapısal tuğlalar (hamamın temel duvarlarında yer alan), pilae (tuğla ayak), künk (pişmiş toprak boru) malzemelerden oluşmaktadır. Çalışmada tüm tip pişmiş toprak malzeme örnekleri ilk aşamada kodlanarak numaralanmış ve vaziyet planında yerleri belirlenmiş ardından hem alanda hem laboratuvarında fotoğraflanarak belgelemesi yapılmıştır. Sonrasında tüm malzemeler mineralojik özelliklerinin belirlenmesi için Petrografik İnce Kesit Optik Mikroskop Analizi, kimyasal özelliklerinin belirlenmesi için Polarize Enerji Dağılımlı X-Işını Floresans (PED-XRF) Analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonuçları toplanan her tip örnek için öncelikle kendi içinde sonrasında beraberce değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda malzemelerde kullanılan kil ve agrega ham madde karakter ve kaynakları, her iki analiz verilerinde birbirini destekler şekilde benzer karakterde ve Ankara çevresi yerel kaynak formasyonunda bulunmuştur. Bu doğrultuda çalışılan tüm malzemelerin aynı dönemde ve yerel atölyelerde üretildiği sonucuna varılmıştır. Bu durum hamamın taşıyıcı, ısıtma ve su sisteminin inşasında kullanılan malzemelerin kolay erişim, ekonomik üretim ve çevreye uyum açısından Ankara ve yakın çevresi yerel formasyondan sağlanmış olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

ANKARA ROMA (CARACALLA) HAMAMI

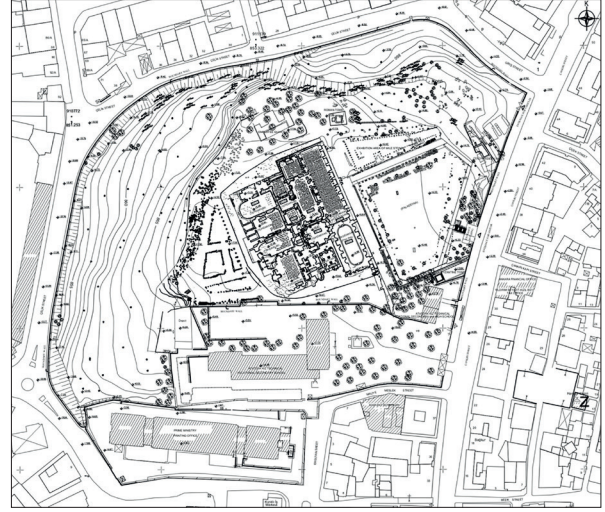
Konumu

Ankara Roma (Caracalla) Hamamı Ulus Çankırı Caddesi'nde yaklaşık 2,5 m yükseklikte bir höyük üstünde bulunmaktadır. Günümüzde açık hava müzesi olarak kullanılan hamamın ziyaretçiler için girişi, alanın doğusunda Çankırı Caddesi'nden merdivenle sağlanmaktadır. Hamamın eski (Ulus) ve yeni (Kızılay) Ankara merkezlerini birbirine bağlayan trafik yoğunluğunun fazla olduğu Çankırı Caddesi ile araç bağlantısı ise sadece servis araçları için kuzeydoğu köşesindeki ikincil bir giriştedir. Alanın güneyinde Atatürk Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, batısında ticari birimler, araba tamircileri, doğusunda otel, mağaza ve ofisler mevcuttur. Tüm alanın etrafı güvenlik amaçlı topografya ve cadde arasındaki yükseklik farkına göre 1,10-1,80 cm yüksekliğinde değişen demir parmaklıklı taş duvarla çevrilidir (Mutlu, 2012, s. 91-92) (Şek. 1).

Şekil 1

a) Ankara Roma Hamamı ve Açık Hava Müzesi Uydu Görüntüsü / *Satellite Image of the Roman Bath and the Open Air Museum in Ankara (URL 1)*

b) Roma Hamamı'nın Vaziyet Plan Çizimi, 2024 / *The Site Plan Drawing of the Roman Bath, 2024* (revize edilmiş Tanrıverdi, 2018)

Tarihçesi

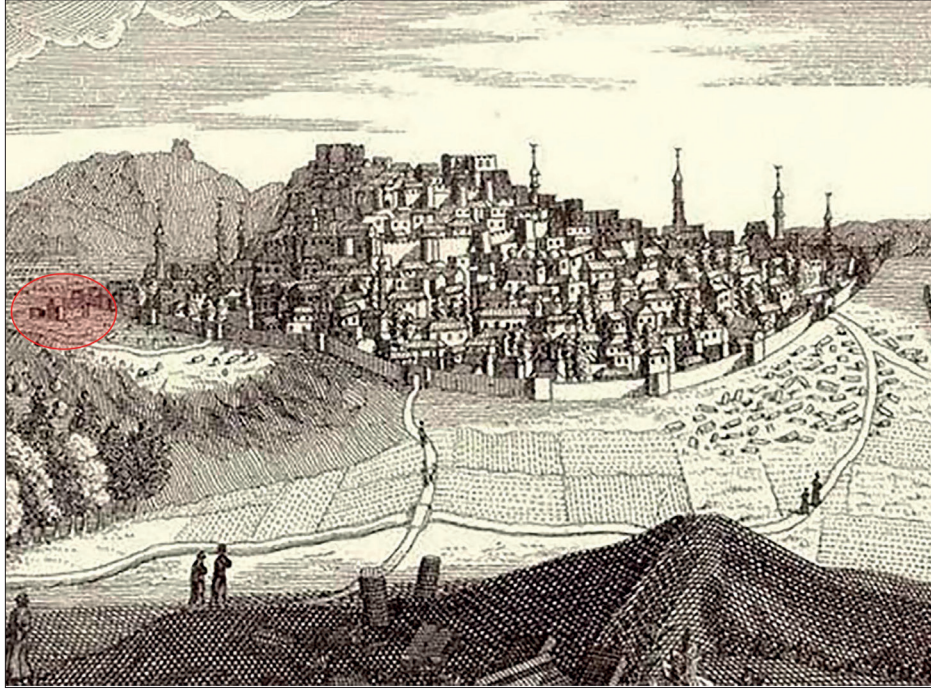
Ankara'da antik dönemde bir hamamın olduğu 12 Ankyra phyle'si tarafından şehrin çeşitli yerlerine diktirilen tarihi genellikle Caracalla Dönemi olarak verilen ve günümüze 5 kopyası kalmış yazıtlarda yer almaktadır. Yazıtta şehrin ileri gelenlerinden rahip Tiberius Julius Justus Junianus sorumluluğunda hamamın inşa edildiği belirtilmektedir (Bosch, 1967, s. 317-322; Kadioğlu ve ark., 2011, s. 179; Mitchell, 1977, s. 72). Metinde belirtilen hamamın Ankara Roma Hamamı olduğu kesin olmamakla beraber kazı buluntuları, ele geçen sikkeler ve diğer yazıtlara dayanarak hamamın MS. 200 İmparator Caracalla Dönemi'nde yukarıda ismi geçen rahibin sorumluluğunda inşa edildiği birçok uzman tarafından ileri sürülmektedir (Erzen, 1946, 98-99; Kadioğlu ve ark., 2011, s. 187-188).

Hamamın Caracalla Dönemi'ne tarihlendirilmesinde en önemli veriler, 1967 yılında Ankara'da kazılarda bulunan yazıtları ve sikkeleri değerlendiren Bosch (Bosch, 1967, s. 321) tarafından sunulmuştur. Bosch, en eski şehir sikkelerinin Caracalla ve annesi Julia Domna onuruna basıldığını belirterek hamamın bu tarihte yapılmış olduğunu savunmuştur. Diğer bir yandan hamam kazılarında bulunan heykel parçalarına dayanarak hamamın Caracalla Dönemi'nde inşa edilerek Sağlık Tanrısı Asklepios'a adanmış olduğunu belirtmiştir. Bunların yanı sıra İmparatorun doğu seferinde büyük olasılıkla Ankyra'ya uğradığı ve hamam yapımının onun gelişine ithaf edildiğini öne sürmüştür. Ayrıca bu dönemde aynı bölgede yapılan Megala Asklepieia Soteria oyunlarının, imparator Caracalla'nın şehre uğradığını ve onun iyileşmesini kutlamak için yapıldığını da kanıt olarak göstermiştir. İmparatoru onurlandıran ve sağlığına kavuşmasını isteyen diğer yazıtlar incelendiğinde Bosch'un ileri

sürdüğü bu bilgiler desteklenmektedir (Bosch, 1967, s. 317, 322-323; Kadioğlu ve ark., 2011, s. 179, 188-189; Mitchell, 1977, s. 72-75;).

Arkeolojik veriler dışında gezginlere ait arşiv belgelerinde de hamama ait eski bilgilere ulaşılmaktadır. Bu bağlamda, 1701'de Tournefort Ankara'yı ziyaret etmiş Ankyra gravüründe tepe üstünde Roma Hamamı'na ait duvarları kentin sur duvarları devamında tasvir etmiştir (Şek. 2) (Tournefort, 1717). 1813'te gezgin Kinneir'in (Kinneir, 1818, s. 104) notlarında bahsettiği ovaya bakan bir tepe üzerinde 30 feet yüksekliğinde duvarları olan mimari kalıntıların da Roma Hamamı olduğu düşünülmektedir. 1926'da Savunma Bakanlığı binası yapımı için hamam duvarlarının bir kısmının dinamitle patlatılması sonrası hamamın ayakta kalan son duvarları ise De Jerphanion'un 1928 yılı fotoğraflarında son kez görülmektedir. Günümüzde hamamın sadece temel seviyesindeki kalıntıları mevcuttur (De Jerphanion, 1928; Kadioğlu ve ark., 2011, s. 179-180).

Hamamda ilk bilimsel kazı, 1931 yılı Çankırı Caddesi'nin inşasında klasik çağ dönemine ait mimari kalıntıların tespiti üzerine başlamıştır. 1937 yılında kazı çalışmaları devam etmiş ve sırasıyla Frig, Roma, kısmen Bizans, Selçuklu, Osmanlı farklı dönemlerine ait buluntulara ulaşılmıştır. 1938 yılında höyüğün ortasında yapılan sondaj çalışmasında hamamın caldarium (sıcaklık) ve prefenarium (külhan) kısımları açığa çıkarılmıştır. 1940-1941 yılları yaklaşık altı aylık süreçte hamamın diğer bölümleri; frigidariumdaki (soğukluk) piscina (havuz), apodyterium (soyunmalık), tepidarium (ılıkılık) ve palaestra (açık avlu) ile büyük bir kısmı ortaya çıkarılmıştır (Dolunay, 1941, s. 263, 1948, s. 212-218). 1944 yılında

Şekil 2Tournefort'un 1701 Ankara Gravürü / *Tournefort's 1701 Engraving of Ankara* (Tournefort, 1717)

hamamın simetrik olabileceği düşüncesiyle güneyinde çalışmalar başlatılmış ancak kuzey kanadı duvarlarına simetrik duvarlara ulaşılamamış ve bu durum kazı yürütücü Mahmut Akok tarafından hamamın herhangi bir sebepten yarım kaldığı şeklinde yorumlanmıştır. Bu görüş birçok uzman tarafından halen desteklenmektedir (Akok, 1955, s. 311; Kadioğlu ve ark., 2011, s. 182-184). 1944-1947 yılları arasında çevrede yeni bina yapımı sırasında elde edilen buluntular rehberliğinde kazı çalışmaları devam etmiştir. Hamama ait en kapsamlı veriler bu dönem Akok ve ekibi tarafından kayıt altına alınıp Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi'nde dosyalanmıştır (Akok, 1968, s. 6).

1996-2001 yılları arasında Anadolu Medeniyetleri Müzesi başkanlığında yürütülen sergi ve restorasyon çalışmaları ile Ankara Roma Hamamı Açık Hava Müzesi'ne dönüştürülmüştür. Ören yerindeki yaklaşık 1000 adet eser 3 gruba ayrılarak sergilenmiştir. Palaestra açık alanının kuzey köşesine yazıtlı bloklar, postamentler, su künkleri, güney ve batı köşelerine mezar stelleri, doğu köşesine altar ve çeşitli mimari eserler, orta avlusuna aslan heykelleri ve lahitler yerleştirilmiştir. Tüm bu eserlerin ziyaretçiler tarafından algılanabilmesi için çeşitli rotalarda gezi parkurları ve çevre düzenlemeleri yapılmıştır (URL 2). 2000-2006 yılları arasında Ankara Kalesi'yle dış duvar bağlantısının belirlenmesi için kazı çalışmaları yapılmıştır. 2007'de hamam palaestrası'nın doğusunda yer alan Cumhuriyet Dönemi Çankırı Caddesi kazısında bir kısmı ortaya çıkarılan Sütunlu Yol çalışmasına başlanmıştır (URL 3). Sonraki dönemlerde çeşitli restorasyon firmaları tarafından bazı uygulamalar yapılmaya çalışılmış ancak en kapsamlı çalışma 2010 yıllı restorasyon süreciyle başlatılmıştır. 2011-2014 yılları arasında yapı

malzemelerinin çeşitleri, karakteristik özellikleri ve bozulma sorunlarına yönelik bir ön çalışma ve laboratuvar analizleri gerçekleştirilmiştir (Akyol, 2012).

2013 yılında açık hava müzesine gelen ziyaretçilere gezi rotası oluşturulması için Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından çevre düzenleme projeleri hazırlanmış ve Ankara 2 No'lu Kültür Varlıkları Koruma Kurulu Müdürlüğü'nün kararı ile hazırlanan projeler kabul edilmiştir. 2014 yılında ören yerinde çevre düzenleme uygulama çalışmalarına başlanmıştır (URL 4). Çalışmada ziyaretçiler için hamam kalıntı alanı çevresine ahşap yürüme yolları ve seyir terasları yerleştirilmiştir. Hamam duvarlarının korunması için capping-şapkalama uygulaması, zeminin korunması için çakılda taşı serimi ve palaestra çevresi açık alanlarında peyzaj düzenlemesi yapılmıştır.

2022'de Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tekrar restorasyon ve konservasyon çalışmalarını başlatmış çalışma kapsamında hamam kalıntı duvar derzleri yenilenmiş korunması için yine capping-şapkalama uygulaması yapılmıştır. Alanda sergilenen antik heykeller temizlenmiş zeminden kaynaklı bozulmaları azaltmak için kaideler üstüne yerleştirilmiştir (Şek. 3). Hamam çevresi ve palaestra alanına yeni yürüyüş yolları ve peyzaj düzenlemeleri eklenmiştir. Piscina havuz kısmına sonradan konulan mermerler kaldırılıp özgün görünümü verilmiştir. Aydınlatma ve kamera sistemleri ile ışıklandırma ve güvenlik sorunları çözümlenmiştir. Yakın zamanda tamamlanan restorasyon çalışmasından sonra hamamın palaestra-açık alanı konser, festival gibi çeşitli kültürel faaliyetlerde kullanılmıştır (URL 5).

Şekil 3

2022 Yılı Restorasyon Sonrası Eklenen Yürüyüş Yolu ve Platformlarda Sergilenen Arkeolojik Eserler / *Archaeological Artifacts Exhibited on the Walkway and Platforms Added During the 2022 Restoration Process* (Z. Tanrıverdi, 2024)

Mimari Özellikleri

Hamamın yerleşim planı Akok'un kazı raporları ve restitüsyon önerisinde açık alan palaestra ve hamam binası iki bölüm olarak belirtilmiştir. Palaestra açık oyun ve spor alanı, kare planlı orta avlu ($80 \times 80 = 6400 \text{ m}^2$) etrafında her kenarda 32 adet (toplamda 128) sütunla taşınan revaklarla çevrili (toplamda $110 \times 140 = 15400 \text{ m}^2$) olarak çizilmiştir (Akok, 1968, s. 7). Hamamın kapalı bölümleri; Akok'un çizimleri ve günümüz kalıntı izlerinden, piscina (havuz) (P-1) bulunduğu frigidarium (soğukluk), apodyterium (soyunmalık) (A-2), tepidarium (ılıklik) (T-3, T-4, T-5, T-7, T-8, T-9, T-10, T-11, T-12, T-13, T-14), su deposu (water tank) (WT-6) ve caldarium (sıcaklık) (C-15) bölümlerinden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra külhan ve servis yerleri de mevcuttur (Şek. 4, 5).

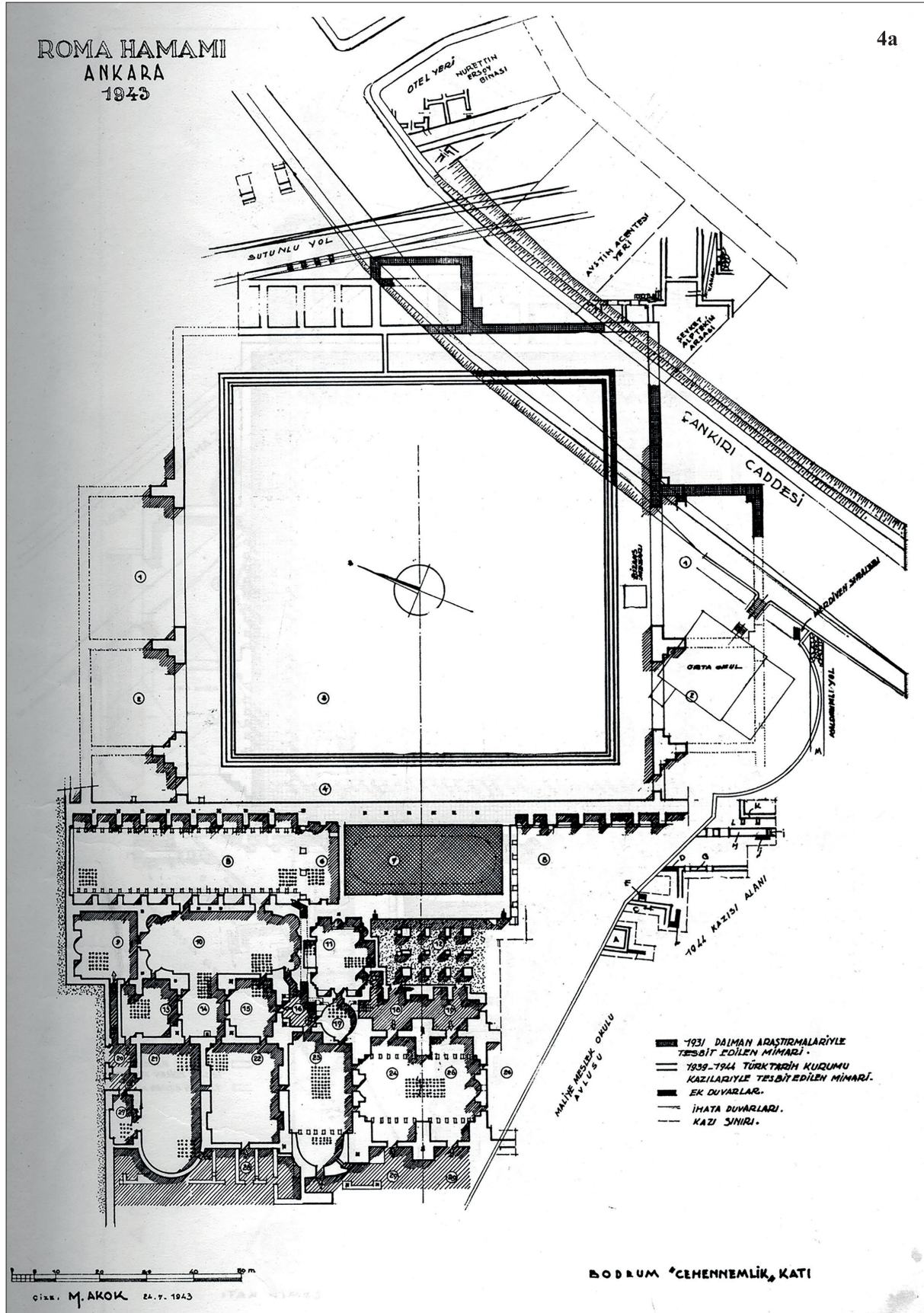
Günümüzde açık sergi alanı olarak kullanılan hamamın palaestra bölümünü çevreleyen revaklı kısmı büyük ölçüde yok olmuştur. 2000'li yıllarda hamamın açık hava müzesine çevrilmesi kararı sonrasında açık alan kalıntı izleri takip edilerek yapılan çevre düzenlemeleriyle (yürüyüş yolları ve sergi yerleşimleri) özgün açık alanın

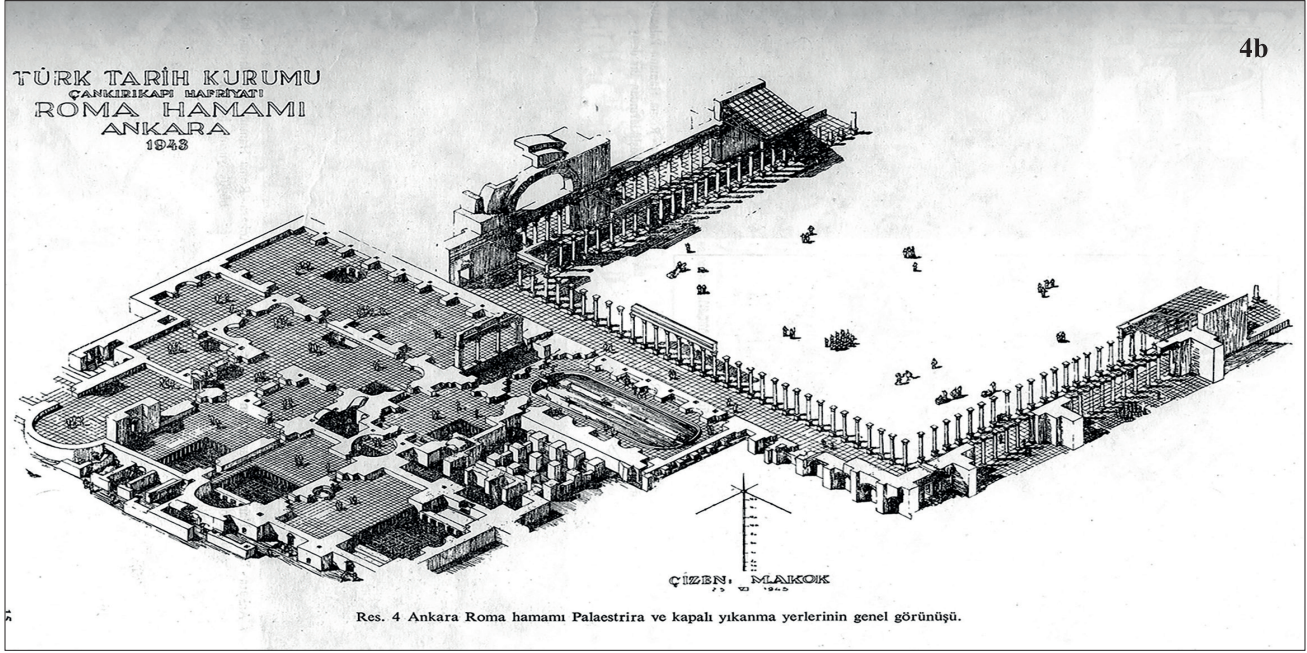
ziyaretçilere algılatılması amaçlanmıştır. Günümüzde de bu izler doğrultusunda gezi rotalarıyla açık alanda sergilenen Roma Dönemi Ankara'sına ait buluntuları deneyimlemek mümkündür (Şek. 6).

Günümüzde temel seviyesinde kalıntılarıyla açıkta sergilenen hamamın kapalı bölümleri; Akok'un kazı raporları ve yerinde yapılan incelemelerle değerlendirildiğinde, yapının bölümlerinin yıkanma döngüsü doğrultusunda sıralandığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ilk sırada piscina (havuz) (P-1) bulunduğu frigidarium (soğukluk) ve apodyterium (soyunmalık) (A-2) bölümleri yer almaktadır (Şek. 5). Piscina havuz bölümü iki köşesi yarım daire yapan kenar duvarları kademeli ve sekili olan dikdörtgen plana sahiptir. Yaklaşık normal bir insan boyutundaki havuzun doğu-batı yönünde uzanan boyuna duvarlarında, köşeli yarım yuvarlak planlı nişler yer almaktadır. Döşeme altında taşan suları sevk eden kanal sistemleri de mevcuttur. Havuz zemininde yer yer beyaz mermer mozaik kaplamaları görülebilmektedir (Şek. 7).

Şekil 4

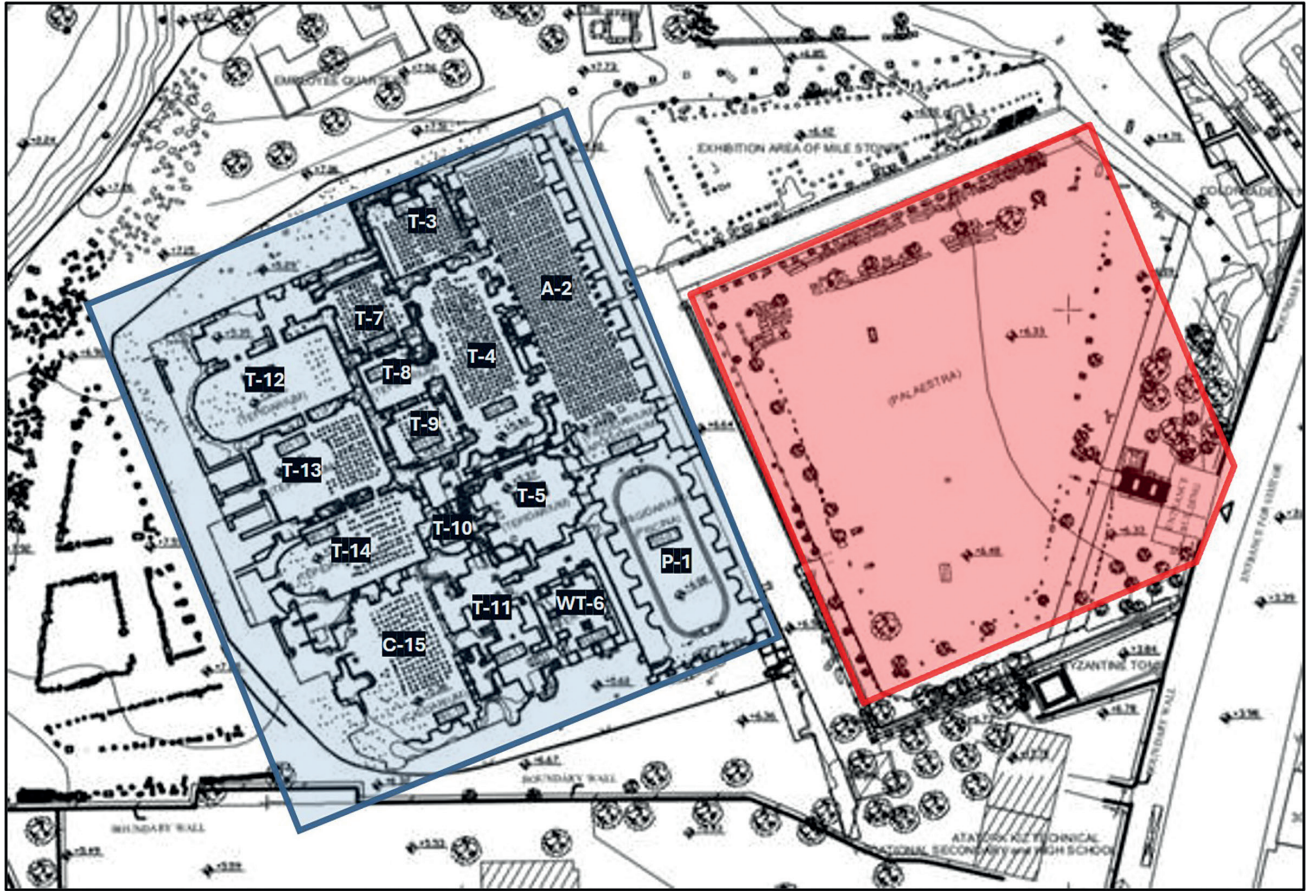
- a) Akok'un Ankara Roma Hamamı Plan Restitüsyon Önerisi / Akok's Proposal for the Restitution of the Ankara Roman Bath Plan (Akok, 1968)
- b) Akok'un Ankara Roma Hamamı Genel Görünüş Restitüsyon Önerisi / Akok's Proposal for the Restitution of the General View of the Ankara Roman Bath (Akok, 1968)

Şekil 5

Hamam Yapı Kalıntısı (mavi renkli kısım) ve Palaestra (kırmızı renkli kısım), 2024 / *The Remains of the Bath Building (blue area on the site plan) and Palaestra (red area on the site plan)*, 2024 (revize edilmiş Tanrıverdi, 2018)

Şekil 6

Ankara Roma Hamamı Palestra Bölümü Açık Sergi Alanı / *Open Exhibition Area of the Palaestra Section of the Roman Bath in Ankara* (Z. Tanrıverdi, 2024)

Şekil 7

Ankara Roma Hamamı Piscina (Havuz) Bölümü Kalıntıları / *Remains of the Piscina (Pool) Section of the Roman Bath in Ankara* (Z. Tanrıverdi, 2024)

Havuzun yanında giriş holu ve apodyterium (soyunmalık) bölümü (A-2) bulunmaktadır. Dikdörtgen plana sahip apodyterium (soyunmalık) bölümünün batı ve doğu duvarlarında on sekiz adet niş yer almaktadır. Restitüsyon çizimleri ve alanda yapılan incelemelerden batı duvarının ortasında iki niş arasında var olduğu düşünülen bir kapıyla tepidarium (ılıklik) mekânına geçildiği anlaşılmaktadır (Şek. 5). Akok, kazı çalışması sonrasında, döşeme altından ısıtılmakta olan apodyterium bölümünün bir külhan ile ısıtıldığını belirtmiştir. (Akok, 1968, s. 8) (Şek. 8).

Tepidarium (ılıklik) bölümü hamamın en geniş bina kalıntısına sahip alanıdır. Akok'un çalışmaları ve yerinde yapılan incelemelerde Tepidarium (ılıklik) yarı sıcak bölümün; farklı ölçülerdeki on bir ayrı mekândan (T-3, T-4, T-5, T-7, T-8, T-9, T-10, T-11, T-12, T-13, T-14) oluştuğu görülebilmektedir (Şek. 5). Akok kazı çalışması sonrasında bu mekânların ısıtılmasının, döşeme altında orta ve yanlardaki servis yerlerinde bulunan birbirine tonoz örtülü tünel geçitlerle bağlanan on adet külhandan sağlandığını ifade etmiştir (Akok, 1968, s. 3) (Şek. 9).

Şekil 8

Ankara Roma Hamamı Giriş Holu ve Apodyterium (Soyunmalık) Bölümü Kalıntıları / *Remains of the Entrance Hall and Apodyterium (Changing Room) of the Roman Bath in Ankara* (Z. Tanrıverdi, 2024)

Şekil 9

Ankara Roma Hamamı Tepidarium (Ilıklık) Bölümü Mekanlarına ait Kalıntılar / *Remains of the Tepidarium (Warm Room) of the Roman Bath in Ankara* (Z. Tanrıverdi, 2024)

Şekil 10

Ankara Roma Hamamı Caldarium (Sıcaklık) Bölümü Kalıntıları / *Remains of the Caldarium (Hot Room) of the Roman Bath in Ankara* (Z. Tanrıverdi, 2024)

Caldarium (sıcaklık) (C-15) hamamın en sıcak bölümü olup kapalı bina kalıntısının güneydoğu köşesinde yer almaktadır (Şek. 5). Arada bir geçişle iki bölümden oluşan mekânın güney ve kuzey yönlerinde iki adet yuvarlak, batı ve doğu duvarlarında dört adet köşe niş kalıntıları görülebilmektedir. Akok kalıntılarda yaptığı araştırmada sıcaklık bölümünün doğu batı yönlerde ve dış kısımlarda bulunan dört külhanla ısıtıldığını ifade etmiştir (Akok, 1968, s. 9) (Şek. 10).

Isıtma Sistemi

Hamam kapalı alan kalıntılarında görülebildiği gibi piscina havuz bölümü hariç hamamın tüm bölümleri zemin altı “pilae” tuğla ayaklarla “hypokaust” yer altı ısıtma sistemiyle ısıtılmaktadır. Mekân tabanlarının orta bölümlerinde yuvarlak, köşelerinde kare tuğla ayakların yerleştirildiği görülmektedir (Şek. 11).

Şekil 11

Hamam “Hypokaust” Isıtma Sistemine ait Yuvarlak ve Köşeli “Pilae” Tuğla Ayaklar / *Round and Angular Pilae Stacks of the “Hypokaust” Heating System in the Roman Bath* (Z. Tanrıverdi, 2024)

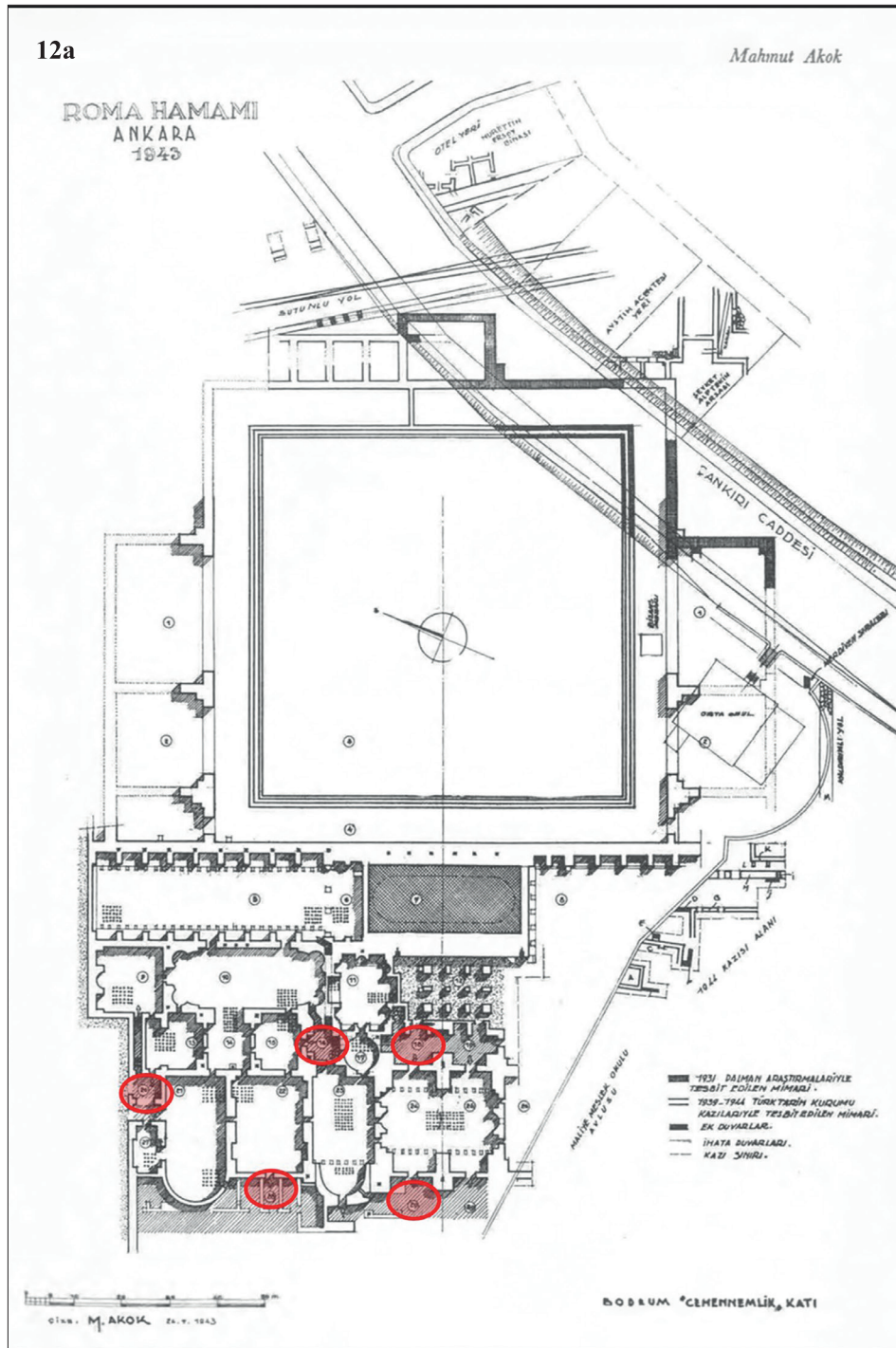
Akok, tuğla ayaklarla taşınan cehennemlik boşluk kısmının hizmet görevlilerinin içinde hareket edebilmesi için 1,25 cm yüksekliğinde tasarlanmış olduğunu belirtmiştir. Hamam taban döşemelerini taşıyan yuvarlak tuğlaların çaplarını 23 cm, kalınlıklarını 5 cm; kare tuğlaları 35x35x5 cm, ayaklar üstündeki taban plağı tuğlaları da 72x72x5 cm olarak ölçmüştür. Hamamın ısıtılması için farklı bölümlerinde ottaşından (yanmaztaş) inşa edilmiş 14 külhan ocağının olduğunu,

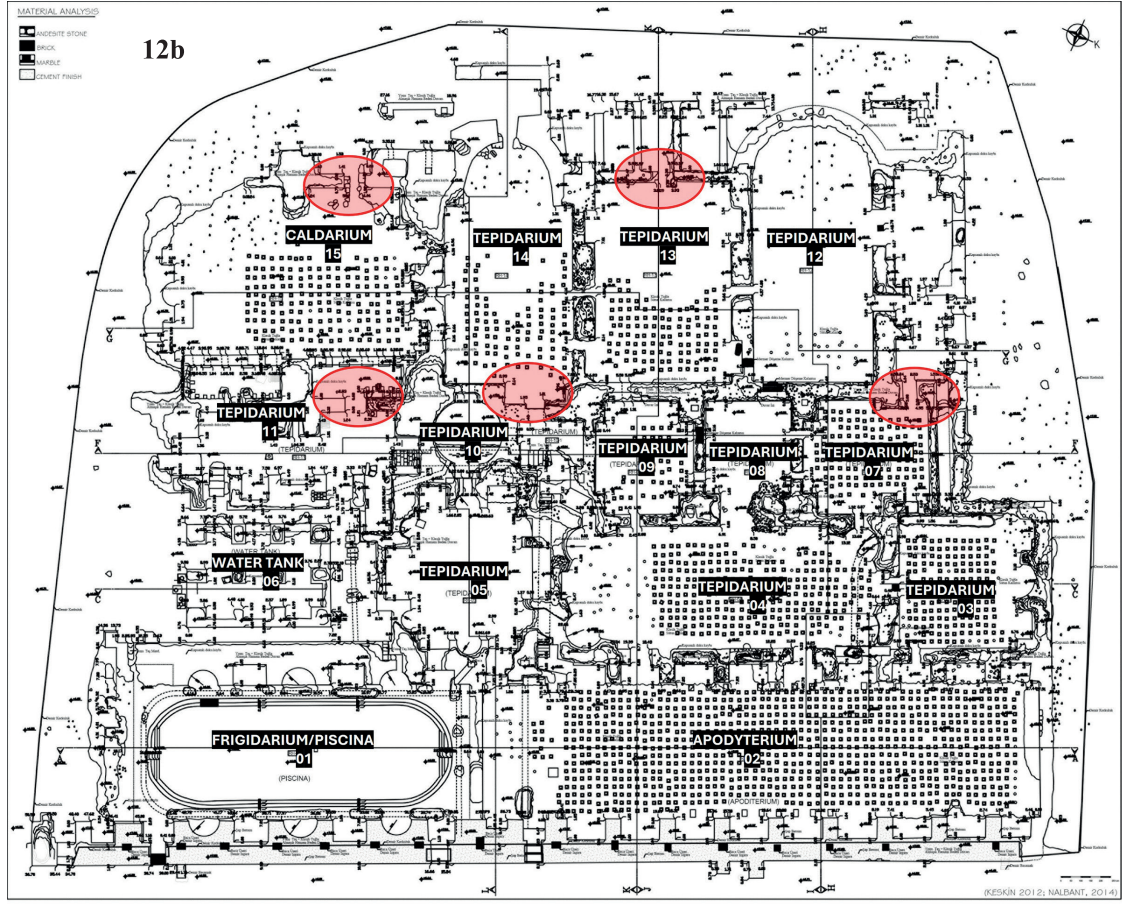
bunların hamamın kenar ve orta kısımlarında yer alan birbirine tünel geçitlerle bağlanan servis yerlerinde sıralandığını belirlemiştir. Bunların yanı sıra külhan önü servis yerleri üstünün dumanın rahat dağılması için açık olarak tasarlandığını raporlarına kaydetmiştir (Akok, 1968, s. 9-10). Hamam kalıntısında yapılan günümüz incelemesinde servis yerlerinin tünel geçitlerle birbirine bağlandığı görülmektedir (Şek. 12) (Şek. 13).

Şekil 12

a) Akok'un Bodrum Katı Restitüsyon Önerisi'nde Isıtma Sistemi Servis Yerleri / Heating System Service Locations in Akok's Proposal for the Restitution of the Basement (Akok, 1968)

b) Hamam Kalıntısında Isıtma Sistemi Servis Yerleri / Heating System Service Locations in the Remains of the Baths (Tanrıverdi, 2018)

Şekil 13

Hamam Servis Yerlerini Birbirine Bağlayan Tünel Geçit Örnekleri / *Examples of the Tunnel Passages Connecting Service Areas of the Roman Bath* (Z. Tanrıverdi, 2024)

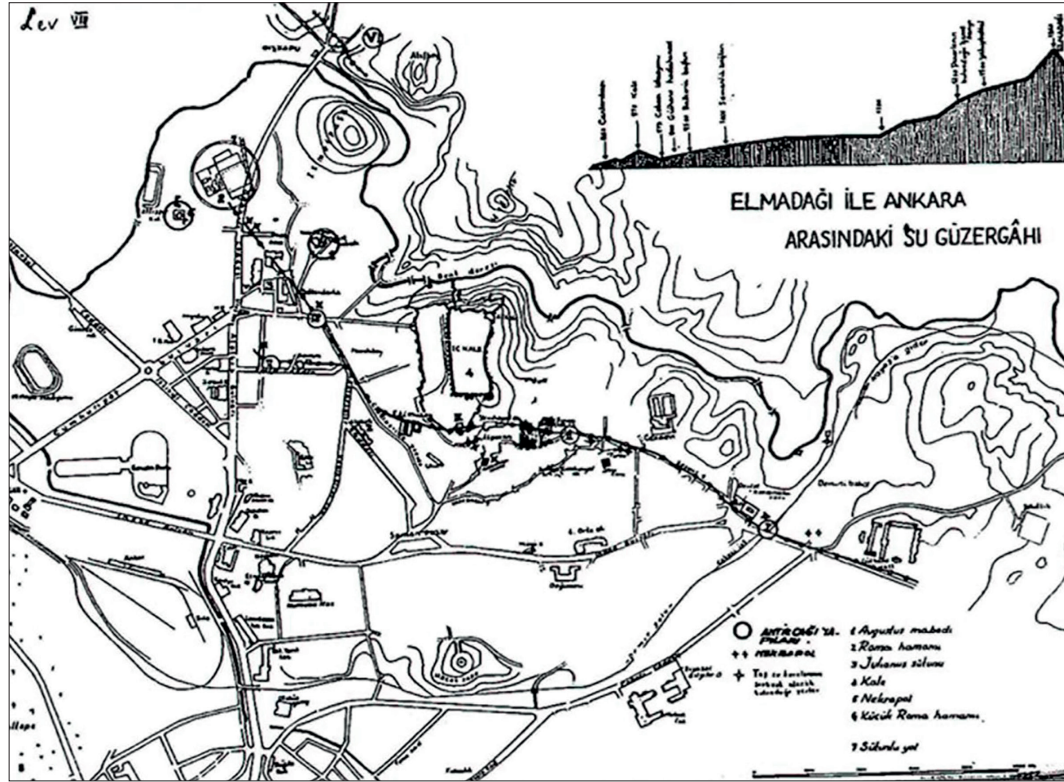
Su Sistemi

Yaklaşık 7500 m² kapalı alan yüzölçümüne sahip Ankara Roma Hamamı'na temiz suyun getirilmesi, dağıtılması ve kullanılan kirli suyun uzaklaştırılması için nitelikli bir temiz ve atık su sistemiyle inşa edildiği kazı çalışmaları ve alanda yapılan incelemelerden anlaşılmaktadır. Hamama suyun getirilmesi konusunda Fıratlı, suyun Ankara Elmadağ hattından taş kanallarla getirildiği sonrasında pişmiş toprak boru hatlarıyla hamam çevresine dağıtıldığı görüşündedir (Şek. 14) (Fıratlı, 1951, s. 354).

Akok alanda yaptığı incelemelerde, piscinanın (P-1) batısında, üzerinde 16 cm çapında boru delikleri bulunan taş blok temel duvarını tespit etmiştir. Bu doğrultuda duvarın havuzun batısında yer alan su deposu (WT-6) mekanına (Şek. 5) ait olduğu ve hamama suyun boru hatlarıyla bu kısımdan taşındığı sonucuna varmıştır (Akok, 1968, s. 10). Sonraki dönemde alanda inceleme yapan Fıratlı'nın, su deposu taş temellerinde suyun dökülmesi ve sızması sonucu kalsiyum karbonat kabuklarının bulunduğunu belirtmesi de verileri desteklemiştir (Fıratlı 1951, s. 353).

Şekil 14

Ankara-Elmadağ Arasındaki Antik Dönem Su Güzergahı / *Ancient Water Route between Ankara and Elmadağ* (Fıratlı, 1951)

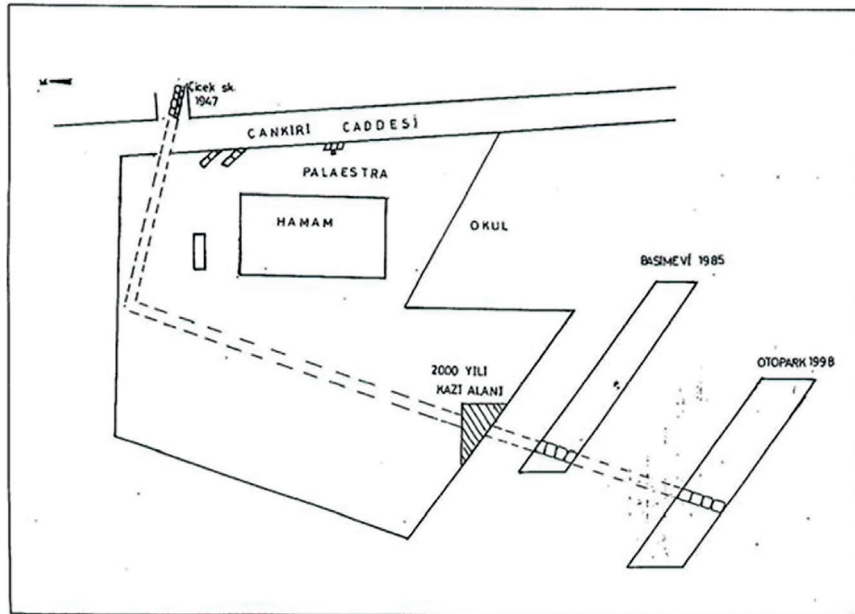

Hamama suyun şehir hattıyla nereden bağlanıp dağıtıldığı konusunda verilere sınırlı da olsa erken Orta Çağ sur duvarlarının keşfi için 2000 yılında hamamın güneybatısında yürütülen kurtarma kazısı çalışmalarından ulaşılmaktadır. 2001 yılındaki kazıda hamamın güneydoğusunu kesen 16 cm çapında künk,

pişmiş toprak boru hat izlerinin bulunması suyun bu yönden hamama getirildiği görüşünü doğurmuştur. Pişmiş toprak boru hat iz ölçülerinin, su deposu taş blok temel duvarı üzerindeki boru delikleriyle örtüşmesi verilerin birbirini desteklediğini göstermiştir (Şek. 15) (Kaytan 2008, s. 33-34; Temizsoy ve ark., 2002, s. 147).

Şekil 15

Hamamın Güney Doğusundan Uzanan 16 cm Çapındaki Pişmiş Toprak Boru Hat izleri / *Traces of a 16 cm Diameter Terracotta Pipeline Extending from the South-East of the Bath* (Temizsoy ve ark., 2002)

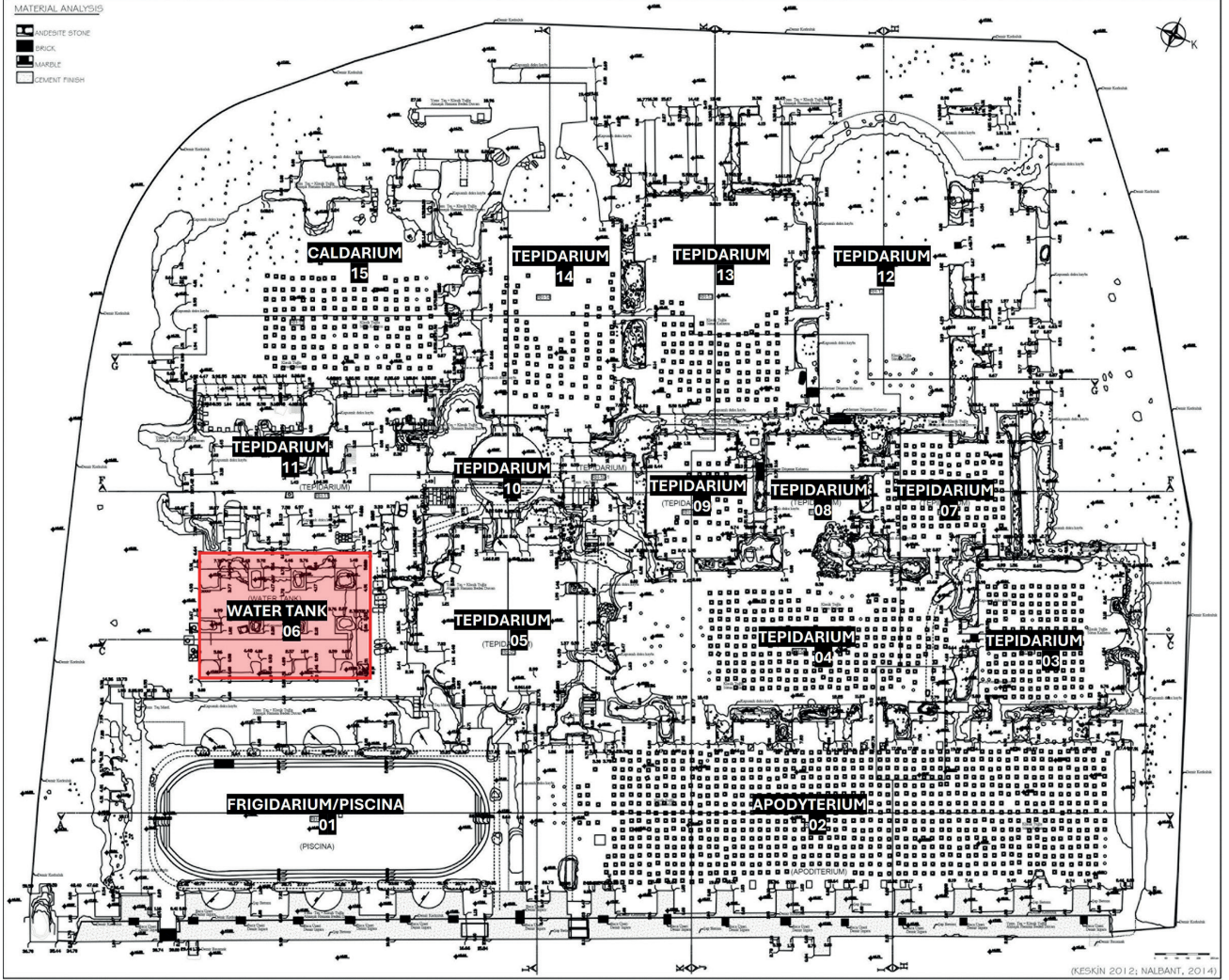

Çizim: 1

Günümüzde Akok'un tespit ettiği hamamın su deposu bölümü taş blok temel duvarı üzerinde 16 cm çapında boru delikleri halen görülebilmektedir (Şek. 16) (Şek. 17).

Şekil 16

Hamam Kalıntısında Su Deposu Bölümü / *Water Tank Section within the Remains of the Bath* (Tanrıverdi, 2018)

Şekil 17

Üzerinde 16 cm Çapında Boru Delikleri Bulunan Taş Blok Temel Duvarı / *Stone Block Foundation Wall with 16 cm Diameter Pipe Openings* (Z. Tanrıverdi, 2024)

YÖNTEM VE ANALİZLER

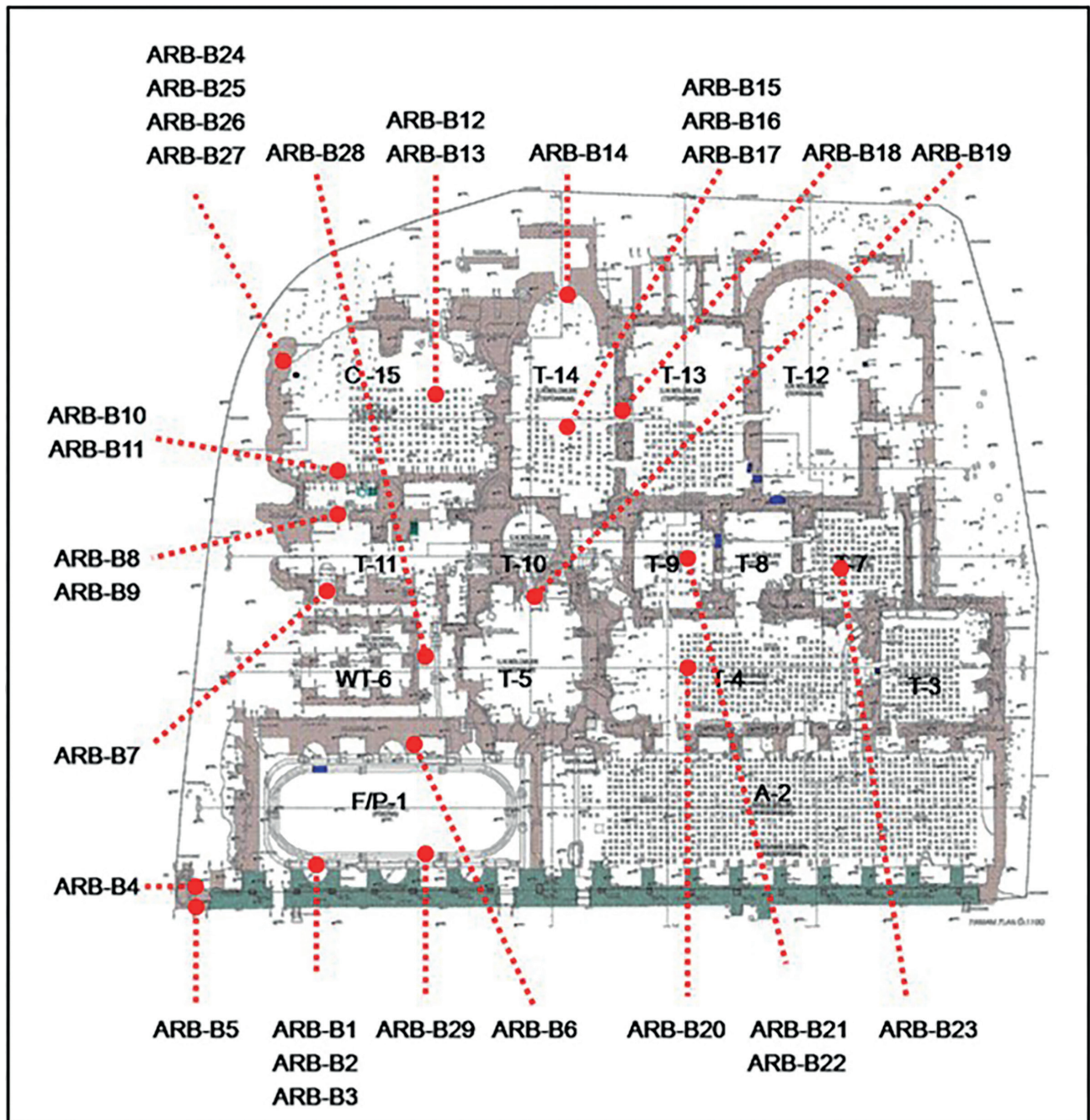
Örnekleme ve Belgelemeler

Çalışma kapsamında hamamın Frigidarium-Piscina (havuz), Tepidarium (ılıkılık) ve Caldarium (sıcaklık) bölümleri kalıntılarından 17 yapısal tuğla (ARB-B1, ARB-B2, ARB-B3, ARB-B4, ARB-B5, ARB-B6, ARB-B7, ARB-B8, ARB-B10, ARB-B11, ARB-B14, ARB-B18, ARB-B19, ARB-B24, ARB-B25, ARB-B28, ARB-B29), 10 pilae (tuğla ayak) (ARB-B9, ARB-B12, ARB-B13, ARB-B15, ARB-B16, ARB-B17, ARB-B20, ARB-B21, ARB-B22, ARB-B23) ve su sistemine ait

künk, pişmiş toprak borulardan 2 numune (ARB-B26, ARB-B27) alınmıştır. Laboratuvar ortamında analizlerden önce tüm örnekler kodlandırılmıştır. Kodlamada ayırıcı olması için İngilizce ifadelerin baş harfleriyle kısaltmaları Ankara Roman Bath "ARB" ve Brick "B" kullanılmıştır. Alınan numuneler vaziyet planına işlenmiş (Şek. 18) yerinde ve sonrasında laboratuvar ortamında ölçekli olarak fotoğraflanarak belgelenmiştir (Şek. 19).

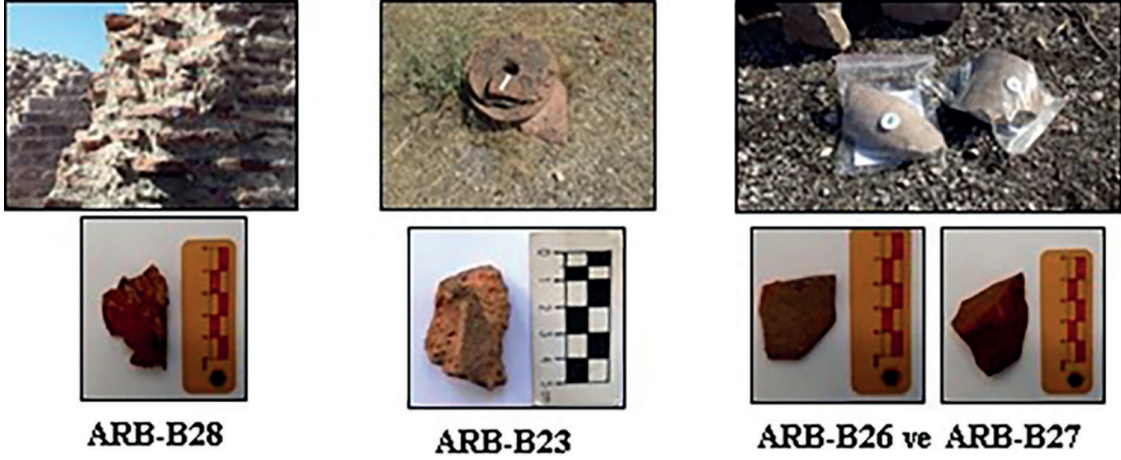
Şekil 18

Toplanan Numunelerin Vaziyet Planı'nda Yerleri / *Locations of Collected Samples on the Site Plan* (Tanrıverdi, 2018)

Şekil 19

Yapısal Tuğla, Pilae ve Künk Numunelerine ait Yerinde ve Laboratuvarda Fotoğraflanmış Örnekler / *In-situ and Laboratory Photographs of Structural, Pilae, and Pipe Terracotta Samples* (Z. Tanrıverdi, 2018)

Testler ve Analizler

Taşıyıcı, ısıtma ve su sitemlerinde kullanılan tüm pişmiş toprak malzeme çeşitlerinde- yapısal tuğla, pilae ve künk- mineralojik özelliklerin belirlenmesi için Petrografik İnce Kesit Optik Mikroskop Analizi, kimyasal özelliklerin belirlenmesi için Polarize Enerji Dağılımlı X-Işını Floresans (PED-XRF) Analizi uygulanmıştır. Bu doğrultuda malzemelerin ham madde karakterizasyonu ve kaynak değerlendirilmesi yapılmıştır.

BULGULAR VE DEĞERLENDİRİLMELER**Petrografik İnce Kesit Optik Mikroskop Analizi**

Optik mikroskop altında tüm örneklerin ince kesitleri incelenmiştir. Numuneler dıştan içe tüm tabakalar petrografik incelemelerde görünecek şekilde hazırlanmıştır (Kerr, 1977; Rapp, 2002). Analizlerde alttan ve üstten aydınlatmalı LEICA Reserach Polarization DMLP Model optik mikroskop kullanılmıştır. Mikroskoba bağlı Leica DFC280 X25 büyütme dijital kamera fotoğraflamada, LeicaQwinDigital Görüntüleme Programı değerlendirilmede kullanılmıştır. Pişmiş toprak malzemelerin içinde kullanılan agregayı meydana getiren kayaç ve mineraller “Pointing Metodu” ile belirlenmiştir. İnce kesit analizi sonucunda tüm örnekler gruplandırılmıştır. Gruplamada ayırıcı olması için “Seramik Gr” ifadesi kullanılmıştır.

İnce kesit analizi sonucunda tüm pişmiş toprak malzemeler 8 gruba ayrılmıştır. Kendi içlerinde ise yapısal tuğlalar 6, pilae 5, künkler 2 gruba ayrılmıştır. Yapısal tuğlalar; Seramik Gr1 (ARB-B1, ARB-B28), Seramik Gr2 (ARB-B2, ARB-B14), Seramik Gr3 (ARB-B3, ARB-B4, ARB-B5, ARB-B6, ARB-B7, ARB-B8, ARB-B11), Seramik Gr4 (ARB-B18,

ARB-B19), Seramik Gr7 (ARB-B24, ARB-B25), Seramik Gr8 (ARB-B29) sınıflandırılmalarında yer almıştır. Diğer bir yandan pilae; Seramik Gr1 (ARB-B22), Seramik Gr2 (ARB-B17), Seramik Gr3 (ARB-B12, ARB-B16, ARB-B21), Seramik Gr4 (ARB-B9, ARB-B15, ARB-B23), Seramik Gr6 (ARB-B13, ARB-B20) sınıflamasında, künkler; Seramik Gr4 (ARB-B26) ve Seramik Gr7 (ARB-B27) gruplarında yer almıştır (Tablo 1).

Verilerinden tamir tuğlası olduğu düşünülen Seramik Gr5 (ARB-B10) tuğlası dışında tüm tip pişmiş toprak örneklerin özgün özellik gösterdiği yaklaşık 900 °C pişirilip mineral ve kayaç türü bakımından zengin bileşime sahip olduğu belirlenmiştir. Örneklerin çoğunluğunda (toplam agreganın %1,5-2,5'i) bağlayıcılığı artıran tuğla tozu parçaları tespit edilmiştir. Pişmiş toprak malzemelerin agrega kaynak incelemesinde yapısal tuğlalarda Seramik Gr1, Seramik Gr2, Seramik Gr3, Seramik Gr4, Seramik Gr8 gruplarındaki numunelerde andezit agregası Hüseyingazi Kale, Seramik Gr5 yapısal tamir tuğlası granit agregası Bağla Köprüköy, Seramik Gr7 grubundaki örneklerde metaravak agregası Güney Ankara yerel formasyonu olarak belirlenmiştir. Diğer bir yandan Seramik Gr1, Seramik Gr2, Seramik Gr3, Seramik Gr4, Seramik Gr6 gruplarındaki pilaeelerde andezit agregasının yine Hüseyingazi Kale formasyonuna ait olduğu, künklerdeki Seramik Gr4 grubundaki numunede andezit agreganın Hüseyingazi-Kale formasyonuna ve Seramik Gr7 grubundaki numunede metagrovak agregasının Güney Ankara yerel formasyonlarına ait olduğu sonucuna varılmıştır (Tablo 1) (Şek. 20).

Tablo 1Her Tip Örnek için XRF Analiz Sonuçlarının Ortalama Değerleri / *Mean Values of XRF Analysis Results for Each Sample Type*

Gruplar	T(°C)*	P(%)*	MTA(%)*	Kayaç & Mineraller**	Kayaç Kökeni
Seramik Gr1	>900	12	25	Q,Ç,By,Am,Pl,Py,Kt, G,A,B,TK(%2,5)	Andezit
Seramik Gr2	>900	7	15	Q,By,Kt,A,Ch, Pl,By,Op,TK(%2,5)	Andezit
Seramik Gr3	>900	8	38	Q,Ch,By,Pl,Py,G,A,B,Op,TK(1,5%)	Andezit
Seramik Gr4	>900	5	22	Q,Ch,By,Am,Pl,Kt,A,B,Op	Andezit
Seramik Gr5	<900	4	33	Q, G,Ch,Ş,Pl,By,Tr,Op	Granit
Seramik Gr6	>900	7	42	Q,Pl,By,Py, Am,A,Op,TK(%1)	Andezit
Seramik Gr7	<900	8	18	Q, G,Kt,A,Ch,B,Op,Am,TK(%2)	Metagrovak
Seramik Gr8	<900	9	7	Q,A,B,By,Op,TK(%1,5)	Andezit ve Bazalt

(*) T: Pişirme Sıcaklığı, P: Gözeneklilik, MTA: Matris Toplam Agregat Oranı

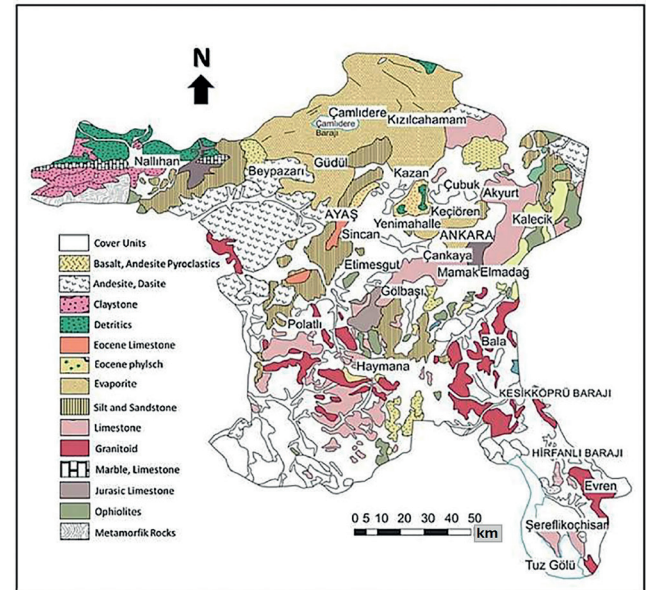
(**) A: Andezit, Am: Amfibol, B: Bazalt, By: Biyotit, Ç: Çört, G: Granit, Op: Opak Mineraller, Pl: Plajiyoklaz, Py: Piroksen, Q: Kuvarz, Qs: Kuvarsit, R: Radyolit, Ş: Şist, Kt: Kumtaşı, Tr: Tremonit, TK: Tuğla Kırığı Parçaları

Örneklerin Gruplandırılması**Seramik Gr1:** ARB-B1, ARB-B22, ARB-B28**Seramik Gr2:** ARB-B2, ARB-B14, ARB-B17**Seramik Gr3:** ARB-B3, ARB-B4, ARB-B5, ARB-B6, ARB-B7, ARB-B8, ARB-B11, ARB-B12, ARB-B16, ARB-B21**Seramik Gr4:** ARB-B9, ARB-B15, ARB-B18, ARB-B19, ARB-B23, ARB-B26**Seramik Gr5:** ARB-B10**Seramik Gr6:** ARB-B13, ARB-B20**Seramik Gr7:** ARB-B24, ARB-B25, ARB-B27**Seramik Gr8:** ARB-B29

(Siyah renkli örnek kodları yapısal tuğlalar, mavi renkli olanlar pilae, kırmızı renkli olanlar da künklerdir.)

İnce kesit incelemesinde yapısal tuğla, pilae, künk malzemelerde kullanılan kil malzemenin kaynağı Seramik Gr1, Seramik Gr2, Seramik Gr4 ve Seramik Gr7 için ODTÜ ormanı ve Cevizlidere çevresi, Seramik Gr3, Seramik Gr5 ve Seramik Gr6 için Yenidoğan civarı, Seramik Gr8 için Tandoğan çevresi olduğu belirlenmiştir. Bu inceleme, malzemelerin üretiminde kullanılan kilin Ankara'nın bugünkü merkez ve yakın çevresinden temin edildiğini göstermiştir (Şek. 20).

Ardından yapısal tuğlalar, pilae ve künklerde ince kesit analiz sonuçları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiş üretim teknolojilerindeki farklılıklar ve kullanıldığı yere bağlı değişim ve bozulmaları tespit edilmiştir. Bu bağlamda, yapısal tuğlalarda kullanılan kil miktarının fazla, taneciklerin ince ve agregaların homojen dağılımda olduğu belirlenmiştir. Diğer yandan pilae'de kullanılan kil parçacıkları daha büyük, agregat dağılımları daha heterojen ve gözeneklilikleri daha yüksek bulunmuştur. Bu veriler yapısal tuğlaların pilae örneklerine kıyasla daha yüksek kalitede üretildiğini ortaya koymuştur.

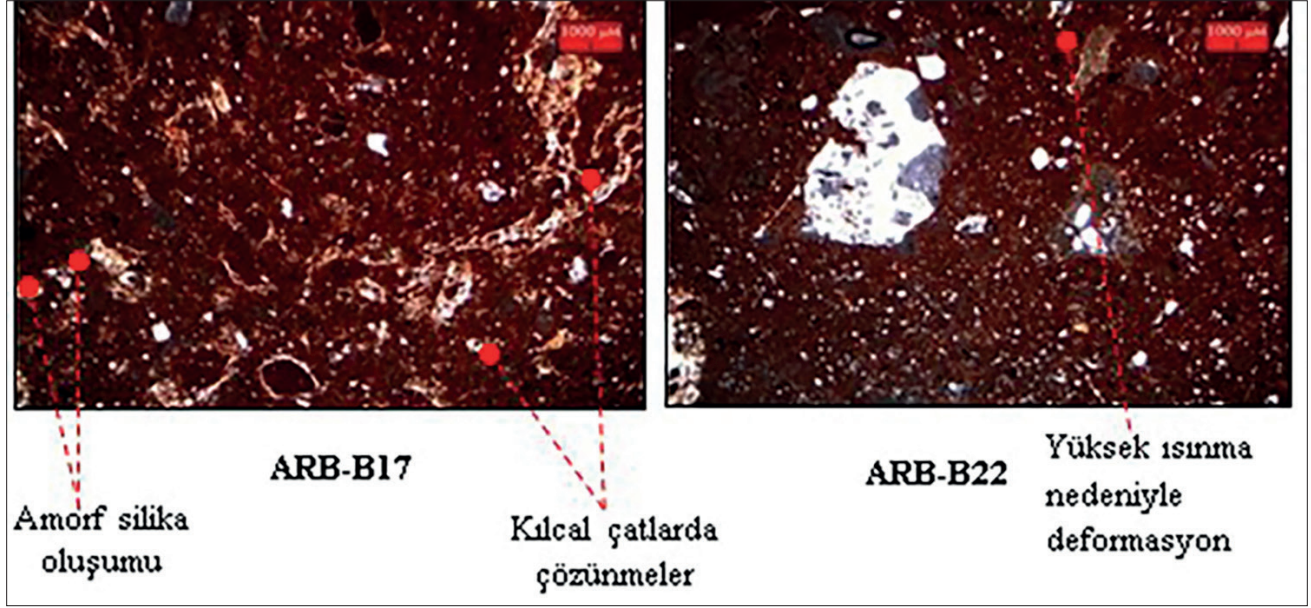
Şekil 20Ankara Jeolojik Haritası / *Geological Map of Ankara* (Y. K. Kadioğlu tarafından revize edilmiş, Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, 2002)

Ayrıca pilae örneklerde matrisin gözeneklerinin içinde ve çevresinde sıcak su buharı etkisinin (hidrolik sıcaklık) doğrudan sonucu olarak ikincil mineraller ve amorf silika oluşumu yanı sıra parçacıkların etrafında deformasyon bölgeleri görülebilmektedir. Böylece matriste çatlaklar ve buna bağlı olarak çözünmeler meydana gelmiştir (Şek. 21).

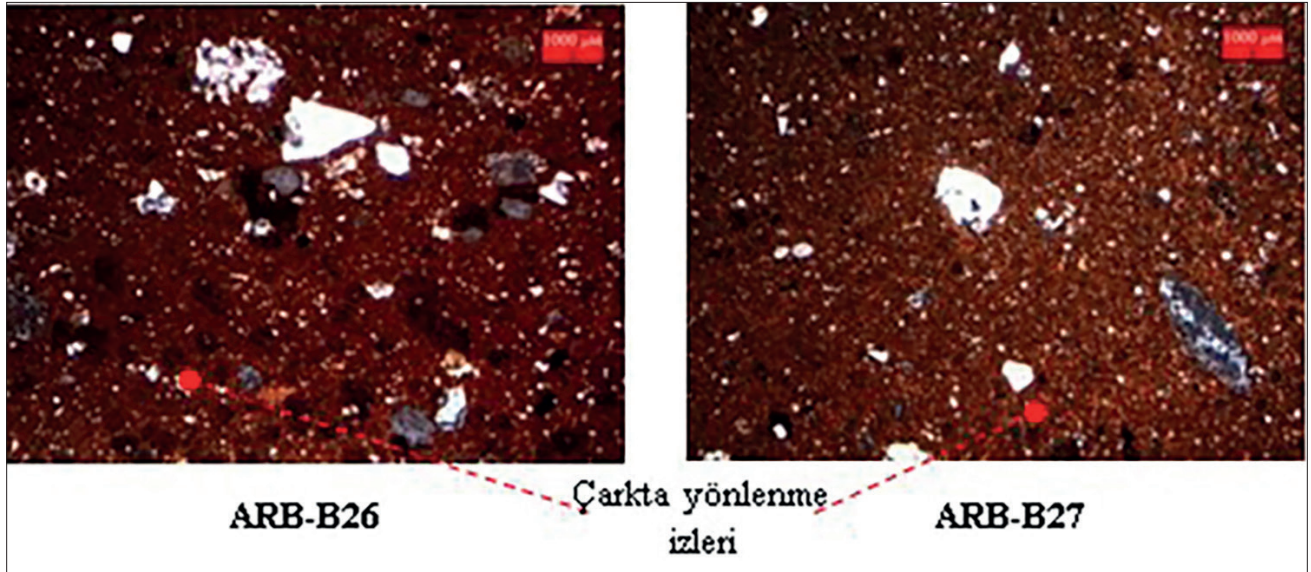
Künklerin ince kesit analiz sonuçlarında ise su taşıdığı için sıcak su buharından kaynaklı bozulma görülmezken parçacıkların dağılımında görülen yönlendirme izleri bu pişmiş toprak boruların yapımında seramik çarkının kullanıldığına işaret etmiştir (Şek. 22).

Şekil 21

Pilae Örneklerle ait İnce Kesit Mikrofotografı ve Sıcak Su buharı Etkisiyle Değişimler / *Thin Section Microphotographs of Pilae Samples and the Alterations Caused by Hot Water Vapour* (Y. K. Kadioğlu, 2024)

Şekil 22

Parçacık Dağılımında Yönlenme İzleri Görülen Künk Örneklerin İnce Kesit Mikrofotografı / *Thin Section Microphotographs of Terracotta Pipe Samples Displaying Oriented Particle Traces* (Y. K. Kadioğlu, 2024)

Polarize Enerji Dağılımlı X-Işını Floresans (PED-XRF) Analizi

Pişmiş toprak malzeme örneklerinin element içerikleri Polarize Enerji Dağılımlı X-Işını Floresans (PED-XRF) Analizi ile belirlenmiştir. Analizlerde X-LAB 2000 model PED-XRF (Polarized Energy Dispersive-XRF) spektrometresi kullanılmıştır. Aletin duyarlılık sınırı, hafif elementlerde 10 ppm, ağır elementlerde 0,5 ppm kadardır. İncelemede temel ve az elementler oksit yüzdelere (%) halinde, iz elementler milyonda bir (ppm) derişimle ifade edilmiştir. Çalışmada USGS (Birleşik

Devletler Jeolojik Araştırma) standartları ve referans olarak GEOL, GBW-7109 ve GBW-7309 kullanılmıştır (Johnson, et.al, 1999; La Tour, 1989; Shackley, 2011).

Hamama ait pişmiş toprak örnekler üzerinde yapılan PED-XRF analizi sonuçları ince kesit verilerini destekler şekilde bulunmuştur. Yapısal tuğla, pilae ve künk örneklerin her birinin elemental bileşimi, öncelikle ayrı ayrı ardından hep beraber ortalama değerleri ile belirlenmiştir. Bu bağlamda

tüm tip örneklerin kimyasal içeriğini (ortalama değerler üzerinden azalan oranda); CaO (ort. % 6,83), SiO₂ (ort. % 55,30), Al₂O₃ (ort. % 14,75), MgO (ort. % 2,74), K₂O (ort. % 3,04) ve Fe₂O₃ (ort. % 6,74) oluşturmaktadır (Çizelge 2). Ana malzemesi kil olan tuğlaların SiO₂, Al₂O₃, MgO, K₂O ve Fe₂O₃ yüzdelерinin üçgen grafik gruplaması, kendi içlerinde benzer özellikler taşıdıklarını ve tek bir grupta toplanma eğiliminde olduğunu göstermiştir (Şek. 23). Bu durum, kil ham madde kaynaklarının aynı ve yerel olduğu bu doğrultuda aynı atölyede ve dönemde üretilmiş olduğu sonucunu doğurmuştur.

Tablo 2

Her Tip Örnek için XRF Analiz Sonuçlarının Ortalama Değerleri / Mean Values of XRF Analysis Results for Each Sample Type

Element	Bileşim	Y.T. Ort.	Pilae Ort.	Künk Ort.	Tüm Örnekler Ort.
Na ₂ O		0,611	0,827	0,375	0,604
MgO		2,86	2,83	2,54	2,74
Al ₂ O ₃		14,40	14,36	15,49	14,75
SiO ₂		52,82	54,16	58,94	55,30
P ₂ O ₅		0,597	0,530	0,273	0,466
SO ₃		0,528	0,615	0,136	0,426
Cl		0,139	0,025	0,023	0,062
K ₂ O	%	3,27	2,93	2,93	3,04
CaO		7,69	6,33	6,47	6,83
TiO ₂		0,812	0,846	0,822	0,826
V ₂ O ₅		0,022	0,023	0,024	0,023
Cr ₂ O ₃		0,022	0,022	0,018	0,020
MnO		0,122	0,122	0,127	0,123
Fe ₂ O ₃		6,63	6,61	6,99	6,74
LOI*		9,71	9,78	5,29	8,26

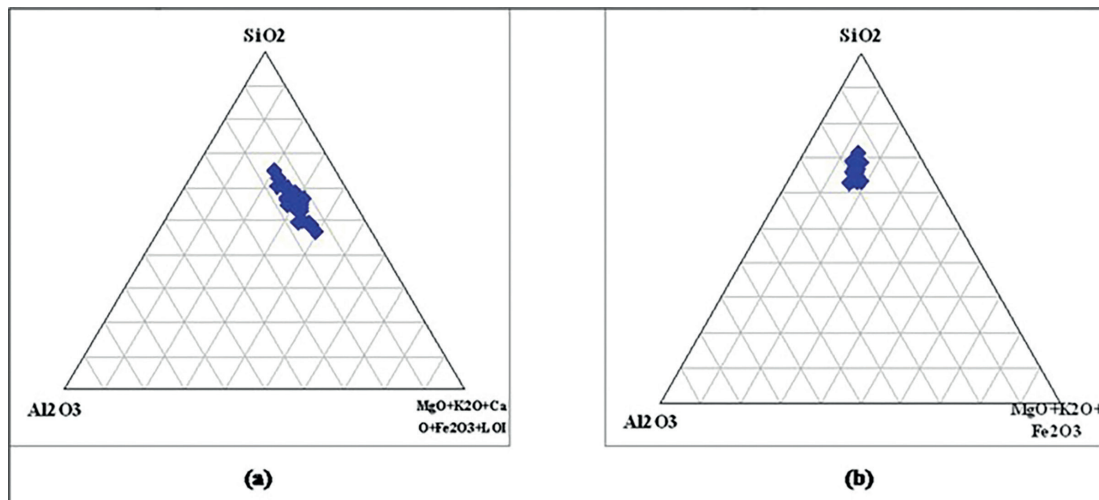
(*) 950°C'de Kızdırma Kaybı (Loss on Ignition)

Şekil 23

(a) Tüm Tip Örneklerin (yapısal tuğla, pilae ve künk) XRF Analizi-Üçgen Grafik Gruplamaları (SiO₂-Al₂O₃-MgO+K₂O+CaO+Fe₂O₃+LOI)

(b) Tüm Tip Örneklerin (yapısal tuğla, pilae ve künk) XRF Analizi-Üçgen Grafik Gruplamaları (SiO₂-Al₂O₃-MgO+K₂O+Fe₂O₃) / (a) XRF Analysis Triangle Plotting of All Types (Structural Brick, Pilae, and Terrocotta Pipe) of Samples (SiO₂-Al₂O₃-MgO+K₂O+CaO+Fe₂O₃+LOI)

(b) XRF Analysis Triangle Plotting of All Types (Structural Brick, and Pilae, Terrocotta Pipe) of Samples (SiO₂-Al₂O₃-MgO+K₂O+Fe₂O₃)

Hamam tasarımlarında; çevresel, mimari ve yapısal veriler yanı sıra ısıtma, su ihtiyacının karşılanması temel ölçüt olmuş bu bağlamda hypokaust yerden ısıtma sistemi ve su işlevsel sistemleri yapım ve malzeme teknolojileri geliştirilmiştir.

Bu çalışmada Ankara'nın Roma Dönemi simgesel yapılarından günümüzde temel seviyesinde kalıntılarıyla açık hava müzesi olarak işlev gören Ankara Roma (Caracalla) Hamamı taşıyıcı, ısıtma ve su sistemlerinde kullanılan pişmiş toprak yapı malzemeleri, "yapısal tuğla (hamamın temel duvarlarında yer alan), pilae (tuğla ayak) ve künk (pişmiş toprak boru)" ham madde karakter ve kaynak özellikleri açısından incelenmiştir.

Çalışmada her tip pişmiş toprak malzemenin mineralojik özellikleri Petrografik İnce Kesit Optik Mikroskop Analizi, kimyasal özellikleri Polarize Enerji Dağılımlı X-Işını Floresans (PED-XRF) Analizi ile analiz edilmiştir. İnce kesit analizi sonucunda tüm pişmiş toprak malzemeler 8 gruba ayrılmıştır. Kendi içlerinde ise yapısal tuğlalar 6, pilae 5 ve künkler 2 gruba ayrılmıştır. Her tip pişmiş toprak örneklerin yaklaşık 900 °C pişirilip mineral ve kayaç türü bakımından zengin bileşime sahip olduğu ve bağlayıcılığı artırmak için büyük çoğunluğuna (toplam agreganın %1,5-2,5) tuğla tozu parçalarının katıldığı belirlenmiştir. Bunların yanı sıra örneklerin içindeki agrega ve kil ham madde kaynakları da ince kesit analizi ile tespit edilmiştir. Bu bağlamda içeriklerindeki andezit, granit, metagrovak agregaların sırasıyla "Hüseyingazi Kale, Bağla Köprüköy ve Güney Ankara" yerel formasyonundan temin edildiği; kil ham madde kaynağının ise "ODTÜ ormanı, Cevizlidere çevresi, Yenidoğan civarı ve Tandoğan" Ankara ve çevresi yerel formasyonuna ait olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca ince kesit analiz sonuçları malzemelerin üretim teknolojilerindeki farklılıkları ve kullanıldığı yere bağlı değişim ve bozulmaları ortaya koymuştur. Bu bağlamda, yapısal tuğlalarda ince taneli kil oranı fazla ve homojen dağılımlı agregalar belirlenirken pilae tuğla ayaklarda kullanılan kil parçacıkları daha büyük, dağılımları daha heterojen ve gözeneklilikleri daha yüksek bulunmuştur. Bu veriler yapısal tuğlaların pilae örneklerle kıyasla daha yüksek kalitede üretildiğini göstermiştir. Bunların yanı sıra pilae örneklerin ısıtma sisteminde kullanılmasından dolayı sıcaklık ve su buharından kaynaklı deformasyonları görülmüştür. Diğer bir yandan beklendiği gibi su taşıdığı için künklerde bu tür bir değişime rastlanmamış ancak taneciklerde yönlenme izleri tespit edilmiştir. Bu veri künklerin seramik çarkında üretildiği ve o dönem bu üretim teknolojisinin kullanıldığını ortaya koymuştur.

PED-XRF analizi sonuçları ise ince kesit analiz sonuçlarına paralel veriler sunmuştur. Bu bağlamda tüm pişmiş toprak malzeme içeriklerinin benzer kimyasal

özellik gösterdiği SiO_2 , Al_2O_3 , MgO , K_2O ve Fe_2O_3 yüzdelерinin üçgen grafik gösteriminde tek bir grupta toplanma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir.

Tüm bu verilere dayanarak Ankara Roma Hamamı'nda kullanılan pişmiş toprak malzemelerin, Ankara ve yakın çevresinden getirilen yerel kil ve agrega malzemelerle aynı atölyelerde, aynı dönemde üretilmiş olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlar Ankara ve yakın çevresinden malzemeye erişimin kolay, hızlı, ekonomik ve yerel malzemenin mevcut çevreye uyumundan dolayı tercih edildiği fikrini ortaya koymuştur.

Teşekkürler

Araştırma çalışmalarının gerçekleşmesi için etütlük örneklerin incelenmesine izin veren Ankara 2 No'lu Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'na, analizlerin hazırlanmasında Ankara Üniversitesi Yer Bilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi (YEBİM) ekip çalışanlarına, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarihi Malzeme Araştırma ve Koruma Laboratuvarı (MAKLAB) çalışanlarına teşekkürlerimizi sunarız.

Bilgi Notu

Bu makale, ODTÜ Arkeometri ABD'da yürütülen doktora tezinde yer alan Ankara Roma (Caracalla) Hamamı taşıyıcı, ısıtma ve su sisteminde kullanılan pişmiş toprak malzemelerin özgün verilerine dikkat çekmek için hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akok, M. (1955). Ankara şehri içinde rastlanan İlk Çağ yerleşmelerinden bazı izler ve üç araştırma merkezi. *Belleten*, 19(75), 309-329.
- Akok, M. (1968). Ankara şehrindeki Roma hamamı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17(1), 3-37.
- Akyol, A. A. (2012). *Ankara Roma (Caracalla) Hamamı yapı malzeme analizi raporu* [Yayımlanmamış Rapor]. Ankara Üniversitesi Yer Bilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi (YEBİM) ve Ankara Üniversitesi Başkent M.Y.O. Malzeme Araştırma ve Koruma Laboratuvarı (MAKLAB).
- Bosch, E. (1967). *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, (VII/46). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- De Jerphanion G. (1928). *S. J. Mélanges D'Archéologie Anatolienne: Monuments Préhelléniques Gréco-Romains, Byzantins et Musulmans de pont de Cappadoce et de Galatie*. Beyrouth Imprimerie Catholique.
- Dolunay, N. (1941). Türk Tarih Kurumu adına yapılan Çankırıkapı hafriyatı. *Belleten*, 19(5), 261-266.
- Dolunay, N. (1948). Çankırı kapı hafriyatı. III. *Türk Tarih Kongresi 1943*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX/3, 212-218.
- Erzen, A. (1946). *İlkçağda Ankara*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fıratlı, N. (1951). Ankara'nın ilk çağdaki su tesissatı. *Belleten*, 57(15), 349- 359.
- Hodge, A. T. (2002). *Roman aqueducts & Water supply*. Bristol Classical Press.
- Johnson, D. M., Hooper, P. R. & Conrey, R. M. (1999). XRF Analysis of rocksand minerals for major and trace elements on a single low dilution li-tetraborate fused bead. *Advances in X-ray Analysis*, 41, 843-867.
- Kadioğlu, M., Görkay, K. & Mitchell S. (2011). *Roma Dönemi'nde Ankyra*. Yapı Kredi Yayınları.
- Kaytan, E. (2008). *An investigation of water supply in Roman Ankara* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. METU.
- Kerr, P. F. (1977). *Optical mineralogy*. McGraw-Hill Book Company.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the years 1813 and 1814; with remarks of the Marches of Alexander and retreat of the Ten Thousand*. John Murray Publisher.
- La Tour, T. E. (1989). Analysis of rocks using X-ray fluorescence spectrometry. *The Rigaku Journal*, 6(1), 3-9.
- Landels, J. G. (2000). *Engineering in the Ancient World*. Constable.
- Mitchell, S. (1977). R. E. C.A.M. Notes and studies No.1: Inscription of Ankyra. *Anatolian Studies*, 27, 63-103. <https://doi.org/10.2307/3642654>
- Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü (2002). Düzenleyen: Necati Turhan. http://www.mta.gov.tr/v2.0/dairebaskanliklari/jed/images/harita_basimi/1_500_olcek_li_haritalar/ankara_b.jpg, visited in June 9, 2018.
- Mutlu, Ö. (2012). *Integration of the Roman Remains in Ulus Ankara within in the current urban contex* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. METU.
- Rapp, G. (2002). *Archaeomineralogy (Natural science in archaeology)*. Springer.
- Shackley, M. S. (2011). An introduction to X-Ray Fluorescence (XRF) analysis in archaeology. M. Shackley (Ed), *X-Ray Fluorescence Spectrometry (XRF) in geoarchaeology* (s. 7-44) içinde. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-6886-9_2
- Tanrıverdi, Z. (2018). *Archaeometric investigation of the construction materials of Roman (Caracalla) bath in Ankara* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. METU.
- Temizsoy, İ., Esen, İ. & Ateşoğulları S. (2002, Nisan, 22-26). *Ankara Roma Hamamı 2001 yılı kurtarma kazısı*. 13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara, Türkiye.
- Tournefort, J. P. de (1717). *Relaxion d'un voyage du Levant*. 3. Lyon.
- Yegül, F. K. (2010). *Roma dünyasında yıkanma*. Koç Üniversitesi Yayınları.

URL Kaynaklar

- URL-1. Google Maps. (2024). Ankara Roma Hamamı. <https://www.google.com/maps/place/Roman+Baths+and+Open+Air+Museum/> adresinden 19.02.2024 tarihinde alınmıştır.
- URL-2. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (Tarih yok). *Ankara Roma Hamamı ve Açık hava Müzesi*. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/90834,ankara-roma-hamami-ve-acik-hava-muzesipdf.pdf> adresinden 26.06.2023 tarihinde alınmıştır.
- URL-3. Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (Tarih yok). *Roma Hamamı Açık Hava Müzesi ve Ören Yeri*. <https://ankara.ktb.gov.tr/TR-152965/muzeler.html> adresinden 19.09.2023 tarihinde alınmıştır.
- URL-4. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (2015). *Ankara Roma Hamamı Ören Yeri'nde Çevre Düzenleme Çalışmaları Başladı*. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-131902/ankara-roma-hamami-oren-yerinde-cevre-duzenleme-calismalari-basladi> adresinden 10.01.2024 tarihinde alınmıştır.
- URL-5. Anadolu Ajansı. (2022). *Başkentin 2 bin yıllık Roma Hamamı restorasyondan geçti*. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/baskentin-2-bin-yillik-roma-hamami-restorasyondan-gecti/> adresinden 03.01.2024 tarihinde alınmıştır.

AIZANOI KAZISINDAN BİR GRUP SALDIRI VE SAVUNMA EKİPMANI

A GROUP OF ATTACK AND DEFENSE EQUIPMENT FROM THE EXCAVATION OF AIZANOI

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 28 Ekim 2024	Received: October 28, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 3 Şubat 2025	Peer Review: February 3, 2025
Kabul: 28 Mayıs 2025	Accepted: May 28, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1574980

Bulut CESUR*

ÖZET

Aizanoi tarihi, tapınak platosundan elde edilen verilere göre Orta Paleolitik Çağ'a kadar gitmektedir. Kentin, tapınak çevresinde ele geçen buluntuların tespiti sayesinde Phrygler tarafından iskân edildiği belirlenmiş ve sonrasında kentin sırasıyla Hellenistik, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı Dönemlerinde iskân edildiği tespit edilmiştir. Kentte yapılan mimari faaliyetlerin birçoğu Roma Dönemi'nde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca kent bu dönemde büyük atılımlar yaparak Phrygia Bölgesi kentleri içerisinde önemli bir konuma ulaşmayı başarmıştır. Bizans Dönemi'nde özellikle Zeus Tapınağı, Tiyatro-Stadion kompleksi, Hamam-Palaestra, Mozaikli Hamam farklı işlevlerde kullanım görmüş ve Sütunlu Cadde inşa edilmiştir. Kentte yapılan araştırmalarda çoğu Orta ve Geç Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen 12 adet ok ucu ve 2 adet mızrak ucu, 1 adet *pilum*, 1 adet *umbo* tespit edilmiştir. Bu buluntular yoğun olarak Zeus Tapınağı ve Tiyatro-Stadion kompleksinden ele geçmiştir. Kent ve çevresi sürekli Bizans ve Selçuklu ordularının geçiş noktası üzerinde yer almış bu da kentin buluntularına bir şekilde yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Aizanoi, Ok Ucu, Mızrak Ucu, Pilum, Umbo, Demir

* Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Eskişehir, Türkiye
e-posta: bulutcesur@anadolu.edu.tr, ORCID: 0009-0005-7658-430X

ABSTRACT

The history of Aizanoi dates back to the Middle Paleolithic Age, according to data obtained from the Temple plateau. Thanks to the findings found around the Temple, it was determined that the city was inhabited by the Phrygians, and then it was determined that the city was inhabited in the Hellenistic, Roman, Byzantine, Seljuk and Ottoman periods respectively. Most of the architectural activities in the city were carried out during the Roman Period. In addition, the city made great strides during this period and managed to reach an important position among the cities of the Phrygia Region. During the Byzantine Period, especially the Temple of Zeus, Theatre-Stadion complex, Bath-Palaestra, Mosaic Bath were used for different functions and a Street with Columns was built. During the examinations carried out in the city, 12 arrowheads, 2 spearheads, 1 *pilum* and 1 *umbo* were identified, most of which date back to the Middle and Late Byzantine Period. These findings were mostly unearthed from the Temple of Zeus and the Theater-Stadion complex. The city and its surroundings were constantly located at the crossing point of the Byzantine and Seljuk armies, and this was somehow reflected in the findings of the city.

Keywords: Aizanoi, Arrowhead, Spearhead, Pilum, Umbo, Iron

GİRİŞ

Aizanoi Antik Kenti'nde 2018 yılına kadar gerçekleştirilen kazılar sırasında, çeşitli saldırı ve savunma araçları ele geçmiştir. Söz konusu buluntuların tespiti noktasında kentte öne çıkan yapılar arasında Zeus Tapınağı, Tiyatro-Stadion Kompleksi, Hamam Palaestra ve Sütunlu Cadde sayılabilir. Ele geçen buluntular arasında toplam 12 ok ucu, 2 mızrak ucu, 1 *pilum* ve 1 *umbo* bulunmaktadır. Oldukça zengin bir tarihi geçmişi olan Aizanoi, özellikle Zeus Tapınağının sur ve kulelerle çevrilmesi nedeniyle geç dönemlerde askeri kimliği ile ön plana çıkmıştır. Yapının bu işleviyle paralel olarak mızrak ve özellikle ok uçlarının yoğunluğu artış göstermiştir. Ayrıca tiyatronun batı skene bölümü önemli veriler sunabilecek niteliktedir. Bu makalede, amacımız kentte ele geçen söz konusu saldırı ve savunma araçlarını hem form ve işlev özellikleri hem de buluntu yerleri ile değerlendirmektir.

Aizanoi bugün Kütahya ilinin 54 km güneybatısında bulunan Çavdarhisar ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Özellikle Hellenistik ve Roma Dönemlerin'de kentin territoryumu "Aizanitis" olarak adlandırılmıştır. (Waelkens, 1986, s. 46). Strabon Aizanoi, Nakoleia, Kotiaieion, Midaeion ve Dorylaeion'u Phrygia Epiktetos kentleri arasında saymaktadır (Strabon, 1949, s. 81 / Strabon, XII, 8, 12).

Kent genel itibarıyla kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu askeri ve ticari yolların üzerinde yer almaktadır. Bunlardan ilki, MS 4. yüzyılda hacı yolu olarak adlandırılan ve Balkanlardan gelen yolun devamı niteliğinde olan, Chrysopolis ya da Khalkedon'dan başlayan, Anadolu'da Nikomedia, Nikaea, Ankyra, Koloneia, Pylai Kilikias ve Tarsus'dan Suriye'ye ulaştıran yol ağıdır. Orta Bizans Dönemi'nde ise Dorylaeion, Amorion, Kotiaieion, Philomelion ve Ikonion üzerinden geçen yol ağı Ankyra üzerinden geçen hacı yolunun yerini almıştır (Belke, 2008, s. 298). Özellikle MS 8. yüzyıl başlarından itibaren Arap akınları amacıyla kullanılan rota Orta Anadolu için ana yol hâline gelmiştir. Konstantinopolis'ten Kilikya'ya kadar uzanan bu önemli rota kendi içerisinde ara yollara ayrılmıştır. Bizim için önemli olan nokta ise Smyrna'dan başlayan doğu-batı rotasıdır. Bu rota Kotiaieion, Ankyra gibi kentlerden ve diğer çapraz alanlardan geçmiştir (Kaya, 2019, s. 265). Stratejik açıdan önemli olan bu rotanın Kotiaieion'dan geçmesi büyük ölçüde Aizanoi ile de yakından ilişki oluşturabilecek bir durumdur.

Çok uzun süre, sürekli yerleşim gören Aizanoi'de kentleşme süreci yaklaşık 400'lere kadar belli oranda devam etmiştir. Fakat MS 5-6. yüzyılda durağan hâle geldiği tespit edilmiştir (Niewöhner, 2007a, s. 102). Bu geniş kronoloji içerisinde kentin sürekli iskân edilen yapıları ise şüphesiz Zeus Tapınağı ve Tiyatro-Stadion Kompleksi olmuştur.

Bizans kroniklerinde kentin adının doğrudan geçmemesi Aizanoi'nin askerî faaliyetleri hususundaki yazılı verilerimizi kısıtlamaktadır (MAMA IX, 1988, s. xxvi). Fakat 1113 yılında Bizans İmparatoru Alexios ve Emir Muhammed komutasındaki Selçuklu birlikleri arasındaki yapılan mücadele sonrasında, Emir Muhammed'in Synaos (Simav), Aizanoi ve Kotiaieion'dan da geçmiş olduğu bilinmektedir (Ramsay, 1960, s. 229). Bu geçiş esnasında kentte dolaylı olarak etkilenmiş ve ufak çaplı bir saldırıya maruz kalmış olması ihtimali mümkündür. Nitekim MS 11-12. yüzyılda Kütahya ve çevresi, Ryndakus ovası Bizans ve Selçuklu ordusu arasında hem geçiş güzergâhı olmuş hem de irili ufaklı çok sayıda çarpışmanın yaşandığı önemli noktalardan biri hâline gelmiştir (Demirkent, 2001, s. 1-13).

İlk olarak Zeus Tapınağının bulunduğu alana baktığımızda, yapı Prehistorik evreler (Rheidt, 2001, s. 147) ve ETÇ II (MÖ 2800-2500) yapı evrelerinin de yer aldığı höyük tıraşlanarak inşa edilmiştir (Rheidt, 2000, s. 171). Tapınağı MS 2. yüzyılda¹ yapımı tamamlanmış ve Bizans Dönemi'nde yaklaşık MS 4-6. yüzyılda bir apsis eklenerek kiliseye² dönüştürülmüştür. Tapınak, kiliseye dönüştürüldüğü dönemde etrafında sivil yerleşimlerin³ oluşum gösterdiği, kazı yapılan alanlardan anlaşılmaktadır (Rheidt, 2000, s. 171). MS 11-12. yüzyılda (Beyazıt, 2016, s. 275) Zeus Tapınağı çevresine kuleler ve sur inşa edilerek bir kale statüsü kazandırılmıştır (Özer & Korkmaz, 2014, s. 12). Zeus Tapınağı yaklaşık MS 13. yüzyılda Tatar boylarından olan Çavdarların meskeni hâline gelmiştir. Tapınağın yine ante duvarları üzerindeki çeşitli süvari çizimleri Çavdarların varlığına ilişkin kalıcı izleri bizlere sunmaktadır (Beyazıt, 2016, s. 275, 276). Bu alanın bir höyük üzerinde yer alması yani kente hâkim konumda bulunması, tapınağın kaleye dönüştürülmesinin belki de en önemli sebepleri arasındadır.

Tiyatro-Stadion ise MS 1. yüzyılda inşa edilmiştir ve 3. yüzyıla kadar belli eklentilerle (Özer & Korkmaz, 2014, s. 12; Rohn, 2009, s. 527) inşası devam etmiştir. Tiyatro-Stadion Kompleksi Hellen özellikleri göstermektedir. (Rohn, 2008, s. 235) Yapı kompleksi MS 3. yüzyılda terkedilmiştir (Rohn, 2008, s. 243). Özellikle stadionun

- 1 Tapınağın yapımı, arşitravında yer alan mil delikleri incelendiğinde İmparator Domitianus'a vakfedildiği görülmüş ve MS 1. yüzyılda başladığı tespit edilmiştir (Ateş & Rheidt, 2008, s. 234.)
- 2 Kenti 1840'lar da ziyaret eden Sir Charles Fellows, kentte Hristiyanlıkla ilgili hiçbir mezar, yapı, duvar örneği görmediğinden bahsetmektedir. Bu da kentin Bizans sonrası dönem de yoğun bir tahribat ve dönüşümünü düşündürmektedir (Fellows, 1852, s. 109).
- 3 Bugün Kütahya Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen 'S' profilili, boyun kısmı yazıtlı sürahi ve domestik buluntuların tespiti buradaki iskânı kanıtlar niteliktedir. (Cesur, 2019, s. 50-52).

cavea kısmının arka bölümü Bizans Dönemi'nde eklentilerle farklı amaçlarla iskân edilmiştir. Fakat aynı durum tiyatro içinde geçerlidir. Yapının özellikle önceki dönemde *analemma* olarak adlandırılan bölgeleri, Geç Antik Çağ'a⁴ kadar yerleşim görmüştür. Fakat buradaki yapılar askerî bir özellik göstermeyip daha çok sivil yerleşmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. (Rheidt, 2003, s. 316, 317).

Hamam-Palaestra ise kentteki önemli yapılar arasında yer almaktadır. Yapı Antoninuslar Dönemi'nde kentin önde gelen ailelerinden Claudii ailesi destekleriyle inşa edilmiştir. Oldukça kısa bir süre amacını yürüten hamam-palaestra, MS 3. yüzyıl ortalarından itibaren tiyatrodan olduğu gibi bakım masrafları karşılanamamış ve MS 400'ler de sütunlu cadde inşaatı için mimari parçaları taşınmıştır (Naumann-Steckner, 2010, s. 104, 105).

Kentteki saldırı ve savunma araçları açısından veri sunan bir diğer önemli mimari öge ise sütunlu caddedir. Caddenin kuzeydoğu galerisinde, MS 1. yüzyılın 1. yarısına tarihlenen Artemis Tapınağına ait mimari parçalar ve güneydoğu galeride ise MS 1. yüzyılın ortalarında inşa edildiği düşünülen Zeus ile İmparator Nero'ya atfedilen tapınağın mimari parçaları kullanıldığı tespit edilmiştir (Rheidt, 1994, s. 526, 527). Kuzeydoğu galeride tespit edilen sikkelerden yola çıkıldığında bu galerinin en erken MS 395'ten sonra yapıldığı ileri sürülmüştür. Güneybatı galeri ise MS 402 sonrası ya da 5. yüzyılın ilk yirmi yılına tarihlendirilmiştir (Rheidt, 1995, s. 712). Caddenin dolgu seviyesinde MS 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıl başına tarihlendirilen sikkeler tespit edilmiştir (Niewöhner, 2007a, s. 145). Sütunlu Caddedeki dükkânlar ve sütunlar MS 6. yüzyıldaki depremde yıkılmış ve terkedilmiştir. Fakat alanda yapılan araştırmalarda alüvyon tabaka içerisinde MS 7. yüzyıla ait sikkelerin (Rheidt, 1995, s. 712) bulunması caddenin belki de işlevi dışında, ufak çaplı kullanım gördüğünü düşündürmektedir. Bu da caddenin son kullanımına dair bilgilerimize ışık tutmaktadır. Kentteki en geç inşa edilen yapı, eldeki verilerle şu an için Sütunlu Cadde olarak karşımıza çıkmaktadır.

OK UÇLARI (Şek.1)

Ok uçları insanlığın doğal gereksinimi olan beslenmeyle paralel bir şekilde ilk avcı-toplayıcı kültürlerde karşımıza çıkmaktadır. Paleolitik Dönem'de ilk örneklerini gördüğümüz ok uçları obsidyen, kemik gibi doğal malzemelerden üretilmiştir.⁵ İlk Tunç Çağı'ndan itibaren Anadolu'da özellikle kalaylı bakırdan ok uçları yaygınlaşmıştır (Anlağan & Bilgi, 1989, s. 10). Anadolu'daki en erken örneklerden biri İlk Tunç Çağı'nda

İkiztepe'de karşımıza çıkmaktadır (Anlağan & Bilgi, 1989, s. 87). En yaygın formlardan olan ve literatürde "İskit tipi" olarak geçen ok uçları ise Anadolu'da Demir Çağı'nda sık görülmektedir. İskit tipi ok uçlarının Anadolu'da görüldüğü merkezler oldukça fazladır. Bu merkezler arasında Kerkenez Dağ, Çavuştepe, Kayalıdere (Anlağan & Bilgi, 1989, s. 87), Ephesos,⁶ Nif Dağı Karamattepe ve Bollucaoluk⁷, Metropolis⁸, Sardis⁹ gibi birçok merkez yer almaktadır.

Aizanoi'de, Zeus Tapınağı, Hamam-Palaestra ve Tiyatro olmak üzere üç yapı da toplam 12 ok ucu tespit edilmiştir. Bu ok uçları hem sap hem de kanat formu açısından farklılık göstermektedir. Kronolojik olarak en erken örnekten, en geç örneğe doğru bir sıralama takip edilmiştir. İlk olarak kovanlı ve saplamalı olarak gruplandırdığımız ok uçlarının sonrasında kendi içerisinde kanat formuna göre değerlendirme yapılacaktır.

Kovanlı Ok Ucu

Kovanlı ok uçları iki, üç kanatlı ya da piramidal bir kesite sahip olabilmektedir. Mahmuzlu ya da mahmuzsuz, kovan kısmı delikli ya da düz bir formda çeşitli tiplerde karşımıza çıkmaktadır (Snodgrass, 1964, s. 149). Kentte tespit edilen kovanlı bronz ok ucu örneği 1 adettir. Söz konusu olan 1 no.lu örnek bronzdan yapılmış olup kovanlı ok ucu tipine girmektedir. Dikkatle incelendiğinde kovanı uç kısma kadar daralarak devam etmektedir. Bu ok ucu mahmuzsuz olup, 1980 yılı kazı çalışmalarında hamamın *natatio* kısmından ele geçmiştir. Bu tip ok uçlarının kovan kısmında kimi zaman bir delik bulunmaktadır. R. M. Boehmer bu deliklerin döküm hatası olabileceğini de söylemektedir. Literatürde "İskit tipi"¹⁰ olarak geçen

6 Walters, 1899, s. 347, Kat. No. 2812.

7 Baykan, 2017a, s. 29, 30, Res. 13, Nif. M. 08-68.

8 Durak, 2013, s. 27, Kat. No. 63.

9 Waldbaum, 1983, s. 15-18, Lev. 3, Kat. No. 18, 26, 27, 34, 36.

10 Anadolu'da birçok bölgede tespit edilen ve İskit tipi olarak adlandırılan ok uçları köken açısından hâlâ tartışmalıdır. Bu tipin İskitlere atfedilmesi ve kökeninin İskitlere dayandırılması, geçerli ve kesin veriler olmadığı sürece tartışmaya açıktır. Bu görüşü savunan Z. Derin ve O. W. Muscarella bu tipteki ok uçlarının İskit, Kimmer ve Med kültürlerine atfedilmeyeceğini belirtmişlerdir (Derin & Muscarella, 2001, s. 200); (Çilingiroğlu, 2005, s. 63). Bu tipteki ok uçlarının örneklerine İskit tahribatı görülen Orta Avrupa'da özellikle Geç Hallstatt kültüründe MÖ 7. yüzyıl sonu – MÖ 6. yüzyıl ilk çeyreğine tarihlendirilen Repiakhuvata- Mohyla 2 no.lu mezarda da çok sayı da rastlanmıştır. Bu da İskit tipi ok uçlarının Orta Avrupa'da oldukça erken bir tarihte oluşumunu göstermektedir (Grechko, 2020, s. 13). Erken İskit Dönemini 4 Evresindeki ok ucu tipolojisini inceleyen A. Hellmuth, "Zabotin" olarak adlandırılan eşkenar dörtgen kanata sahip iki kanatlı ok uçlarının Erken İskit Dönemi 2. Evresinde oluşum gösterdiği ve Erken İskit Dönemi 33'te (MÖ 7. yüzyıl ortaları) ortadan kalktığından bahsetmektedir. Ayrıca Erken İskit Dönemi buluntularına Küçük Asya'da ve Yakın Doğu'da da rastlanmaktadır (Hellmuth, 2014, s. 1-38). Anadolu'da Urartu sınırları içerisinde İskit tipi ok uçlarının sayısal çoğunluğunun, İskitli ustalar tarafından Urartulu ustalara öğretilmesi ve

4 Ayrıca kentin Geç Antik Çağ'daki gelişimi ve yerleşim politikası için bk. (Türkan, 2023, 477-498).

5 Alt Paleolitik ok ucu örneği için bk. (Bostancı, 1975, s. 15-45).

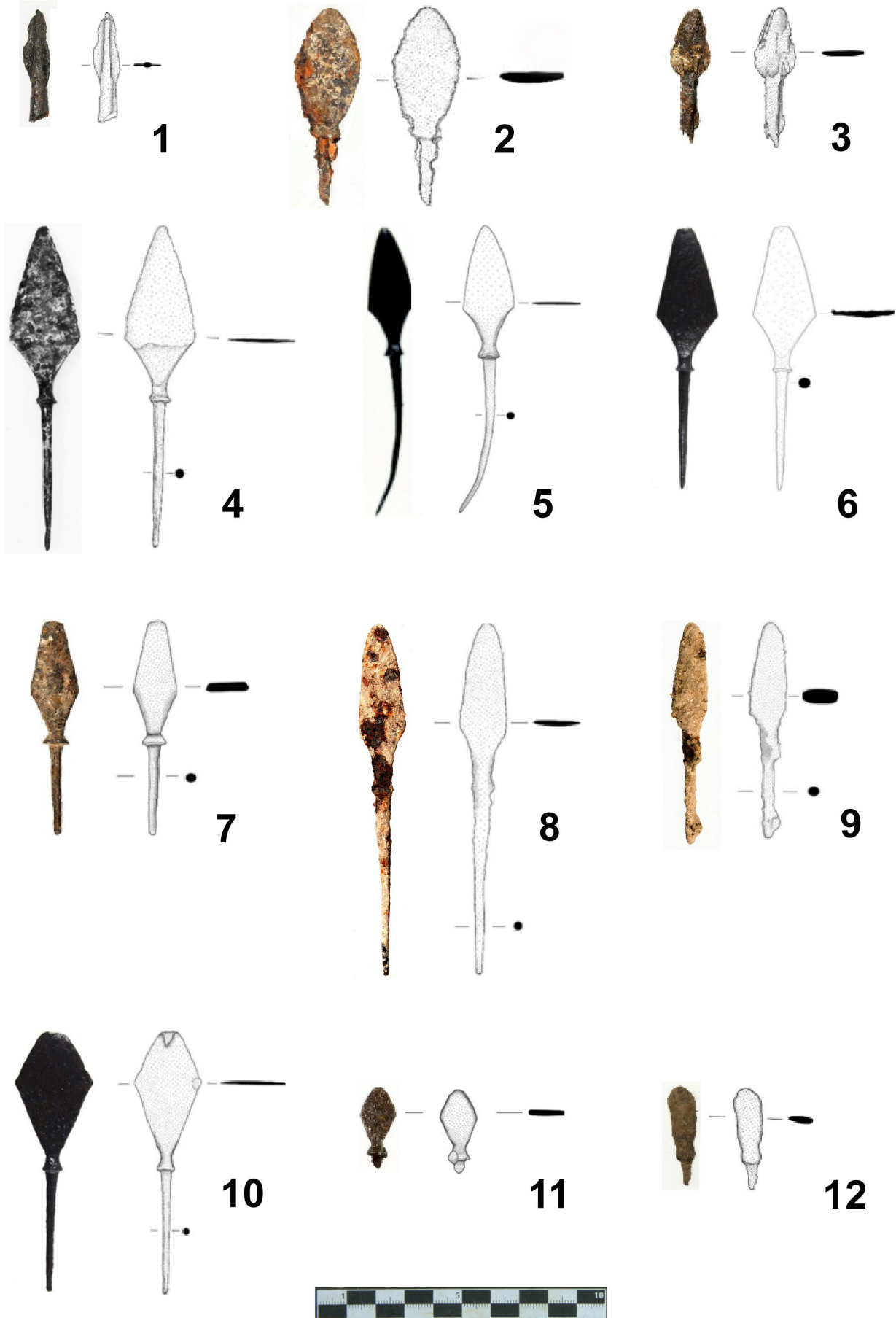
kovan kısmı mahmuzlu ok uçlarındaki mahmuzun kimi zaman kırılarak düzleştirilip tekrar kullanıldığı bilinmektedir (Boehmer, 1972, s. 109). 1 no.lu örnekte herhangi bir mahmuz bulunmayıp, mahmuzun sonradan devre dışı bırakıldığı düşünülebilir. Ayrıca delik bulunmamakla birlikte kanat kısmı yoğun deformasyona maruz kalmıştır. Bu tipteki ok uçları genel olarak İskit, Urartu ve Kafkas kültüründe MÖ 8. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Bu form Medler ve sonrasında Persler tarafından benimsenerek kullanım görmüştür (Baykan, 2017a, s. 29). Benzer örnekleri kente en yakın konumda, Kütahya sınırlarında tespit edilmiş ve Hüseyin Dalkılıç koleksiyonunda yer alan MÖ 8-5. yüzyıla tarihlendirilen örnektir (Gökalep & Kurt, 2018, s. 23. Kat. No. 22). Bir diğer örnek Boğazköy'de F Binası'nda tespit edilmiştir fakat tabakası bilinmeyen grup içerisinde yer almıştır (Boehmer, 1972, s. 110, Lev. XXX, Kat. No. 897). Burdur Müzesi'nde oldukça yakın benzerleri MÖ 9-4. yüzyıla verilmiştir (Önsoy, 2018, s. 205, Lev. 7, 34a-b). Buradaki örnekler formun gelişim gösterdiği en geniş aralık verilerek tarihlendirilmiştir. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi Boğazköy'de bu tipe ait çok sayıda örnek tespit edilmiş ve bu örnekler genel olarak MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Boehmer, 1972, s. 111, Lev. XXXI, Kat. No. 923, 925). Rize Müzesi'ne satın alma yoluyla gelen ok ucu da bizim örneğimizle yakın benzerlik göstermektedir. Rize örneği MÖ 9-7. yüzyıla tarihlendirilmiştir. (Günaşdı & Bingöl, 2022, s. 239.) Ephesos örnekleri de bizim örneğimizle benzerlik göstermektedir (Walters, 1899, s. 347, Kat. No. 2812).

bu şekilde oluşum gösterdiği düşünülmektedir (Çavuşoğlu, 2019, s.160). Aynı zamanda Boehmer, Yakın Doğu'da İskit-Kimmer akınlarından sonra yerli halkın bu tipteki ok uçlarının üretim yaptığını desteklemiştir. (Boehmer, 1972, 114.). Van Ayanis Kalesi örnekleri içerisinde çift kanatlı, mahmuzlu ve kovanlı örnekleri fazla sayıdadır (Özdemir & Işıklı, 2017, 46-62). İki kanatlı mahmuzsuz 12 örnekle temsil edilen bu tipteki ok uçlarına Çavuştepe'de de rastlanmıştır. (Çavuşoğlu, 2023, s. 4). Ayrıca Eski Smyrna'da, Pers istilasının (MÖ 545) kanıtları olarak tespit edilen Lydia ve İonia tipi olarak sınıflandırılan toplam 12 ok ucu ele geçmiştir. (Akurgal, 2000, Lev. N3). Sonraki yapılan çalışma da Eski Smyrna'da tespit edilen ok uçları tekrar değerlendirilmiştir. (Akar Tanrıver & Foça, 2022). İskit tipi olarak adlandırılan ok uçlarının oldukça geniş bir coğrafya da karşımıza çıkması bu tipin doğrudan İskitlere atfedilemeyeceğini göstermektedir. Bu tipin yaygın kullanılmasının ve farklı uluslarca üretilmesinin sebebi kovanlı olması ve etki gücünün yüksek olması şeklinde yorum yapılabilir. Saplamalı ok uçları, kovanlı olanlarla karşılaştırıldığında şaftta tutunması zayıftır. Fakat kovanlı ok uçları şaftın kovana girmesiyle sıkı bir tutuş ve hedefe doğrudan ulaşma da etkisini arttırdığı göz önünde tutulmalıdır. Kazı buluntusu ok uçları çalıştay sonuç bildirgesinde de İskit tipi ok uçlarının herhangi bir coğrafya, ırk, halk ve etnik kökeni tanımlamadığı vurgulanmıştır. (Kazı Buluntusu Ok Uçları Çalıştay Sonuç Bildirgesi, 2017, Masrop 10/14-15, s. 5). Schmidt, Przeworski, Rostovtzeff ve Sulimirski bu tipteki ok uçlarının köken problemi hakkında çeşitli görüşler öne sürmüştür. Fakat yayılım alanı Avrupa'dan Asya'ya, Mısır'dan Rusya'ya ulaşan bu tip için bir görüş birliği sağlanamamıştır. (Snodgrass, 1964, s. 149).

Anamur Müzesine satın alma yoluyla gelen örnekler MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir. (Kındığılı & Yazar, 2023, 270, Kat. No. K1, K2) Tokat Müzesi örnekleri MÖ 7-4. yüzyıla (Çelikbaş, 2020, Kat. No. KEA 3), Sardis örnekleri ise MÖ 6-5. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Waldbaum, 1983, s. 15-18, Lev. 3, Kat. No. 18, 26, 27, 34, 36). Bir diğer örnek, Metropolis yüzey buluntusu örneği MÖ 6-5. yüzyıla (Durak, 2013, s. 27, Kat. No. 63) tarihlendirilmiştir. Fakat bu örnekte kovan kısmında delik bulunmaktadır. Olba, Akropolis Zirve Sondajı 6'da tespit edilen örneğin de katalogdaki 2 no.lu örnek gibi kovanı kırık durumdadır ve MÖ 6-4. yüzyıla (Akçay, 2018, s. 110, Kat. No. 1) tarihlendirilmiştir. Nif Dağı Karamettepe ve Balıcaoluk'ta da hem mahmuzlu hem de mahmuzsuz örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Bizim örneğimizle benzerlik gösteren mahmuzsuz örnek Karamettepe'de (Baykan, 2017a, s. 29, 30, Res. 13, Nif. M. 08-68) ele geçmiştir. Formun, Korinth'de tek bir örneği bulunmuştur ve MÖ 5-4. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Davidson, 1952, s. 200, Lev. 91, Kat. No. 1518). D. Yalçıklı çalışmasında bu tipteki ok uçlarını Tip IIB2a1 kategorisinde değerlendirmiş, kanat aralarında hafif bombeli sırt olmasından dolayı "hafif bombeli sırtlı ok uçları" olarak ele almıştır (Yalçıklı, 2006, s. 219). Daskyleion'da bu tipe ait ok uçları 179 adetle temsil edilmekte ve hem kült yolu hem de T6 Tümülüs'ünde ele geçmiştir. Tümülüs'te ele geçen örnekler seramiklerle birlikte MÖ 470-420 yıllarına tarihlendirilmiş ve Tip IB2a kategorisinde değerlendirilmiştir (Kasar & İren, 2020, s. 188. Fig. 8). Baitinger'in Olympia'daki ok uçları üzerine yaptığı kapsamlı çalışmada oldukça önemlidir. Kentte çok sayıda örneği bulunan mahmuzlu ve iki kanatlı ok uçları Tip IIA2 kategorisi altında ele alınmış ve örnekler MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Baitinger, 2001, s.13,14, Lev. 4, Kat. No. 69-98, Lev. 5, Kat. No. 99-140, Lev. 6, Kat. No. 141-147). Katalog da 1 no.lu örnek, Aizanoi Hamam-Palaestra yapısının *natatio* bölümünde tespit edilmiştir. Fakat 1 no.lu örneğin benzerleri ve Hamam-Palaestra düşünüldüğünde ok ucunun karışık bir tabakadan geldiğini düşünebiliriz. Farklı bir bakış açısı olarak da ok ucunun orada bulunun kişi tarafından farklı işlevle (pendant, amulet...) kullanılıp *natatio*'ya düşürdüğü yorumunu yapabiliriz. Sonuç olarak 1 no.lu örnek için MÖ 6-4. yüzyıl tarihlendirme önerisini verebiliriz (Cesur, 2019, s. 58).

Saplamalı Ok Uçları

Aizanoi'de çoğunluğu tiyatro buluntusu olmakla beraber toplam 11 adet saplamalı ok ucu tespit edilmiştir. Bu örnekler kanat formu açısından kendi içerisinde çeşitlilik göstermektedir. Saplamalı ok uçlarının tekli kalıplarda üretilmesinin sonrasında döküm teknolojisinin gelişimiyle birlikte iki parçalı döküm tekniği oluşum göstermiştir (Tekin, 2018, s. 41). Saplamalı ok uçları Aizanoi'de 2 grup altında incelenmiştir. Bu gruplar kendi altında kanat formuna göre alt kategoriye ayrılmıştır.

Şekil 1Aizanoi Kovanlı ve Saplamalı Ok Uçları / *Aizanoi Socketed and Tangent Arrowheads* (Aizanoi Kazı Deposu)

2 no.lu Aizanoi örneği elips kanatlı yassı form göstermektedir. Aizanoi’de bu form 1 örnekle temsil edilmektedir. Formun kanat kısmı eşkenar dörtgene yakın olup o forma göre köşeleri belirgin şekilde yuvarlatılmıştır. Saplama kısmı kırık olan ok ucunun bilezikten sonra en geniş yeri kanadın merkezinde yer aldığı görülmektedir. 2 no.lu bu örnek tiyatrodan ele geçmiştir. Benzer örneği Amorium Yukarı Şehir’de bulunmuş ve Orta Çağ’a tarihlendirilmiştir (Yavaş ve ark., 2018, s. 197, Kat. No. 1).

2 no.lu örnek 2020 yılı kazı çalışmalarında tiyatronun batı *parados* bölümünde E8-36 no.lu açmada tespit edilmiştir. E8-36 ve E8-37’de yapılan çalışmalarda seramik buluntular dışında MS 2-4. yüzyıl tarihlenen sikkeler de ele geçmiştir (Özer, 2022, s. 25). Fakat yine bu örneğin de 5, 6, 10, 11 no.lu örnekler gibi tiyatrodan ele geçmesi geniş bir tarih aralığında yani MS 5- 11. yüzyılda kullanım görmüş olabileceğini düşündürmektedir.

3 no.lu ok ucu dairesel bir kanat kesitine sahip ve saplamalı formdadır. Aizanoi’de bu forma ait 1 örnek bulunmaktadır. Saplama kısmının kırık olduğu görülmektedir. Bu formun benzer örneği Şanlıurfa / Zeytinli Bahçe’de karşımıza çıkmaktadır. Defne yaprağı olarak da tanımlanan bu tipteki ok uçları daha çok doğu kökenlidir. Batı’ya da, Bizans İmparatorluğu aracılığıyla yayıldığı düşünülmektedir. Çünkü bu tipteki ok uçları ve benzerleri genel olarak MS 7. yüzyıl kontektlerinde yaygındır (Dell’Era, 2012, s. 399, Fig. 6e).

2012 yılı çalışmalarında Zeus Tapınağı sınırları içerisinde L6B Açmasında yapılan çalışmalarda alanda tespit edilen yapının hem yaşam alanı hem de depo işlevinde kullanım görmüş olduğu düşünülmüştür (Özer, 2014a, s. 328, 329). Tapınak alanının özellikle MS 11-12. yüzyılda kaleye dönüştürülmesi, etrafının surla çevrelenmesiyle askeri bir kimlik kazanması ve 13. yüzyılda da bu mimarinin korunması sebebiyle 3 no.lu ok ucunun tarih önerisi için MS 11-13. yüzyıl aralığını verebiliriz.

Kentte, saplamalı, yaprak formu, yassı kanatlı ok uçları da yer almaktadır. Bu ok uçları kentte 6 örnekle (Kat. No. 4-9) temsil edilmektedir. Bu gruptaki ok uçları, saplama kısmının üzerinde bir bilezik ve bu bilezikten iç bükey bir şekilde kanat merkezine geçiş göstermektedir. Aynı zamanda bu örnekler uzun bir namlu kısmına sahiptir. Ağzın en geniş yeri bu tipteki ok uçlarında bileziğe çok yakındır. Anadolu’da bu formun benzer örnekleri oldukça yaygındır. Bunlar; Diyarbakır / Kendale Hecala Höyüğü’nde MS 9-11. yüzyıla (Hetto, 2024, s. 1476, Kat. No. 22, Fig. 17c), Kütahya / Kureyşler Barajı Kurtarma Kazısı çalışmalarında Attepe ve Höyüktepe’de MS 11-12. yüzyıla (Türktüzün ve ark., 2017, s. 25, Kat. No. 5, 6, 7), Afyonkarahisar / Amorium’da Aşağı Şehir Kilise’de MS 11-12. yüzyıla (Yavaş ve ark., 2018, s. 190, Kat. No.

8), Konya / Kubad-Abad Sarayı’nda (Yavaş, 2012, s. 129, Res. 8), Konya / Gevale Kalesi’nde Orta Çağ’a (Aygör, 2017, s. 9,10, Kat. No. 3.1, 3.4), Metropolis’de Bizans Dönemi’ne (Arslan ve ark., 2017, s. 68, Fig. 16), Korinth örnekleri Bizans Dönemi’ne, (Davidson, 1952, s. 200, Kat. No. 1529, 1530), İzmir / Nif Dağı Başpınar’da Geç Antik Çağ’a (Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3. Nif M.12-09), İzmir / Alliano’de Geç Antik Çağ’a (Baykan, 2017c, s. 11, Res. 4. All.M.00-289), Pergamon’da Erken-Geç Bizans Dönemi’ne (Gaitzsch, 2005, s. 196, Lev. 39, P28, P34), Stratonikeia’da MS 11-14. yüzyıla (Yıldırım, 2023, s. 364-466, Kat. No. C1-C5), Şanlıurfa / Zeytinlibahçe’de (Dell’Era, 2012, s. 399, Fig. 6g), Diyarbakır / Zerzevan Kalesi’nde MS 6-7. yüzyıla (Durma, 2019, s. 51, Kat. No. 42) tarihlendirilmektedir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev Kervansarayı’nda yapılan çalışmalarda bu tip 4 alt grup altında incelenmiştir. Bu alt grup tipleri baklava biçimli, uzun delta, uçurtma, kısa delta olarak isimlendirilmiştir. Bu ok ucu tiplerinin yoğun kullanımı MS 13-14. yüzyıl olduğu düşünülmektedir (Bozer ve ark., 2020, s. 343, Fig. 4, Foto. 5). Bu tipe ait örnekler Anadolu dışında Korinth’de, Bizans Dönemi’ne tarihlendirilmektedir (Davidson, 1952, s. 200, Lev. 91, Kat. No. 1529, 1530).

Katalog da 4 no.lu örnek Kütahya Arkeoloji Müzesi’nde bulunmakla birlikte kentteki buluntu yeri bilinmemektedir. 5 ve 6 no.lu örnekler ise tiyatro *skene* batı bölümünden tespit edilmiştir. (Özer, 2014b, s. 165). Özellikle 6 no.lu örneğin sert bir zemine çarpmasından dolayı kanadın uç kısmında bükülme görülmektedir. 6, 7 ve 8 no.lu örnekler ise Zeus Tapınağı sınırları içerisinde tespit edilmiştir. 8 no.lu örneğin buluntu yeri olan, 2012 yılında Zeus Tapınağının altarı olarak nitelendirilen L7A Açmasında çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda Bizans Dönemi’nde, aynı yapının şapel ya da kilise işleviyle de kullanım gördüğü düşünülmüştür. L7A Açmasında 2 adet ok ucu (9 ve 12 no.lu) tespit edilmiştir. Alandan tespit edilen sikkelerin çoğunluğu İslâmî Dönem olmakla birlikte Bizans Dönemi’ne ait sikkeler de mevcuttur (Özer, 2014a, s. 329, 330). Katalog da yer alan 4-9 no.lu örneklerin benzerleri ve tiyatro ile Zeus Tapınağı alanının sonraki dönemlerde de farklı amaçlarla faal bir kullanım görmesinden dolayı bu örnekleri MS 11-14. yüzyıla tarihlemek uygun olacaktır.

Kentteki bir diğer grup içerisindeki ok uçları eşkenar dörtgen, yassı bir form olarak karşımıza çıkmaktadır. Aizanoi Tiyatrosunda tespit edilen ve çalışma içerisinde iki örnek olan 10 ve 11 no.lu ok uçları eşkenar dörtgen formda yassı bir kanada sahiptir. Kanadın uç kısmı sert bir zemine çarpmadan dolayı bükülmüştür. Bu formun benzerleri literatürde “*baklava biçimli*” yani eşkenar dörtgen olarak tanımlanmaktadır. Saplamalı, yaprak formu örneklerin çoğunluğunu uzun bir saplamaya sahip, saplama ve baş kısmı arasında bilezik bulunan ve eşkenar dörtgen ya da *baklava biçimli* olarak adlandırılan kanatları

bulunan örnekler oluşturmaktadır. *Baklava biçimli*, kanadın en geniş olduğu bölgenin merkezin üstünde ya da altında olma durumuna göre çeşitlilik göstermektedir. Örneklerimizin benzerleri Afyonkarahisar / Amorium'da MS 963-1100 aralığına (Yavaş ve ark., 2018, s. 199, Kat. No. 9), Konya /Gevale Kalesi'nde Tip 1 altında yassı ok uçları olarak değerlendirilmiş ve Orta Çağ'a tarihlendirilmiştir (Aygör, 2017, s. 9, Kat. No. 1.2). İzmir / Nif Dağı Başpınar'da, 1360 yılı civarında ufak çaplı bir çatışmanın göstergesi olarak örnek Geç Antik Çağ'a (Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3. Nif. M. 09-121) tarihlendirilmiştir. Sardis örneği Waldbaum tarafından 7b tipi altında incelenmiştir. Ayrıca Waldbaum, bu tipteki ok uçlarının en yaygın dağılımının MS 7. yüzyıldan, Geç Bizans Dönemi'ne kadar kullanıldığını ve yoğun olarak Sardis'de, Akropolis çevresinde tespit edildiğini belirtmiştir. Ayrıca bu tipin en erken örneklerinin MS 616 yılında Sardis'e saldıran Sasanilere ait olduğu öne sürülmüştür. Fakat genel anlamda Sardis örnekleri Bizans Dönemi'ne (Waldbaum, 1983, s. 37, Lev. 4, Kat. No. 53) tarihlendirilmektedir. Pergamon örneği ise Geç Bizans Dönemi'ne (Gaitzsch, 2005, s. 196, Lev. 39, Kat. No. P14), Adıyaman / Tille Höyük örneği ise Orta Çağ'a (French ve ark., 1982, s. 178, Fig. 10, 8) tarihlendirilmektedir. Bu tipteki ok uçlarının net olarak kullanım alanı bilinmemekle birlikte zırhsız düşmana karşı kullanım görmüş olabilecekleri yönünde görüşler mevcuttur (Yavaş, 2020, s. 141).

Bu çeşitliliğe göre 10 ve 11 no.lu örneklerin her ikisi de kanat genişliği merkezde olan örneklerdir. 4-9 no.lu örneklerden farkı kanat genişliklerinin tam merkezde yer alması ve 4-9 no.lu örneklerle göre kanatlarının geniş olmasıdır. 10 ve 11 no.lu örnek tiyatro, *skene* batı kısımdan ele geçmiştir (Özer, 2014b, s. 165). Diğer örnekler olan 5, 6, 10 ve 11 no.lu ok uçları hemen hemen aynı konumda bulunmuştur. Bu dört örneğin de aynı alandan ele geçmesi burada ufak çaplı bir çatışmanın yaşandığını düşündürmektedir. 10 ve 11 no.lu ok uçları form olarak benzerlikleri ve literatürdeki örnekleri düşünüldüğünde MS 11-14. yüzyıl önerisini verebiliriz.

12 no.lu örnek ise saplamalı, uçurtma formu yassı bir form göstermektedir. Aizanoi'de bu form 1 örnekle karşımıza çıkmaktadır. Form genel itibariyle saplama kısmından sonra bilezik ve sonrasın da kanat açıklığı uç kısmına doğru en geniş bölümden oluşmaktadır. 12 no.lu örnek tipindeki ok uçlarını A. Yavaş, "daire dilimli veya kite yani uçurtma biçimli yassı" uçlar olarak adlandırmıştır (Yavaş, 2020, s. 137). Bu tipteki enine yara açan ok uçlarının atlara ya da doğrudan insanlara karşı kullanıldığı belirtilmiştir. Atlara karşı kullanılması fikri, bu ok ucunun hayvanın vücudunda kolay bir şekilde ilerlemesi ve hayati hasarlar vermesini sağlaması düşüncesidir. Aynı zaman da bu formdaki ok uçlarının av için de kullanıldıkları genel bir yargıdır. 12 no.lu örneğin yakın benzerleri Kubad-

Abad Sarayı'nda karşımıza çıkmaktadır ve bu tipteki ok uçlarının en yaygın kullanım gördüğü dönem kabaca MS 12-13. yüzyıl aralığıdır (Yavaş, 2020, s. 139; Yavaş, 2012, s. 141, Fig. 8). 12 no.lu örneğin benzerlerinin Kubad-Abad Sarayı ok ucu buluntuları gruplamasında "eğitim" amaçlı kullanıldığını düşündürmektedir.¹¹ Bunların uç kısımları geniş bırakılarak hedefe saplanmayı engellemektedir. Isparta / II. Gıyaseddin Keyhüsrev Kervansarayı'nda da benzer örnekleri görülmektedir (Bozer ve ark., 2020, s. 368, Foto. 14, Fig. 11).

Katalog da yer alan 12 no.lu örnekte, 9 no.lu örnek gibi Zeus Tapınağı L7A Açmasından ele geçmiştir. Bu açma tapınağın altarı olarak belirlenmiş aynı açmadan çok sayıda farklı dönemlere ait buluntular tespit edilmiştir. (Özer, 2014a, s. 329). Tapınak alanının özellikle MS 11-12. yüzyılda kaleye dönüşüm evresi ve aynı zaman da 12 no.lu ok ucunun kite formu sebebiyle bu örneği MS 11-13. yüzyıla verebiliriz.

MIZRAK UÇLARI (Şek. 2)

Mızraklar yakın dövüşte oldukça etkili kullanılan silahlardır. Genel olarak süvari teçhizatı gibi görünseler de piyadeler tarafından da fırlatmak amacıyla kullanılmışlardır. Roma ordusu temelde *hasta* ve *pilum* olarak bilinen iki farklı mızrak kullanmıştır. *Hasta*, oldukça uzun bir uç kısma sahip ve ağırlığından dolayı hedefe isabet ettiğinde etkisi güçlü bir mızrak türüdür. Zamanla, *hasta* yerine *pilum* kullanım görmeye başlamıştır. Roma ordusu içerisinde özellikle, yaklaşık 120 cm uzunluğunda ahşap shaft ve 60-90 cm uzunluğunda dar bir demir uçtan oluşan, yaklaşık 30 m menzilli *pilum* kullanılmıştır. Bu mızrak düşmanın kalkanına saplandığı an demir shaft ahşabın ağırlığı sebebiyle bükülme göstermektedir. Bunun sonucunda savaş anında askerin bu mızrağı kalkanından çıkarması zorlaştığı için doğal olarak kalkan saf dışı bırakılabiliyordu. (Goldsworthy, 2000, s. 44). *Pilum* MS 3. yüzyıldan itibaren popülerliğini yitirmiştir (Goldsworthy, 2003, s. 131). *Pilum* dışında, ölçüleri ve yapıları hakkında bilgisi bulunmayan *martobarbuli* ya da diğer adıyla *plumbata*'lar da piyadeler tarafından kullanılmıştır. Her asker *martobarbuli*'den beş adedini kalkanlarının boş bulunan yerlerinde taşımıştır (Renatus, I, XVI). Süvariler ise *lancea* denilen hafif mızrak kullanmıştır. Bunun dışında Romalı olmayan askerler tarafından *bebra* ya da *bebrae* olarak bilinen 20-30 cm'lik uç kısmıyla bilinen ve Kuzey Britanya'da örnekleri tespit edilen mızraklar da kullanılmıştır (Renatus, I, XX). Bu mızrak türü daha çok süvarinin kol üzerinden seri atışlar yapması ve düşmanı uzaklaştırmak için işlevsel bir forma sahiptir. Özellikle doğu süvarileri bu mızraklardan yanlarında, muhtemelen eyere bağlı olarak 3-4 adet taşıdığı düşünülmektedir (Fields, 2006, s. 15). Bizans süvarisinin ise at üzerinde

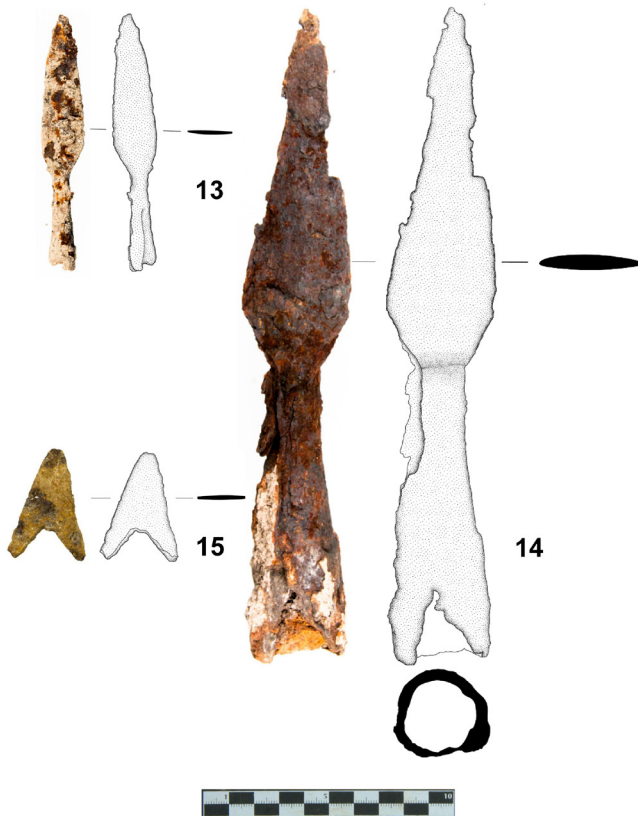
¹¹ Kubad-Abad Sarayı örnekleri için bk. (Yavaş, 2012, s. 141, Fig. 8).

ilerlerken bir, iki ok atımından sonra kurulmuş olan yayını kılıfına sokup, hızlıca sırtındaki mızrağını çarpışmak üzere çıkarması, talimler sayesinde pratik hâle getirilmiştir. Bir görüşe göre süvarinin at üstünde yay tutarken mızrağı sırtında durmalı, mızrak tutarken de yayını kılıfına koyması gerekmektedir (Dennis, 2010, s. 35). Süvarinin bu kadar seri hareket edebilmesi için hem mızrağın kısa hem de hafif olması kaçınılmazdır. Anadolu Selçuklularında ise mızrağa; süngü, nize, harbe, cıda, gönder, sıta ve kargı gibi isimler verilmiştir. Türk mızrağının temreninin içi boş ve kısa yapılmasından ötürü düşmana daha kolay saplandığı ve daha kolay taşındıkları bilinmektedir (Göksu, 2018, s. 325). Demir mızrak uçlarının formları çok fazla değişmediği için tarihlendirmesi her zaman net olarak yapılamamaktadır. Orta Çağ'da kullanılan mızraklar genel olarak 3 m kadar uzunluğa sahipken fırlatmak için kullanılan örnekler 2 m'den daha kısa yapılmaktaydı (Gaitzsch, 2005, s. 147). Mızrak uçlarının kovan kısımlarının tasarımı oldukça basit bir çeşitlilik göstermektedir. Kovan ya belli oranda açık bırakılır ya da tamamen kapalı biçimde yapılmaktadır (Manning, 1985, s. 161).

Aizanoi mızrak uçları tipolojisi oluşturulurken Tunç Çağı'ndan itibaren karşımıza çıkan yaprak formu kanat yapısı değil, kovan yapısı dikkate alınmıştır. Aizanoi'de 2 adet mızrak ucu tespit edilmiştir. 13 no.lu örnek tamamen kapalı bir kovana sahiptir. Bu örneğin, 10

Şekil 2

Aizanoi Mızrak Uçları (13, 14) ve Pilum (15) / *Aizanoi Spearheads (13, 14) and Pilum (15)* (Aizanoi Kazı Deposu)

cm'lik uzunluğuyla daha çok fırlatma amacıyla kullanım görmüş olduğu düşünülmektedir. Fakat 14 no.lu örnek 25,8 cm'lik uzunluğu ile yakın dövüş amacıyla da kullanım görmüş ihtimali yüksektir. Boyutunun yanı sıra kovan genişliği de 14 no.lu örneğin daha geniş bir ahşaba geçirilerek fırlatmaya uygun olmadığını düşündürmektedir. 14 no.lu buluntunun erken örneği Atina Agorasında 27 no.lu mezarda tespit edilmiştir. Buradaki örnek geniş kovanlı olup, 14 no.lu buluntunun oldukça erken bir versiyonunu yansıtmaktadır. Atina örneği MÖ 9. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Avila, 1983, s. 136, Kat. No. 889). Kentteki mızrak uçları tipolojisi oluşturulurken kovan yapılarının boyutu göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda "Dar kovanlı" ve "Geniş kovanlı" olmak üzere iki farklı form karşımıza çıkmaktadır.

Dar Kovanlı Mızrak Ucu

Bu tip içerisindeki örnek dar bir kovana sahip ve boyut olarak da kısa örnektir. 13 no.lu mızrak uçlarının benzerleri Arykanda'da MS 3. yüzyıla (Oransay, 2006, s. 92, Lev. XVI, Kat. No. D8). British Museum, Kingsholm örnekleri MS 1. yüzyıl ortasına (Manning, 1985, s. 161, Lev. 76, Kat. No. V33, V34), Zeugma örneği MS 2. yüzyıla (Alagöz, 2012, s. 47, Lev. X, Kat. No. 25) tarihlendirilmiştir. Aizanoi örneği olan 13 no.lu buluntu, sütunlu caddede tespit edilmiştir. Sütunlu Cadde MS 5. yüzyılda inşa edildiği düşünüldüğünde ve caddenin 6. yüzyılda işlevini kaybettiği göz önüne alındığında, 13 no.lu mızrak ucu için MS 5-6. yüzyıl aralığını önerebiliriz.

Geniş Kovanlı Mızrak Ucu

14 no.lu örneğin kovan çapı 3.9 cm bu da hem kalın hem de uzun bir shaftla birlikte kullanıldığını düşündürmüştür. 14 no.lu örneğin benzeri Sardis'de Roma Dönemi'ne (?) (Waldbaum, 1983, s. 31, Lev. 2, Kat. No. 11), Arykanda örneği MS 3. yüzyıla (Oransay, 2006, s. 92, Lev. XVI, Kat. No. D9), British Museum örneği MS 1. yüzyıl ortasına (Manning, 1985, s. 170, Lev. 81, Kat. No. V137), Korinth örnekleri MS 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Davidson, 1952, s. 201, Lev. 92, Kat. No. 1547, 1549). Olynthus örneği ise hem form hem de boyut açısından 14 no.lu örneğe oldukça yakın benzerlik göstermektedir (Robinson, 1941, Lev. CXXVII, Kat. No. 2144). Olynthus örneği Tip A kategorisinde değerlendirilmiş ve bu tipin benzerleri MÖ 5-4. yüzyıl örnekleriyle benzerlik gösterdiği belirtilmiştir (Robinson, 1941, s. 411). Bu da aslında mızrakların tipolojik açıdan uzun yıllar form açısından büyük değişimler geçirmediğini ve buluntuların kontekst verileriyle değerlendirildiğinde mızraklar için daha geçerli bir tarih aralığı verilebileceğini göstermektedir. 14 no.lu mızrak ucu için, Zeus Tapınağının tarihsel süreci düşünüldüğünde tapınağın sınırlarının bir kale olarak kullanım görmeye başladığı MS 11-12. yüzyıl aralığını önermek doğru olacaktır.

PİLUM (Şek. 2)

İnce, ucu piramidal ya da üçgen formu sivriltilmiş metal parçasının bir şafta sabitlenmesiyle oluşturulan bir tür mızraktır. Genelde lejyonerler tarafından atılarak kullanılırdı (Şenocak, 2020, s. 101). *Pilum* zırha saplandığı an geri çekmek neredeyse imkânsız hâle gelmekteydi. Şafta saplanan ince demir uç, düşmanın teçhizatına girdiği anda ahşap şaftın ağırlığıyla bükülür ve böylece geri çıkarılamazdı. Lejyonerlerin bu tek kullanımlık mızrağı uzun yıllar farklı formlarda kullandığı bilinmektedir (Renatus, II, XV). Bir *pilum* yaklaşık 1.2 m uzunluğundadır ve yapılan deneylerde ortalama 30 m fırlatılabildiği tespit edilmiştir (Goldsworthy, 2003, s. 28; Connolly, 1997, s. 44). *Pilumlar* soketli (kovanlı) ve saplı olarak iki gruba ayrılmıştır. Kovanlı tip¹² *pilumların* MÖ 4. yüzyıldan beri kullanım gördüğü bilinmektedir. Özellikle İspanya'da yaygın kullanım gören soketli tipin en erken örneği Slovenya / Šmihel bölgesinden¹³ gelmektedir. Saplı *pilum* ise köken olarak Talamonaccio tipi olarak gelişim göstermiştir. Yaklaşık 25-35 cm arasında uzunluğa sahip bu tipin kalın bir sap kısmı ve üçgen formu uç kısmı bulunmaktadır (Connolly, 1997, s. 44). Ekleme bölgesinde şafta sabitlemek amacıyla iki ya da daha fazla perçin deliği bulundurmaktadır. Bu tipteki *pilumlar* yapısı itibarıyla daha çok kısa menzillidir. Özellikle bir kule ya da surdan aşağı fırlatmak amaçlı üretildikleri düşünülmektedir. Çünkü genel olarak kuşatılmış, düşman askerleri tarafından zarar görmüş alanlarda tespit edilmiştir (Connolly, 1997, s. 44).

Katalogda yer alan 15 no.lu *pilum* örneği düz profil göstermektedir. Kanat uçları çift mahmuzludur. Sap ve namlunun birleşim yeri kopmuştur. Namlu düz bir profil göstermektedir. Saplı *pilum* örnekleri kimi zaman düz profil kimi zaman elips şeklinde bir profil göstermektedir. Düz profilli benzer örneği Kurul Kalesi'nde tespit edilmiştir. Kale'de kuzey terasın batısına yer alan 3 no.lu mekânda ele geçen örnek iki perçin deliği bulundurmaktadır (Şenyurt ve ark., 2023, Res. 5A). Yine aynı yerden bir başka buluntu ise bizim örneğimizle benzer şekilde namlu kısmından kopmuş sadece uç kısmı günümüze ulaşmış örnektir. Üçgen formdaki Kurul Kalesi örneği kesit olarak elips formdadır (Şenyurt ve ark., 2023, Res. 8A). Bir başka örnek Patara'da Tepecik yerleşmesinde tespit edilmiştir. Buradaki örneğin uç kısmı 5.2 cm olup 15 no.lu örnekle yakın uzunluktadır. Patara örneği MÖ 3. yüzyıl sonu 2. yüzyıl ortasına (Şahin, 2023, s. 739), Etrüsk kenti olan Grosseto örneği MÖ 4. yüzyıla (Connolly, 1981, s. 29),

İspanya¹⁴ / Castellruf örneği MÖ 3. yüzyıla (Arza & Cubero, 2000, s. 19, Fig. 3.), Slovenya / Šmihel örneği MÖ 3. yüzyıla¹⁵ (Horvat, 2002, s. 129, Fig. 6.5), Slovenya / Reka örneği Roma Cumhuriyet Dönemi'ne (Horvat, 2009, s. 365, Fig. 6:1,2), Slovenya / Kranj örneği Roma Cumhuriyet Dönemi'ne (Bishop & Coulston, 2006, s. 51, Fig. 23), Fransa / Entremont örneği Roma Cumhuriyet Dönemi'ne (Bishop & Coulston, 2006, s. 51, Fig. 23), Yunanistan / Ephyra örneği MÖ 167 yılına (Connolly, 1997, s. 44), Kurul Kalesi örnekleri, Mithradates- Roma mücadelesiyle ilişkili olarak MÖ 2-1. yüzyıla (Şenyurt ve ark., 2023, s. 84, 85.) tarihlendirilmiştir.

Söz konusu saplı *pilum* 2013 yılı çalışmalarında Tiyatro T3 Açması'ndan 2 adet demir halka ve raptiye örnekleriyle birlikte tespit edilmiştir (Özer, 2014b, s. 166) fakat konteks verisi tarihlendirme için sağlam bir dayanak noktası oluşturmamaktadır. Benzer örnekler içerisinde özellikle Kurul Kalesi örneği ve Šmihel örnekleri dikkate alındığında *pilum* ucu, form olarak oldukça yakın benzerlik göstermektedir. Bu sebeple form yapısı dikkate alındığında 15 no.lu *pilum* örneği için MÖ 3-1. yüzyıl tarih önerisini verebiliriz.

UMBO (Şek. 3)

Kalkanlar her ne kadar savunma teçhizatı olarak görünse de kenarlarını kaplayan metal kısım ve *umbo* sayesinde düşmanı hem ayakta hem yerdeyken yaralamak, saf dışı bırakmak için saldırı amacıyla da kullanılmıştır. Ayrıca kalkanların dış yüzlerine kimi zaman yapılan boyamalar¹⁶ ve figürler psikolojik etki oluşturarak düşmana korku vermek için de etkili olmuştur (Sim & Kaminski, 2012, s. 179). Roma ordusu Cumhuriyet Dönemi ortalarından, MS 3. yüzyıla kadar form açısından çok farklılık göstermeyen birkaç tipte kalkan kullanmıştır. Kullanılan kalkanlar arasında *parma*, *clipeus* ve *scutum* en bilinenleridir (D'amato & Sumner 2009, s. 89, 90). Özellikle Marius'un askeri reformlarından önce askerler genelde oval kalkan taşımıştır. MS 1. yüzyılın başlarından itibaren ise askerlerin çoğu dikdörtgen formu kalkanı kullanmaya başlamıştır (Goldsworthy, 2003, s. 129).

14 İspanya Renieblas ve Slovenya Šmihel'den MÖ 2. yüzyıla ait örneklerde mevcuttur (Connolly, 1998, s. 131).

15 Šmihel örneği kanatlarının geniş olması sebebiyle 15 no.lu örnekle yakın benzerlik göstermektedir (Horvat, 2002, Fig. 6.5).

16 MS 4. yüzyıl sonlarında Roma askeri teşkilatı üzerine yazan Flavius Vegetius Renatus özellikle kohortların kalkanlarının boyandığından bahsetmiştir. Bu boyamadaki amaç savaş alanında, kargaşa anında askerlerin birbirlerinden ayrılmamasını sağlamaktır (Flavius Vegetius Renatus, 1767, s. 72 / Flavius Vegetius Renatus, II, XVIII). Ayrıca kalkanların boyandığı ya da figüratif öğelerle süslendiği gibi umbolar da kimi zaman çeşitli figürlerle bezenmekteydi. Almanya / Mainz kentinde tespit edilen MS 3. yüzyıla ait kartal motifli umbo örneği için (Stephenson, 1999, s. 20, Fig. 3).

12 Kovanlı pilum örneği İtalya ve İspanya'da çok sayıda tespit edilmiştir. İspanya'da Osuna, Valencia ve Numantia, İtalya'da Montefortino ve Vulci gibi kentlerde ve Alesia'da karşımıza çıkmaktadır. (Connolly, 1997, s. 44, Fig. 1).

13 Pilumların net olarak kökeni bilinmemektedir. Fakat Samnit, Etrüsk ya da İspanyol kökenli olduğu üzerine görüşler mevcuttur (Bishop & Coulston, 2006, s. 52).

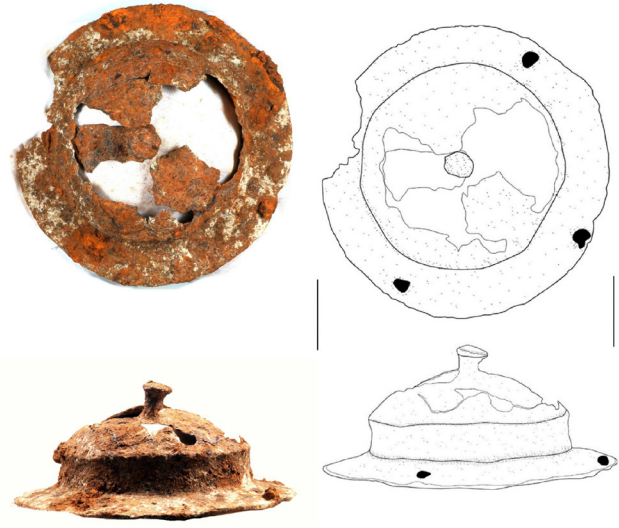
Umbo genel anlamıyla, kalkanın tutamak kısmının dış yüzünde merkez de yer alan, yaklaşık yetişkin bir insan eli boyutunda, demir ya da bakır alaşımdan yapılan eklentidir (Fields, 2006, s. 15). *Umbo* aynı zaman da karşıdan gelebilecek ok, mızrak, kılıç darbelerine karşı da etkili bir koruma sağlamıştır (Polybius, 1979, s. 319 / Polybius, VI, 23, 2-9). MS 1. yüzyılda Otho ve Vitellius arasındaki mücadelede askerlerin kalkanlarını düşmanı uzaklaştırmak için kullandığı Tacitus tarafından aktarılmıştır (Tacitus, 1962, s. 229 / Tacitus, II, 42). Bu harekette önemli olan unsur şüphesiz *umbonun* işlevi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü hem düşmanın dengesini bozmak hem de ona zarar vermek amaçlanmıştır. *Umbo*'nun, Bizans ordusundaki en önemli işlevlerinden biri ise manevra anında askerlerin birbirlerine sıkı bir şekilde yanaşması yani askerlerin kalkanlarının *umbosundan*, *umbosuna* göre düzen almasıdır (Rance, 2004, s. 271). Bu şekilde güçlü ve sıkı bir savunma hattı oluşturulmuştur. *Umboların* en erken örneklerinden biri Kıbrıs / Kourion'da MÖ 1100'e tarihlendirilmiş örnektir (Snodgrass, 1964, Lev. 19). Anadolu'daki en erken örnekleri ise Urartular da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle I. Arğişti Dönemi'ne (MÖ 785/780- 756) ait *umboların* bir kısmında yazıtlar ve figürler yer almaktadır (Çavuşoğlu, 2011, s. 32-37).

Umbolar genel olarak çivi yardımıyla dört ya da daha fazla köşesinden kalkana sabitlenmiştir. Bu işlevsel parça, temelde, bir taban ve üzerinde dış bükey bölümden oluşmaktadır. Taban formu genelde dairesel olmakla birlikte dörtgen, sekizgen¹⁷ yapı da olan örnekleri de bilinmektedir. Dörtgen tabanlı, oval *umbo* örneklerinin MS 1. yüzyıl ortalarından, MS 3. yüzyıl ortalarına kadar Roma ordusu tarafından sıklıkla kullanıldığı düşünülmektedir (Kopf, 2018, s. 22). MS 3. yüzyıl sonlarından itibaren ise oval *umbolar*, yerini konik formlu *umbolara* bırakmıştır (Ratiu & Opriş, 2014, s. 427). Kimi örnekleri sadece taban ve dış bükey üst kısımdan oluşurken kimileri de dış bükey alanın üzerinde ekstra bir uç kısma sahiptir. Bu uçlar, T. Dickinson ve H. Härke'nin yapmış olduğu tipoloji de sivri, çubuk ve disk başlı olarak gruplandırılmıştır (Dickinson & Härke, 1992, s. 6, Tablo 1). Aizanoi buluntusu 16 no.lu örnek disk başlı uç özelliğiyle, İngiltere / Yukarı Thames bölgesinde yapılan çalışmalar da tespit edilen *umbolar* içerisindeki 3. grup ile benzerlik göstermektedir. Dış bükey kısmında uç bulunan *umboların* çoğunlukla Germania Bölgesi'nde tespit edilmesi formun bu bölgeye özgü olduğunu düşündürmektedir. Yukarı Thames bölgesindeki 3. grup örnekleri yaklaşık MS 6. yüzyıldan 7. yüzyıl boyunca kullanım görmüştür (Dickinson & Härke, 1992, s. 15.) ve bu örneklerin birçoğu mezarlardan ele geçmiştir. Fransa / Saint-Dizier'deki çalışmalarda 11 no.lu gömüde disk uçlu *umbo* yine mezar hediyesi olarak kullanılmış ve diğer buluntularla birlikte mezar MS 525-550 yıllarına tarihlendirilmiştir (Truc, 2012, s. 56, 57, Fig. 4.11).

¹⁷ Dörtgen ve sekizgen Dura Europos umbo örnekleri için bk. (James, 2004, s. 174. Fig. 95, Kat. No. 603, 604).

Şekil 3

Aizanoi Umbo Buluntusu / Aizanoi Umbo Find (Aizanoi Kazı Deposu)

16

Katalogdaki 16 no.lu örnek 14,9 cm çapında, 14 cm yüksekliğinde ve merkezden yükselen yaklaşık 2 cm'lik uç kısma sahiptir. Bu ucun en üst kısmı yassılaştırılarak, bir darbe anında hem *umbo*'nun hem de kalkanın hasarını en aza indirmek ve enerjiyi dağıtmak amaçlı kullanıldığını düşünebiliriz. Bu uzantı sivri olsa bir bakıma dezavantaja getirebilirdi. Çünkü sivri kısım düşmanın kalkanına saplandığı zaman hızlı bir şekilde geri çekmek mümkün olmayabilirdi. Bu da çatışma anın da askerin paniklemesine yol açabilir ve olumsuz bir etki oluşturabilirdi. Anadolu'da bu form da uç kısmının yer aldığı benzer örnek Dura Europos'da (James, 2004, s. 174, Fig. 95, Kat. No. 608.) karşımıza çıkmaktadır.

Umbo merkezinde yer alan uç kısmın kimi zaman aykırı bir yüksekliğe sahip olduğu görülmektedir. Örneğin; oval bölümünden yükselen uç kısım, Almanya / Putensen B79 no.lu kremasyon mezar buluntusunda 8 cm'ye kadar ulaşmıştır (Christie, 1991, s. 3). Putensen örneğinde olduğu gibi oldukça yüksek yapılan uç kısmın, kalkan için önemi daha da belirginlik kazanmıştır. Aizanoi örneğiyle 15,4 cm'lik çapı ve form benzerliğiyle en yakın örnek ise Macaristan, Pannonia'nın güneydoğusundaki Kajdacs'da, Mezar 31'de karşımıza çıkmaktadır. Bu mezarda tespit edilen diğer buluntularla birlikte, mezar için MS 550-560 tarihlendirilmesi yapılmıştır (Christie, 1991, s. 7, Fig. 3). Aynı zamanda Bulgaristan / Varna, Dulgopol kentinde mezardan ele geçen örnekler MS 1-2. yüzyıla

tariflendirilmiştir (Lazarov, 1998, s. 73, Fig. 6, 7). Varna örneği, 16 no.lu örnekle taban formu ve dairesel dış bükey özelliğiyle benzetilmektedir. Farklı formlarda *umbo* örneklerine ise İsviçre / Vindonessa gibi önemli lejyon kamplarında da rastlamaktayız (Unz & Deschler-Erb, 1997, s. 27, Lev. 26, 27, Kat. No. 565-568). Lejyon kampların da örneklerin çeşitlilik göstermesini olağan karşılamak gerekmektedir. Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere *umboların* birçok örneği mezar hediyesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayış, kişinin askerî kimliğini yansıtmakla birlikte *umbonun* işleviyle bağlantılı olarak mezar sahibi bireyi kötü ruhlardan korumak gibi *umboların*, *apotropeik* unsur özelliği taşıdığını da düşündürmektedir.

16 no.lu örnek, 2019 yılı tiyatro çalışmalarında orkestradaki E8-27 plan karesinde tespit edilmiştir (Özer, 2022, s. 27). *Umbo*'nun üzerine *cavea* blokları düşmesinden dolayı çok parçalı ele geçmiştir. Kontekst verisi ile tarihlendirmek pek mümkün olmamakla birlikte benzer örnekleri değerlendirildiğinde bu tip *umboların* özellikle MS 6-7. yüzyılda yaygın kullanıldığı genel görüştür. Çeşitli formda ve dönemlerde *umbo* örneklerine Anadolu'da; Zeugma (Yılmaz, 2015, s. 198,199, Kat. No. 39, 40.), Kibyra (Demirer, 2013, s. 220, Lev. XV, Kat. No. D26.), Arykanda (Oransay, 2006, Lev. XVI, Kat. No. D34.), Divriği Kalesi'nde (Acar, 2019, s. 277, Lev. XXVII, Kat. No. K7.), Tekirdağ / Tekhöyük tümülüsünde (Karaca, 2022, s. 318, Res. 4. 2.), Tekirdağ / Vakıfıdemir tümülüsünde (Karaca, 2022, s. 318, Res. 4. 3.) rastlamaktayız. *Umboların* çeşitli formdaki sağlam örnekleri ise Dura Europos'ta tespit edilmiştir (Bishop & Coulston, 2006, s. 179). Fakat 16 no.lu örneğin, Anadolu sınırları içerisinde tip açısından benzeri şu an için tespit edilememiştir. 16 no.lu *umbonun* en yakın örnekleri Macaristan, Fransa ve İngiltere'de hem taban yapısı hem de uç formu itibarıyla karşımıza çıkmaktadır ve buradaki örnekler genel olarak MS 5-6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Tiyatro alanının, sonraki dönemlerde de çeşitli işlevlerle ve eklentilerle¹⁸ kullanıldığını düşündüğümüzde ve benzer örnekleri göz önüne alındığında 16 no.lu örnek için MS 5-6. yüzyıl aralığını verebiliriz.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

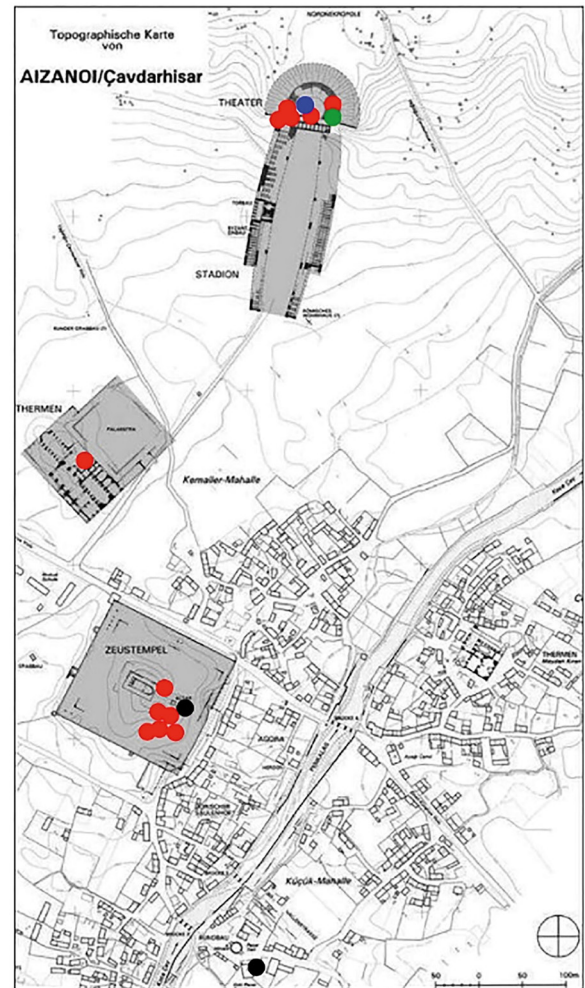
Kentin oldukça uzun süre yerleşim görmesi, madeni buluntuların çeşitlilik göstermesi ve buluntular içerisinde özellikle ok uçlarının da çok geniş tarih aralığı barındırmasına zemin hazırlamıştır. Ok uçları, mızrak uçları, *pilum* ve *umbo* bütün olarak değerlendirildiğinde kentte Tiyatro-Stadion Kompleksi, Hamam-Palaestra,

Zeus Tapınağı ve Sütunlu Caddenin ön plana çıktığı görülmektedir (Şek. 4). Yapılardan ok ucu buluntusu olarak en önemli veri sağlayan iki yapı tiyatro ve Zeus Tapınağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlk olarak tiyatro alanına baktığımızda, alandan 5 adet ok ucu ele geçmiştir. Erken Dönem tiyatronun özellikle sonraki dönemlerde *skene* bölümü, ufak çaplı bir çatışma dışında, yapının belli bölümlerinin rastgele bir atışa da maruz kaldığını düşündürmektedir. Çünkü özellikle 2, 5, 6, 10 ve 11 no.lu örnekler *skene*, *parados*, orkestranın batı kısımlarından ele geçmiştir. Ok uçlarının bu noktada toplanması tesadüfi olmaktan uzaktır. Burada yer alan bir yapının doğrudan saldırıya uğradığını ya da tiyatro alanının özellikle batı kısmının dolaylı bir atışa maruz kaldığını düşündürmüştür. Erken dönem tiyatronun *skenesinde* 2001 yılında açılan TH 03/2 Sondajında Geç Antik Çağ'a tarihlendirilen kalıntılar tespit edilmiştir

Şekil 4

Aizanoi Ok Uçları, Mızrak Uçları, Pilum ve Umbo'nun Buluntu Yerleri / Finding Locations of Aizanoi Arrowheads, Spearheads, Pilum and Umbo (Aizanoi Kazı Arşivi)

¹⁸ Tiyatroda *ima cavea*'da yapılan çalışmalarda Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen *bisellium* yapısı tespit edilmesi, tiyatronun MS 3-6. yüzyılda da farklı işlevlerle kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bk. (Özer, 2020, s. 28).

(Rohn, 2008, Fig. 45). Aynı zamanda erken dönem tiyatronun doğu *analemma* duvarında yapılan TH 03/1-4 no.lu sondaj çalışmalarında kapı girişi tespit edilmiş ve buna bağlı yapının Geç Antik Çağ'a ait bir yapıya ait bölümler olduğu düşünülmüştür (Rohn, 2008, Fig. 43). Buna ek olarak 2002 yılı tiyatro çalışmalarında sahne yapısının batısında, doğudaki meskene paralel şekilde geç evreye dair yapı kalıntıları tespit edilmiştir (Rheidt, 2004, s. 128, 129). Tüm bu veriler tiyatro alanının uzun bir süre işlevi dışında kullanıldığını göstermektedir.

Stadion ise MS 5. yüzyıl ortalarına kadar çeşitli aşamalardan geçerek kullanım görmüştür. Bizans Dönemi'nde erken dönem stadionunun batı tribün arkasına bir şapel inşa edilmiştir (Niewöhner, 2003, s. 221). Aynı zamanda orta tribün kemerlerinde, cephe boyunca oyulan nişlerin, sonraki dönem de (Rohn, 2008, s. 37, Dipnot 60) bir yapıya hizmet ettiği düşünülmüştür. Bu da hem tiyatro hem stadion alanının oldukça uzun süre farklı işlevlerde iskân edildiğini kanıtlar niteliktedir.

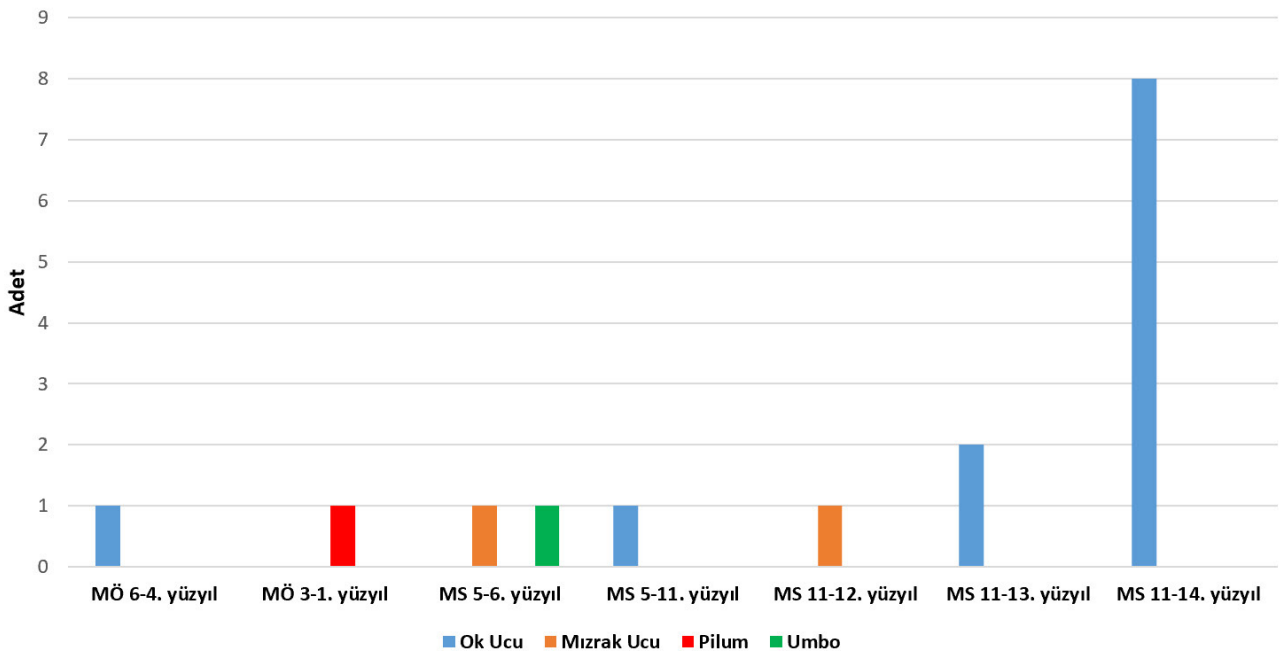
Ok ucu verisi açısından bir diğer önemli yapı ise Zeus Tapınağı ve çevresidir. Katalogdaki 3, 7, 8, 9 ve 12 no.lu buluntuların tamamı tapınak çevresindeki çeşitli açma ve sondajlardan tespit edilmiştir. Zeus Tapınağı'nın surla çevrili alanı içerisinde Orta Bizans'a tarihlenen çok sayıda basit Bizans konutu tespit edilmiştir. Bu binalar çevre yapılar da kullanılan mimari parçalar ya da devşirme olarak mezar stelleri ile oluşturulmuştur. Bu alanda yoğunlaşmanın ana sebebi olarak MS 13.

yüzyıl başlarından itibaren çevredeki Türkmen aşiretleri ve Selçuklu baskısından korkan halkın artık tapınak alanı dışındaki yerleşimi terk ederek bu alan içerisinde ikametine sebep olması düşünülmüştür (Rheidt, 2002, s. 249). Niewöhner yine aynı görüşü savunarak Türk baskısında korkan halkın gevşek bir yerleşim planını terk ederek, yoğun bir yerleşim gösteren kale içerisine kaydığından bahsetmiştir. Aizanoi'de olduğu gibi Miletos, Pergamon, Sardis ve Aphrodisias'da da benzer sebeple kale yapıları inşa edilmiştir (Niewöhner, 2007b, s. 144). Yapının kaleye dönüşüm aşaması ve buluntuların formları dikkate alındığında Zeus Tapınağı alanı içerisinde tespit edilen buluntular MS 11-14. yüzyıl aralığına verilmiştir.

Kentteki en erken buluntulardan biri de Hamam-Palaestra'nın *natatio* kısmında tespit edilmiştir. Söz konusu 2 no.lu buluntu, genel olarak birçok bölge de MÖ 8-4. yüzyılda yoğun kullanım gördüğü literatür verileriyle desteklenmektedir. Hamam-Palaestra'nın, Antoninuslar Dönemi'ndeki inşası düşünüldüğünde, 2 no.lu örneğin *natatio* kısmında tespit edilmesi yukarıda da bahsettiğimiz gibi karışık tabakadan tespit edilmiş olabilir. Bir başka görüş olaraksa hamama gelen bir kişinin ok ucunu pendant ya da farklı işlevle kullandığı esnada düşürmüş olduğunu düşündürmektedir. Bu tarz kovanlı ok uçlarında delik bulunması onun pendant olarak kullanılmasını kolaylaştırmaktadır. Bizim örneğimizde delik bulunmaması, deliğin kovanın devamında olabileceğini fakat kırılma dolayısıyla günümüze ulaşmadığını gösterebilir. Biz özellikle

Şekil 5

Aizanoi Saldırı ve Savunma Ekipmanlarının Dönemsel Dağılımı / *Periodical Distribution of Aizanoi Attack and Defense Equipments*

Roma-Bizans Dönemlerinde sikkelerin bir delik açılmak suretiyle pendant olarak kullanıldığını biliyoruz.¹⁹ Özellikle tapınak platosunda yapılan çalışmalarda fırın içerisinde Geç Demir Çağı'na ait seramikler ve Geç Phryg Evresine ait krater (Rheidt, 2004, s. 132) tespit edilmesi, 2 no.lu ok ucunun kentteki buluntularla dönemsel açıdan uyum sağladığını gösterir niteliktedir.

Mızrak uçlarına baktığımız da kentte 2 örnek karşımıza çıkmaktadır. 14 no.lu örnek 10.1 cm'lik uzunluğu ile Arykanda örneği ile oldukça benzerdir. Fakat Arykanda örneği dar bir kovana sahip olması ve ölçüleri sebebiyle 14 no.lu örnekten farklıdır. Bu da ölçüleri itibarıyla 14 no.lu örneğin fırlatma amacıyla kullanıldığını akla getirmektedir. Sütunlu caddede tespit edilmesi, caddenin inşa tarihi ve kullanımına dair son evresi düşünüldüğünde, bu örneği MS 5-6. yüzyıla tarihlenmemizi sağlamıştır. 15 no.lu örnek ise 25.8 cm'lik uzunluğu ve 3.9 cm'lik kovan çapı ile daha çok yakın dövüş için kullanım gördüğünü düşündürmektedir. Bu mızrak ucunun tapınak alanı içerisinde ele geçmesi, yapının kaleye dönüşüm evresinde kullanım görmüş olabileceğini kanıtlar niteliktedir. Bu sebeple yapıyla bağlantılı olarak MS 11-12. yüzyıla tarihlenmemize imkân vermiştir. Mızrak uçlarının işlevi itibarıyla, form olarak uzun süre değişim göstermemesi sebebiyle dönemsel tipoloji yapmak oldukça güçtür. Mızrak uçları, ok uçlarına oranla daha az kullanım görebileceği gibi yapıları itibarıyla deformasyon oranları da bir o kadar düşüktür.

15 no.lu *pilum* örneği saplı örnekler içerisinde yer almaktadır. Aizanoi'de T3 Açmasında tarihlendirme verisi sunacak bir buluntu olmadığı için benzer örneklerden yola çıkılarak değerlendirme yapılmıştır. Özellikle Kurul Kalesi örneği 15 no.lu örnek ile form ve ölçü olarak yakın benzerlik göstermektedir. Tiyatronun MS 1. yüzyılda inşa edildiği düşünüldüğünde *pilum* örneğinin karışık bir tabakadan tespit edildiği görülmektedir. Saldırı araçları özelinde Roma Cumhuriyet Dönemi'ne tarihlendirilen tek buluntu 15 no.lu örnektir.

16 no.lu *umbo* örneği ise Anadolu'da form ve uç kısmı açısından benzerini henüz tespit edemediğimiz, daha çok Germania Bölgesi özellikleri gösteren bir form olarak karşımıza çıkmaktadır. Bulunduğu kotta, *umbo* ile bir arada tarihlleme açısından veri sunacak başka bir buluntu tespit edilemediği için benzer örneklerinden yola çıkılmış ve tiyatronun da gelişim evresi göz önünde tutulmuştur. Hem ok uçları hem de *umbonun* tiyatro da karşımıza çıkması, alanın özellikle MS 5-6. yüzyıldan itibaren çeşitli askerî faaliyetlere (belki askerî eğitim alanı olarak tekrar kullanılması) ya da bir çatışmanın varlığını göstermektedir.

Genel olarak, Aizanoi'de, MS 11-14. yüzyıllarda (Şek. 5) saldırı araçlarının yoğun olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Özellikle Zeus Tapınağı alanı ve Tiyatro-Stadion alanları Geç Dönem'de yoğun bir kullanıma şahit olmuştur. Her iki yapı da ok uçlarının yoğun ele geçmesi bu yapılarıdaki yaşam alanlarının doğrudan bir saldırıya maruz kaldığını akla getirmektedir. Bizans kroniklerinde kentin adının doğrudan geçmemesi Aizanoi'nin askerî faaliyetleri hususundaki yazılı verimizi kısıtlamaktadır. Fakat 1113 yılında Bizans İmparatoru Alexios ve Emir Muhammed komutasındaki Selçuklu birlikleri arasındaki yapılan mücadelenin devamında, Emir Muhammed'in Synaos (Simav), Aizanoi ve Kotiaieon'dan da geçmiş olduğu bilgisi mevcuttur (Ramsay, 1960, s. 229). Uzak bir düşünce de olsa bu geçiş esnasında bir takım ufak çaplı çatışmalar da gerçekleşmiş olabilir. Nitekim MS 11-12. yüzyılda Kütahya ve çevresi, Ryndakus Ovası, Bizans ve Selçuklu ordusu arasında hem geçiş güzergâhı olmuş hem de irili ufaklı çok sayıda çarpışmanın yaşandığı önemli noktalardan biri hâline gelmiştir (Demirkent, 2001, s. 1-13). Aynı zaman da kent, MS 650'ler de kurulduğu düşünülen Anadolu'nun ilk *theması* olan Opsikion *themasının* güney sınırında yer almaktadır. *Thema*'nın yaklaşık 1060 yılına kadar faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Opsikion *theması*, Konstantinopolis'e yakınlığı ve Araplara karşı mücadele eden *themalardan* olması sebebiyle oldukça önemlidir. *Themanın* bir diğer özelliği ise piyadeden çok süvari birliklerine yer vermesidir (Güneş, 2021, s. 164-185). Özellikle Zeus Tapınağı platosunda MS 11. yüzyıla kadar Bizans yerleşimi söz konusudur (Niewöhner, 2007a, s. 153). Orta Bizans Dönemi'nde tapınak surları güçlendirilmiş ve tapınak ve yakın çevresi adeta ufak bir köy yerleşmesine ev sahipliği yapmıştır (Niewöhner, 2007a, s. 154). 2009 yılında kale içerisindeki Bizans yerleşmesinde yapılan çalışmalarda bronz sürahi, çeşitli ev aletleri tespit edilmesi (Niewöhner, 2010, s. 203, Fig. 37) buradaki yaşamsal faaliyetleri kanıtlar niteliktedir. Tüm bu veriler özellikle tapınak alanı çevresinde Bizans ve Selçuklu faaliyetlerinin yoğun olduğunun bir işaretidir.

Zeus Tapınağını sınırlayan sur alanı içerisinde yapılacak detaylı çalışmalar sayesinde, tespit edilenden daha fazla ok ve mızrak ucu gibi diğer saldırı araçlarının da bulunması muhtemeldir. Çünkü kente hâkim bu plato askerî anlamda önem arz etmektedir ve kente giren kişi ya da kişilerin buradan doğrudan görülmesine olanak sağlamaktadır. Aizanoi'de devam eden çalışmalarda tespit edilecek saldırı ve savunma araçları kentteki askerî faaliyetleri aydınlatma ve katkı sağlama açısından oldukça önem arz etmektedir.

19 Pendant olarak kullanıldığı düşünülen Yalvaç Müzesi Bizans Dönemi sikkeleri için bk. (Demirel-Gökalp, 2009, Lev. 2, Kat. No. 2, Lev. 7, Kat. No. 74, Lev. 45, Kat. No. 602, Lev. 49, Kat. No. 839).

KATALOG

Ok Uçları

1.Müze Envanter No: A-06953, Bronz Ok Ucu, (MÖ 6-4. yüzyıl), Buluntu Yeri: Hamam-Palaestra Natatio Bölümü, Mevcut Yeri: Kütahya Arkeoloji Müzesi, Uzunluk: 4 cm, Genişlik: 1.1 cm, Kalınlık: 0.6 cm, Kovanlı, çift kanatlı, kovan ve kanat kısmı bölgesel kırıklı.

Benzerleri: Walters, 1899, s. 347, Kat. No. 2812; Davidson, 1952, s. 200, Lev. 91, 1518; Boehmer, 1972, s. 110, Lev. XXX, Kat. No. 897; Waldbaum, 1983, s. 15-18, Lev. 3. 18, 26, 27, 34, 36; Yalçıklı, 2006, Lev. 3,49-4,7; Baykan, 2017a, s. 29, 30, Res. 13, Nif. M. 08-68; Durak, 2013, s. 27, Kat. No. 63; Akçay, 2018, s. 110, Kat. No. 1; Gökalp ve Kurt, 2018, s. 23, Kat. No. 22; Önsoy, 2018, s. 205, Lev. 7, 34a-b; Çelikbaş, 2020, Kat. No. KEA 3; Kasar ve İren, 2020, s. 188, Fig. 8; Baitinger, 2001, s. 13,14, Lev. 4, Kat. No. 69-98, Lev. 5, Kat. No. 99-140, Lev. 6, Kat. No. 141-147; Günaşdı ve Bingöl, 2022, 250. Ek. 5; Kındıgılı ve Yazar, 2023, s. 270, Kat. No. K1, K2.

2.Kazı Envanter No: Bilinmiyor, Demir Ok Ucu (Geç Antik Çağ (MS 5- 11. yüzyıl)), Buluntu Yeri: Tiyatro / E8-36, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 6.3 cm, Genişlik: 2.1 cm, Kalınlık: 0.4 cm, Saplamalı, elips kanatlı, yoğun korozyonlu, saplama kısmı kırık.

Benzerleri: Yavaş ve ark., 2018, s. 197, Kat. No. 1.

3.Kazı Envanter No: A12 L6B KB77, Demir Ok Ucu (MS 11-13. yüzyıl), Buluntu Yeri: Zeus Tapınağı L6B Açması, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 4.9 cm, Genişlik: 1.5 cm, Kalınlık: 0.5 cm, Saplamalı, oval kanatlı, saplaması kırık.

Benzerleri: Dell' Era, 2012, s. 399, Fig. 6e.

4.Müze Envanter No: A-10674, Demir Ok Ucu, (MS 11-14. yüzyıl), Buluntu Yeri: Bilinmiyor, Mevcut Yeri: Kütahya Arkeoloji Müzesi, Uzunluk: 11.5 cm, Genişlik: 2.6 cm, Saplamalı, yaprak formu yassı kanatlı.

Benzerleri: Davidson, 1952, s. 200, Lev. 91, Kat. No. 1529, 1530; Gaitzsch, 2005, s. 196, Lev. 39, Kat. No. P28, P34; Dell' Era, 2012, s. 399, Fig. 6g; Yavaş, 2012, s. 129, Res. 8; Arslan ve ark., 2017, s. 68, Fig. 16; Aygör, 2017, s. 9,10, Kat. No. 3.1, 3.4; Türktüzün ve ark., 2017, s. 25, Kat. No. 5-7; Yavaş ve ark., 2018, s. 190, 8; Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3, Nif. M. 12-09; Baykan, 2017c, s. 11, Resim 4, All.M.00-289. Durma, 2019, s. 51, Kat. No. 42, Bozer ve ark., 2020, s. 343, Fig. 4, Foto. 5; Hetto, 2024, s. 1476, Kat. No. 22, Fig. 17c; Yıldırım, 2023, s. 364-466, Kat. No. C1-C5.

5.Kazı Envanter No: A13 T KB16, Müze Envanter No: A-19137, Demir Ok Ucu (MS 11-14. yüzyıl), Buluntu Yeri: Tiyatro *Skene* Batı Bölüm, Mevcut Yeri: Kütahya Arkeoloji Müzesi, Uzunluk: 9.9 cm, Genişlik: 2.4 cm, Saplamalı, yaprak formu, yassı, uç kısmı bükük.

Benzerleri: Davidson, 1952, s. 200, Lev. 91, Kat. No. 1529, 1530; Gaitzsch, 2005, s. 196, Lev. 39, Kat. No. P28, P34; Dell' Era, 2012, s. 399, Fig. 6g; Yavaş, 2012, s. 129, Res. 8; Arslan ve ark., 2017, s. 68, Fig. 16; Aygör, 2017, s. 9,10, Kat. No. 3.1, 3.4; Türktüzün ve ark., 2017, s. 25, Kat. No. 5-7; Yavaş ve ark., 2018, s. 190, 8; Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3, Nif. M. 12-09; Baykan, 2017c, s. 11, Res. 4, All.M.00-289. Durma, 2019, s. 51, Kat. No. 42, Bozer ve ark., 2020, s. 343, Fig. 4, Foto. 5; Hetto, 2024, s. 1476, Kat. No. 22, Fig. 17c; Yıldırım, 2023, s. 364-466, Kat. No. C1-C5.

6.Kazı Envanter No: A12 T KB01, Müze Envanter No: A-19107, Demir Ok Ucu (MS 11-14. yüzyıl), Buluntu Yeri: Tiyatro *Skene* Batı Bölüm, Mevcut Yeri: Kütahya Arkeoloji Müzesi, Kalınlık: 0.3 cm, Genişlik: 1.9 cm, Saplamalı, saplama kısmı bükük, yaprak formu, yassı.

Benzerleri: Davidson, 1952, s. 200, Lev. 91, Kat. No. 1529, 1530; Gaitzsch, 2005, s. 196, Lev. 39, P28, P34; Dell' Era, 2012, s. 399, Fig. 6g; Yavaş, 2012, s. 129, Res. 8; Arslan ve ark., 2017, s. 68, Fig. 16; Aygör, 2017, s. 9,10, Kat. No. 3.1, 3.4; Türktüzün ve ark., 2017, s. 25, Kat. No. 5-7; Yavaş ve ark., 2018, s. 190, 8; Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3, Nif. M. 12-09; Baykan, 2017c, s. 11, Res. 4, All.M.00-289; Durma, 2019, s. 51, Kat. No. 42; Bozer ve ark., 2020, s. 343, Fig. 4, Foto. 5; Hetto, 2024, s. 1476, Kat. No. 22, Fig. 17c; Yıldırım, 2023, s. 364-466, Kat. No. C1-C5.

7.Kazı Envanter No: Bilinmiyor, Demir Ok Ucu (MS 11-14. yüzyıl), Buluntu Yeri: Zeus Tapınağı, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 7.1 cm, Genişlik: 1.6 cm, Kalınlık: 0.3 cm, Saplamalı, yaprak formu, yassı.

Benzerleri: Davidson, 1952, s. 200, Lev. 91, Kat. No. 1529, 1530; Gaitzsch, 2005, s. 196, Lev. 39, P28, P34; Dell' Era, 2012, s. 399, Fig. 6g; Yavaş, 2012, s. 129, Res. 8; Arslan ve ark., 2017, s. 68, Fig. 16; Aygör, 2017, s. 9,10, Kat. No. 3.1, 3.4; Türktüzün ve ark., 2017, s. 25, Kat. No. 5-7; Yavaş ve ark., 2018, s. 190, 8; Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3, Nif. M. 12-09; Baykan, 2017c, s. 11, Res. 4, All.M.00-289; Durma, 2019, s. 51, Kat. No. 42; Bozer ve ark., 2020, s. 343, Fig. 4, Foto. 5; Hetto, 2024, s. 1476, Kat. No. 22, Fig. 17c; Yıldırım, 2023, s. 364-466, Kat. No. C1-C5.

8.Kazı Envanter No: Bilinmiyor, Demir Ok Ucu (MS 11-14. yüzyıl), Buluntu Yeri: Zeus Tapınağı TS/43, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 11.9 cm, Genişlik: 1.6 cm, Kalınlık: 0.3 cm, Saplamalı, yaprak formu, yassı.

Benzerleri: Davidson, 1952, s. 200, Lev. 91, Kat. No. 1529, 1530; Gaitzsch, 2005, s. 196, Lev. 39, P28, P34; Dell' Era, 2012, s. 399, Fig. 6g; Yavaş, 2012, s. 129, Res. 8; Arslan ve ark., 2017, s. 68, Fig. 16; Aygör, 2017, s.

9,10, Kat. No. 3.1, 3.4; Türktüzün ve ark., 2017, s. 25, Kat. No. 5-7; Yavaş ve ark., 2018, s. 190, 8; Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3, Nif. M. 12-09; Baykan, 2017c, s. 11, Res. 4, All.M.00-289; Durma, 2019, s. 51, Kat. No. 42; Bozer ve ark., 2020, s. 343, Fig. 4, Foto. 5; Hetto, 2024, s. 1476, Kat. No. 22, Fig. 17c; Yıldırım, 2023, s. 364-466, Kat. No. C1-C5.

9.Kazı Envanter No: A12 L7A KB173, Demir Ok Ucu (MS 11-14. yüzyıl), Buluntu Yeri: Zeus Tapınağı L7A Açması, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 8.5 cm, Genişlik: 1.5 cm, Kalınlık: 0.4 cm, Saplamalı, yaprak formu, yassı.

Benzerleri: Davidson, 1952, s. 200, Lev. 91, Kat. No. 1529, 1530; Gaitzsch, 2005, s. 196, Lev. 39, P28, P34; Dell' Era, 2012, s. 399, Fig. 6g; Yavaş, 2012, s. 129, Res. 8; Arslan ve ark., 2017, s. 68, Fig. 16; Aygör, 2017, s. 9,10, Kat. No. 3.1, 3.4; Türktüzün ve ark., 2017, s. 25, Kat. No. 5-7; Yavaş ve ark., 2018, s. 190, 8; Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3, Nif. M. 12-09; Baykan, 2017c, s. 11, Res. 4, All.M.00-289; Durma, 2019, s. 51, Kat. No. 42; Bozer ve ark., 2020, s. 343, Fig. 4, Foto. 5; Hetto, 2024, s. 1476, Kat. No. 22, Fig. 17c; Yıldırım, 2023, s. 364-466, Kat. No. C1-C5.

10.Kazı Envanter No: A13 T KB18, Müze Envanter No: A-19138, Demir Ok Ucu (MS 11-14. yüzyıl), Buluntu Yeri: Tiyatro, Mevcut Yeri: Kütahya Arkeoloji Müzesi, Uzunluk: 9 cm, Genişlik: 2.8 cm, Saplamalı, eşkenar dörtgen kanatlı, uç kısmı bükük.

Benzerleri: French ve ark., 1982, s. 178, Fig. 10.8; Waldbaum, 1983, s. 37, Lev. 4, Kat. No. 53; Gaitzsch, 2005, 196, Lev. 39, Kat. No. P14; Aygör, 2017, s. 9, Kat. No. 1,2; Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3, Nif. M. 09-121; Yavaş ve ark., 2018, s. 199, Kat. No. 9.

11.Kazı Envanter No: A13 T KB57, Demir Ok Ucu (MS 11-14. yüzyıl), Buluntu Yeri: Tiyatro, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 2.9 cm, Genişlik: 1.3 cm, Saplamalı, eşkenar dörtgen kanatlı, yoğun korozyonlu, saplama kısmı kırık.

Benzerleri: French ve ark., 1982, s. 178, Fig. 10.8; Waldbaum, 1983, s. 37, Lev. 4, Kat. No. 53; Gaitzsch, 2005, s. 196, Lev. 39, Kat. No. P14; Aygör, 2017, s. 9, Kat. No. 1,2; Baykan, 2017b, s. 58, 59, Res. 3, Nif. M. 09-121; Yavaş ve ark., 2018, s. 199, Kat. No. 9.

12.Kazı Envanter No: A12 L7A KB14, Demir Ok Ucu (MS 11-13. yüzyıl), Buluntu Yeri: Zeus Tapınağı L7A Açması, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 3.4 cm, Genişlik: 0.9 cm, Kalınlık: 0.4 cm, Saplamalı, uçurtma biçimli kanata sahip, saplama kısmı kırık.

Benzerleri: Yavaş, 2012, s. 141, Fig. 8., Bozer ve ark., 2020, s. 352, Foto. 14, Fig. 11.

Mızrak Uçları

13.Kazı Envanter No: AIZ08 4 FE53, Demir Mızrak Ucu (MS 5-6. yüzyıl), Buluntu Yeri: Sütunlu Cadde 4- 017-KF8, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 10.1 cm, Genişlik: 1.7 cm, Kalınlık: 0.5 cm, Kanat kısmı en geniş alanı kovana en yakın merkezde, dar kovanlı, yoğun korozyonlu.

Benzerleri: Manning, 1985, s. 161, Lev. 76, Kat. No. V33, 34; Oransay, 2006, s. 92, Lev. XVI, Kat. No. D8; Alagöz, 2012, s. 47, Lev. X, Kat. No. 25.

14.Kazı Envanter No: Bilinmiyor, Demir Mızrak Ucu (MS 11-12. yüzyıl), Buluntu Yeri: Zeus Tapınağı/ TS2, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 25.8 cm, Genişlik: 4.3 cm, Kalınlık: 0.3 cm, Kovan Çapı: 3.9 cm, Kovan Kalınlığı: 0.4 cm, Kanat kısmı en geniş alan kovana en yakın merkezde bulunan ve keskin bir şekilde uca doğru daralan formda, geniş kovanlı, yoğun korozyonlu, lokal dökülmeler mevcut.

Benzerleri: Robinson, 1941, Lev. CXXVII, Kat. No. 2144; Davidson, 1952, 201, Lev. 92, Kat. No. 1547, 1549; Waldbaum, 1983, s. 31, Lev. 2, 11; Manning, 1985, s. 170, Lev. 81, Kat. No. V137; Oransay, 2006, 92, Lev. XVI, Kat. No. D9.

Pilum

15.Kazı Envanter No: A13 T KB98, Demir *Pilum* (MÖ 3-1. yüzyıl), Buluntu Yeri: Tiyatro T3 Açması, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Uzunluk: 6 cm, Genişlik: 4.2 cm, Kalınlık: 0.2 cm, çift kanatlı, yassı, sap kısmı kırık.

Benzerleri: Connolly, 1981, s. 29; Connolly, 1994, s. 43, Fig. 2: F-J; Arza ve Cubero, 2000, s. 19, Fig. 3; Horvat, 2002, s. 129, Fig. 6.5; Bishop ve Coulston, 2006, s. 51, Fig. 23; Horvat, 2009, s. 365, Fig. 6:1,2; Şahin, 2023, s. 739; Şenyurt ve ark., 2023, Res. 5A.

Umbo

16.Kazı Envanter No: A20 T KB... , Demir *Umbo* (MS 5-6. yüzyıl), Buluntu Yeri: Tiyatro / E8-27/2, Mevcut Yeri: Kazı evi depo, Çap: 14.9 cm, Yükseklik: 14 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Çok parçalı, dairesel taban üstünde dış bükey bölüm ve disk biçimli uç kısmına sahip, tabanında üç çivi delikli, yoğun korozyonlu.

Benzerleri: Christie, 1991, s. 7, Fig. 3; Dickinson ve Härke, 1992, s. 14, Lev. 10 c; Lazarov, 1998, s. 73, Fig. 6, 7; James, 2004, s. 174, Fig. 95, 608; Truc, 2012, s. 56, 57, Fig. 4.11.

KAYNAKÇA

- Acar, D. (2019). *Divriği Kalesi kazısı metal buluntuları* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Cumhuriyet Üniversitesi.
- Akar Tanrıver, D. & Foça, S. (2022). Yeni veriler ışığında eski smyrna ok uçları tipolojisi. *TÜBA-AR*, 30, 169-201.
- Akçay, T. (2018). Olba'daki ok uçları ışığında kentteki askeri hareketlilik hakkında düşünceler. *Seleucia*, VIII, 91-122.
- Akurgal, E. (2000). *Alt-Smyrna I, Wohnschichten und Athenatempel*. Türk Tarih Kurumu.
- Alagöz, U. (2012). *Zeugma antik kenti Dionysos evi ve A evleri metal buluntuları* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Anlağan, Ç. & Bilgi, Ö. (1989). *Sadberk Hanım Müzesi protohistorik çağ silahları*. Grafik Sanatlar.
- Arslan, B., Aybek, S. & Durak, E. (2017). Metropolis'te bulunan ok uçları. *MASROP*, 9(13), 54-73.
- Arza, R. Á. & Argente, M. C. (1999). Els pila republicans del poblat ibèric de Castellruf. *Revista Lauro*, 18, 5-16.
- Ateş, G. & Rheidt, K. (2008). Aizanoi 2005 ve 2006 yılı çalışmaları. 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, 227-242.
- Avila, R. A. J. (1983). *Bronzene Lanzen-und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*. Prähistorische Bronzefunde V.1, München.
- Aygör, E. (2017). Konya Gevale Kalesi kazılarında bulunan ok uçlarının değerlendirilmesi. *MASROP*, 11(16), 7-24.
- Baitinger, H. (2001). *Die angriffswaffen aus olympia*. Olympische Forschungen XXIX, De Gruyter.
- Baykan, D. (2017a). Nif Dağı kazısı Karamattepe ve Balıcaoluk'ta bulunan ok uçları. *MASROP*, 9(12), 18-40.
- Baykan, D. (2017b). Nif Dağı Başpınar kazılarında ele geçen ok uçları. *MASROP*, 15(15), 54-62.
- Baykan, D. (2017c). Allianoide'de bulunan ok uçları. *MASROP*, 10(14), 7-21.
- Belke, K. (2008). *Communications roads and bridges. Byzantine studies*. Oxford University Press.
- Beyazıt, M. (2016). Aizanoi Zeus Tapınağı duvar yüzeylerindeki okçu süvari tasvirleri. E. Özer. (Ed.), *Aizanoi II* (s. 273-304) içinde. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Bilgi, H. (2004). Bizans dönemi. Ö. Bilgi. (Ed.), *Anadolu Dökümün Beşiği* (s. 147-174) içinde. Döktaş Yayınları.
- Bishop, N. C. & Coulston, J. C. N. (2006). *Roman military equipment from the punic wars to the fall of Rome*. Oxbow Press.
- Boehmer, R. M. (1972). *Die kleinfunde in Boğazköy*. Gebr. Mann
- Bostancı, E. (1975). İnsan evriminde ok ucu kültürü anadolu'da dülükien alt taş kültüründe keşfedilen en eski Acheuleen devre ait tipik bir ok ucu. *Antropology*, 09, 15-45.
- Bozer, R., Yavaş, A. & Güder, Ü. (2020). Arrowheads (Temren) found from the excavations at the Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev – II Caravanserai in Eğirdir, Isparta. *Sanat Tarihi Dergisi*, 29(2), 333-369.
- Cesur, B. (2019). *Aizanoi Kazısı 1978- 2018 yılları yerleşim alanı madeni buluntuları* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Christie, N. (1991). Longobard weaponry and warfare, A.D. 1-800. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 2, 1-26.
- Connolly, P. (1981). *Anihal, y los enemigos de Roma*. Espasa-Calpe.
- Connolly, P. (1997). Pilum, Gladius and Pugio in the Late Republic. *JRMES*, 8, 41-57.
- Connolly, P. (1998). *Greece and Rome at war*. Greenhill books.
- Cox, C. W. M., Cameron, A. & Cullen, J. (1988). Monuments from the Aezanitis, B. Levick, S. Mitchell, J. Potter, M. Waelkens (Ed.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Vol. IX., *Journal of Roman Studies Monographs*, 4.
- Çavuşoğlu, R. (2011). *Halûk Perk Müzesi'nden Yazıtlı dört Urartu diski (Umbosu)*, Tuliya II. Halûk Perk Müzesi Yayınları.
- Çavuşoğlu, R. (2019). Atlı Göçebe kavimlerin Urartu sanatına etkileri. *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*.
- Çavuşoğlu, R. (2023). Van-Çavuştepe Kalesi'nde bulunan ok uçları. *Van Yüzcüncüyıl Sosyal Bilimler Dergisi*, 60, 1-16.
- Çilingiroğlu, A. (2005). Bronze arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Indicate Ethnic Identity? Ü. Yalçın (Ed.), *Anatolian Metal III* (s. 63-66) içinde. Bochum.
- Davidson, G. R. (1952). *Corinth XII, the minor objects*. The American School of Classical Studies at Athens Princeton.
- Dell'era, F. (2012). Small finds from Zeytinli-Bahçe Birecik (Urfa). *Byzas*, 15, 393-406.
- Demirel Gökarp, Z. (2009). *Yalvaç müzesi Bizans sikkeleri*. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Demirel, Ü. (2013). *Kibyra metal buluntuları* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Demirkent, İ. (2001). XII. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesinden Güneye inen Yolları Hakkında. *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri*, 21 Mayıs 2001, Globus Dünya Basımevi.
- Derin, Z. & O. W. Muscarella (2001). Iron and Bronze Arrow. A. Çilingiroğlu & M. Salvini. (Ed.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998*. (s. 189-217) içinde. Roma.
- Dickinson, T. & Härke, H. (1992). Early Anglo-Saxon Shields: II. Typology of Metal Shield Fittings, *Archaeologia*, 110, 4-30.

- Durma, F. (2019). *Zerzevan Kalesi ok uçları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Durak, E. (2013). *Metropolis bronz eserleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Fellows, S. C. (1852). *Travels and researches in Asia minor the province of Lycia*. John Murray.
- Fields, N. (2006). *Roman auxiliary cavalryman*. Osprey Publishing.
- Flavius Vegetius Renatus. (1767). *De re militari*. Book II, (L. J. Clarke, Çev.) London.
- French, D. H., Moore, J & Russell, H. F. (1982). Excavations at tille 1979-1982: An interim report. *Anatolian Studies*, 32, 161-187.
- Gaitzsch, W. (2005). *Eisenfunde aus pergamon geräte, Werkzeuge und waffen*. Pergamenische forschungen 14, Berlin.
- Goldsworthy, A. (2000). *Roman warfare*. Cassell.
- Goldsworthy, A. (2003). *The complete Roman army*. Thames & Hudson.
- Gökalp, Z. & Kurt, M. (2018). Hüseyin Dalkılıç özel koleksiyonu'ndaki bazı maden eserler (Kütahya). *Kütahya Müzesi 2017 Yıllığı, Vol. V*, 385-414.
- Göksu, E. (2018). *Türkiye Selçuklularında ordu*. Türk Tarih Kurumu.
- Grechko, D. S. (2020). About the dating of the scythian type arrowheads of the late Hallstatt period from central Europe. *Arheologia Scientif Journal*, 4, 12-27.
- Günaşdı, Y. & Bingöl, B. (2022). Rize müzesinde bulunan bir grup İskit tipi ok ucu. *Selçuk Türkiyat Dergisi*, 55, 229-255.
- Güneş, C. (2021). *Bizans Anadolu'sunda askeri ve idari bir sistem thema sistemi (VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar)*. Türk Tarih Kurumu.
- Hellmuth, A. (2014). Horse, bow and arrow-a comparison between the Scythian impact on the mediterranean and on eastern middle Europe. *Mediterranean Review*, 7/1, 1-38.
- Hetto, O. (2024). Kendale Hecale Höyüğü orta çağ buluntularının ön değerlendirmesi. 26. *Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı*, 1445- 1490.
- Horvat, J. (2002). The hoard of Roman Republican weapons from grad near Šmihel. *Arheološki Vestnik*, 53, 117-192.
- James, S. (2004). *The excavations at Dura- Europos conducted by Yale University and the French Academy of inscriptions and letters 1928 to 1937, Final Report VII, The Arms and Armour and other Military Equipment*.
- Karaca, E. (2022). Doğu Trakya buluntusu savunma ve saldırı gereçleri. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12-23, 313-341.
- Kasar, Ö. & İren, K. (2020). Leaded bronze arrowheads at Daskyleion. *Adalya*, 23, 175-204.
- Kaya, T. (2019). Understanding the use of Byzantine Routes in Central Anatolia (CA. 7th-9th Centuries). *Studia Ceranea*, 9, 259-278.
- Kındıgılı, B. K. & Yazar, K. (2023). Anamur Müzesi kovanlı ok uçları. *Külliye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 262-276.
- Kopf, J. (2018). An assemblage of Roman military equipment from Brigantium/Bregenz (Austria): Artefactual evidence for the rare rectangular Scutum. *Gladius 38-15*, 15-34.
- Lazarov, L. (1998). Grave find from the second half of the 1st and the beginning of 2nd century ad from the town of Dulgopol, Varna region (Northeastern Bulgaria). *Arch. Bulgarica, II-1*, 70-76.
- Manning, W. H. (1985). *Catalogue of the Romano- British iron tools, Fittings and weapons in the British Museum*. Trustees of the British Museum.
- Naumann-Steckner, F. (2010). Badeluxus in den anatolischen bergen-die thermen von Aizanoi. K. Rheidt (Ed.), *Aizanoi und Anatolien* (s. 99-112) içinde. Philipp von Zabern.
- Niewöhner, P. (2003). Welkende Stadte in blühendem Land? Aizanoi und die Verlandlichung Anatoliens im 5. Und 6. Jh. N. chr., *Archäologischer Anzeiger 1, Halbband*, 221-228.
- Niewöhner, P. (2007a). *Aizanoi, Dokimion und Anatolien*, Archäologische Forschungen Band 23, Wiesbaden.
- Niewöhner, P. (2007b). Archäologie und die "Dunklen Jahrhunderte" im byzantinischen Anatolien. J. Henning. (Ed.). *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2 Byzantium, Pliska, and the Balkans*. (s. 119-158) içinde. De Gruyter.
- Niewöhner, P. (2009). *Jahresbericht 2009 des DAI, abteilung Istanbul*. F. Pirson & M. Bachmann. (Ed.), İstanbul.
- Niewöhner, P. (2010). Aizanoi, new finds and features. *Archäologischer Anzeiger 1*.
- Oransay, B. S. A. (2006). *Arykanda antik kentinde 1971-2002 kazı sezonlarında ele geçen madeni buluntular ve madencilik faaliyetleri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Önsoy, K. (2018). *Burdur Müzesi'nde bulunan Demir Çağ ok uçları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Özdemir, M. A. & Işıklı, M. (2017). Van Ayanis Kalesinden ele geçen ok uçlarına dair genel bir değerlendirme. *MASROP*, 8(11), 46-62.
- Özer, E. (2014A). Aizanoi 2012 Yılı Çalışmaları. 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, 324-342.
- Özer, E. (2014B). Aizanoi Kazısı 2013 Yılı Çalışmaları. 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, 159-184.
- Özer, E. & Korkmaz, H. (2014). Tarihsel süreçte Aizanoi kentindeki dört yapıda tahrip ve koruma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 11-20.
- Özer, E. (2022). Aizanoi antik kenti 2019 ve 2020 kazı sezonları kazı ve araştırmaları. *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, 2, 19-36.

- Polybius. (1979). *The Histories*, Vol. III, Book VI, (W. R. Paton, Çev.) Loeb Classical Library.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (M. Pektaş, Çev.) Milli Eğitim Basımevi.
- Rance, P. (2004). The Fulcum, the Late Roman and Byzantine Testudo: The Germanization of Roman Infantry Tactics?, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 44, 265-326.
- Ratiu, A. & Opris I. C. (2014). A Romano- Byzantine shield-boss from capidava, *Cercetări Arheologice*, XXI, 425-440.
- Rheidt, K. (1993). Aizanoi Vorbericht über die forschungen zur historischen topographie. *Archäologischer Anzeiger*, 475-507.
- Rheidt, K. (1994). Die Ausgrabungen in Aizanoi 1992. *XV. Kazi Sonuçları Toplantısı*, 1, 515-537.
- Rheidt, K. (1995). *Aizanoi, Bericht über die Ausgrabungen und Untersuchungen 1992 und 1993*, *Archäologischer Anzeiger*, 693- 718.
- Rheidt, K. (2000). Die Ausgrabungen in Aizanoi 1998. *21. Kazi Sonuçları Toplantısı*, 2, 171-180.
- Rheidt, K. (2001). Die Ausgrabungen in Aizanoi 1999. *22. Kazi Sonuçları Toplantısı*, 2, 147-158.
- Rheidt, K. (2002). Aizanoi die Ausgrabungen und Forschungen 1997 bis 2000. *Archäologischer Anzeiger*, 241-267.
- Rheidt, K. (2003). Die Ausgrabungen in Aizanoi 2001. *24. Kazi Sonuçları Toplantısı*, 2, 315-326.
- Rheidt, K. (2004). Die Ausgrabungen in Aizanoi 2002. *25. Kazi Sonuçları Toplantısı*, 1, 127-138.
- Rheidt, H. & Ateş, G. (2006). Aizanoi 2003 ve 2004 yılı çalışmaları. *27. Kazi Sonuçları Toplantısı*, 2, 401-409.
- Robinson, D. M. (1941). *Excavations at Olynthus metal and minor miscellaneous finds, an original contribution to Greek Life*. Part X, The Johns Hopkins Press,
- Rohn, C. (2008). *Der Theater-Stadion-komplex von Aizanoi*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Universität Cottbus.
- Rohn, C. (2009). Bautechnik am Theaterstadion in Aizanoi: Notwendigkeit oder teil des entwurfskonzeptes? *Byzas*, 9, 527-538.
- Sim, D. & Kaminski, J. (2012). *Roman imperial armor*. Oxhow Books.
- Snodgrass, A. (1964). *Early Greek armour and weapons from the end of the bronze age to 600 BC*. Edinburg University Press.
- Stephenson, I. P. (1999). *Roman infantry equipment later empire*. Tempus.
- Strabon. (2000). *Geographika*, Book XII (N. Başgelen, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şahin, F. (2023). Metal military equipment from Tepecik settlement in Patara. *Belleten*, 87(310), 733-792.
- Şenocak, M. B. (2020). *Resimli Latince-Türkçe askeri terimler sözlüğü*. Gece Kitaplığı.
- Şenyurt, S. Y., Zoroğlu, U. & Akçay, A. (2023). Mithradates-Roma savaşları ve kurul kalesi'nden Roma silahları. *Höyük*, 12, 79-113.
- Tacitus. (1962). *The Histories*. Vol. IV, Book III (C. H. Moore, Çev.). Harvard University Press.
- Tekin, H. (2018). *Madeni Eser Tipolojisi*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Truc, M-C. (2012). *Probable Frankish burials of the sixth century AD at Saint- Dizier (Haute-Marne, Champagne-Ardenne, France)*. ACE Conference Brussels: The very beginning of Europe? Early- Medieval Migration and Colonisation, 51-66.
- Türkan, A. (2023). Aizanoi in Late Antiquity: Disintegration of Polis. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2023(2), 477-498.
- Türktüzün, M., Oransay, A. & Ünan, S. (2017). Kütahya Müzesi Müdürlüğü kurtarma kazılarında ele geçen ok uçları. *MASROP*, 14(10), 22-34.
- Unz, C. & Deschler-Erb, E. (1997). *Katalog der Militaria aus Vindonissa (Band XIV)*. Gesellschaft Pro Vindonissa.
- Waelkens, M. (1986). *Die kleinasiatischen Türsteine: Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*, Philipp von Zabern.
- Waldbaum, J. C. (1983). *Metalwork from Sardeis: The finds through 1974 (Archaeological Exploration of Sardis)*. Harvard University Press.
- Walters, H. B. (1899). *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum.
- Yalçıklı, D. (2006). Eisenzeitliche Pfeilspitzen aus Anatolien. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 128 (s. 208-303) içinde. Verlag Dr. Rudolf Habelt GMBH.
- Yavaş, A. (2012). First Records on Anatolian Seljuk arrowheads (In the light of Kubad-abad Palace Specimens) *İİB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, 03-04, 119-145.
- Yavaş, A., Demirel-Gökalp, Z., Güder, Ü. & Kurt, M. (2018). Amorium kazılarında bulunan bir grup ok ucu. *TÜBA-AR*, 23, 179-209.
- Yavaş A. (2020). *Ortaçağ Temrenleri*. Tekses Yayınları.
- Yıldırım, E. (2023). *Stratonikeia metal buluntuları (1977-2018 yılları)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Yılmaz, M. D. (2015). *Zeugma: Roma lejyonları ve madeni teçhizatları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

KAPADOKYA BÖLGESİ BİZANS KİLİSELERİNDE “MASUMLARIN KATLİ” SAHNESİ

“MASSACRE OF THE INNOCENTS” SCENE IN BYZANTINE CHURCHES OF CAPPADOCIA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 18 Eylül 2024	Received: September 18, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 6 Ocak 2025	Peer Review: January 6, 2025
Kabul: 17 Nisan 2025	Accepted: April 17, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1552080

Gizem ÖNCELEN*

ÖZET

Bu çalışmanın konusunu Kapadokya bölgesi Bizans kiliseleri duvar resimlerine konu olan “Masumların Katli” sahnesi oluşturmaktadır. Sahnenin kaynağı Matta İncili olup Apokrif Barnabas İncili ve Yakup İncili'nde de söz konusu olaya değinilmiştir. İsa Kral Herodes'in devrinde Yahudiye'nin Beytüllahim kentinde dünyaya gelmiştir. Kahin krallar doğuda O'nun yıldızını görür, Herodes krallara kendisinin de tapınmak istediğini, çocuğu bulunca kendisine haber vermelerini söyler ancak İsa'yı bulup tapınan kahinler gördükleri düşte Herodes'in yanına dönmeleri konusunda uyarılınca ülkelerine başka yoldan döner. Herodes bu duruma çok öfkelenip Beytüllahim ve yöresindeki iki ve iki yaşından küçük tüm erkek çocukların öldürülmesini emreder. Bu olay gerçekleşmeden önce Rabb'in bir meleği Yusuf'a rüyasında görünerek Mısır'a kaçmalarını haber verdiği için İsa bu katliamdan kurtulmuştur. Hristiyanlığın ilk şehitlerini konu alan bu sahne Kapadokya'da 13 yapıda karşımıza çıkar. Söz konusu sahne çocukların öldürülmesi emrini veren Kral Herodes, söz konusu emri uygulayan askerler ve evladına ağlayan Rahel olmak üzere üç sekansa ayrılır ve karşılaştırmalı örneklerinden ayrı olarak, bölgede ikonografik birlik söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Bizans Resim Sanatı, Kapadokya Resim Sanatı, Hristiyan İkonografisi, Masumların Katli, Herodes, Rahel

* Dr. Öğr. Üyesi. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir / Türkiye
e-posta: gizemaltun@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6746-3339

ABSTRACT

This study focuses on the “Massacre of the Innocents” scene depicted in the wall paintings of Byzantine churches in the Cappadocia region. The source of this scene is the Gospel of Matthew, and it is also mentioned in the apocryphal Gospels of Barnabas and James. Jesus was born in Bethlehem, a town in Judea, during the reign of King Herod. Astronomer kings see his star in the east; Herod tells them that he wishes to worship the child and asks them to inform him when they find the child. However, after finding and worshipping Jesus, the astrologers are warned in a dream not to return to Herod, so they take another route back to their country. Enraged by this, Herod orders the killing of all male children aged two and under in Bethlehem and its vicinity. Before this event occurs, an angel of the Lord appears to Joseph in a dream, instructing him to flee to Egypt, which allows Jesus to escape the massacre. This scene appears in 13 structures in the Cappadocia region and is significant as it depicts the first martyrs of Christianity. The scene is divided into three sequences: King Herod, who orders the killing of the children; the soldiers carrying out the order; and Rachel weeping for her children. Unlike comparative examples, there is iconographic unity within the region.

Keywords: Byzantine Painting, Cappadocian Painting, Christian Iconography, Massacre of the Innocents, Herod, Rachel

GİRİŞ

Kapadokya Bölgesi çok sayıda Bizans kilisesi barındıran ve bu kiliselerde Bizans resim sanatının zenginliğini sunan önemli bir yerleşimdir. Bölge kiliselerindeki zengin resim programı, özellikle Orta Bizans resim sanatı hakkında veri sunar. Bizans coğrafyasında az sayıda örnek barındırdığından dolayı Masumların Katli sahnesinin Kapadokya'daki yoğunluğu önem taşır. Kaynağı Matta İncili olan sahnenin ikonografisi şekillendirilirken Apokrif metinlerden de yararlanıldığı görülmüştür. Kapadokya'da 13 yapıda karşımıza çıkan sahnenin ikonografisi üç sekansa ayrılır. Kral Herodes'in askerlerine Beytüllahim bölgesinde yaşayan 2 yaşından küçük erkek çocukların öldürülme emrini vermesi ve/veya öldürülen çocukları izlemesi, askerlerin kral Herodes'in emrini yerine getirmesi ve öldürülen çocuklara ağlayan Rahel tasviri sahnenin genel şemasını oluşturur. Söz konusu yapılarda nüans farklılıkları ve üslupsal değişimlere rastlansa da sahnenin merkezinde bir çocuğun öldürülme anı tasvir edilir. Bu eylemin devamlılık içerdiğini göstermek amacıyla da yerde üst üste duran, uzuvları parçalanmış cansız çocuk bedenlerine yer verilmiştir.

TEOLOJİ

Masum Çocukların Katli sahnesine ilişkin bilgiler Kanonik İncillerden yalnızca Matta İncili'nde karşımıza çıkar. İsa Kral Herodes'in devrinde Yahudiye'nin Beytüllahim kentinde dünyaya gelmiştir. Kahin krallar doğuda O'nun yıldızını görür, Herodes kahin krallara kendisinin de tapınmak istediğini, çocuğu bulunca kendisine haber vermelerini söyler ancak İsa'yı bulup tapınan kahinler gördükleri düşte Herodes'in yanına dönmemeleri konusunda uyarılınca ülkelerine başka yoldan döner (Matta 2: 1-12). Daha sonra Rabb'in bir meleği Yusuf'a rüyasında görünerek Mısır'a kaçmalarını haber verir. Aynı gece Yusuf, İsa ve Meryem'i alıp Mısır'a doğru yola çıkar.

Herodes yıldızbilimciler tarafından aldatıldığını anlayınca çok öfkelenir. Onlardan öğrendiği vakti göz önüne alarak Beytlehem (Beytüllahim) ve bütün yöresinde bulunan iki ve iki yaşından küçük erkek çocukların hepsinin öldürttü. Böylelikle Peygamber Yeremya aracılığıyla bildirilen şu söz yerine gelmiş oldu: "Rama'da bir ses duyuldu, ağlayış ve acı feryat sesleri! Çocukları için ağlayan Rahel avutulmak istemiyor. Çünkü onlar yok artık! (Matta 2: 16-18; Yeremya 31: 15).

Apokrif metinlerden Barnabas İncili'nde askerlerin Herodes'in emriyle tüm çocukları boğazladığı yazılıdır ama bu çocukların yaşlarına dair bir bilgi verilmemiştir (Barnabas, 8). Yakub İncili ise Herodes'in emri verdiği sırada bebek olan Vaftizci Yahya'nın sürecine değinir. İsa ailesi tarafından Mısır'a götürülerek Herodes'in katliamından uzaklaşmıştır ancak Yahya'nın kurtuluşu

mucizevi bir şekilde gerçekleşmiştir. Elizabeth Yahya'yı saklayacak bir yer bulamayınca dağdan yardım istemiş ve dağ ikiye ayrılıp onları içine almıştır:

Fakat Herodes kahinlerce terk edildiğini öğrenince, öfkelenir ve cellatlarını gönderir ve onlara iki yaş altındaki bütün çocukları öldürmelerini emretti. Çocukların öldürüldüğünü duyan Meryem korktu. (Bebeğini) sığır yemliği içine yatırdı. Fakat Elizabeth de Yahya'nın arandığını duyunca, onu aldı ve dağa çıktı. Onu saklayabilecek bir yer bulabilmek için çevreye baktı. Ve saklayabilecek bir yer bulamadı. Ve Elizabeth içini çekti ve dedi: "Allah'ın dağı, beni çocuğumla birlikte içine al!" Çünkü korkudan (daha fazla) çıkmadı ve birdenbire dağ ikiye yarıldı ve onu içine aldı. Ve dağ onun için bir ışık hizmeti bıraktı: yani Rabbin bir meleği onlara indi ve onu korudu (Yakub İncili, 22. Bölüm; Sarıkçıoğlu, 2009, s.136).

Kutsal Aile Herodes'in ölümünden sonra Beytüllahim'e dönmeyi ve Celile'deki Nasıra'ya gider. Bunun sebebi Herodes'in üç oğlunun en kötüsü olan Arhelaus'tan kaçınmaktır. (Clarke, 2003, s. 23). Matta 2:1 ve Luka 2:4-7 başında İsa'nın doğduğu yer olarak Beytüllahim kentinin adı geçer. Yuhanna 7: 42'de "Kutsal Yazı'da Mesih Davut'un soyundan, Davut'un yaşadığı Beytüllahim Kentinden gelecek denmemiş midir?" yazılıdır. Ancak Beytüllahim'de doğduğu halde, İsa hayatı boyunca "Masumların Katli" sonrasında yerleştiği "Nasıralı" olarak anılır.

Kral Herodes (MÖ 37- MS 4) MÖ 40 yılında Julius Sezar'ın müttefiki olan General Mark Antony'e çalışmış ardından MÖ 37 yılında Senato tarafından Yahudiye eyaletine Yahudilerin Kralı olarak atanmıştır. Yahudiler neredeyse 40 yıl boyunca Herodes'in yönetimi altında ağır bir baskıya maruz kalmıştır (Barnett, 1999, s. 68-70). Herodes uzun yıllar süren hükümdarlığı sürecinde iktidarını tehlike altında hissetmiş ve söz konusu tehlikeleri uzaklaştırmak için zulüm yapmaktan çekinmemiştir. Karısı Mariamne'yi idam cezasına çarptırmış ve oğlu Aristobulus'u saltanatına tehdit olarak görüp öldürtmüştür (Barnett, 1999, s.71). Yahudilerin Mesih'i bekleyişi, İsa'nın bir Mesih olarak müjdelenmesi ve uzak diyarları aşp İsa'ya tapınmaya gelen Mecusi Kahinler, Herodes'in saltanatının tehlikede olduğunu düşündürmüştür. Bu doğrultuda Herodes'in gerçekleştirdiği eylem, tehdit oluşturan aile üyelerine verdiği ceza ile aynıdır. Ancak bu ceza masumlara kesilmiştir.

Masumların Katli gibi İsa'nın çocukluk dönemine dayanan olaylar, başrahiplerin İsa'yı bulup mahkum etmesine yardım edeceği zamanı, yani İsa'nın passionunu ima ederek öncesini ve sonrasını yansıtır. İsa'nın hayatı ve Musa'nın hayatı çeşitli paralellikler içerir. Her ikisinin hikayesinde de kurtuluşun aracı olacak çocuğun hayatına kast edilir, masum çocuklar zarar görür, kralın girişimi başarısız olur

ve kurtuluş getirecek olan çocuk kurtulur (Lincoln, 2013, s. 46). İsa'nın Mısır'a götürülmesi Hoşea 11:1 bapında geçen "Ben oğlumu Mısır'dan çağırdım" kehanetini göstermek içindir. Böylece İsa ile İsraililerin Mısır'dan kaçışı arasındaki bağlantı vurgulanır (Clarke, 2003, s. 22; Sarıkçıoğlu, 2017, s. 48). İsa'ya zulmeden Herodes, Musa'ya zulmeden Firavun'la benzer bir tutuma sahiptir. Benzer şekilde Kutsal Aile'nin Mısır'dan dönüşü Musa'nın Mısır'dan çıkış deneyimini tekrar eder (Clarke, 2003, s. 23).

Katledilen çocuklar "kanla vaftiz edilmişler" ya da "mühürlenmişler" olarak anılıp Hristiyanlığın ilk şehitleri olarak görülmektedir. Schiller, Vahiy kitabının 7. bapında söz edilen 144.000 mühürlü şehit sayısının Beytullahim'de katledilen çocukların sayısı olduğunu ileri sürer (Schiller, 1971, s. 114; Vahiy: 7).

İKONOGRAFI

Bu sahne çocukların öldürülmesi emrini veren Kral Herodes, söz konusu emri uygulayan askerler ve acılarını ifade eden anneler olmak üzere üç sekansa ayrılır (Messis, 2022, s. 70). Millet, Masumların Katli sahnesi için Bizans, Doğu ve Latin olmak üzere üç tip önerir. 5 ve 6. yüzyıllarda Latin Tipini belirleyen özellik cellatların çocukları yere, Herodes'in ayaklarının önüne şiddetle atmasıdır (Millet, 1916, s. 158). Bizans ve Doğu tipi içinse Kapadokya'nın da dahil olduğu çeşitli yerleşimlerden örnek verir ancak kompozisyon şemasını tanımlamaz (Millet 1916; 158-163). Smith de bu sahneyi üç grupta toplar. Helenistik ya da Sembolik olarak adlandırılan grup Santa Maria Maggiore'deki sahne özelindedir (Şek. 1).

Bu sahnede Kral Herodes'in tahtında oturduğu ve dağınık saçları omuzlarına dökülen annelerin ölçülü yalvarma hareketleriyle çocuklarını krala uzattıkları görülür. Sahne gerçeklikten ziyade sembolik bir anlam içerir. Öldürülecek olan masumların ilk Hristiyan şehitleri olma yönündeki arzuları, dolayısıyla sahnenin manevi anlamı öne çıkar. Söz konusu sahne Hristiyanlığın kahramanlık ürünüdür (Smith, 1918, s. 60-61). 2. grup olan Suriye-Mısır tipinde bir gerçeklik olarak çocukların zorla öldürüldüğü anlatım öne çıkar. 3. grup olan Provençal ya da Parçalayıcı tip ise Berlin Müzesi'nde bulunan 5. yüzyıla ait bir fildişi fragmanla açıklanır (Şek. 2). Burada bir çocuğu ayaklarından tutan asker tasvir edilir ve Kral Herodes'in bir seki üzerinde duran ayaklarının önünde öncesinde öldürülmüş olan başka bir çocuğun tasviri vardır (Smith, 1918, s. 62-63).

Şekil 2

Berlin Müzesi Fildişi Panel, 5. yy. / Ivory Panel from the Berlin Museum, 5th Century (URL 2)

Şekil 1

Santa Maria Maggiore Kilisesi "Masumların Katli" Sahnesi / The Scene of the "Massacre of the Innocents" in the Church of Santa Maria Maggiore (URL 1)

Şekil 3

Çavuşin Nikephoros Phokas Kilisesi “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Çavuşin Nikephoros Phokas Church* (Öncelen Archive 2020)

Söz konusu sahnenin temsilleri dramatik yoğunluğa sahip sahiptir. Aynı zamanda acımasızlık ve merhamet düalitesini bir arada bulundurur. Görevlerini yerine getiren askerlerin duygudan uzak tutumları, evlatlarını koruyamayan annelerin acılı ifadeleri ve üst üste yığılmış bebek bedenleri sahnenin kaotik kompozisyonunu gözler önüne serer. Kapadokya bölgesinde 14 yapıda bu sahne karşımıza çıkar. Söz konusu yapılar; Bahattin Samanlı, Eğritaş, Göreme 11 (St. Eustathe), Güllüdere Ayvalı, İçeridere, Güzelöz Haç, Güzelöz 3 Nolu Kilise, Tağar Karlık, Soğanlı Belli 2 (Kubbeli 2), Nikephoros Phokas, Ortaköy Aziz Georgios, Pancarlık, Tavşanlı ve Tokalı Eski Kilisedir. Sahnenin günümüzdeki durumuna baktığımızda İçeridere, Eğritaş, Güzelöz 3 Nolu, Karlık, Kubbeli 2, Ortaköy Aziz Georgios, Pancarlık ve Tavşanlı Kiliselerde tahribatın yoğun olduğu ancak tanımlayıcı unsurların fragmanlar halinde günümüze gelebildiği görülür. Bununla birlikte Cemil Kemerlidere, Soğanlı Belli 1 (Kubbeli 1) ve Münşil Kiliselerde söz konusu sahnenin varlığı bilinmekle beraber günümüze ulaşamamıştır.¹

Masumların Katli kompozisyonu Bizans coğrafyasında çeşitlilik gösterse de Kapadokya’da ikonografik birlik söz konusudur. Korunmuş örneklerde sahnenin merkezinde cellat ve çocukların yer aldığı görülür. Bir cellat baş aşağı duran bir çocuğu bacağından tutmaktadır. Diğer elinde kılıç taşır ve önünde bir yığın şeklinde daha önce öldürdüğü çocukların çıplak uzuvları ve başları durmaktadır. Yalnızca Çavuşin Nikephoros Phokas Kilisesinde bir çocuğu ayaklarından iki celladın tuttuğu görülür (Şek. 3). Tavşanlı ve Güzelöz Haç Kilisede celladın yüzünün Herodes’e dönük olması muhtemelen krala itaat ettiğini ve/veya suçun sorumluluğunun krala ait olduğunu ifade eder (Şek. 4 ve 5).

Şekil 4

Tavşanlı Kilise, “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Tavşanlı Church* (Öncelen Archive 2020)

Şekil 5

Güzelöz Haç Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Güzelöz Haç Church* (Öncelen Archive 2020)

¹ Hacı İsmail Dere 2 Nolu Kilisede Marcell Restle “Masumların Katli” sahnesi olduğunu ileri sürerken Jolivet Levy bu tanımlamaya karşı çıkar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jolivet-Lévy, 2015, s. 199.

Öldürülen çocuklar çıplak tasvir edilir. Yalnızca Pancarlık Kilisede öldürülmek üzere olan çocuk tasvirinde giysiye rastlanır (Şek. 6). Askerlerin çocukları baş aşağı tutması Kapadokya’da yaygındır (Ousterhout, 2017, s. 217). Söz konusu sahnenin perspektiften yoksun ele alındığının en büyük kanıtı çocuklardır. Hristiyan ikonografisinde perspektifin yerini figürlerin önem sırası almaktadır.² Nitekim söz konusu sahnede celladın öldürmek üzere ayaklarından tuttuğu çocuklar neredeyse yetişkin gibi hacimli tasvir edilir. Güllüdere Ayvalı, Bahattin Samanlığı ve Tokalı Eski Kilise örneklerinde olduğu gibi, öldürülen çocuklar uzun bir bedene sahiptir (Şek. 7, 8 ve 9). Bununla birlikte Nikephoros Phokas Kilisesinde cellatların öncesinde öldürdükleri çocuklara dair bir detaya yer verilmezken diğer yapılarda ölü bebek bedenleri / parçalanmış uzuvları yerde üst üste yerleştirilmiştir. Öldürülen masum çocuklar kilisenin ilk şehitleri olarak aziz ilan edilmişlerdir.³ Masumların şehitlikleri Hristiyan şair Prudentius tarafından şu sözlerle kutlanmıştır: “Selam olsun ey masum şehit çiçekleri, hayatın ilk ışıklarında koparıldınız” (Clarke, 2003, s. 22).

İsa’yı krallığı ve gücü karşısında bir tehdit olarak gören Herodes (MÖ 74 - MÖ 4), MÖ 40 yılında Roma toprakları içindeki Beytüllahim’e yönetici olarak atanmıştır. Levanttaki görece geri kalmış bu bölge Herodes döneminde Greko-Romen kültüre dahil olmuştur (Jacobson, 2001, s. 22). Herodes katı ve sert bir hükümdardır ve ömrünün son yıllarında verdiği acımasız cezalarla kana susamış bir tiran olarak tasvir edilir (Smallwood, 1976, s. 103). Ancak MS 1. yüzyılda yaşamış olan Yahudi tarihçi Titus Flavius Josephus (37-100) Masumların Katli olayına değinmemiştir.⁴ Josephus’un öldürülen masumlardan haberi olsa da bu durumu yazmayı seçmemiş olabileceğiyle ilgili görüşler vardır.⁵

- 2 Benzer bir yaklaşıma Çarmıhta İsa sahnesinde de rastlanır. Çarmının iki yanında İsa’ya mızrak saplayan asker Longinos ve ekşi şaraba batırılmış süngeri İsa’nın dudaklarına uzatan Esopos tasvirleri oldukça küçük tasvir edilmektedir. Jerphanion (1925, s. 88), bu iki figürün boyutlarının haysiyetlerine göre azaldığını belirtmiştir. Bkz. Öncelen, 2023, s. 216.
- 3 Hristiyan ayinlerinde 28 Aralık tarihi “Masumlar Günü” olarak anılır, Bkz. Clarke, 2003, s. 22.
- 4 Tarihçi Josephus’un Kral Herodes dönemine ilişkin anlatıları için bkz. Whiston, 1737.
- 5 Bunun sebebi, Herodes’in işkencelerle dolu kariyerinin sonuyla ilgili başka dehşet içeren olayları kaydetmesidir. Yaşlanan Herodes son zamanlarında kimsenin onun ölümüne yas tutmayacağıyla ilgili endişelenince ülkedeki Yahudi liderlerin ölümünden sonra hipodromda kilitli tutulup okçular tarafından binlerce kişinin katledilmesini emretmiştir. Böylece ölümüne evrensel bir yas tutulmuş olacaktır. Josephus’un Greko-Romen kitlesi için yazması da bebek ölümleri yerine hayatının sonundaki zalimliklerini kaydetmesinin sebeplerinden biri sayılır. Çünkü Yunanlılar özellikle Sparta’da olmak üzere “infanticide” yani “bebek öldürme” pratiğini bir tür doğum kontrolü olarak düzenli olarak uygulamaktaydı. Roma’da ise babaların bebeği doğduktan sonra yere bırakma ve ölmesine izin verme hakları bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Maier, 1998, s. 179.

Şekil 6

Pancarlık Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Pancarlık Church* (Öncelen Archive 2020)

Şekil 7

Ayvalı Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) (Çizim: Thierry 1965’ten aktaran Türker 2008) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Ayvalı Church* (Öncelen Archive 2020) (Drawing: Thierry 1965 cited in Türker 2008)

Şekil 8

Bahattin Samanlıği Kilisesi “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi, 2020) (Çizim: Thierry 1963) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Bahattin Samanlıği Church* (Öncelen Archive 2020) (Drawing: Thierry 1963)

Tarihsel bağlamda Herodes’in bu eylemi gerçekleştirdiği ya da hizmet ettiği Romalı efendilerin böyle bir vahşeti tolere etme olasılığı tartışmalıdır (Clarke, 2003, s. 22). Ancak teolojik anlatımdan yola çıkılarak Herodes Geç Antik-Erken Hristiyan döneminden itibaren resim sanatına konu olmuştur. Nitekim 4. yüzyıl yazarı Macrobius, Herodes’in Suriye’de iki yaşında altındaki çocukları katletme emri verdiğine atıfta bulunur (Barnett, 1999, s. 85). İsa’dan kurtulmak uğruna 2 yaşına kadar olan tüm erkek çocuklara savaş açan kral, Kapadokya resim sanatında genellikle çapraz bacaklı bir sandalyede oturur ve emrinin yerine getirilişini izler. Eğritaş Kilisesi’nde sahnedeki geriye yalnızca Herodes’in emri verme anı ulaşmıştır (Şek. 10). Güzelöz 3 Nolu Kilisede Herodes yalnız tasvir edilmiştir (Şek. 11). Ancak diğer sahnelerde, kralın arkasında, ayakta tasvir edilen noter figürüne rastlanır. Noter, Herodes’in emirlerine resmiyet kazandıran bir devlet memuru olarak karşımıza çıkar. Masumların Katli sahnesindeki bu figürün Herodes’e eşlik ederek tasvir edilmesi, Herodes’in zalim emrinin bürokratik bir karar olarak sunulmasını sağlar.

Şekil 9

Tokalı Eski Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi, 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Tokalı Church* (Öncelen Archive 2020)

Şekil 10

Eğritaş Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi, 2020) (Çizim Thierry 1963) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Eğritaş Church* (Öncelen Archive, 2020) (Drawing: Thierry 1963)

Şekil 11

Güzelöz 3 Nolu Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi, 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Güzelöz 3 Church* (Öncelen Archive 2020)

Kapadokya’da 2 sahnede Herodes’in söz konusu emri verme anı da betimlenmiştir. Bu yapılar Nikephoras Phokas Kilisesi ve Tavşanlı Kilise’dir. Bahattin Samanlı Kilisesi’nde katliam emrini veren Herodes tuniği kalkık ve sol eli dizinin üzerinde duracak şekilde betimlenmiştir (Şek. 8). Bu duruş antik dönemin “Maestas Domini (Pantokrator İsa)” ikonografisinden alınmış olmalıdır. Bir hükümdarın ya da tanrının gücünün işareti olarak hükümdarın çıplak dizle tasvir edilmesi, Kapadokya ve başkentteki modeller arasındaki bağlantıya işaret eder (Jolivet-Lévy, 2009, s. 104).⁶

İçerdiği şiddete ve duygusal yoğunluğuna rağmen, Kapadokya’da kompozisyon şeması dahilindeki figürler duygularını mimik yerine jestlerine yansıtmıştır. Çocukları Yusuf ve Benyamin’in acısını taşıyan Rahel’in

Şekil 12

Tokalı Eski, Ayvalı ve Bahattin Samanlıği Kiliseleri, “Masumların Katli” Sahnesi, Detay (Öncelen Arşivi, 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Tokalı, Ayvalı, and Bahattin Samanlıği Churches, Detail* (Öncelen Archive, 2020)

duygusu yüzünden okunmaz. Onun yerine çektiği acının ifadesinde iki yandan çektiği saçları kullanılır (Şek. 12). Hristiyanların ölüm konusundaki düşünce ve inançları bu sahnenin şekillenmesine etki etmiştir. Damascuslu (Şam) John ölüm karşısındaki eski ve yeni tutumları karşılaştırmıştır. Eski düzenlemelerde insan ırkının bir lanet altında olduğu ve ölümün bir ceza olarak görüldüğü, bu nedenle yas tutulduğunu ifade etmiştir. İsa bir Mesih olarak halkın arasına karışmadan önce, Masumların Katli esnasında evladını kaybeden Rahel’in acısı bundan kaynaklanır. Ancak artık Tanrı canlandırıcı ve kurtarıcıdır. Doğamız yüceltilmiş ve ölümsüzlüğe dönüştürülmüştür (Maguire, 1977, s. 128). Bu durum İsa’nın ölümü ve gömülmesi sahnelerinde yas tutanların giysilerini yırttığını ya da saçlarını çektiğini görmememizin sebebidir.

Bizans edebiyatında “Masumların Katli” sıklıkla işlenen bir konu olarak karşımıza çıkar.⁶ Aziz John Chrysostom’a atfedilen bir vaazda annelerin çektikleri şu cümlelerle açıklanmıştır. “Bu ve benzeri olayların etkisi altında anneler zayıf düştü ve acıların sarhoşluğunda dikkat etmediler. Tuniklerini parçaladılar, saçlarını havada salladılar, [kıyafetlerini yırttıkları için] görünmemesi gereken göğüslerini açtılar, taşlarla göğüslerini kestiler, yanaklarını cellatlar gibi parçaladılar” (Maguire, 1977, s. 130). Annelerin umutsuzluğu İsa’nın ölümü ve dirilişi hakkında teselli edici bilgiye sahip olmadıklarından dolaydır. Nitekim John Chrysostom sözlerine şu şekilde devam eder: “Muhtemelen anneler acılarıyla sarsıldıkları için böyle ağladılar çünkü çocukların neye fayda sağlayacağını bilmiyorlardı. Bu çocuklardan daha kutsal kim var?” (Maguire, 1977, s. 130).

Saçların yolunması, giysilerin yırtılması ve başla göğsün dövülmesi gibi şiddetli jestler klasik sanatta olduğu gibi Hristiyan sanatında da görülmekle beraber sınırlı bağlamlarda ortaya çıkar (Maguire, 1977, s. 128). Masum Çocukların Katli sahnesinin yanı sıra Hristiyan ikonografisinde bu jestlerle gördüğümüz bir

⁶ Sahnenin Bizans edebiyatı örnekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Messis, 2022, s. 74-83; Duluş, 2022, s. 269-282.

diğer sahne Kayafa'nın Yargısı'dır. Kayafa yargıladığı İsa'ya “Tanrı'nın oğlu Mesih sen misin” diye sormuş, İsa “Söylediğin gibidir” yanıtını vermiş, bunun üzerine Kayafa giysilerini yırtarak “Tanrı'ya küfretti” karşılığını vermiştir. Ancak bu iki sahnedeki jestler benzer olsa da sebep farklıdır. Masum Çocukların Katli sahnesindeki jestler kederi temsil ederken Kayafa'nın Yargısı sahnesindeki jestler öfkeyi ifade eder (Öncelen, 2023, s. 157).⁷

Kapadokya duvar resminde Masumların Katli sahnesi İsa'nın çocukluk çevrimi içerisinde yer alır. Resim programında İsa'nın Doğumu, Müneccim Kralların Tapınması, Yusuf'un Rüyası ve Mısır'a Göç sahneleri ile beraber söz konusu sahneye yer verilir. Kapadokya'da Masumların Katli sahnesinin görüldüğü yapılar ağırlıklı olarak tek nefli kilisedir (Tablo 1). Ancak Ayvalı ve Göreme 11 Nolu Kilise iki nefli olmasıyla, Soğanlı Belli Kilise üç nefli olmasıyla, Tağar Karlık Kilise kapalı Yunan haçı planlı olmasıyla, Güzelöz Haç Kilise serbest haç planlı olmasıyla ve Ortaköy Aziz Georgios Kilise ise trikonchos planlı olmasıyla diğerlerinden ayrılır. Tek nefli kiliselerin öyküleyici resim programına elverişli yüzeylere sahip olmasından dolayı İsa'nın çocukluk

çevriminde yer alan bu sahne resim programında yer alabilmiştir. Ancak Kapadokya'da yoğun olarak karşımıza çıkan kapalı Yunan haçı planlı kiliselerden yalnızca bir yapıda Masumların Katli sahnesi görülür. Bunun sebebi parçalı resim yüzeyine sahip olan kapalı Yunan haçı planlı yapıların resim programlarında bayram sahnelerinin ön plana çıkmasıdır. Ancak tek kapalı Yunan haçı planlı örnek olan Tağar Karlık Kilise'nin kuzey haç kolunda bulunan Masumların Katli sahnesi, oldukça geniş bir yüzeye yapılmasıyla Kapadokya örneklerinden ayrılır. Sahne iki farklı yüzeye yapılmış ve hem Herodes anlatımına hem de Rahel'in acısına odaklanacak şekilde genişletilmiştir. Jerphanion bu durumun sebebini, sanatçının Çocukluk sahnelerinin sonuna ulaşmasına rağmen tonoz dizisini tamamlamamış olmasından kaynaklanabileceği ile açıklar (Jerphanion, 1936, s. 185).

Yazıtı olmayan Kapadokya kiliselerinde tarihlendirme konusunda farklı araştırmacılar farklı görüşlere sahip olabilmektedir. Ancak Masumların Katli sahnesinin görüldüğü 14 kilise ağırlıklı olarak 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir.⁷

Tablo 1

Kapadokya Bölgesinde “Masumların Katli” Sahnelerinin Yapı İçindeki Dağılımı / *Location of the “Massacre of the Innocents” Scene in the Church in the Cappadocia Region.*

Yapı Adı	Plan Tipi	Sahnenin Yapı İçindeki Yeri
Bahattin Samanlığı Kilisesi	Tek nefli	Kuzeyde
Eğritaş Kilise	Tek nefli	Güneyde
Göreme 11 Nolu Kilise	İki nefli	Kuzey nefin kuzeyinde
Güllüdere Ayvalı Kilise	İki nefli	Güney nefin kuzeyinde
Bahçeli İçeridere Kilisesi	Tek nefli	Güneyde
Güzelöz Haç Kilise	Serbest haç	Kuzey haç kolunda
Güzelöz 3 Nolu Kilise	Tek nefli	Batıda
Tağar Karlık Kilise	Kapalı Yunan haçı	Kuzey haç kolunda
Soğanlı Belli 2 Kilise	Üç nefli	Orta nefte
Nikephoros Phokas Kilise	Tek nefli	Güneyde
Ortaköy Aziz Georgios Kilisesi	Trikonchos	Kuzeyde
Pancarlık Kilise	Tek nefli	Güneyde
Tavşanlı Kilise	Tek nefli	Kuzeyde
Tokalı Eski Kilise	Tek nefli	Kuzeyde

⁷ Yapıların tarihleri için bkz. Bahattin Samanlığı Kilisesi: 10. yüzyıl sonu (Lafontaine-Dosogne, 1963), 11. yüzyılın ilk yarısı (Restle, 1969).; Eğritaş Kilise: 9-10. yüzyıl (Jolivet-Lévy, 1991).; Göreme 11 Nolu Kilise (St. Eustathe): 970-980 (Restle 1967).; Güllüdere Ayvalı Kilise: 913-920.; Güzelöz Haç Kilise: 10. yüzyıl (Ötügen, 1984).; Güzelöz 3 Nolu Kilise 9.yy (Hild-Restle, 1981).; Nikephoros Phokas Kilisesi: 963-969.; Ortaköy Aziz Georgios Kilisesi: 10.yüzyılın ilk yarısı (Jolivet-Lévy, 1991).; Pancarlık Kilise: 11. yüzyılın ilk yarısı (Restle 1969), 9. yüzyılın ikinci yarısı (Jolivet-Lévy 2007).; Soğanlı Belli 2 Kilise (Kubbeli 2): 10.yy (Jolivet-Lévy, 2015).; Tağar Karlık Kilise:10.yy ilk yarısı (Jolivet-Lévy, 2015).; Tokalı Eski Kilise: Yaklaşık 910 / 920 (Restle, 1969), 10. yüzyıl (Rodley 1985), 10. yüzyılın ilk çeyreği (Epstein, 1986; Ötügen, 1987; Wharton, 1988; Jolivet-Lévy, 1991).; Tavşanlı Kilise: 913 – 959.

Şekil 13

Rabbula İncili, “Masumların Katli” Sahnesi / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Rabbula Gospel* (URL 3)

KARŞILAŞTIRMA

Masumların Katli ikonografisinin anıtsal resim sanatı ölçeğindeki Bizans temsilleri sınırlıdır. Kapadokya dışında, bu kompozisyonun ikonoklazma sonrası kiliselerin resim programında yaygın olarak kullanıldığı fikrini destekleyecek maddi kanıt yoktur (Messis, 2022, s. 72). Roma’daki Santa Maria Maggiore kilisesinin zafer takı üzerindeki 432-440 yılları arasında yapılmış olan mozaik sahnenin erken örneklerden biridir. Sahnede tahtında oturan Herodes’in çocuklarını tutan bir grup anneyi işaret eden askere emir vermek üzere sağ elini kaldırdığı görülür. Kadınların üzüntüsü omuzlarına dökülen dağınık saçlarıyla ifade edilir. İçlerinden yalnızca biri arkası dönük bir şekilde çocuğunu kıyafetinin içine saklama çabasındadır. Bu sahne katliamı sakın bir şekilde tasvir etmesiyle erken dönem örneklerinden ayrılır (Maguire, 1981, s. 28). Bununla birlikte sahnede çocuklardan birinin alnında küçük bir haç görülür. Bu haç muhtemelen çocukların mühürlenmesine ve kanla vaftiz edildiğine vurgu yapmak içindir (Schiller, 1971, s. 115). Oysa söz konusu sahnenin öne çıkan unsurlarının başında askerlerin çocuklara uyguladığı şiddet gelir. Berlin Staatliche Müzesi’nde sergilenen 5. yüzyıla ait fildişi panelde dramatik bir katliam sahnesi yer alır. Söz konusu sahnede bir asker, arkasındaki ağlayan annelere aldırmandan bacağından tuttuğu bir çocuğu Herodes’in

ayaklarının önüne fırlatmak üzere resmedilmiştir. Kral Herodes emir vermek üzere elini kaldırmıştır (Şek.1-2). Sahnenin doğudaki ilk örneği olan Rabula İncili’nde Rahel tasviri batıdaki Santa Maria Maggiore Kilisesi’nden farklı olarak durdurmak için askerın ellerine doğru uzanmaktadır (Şek.13).

Orta Bizans dönemine ait. Paris gr. 510 fol. 137’de karşımıza çıkan sahnede büyük boyutlarda kılıç ve mızrak taşıyan askerler hareketli şekilde tasvir edilmiştir. Kariye Kilisesi sahnenin sınırlı sayıdaki Geç Bizans örneğini barındırması açısından önem taşır. Bu yapıda Masumların Katli sahnesi beş bölüm halinde ele alınmıştır: Herodes’in emri vermesi, askerlerin emre uyması, katliam görüntüleri, çocuklarına ağlayan anneler ve Elizabeth ile Yahya’nın kaçıışı bu bölümleri oluşturur. Bizans sanatında Elizabeth ve Yahya’nın Kaçıışı teması nadir görülür (Lafontaine-Dosogne, 1975, 229-230). Bu nedenle Kariye örneği önem arz eder. Bununla birlikte Kariye örneğinde yazıtların sahnenin görsel imgesini güçlendirdiği görülür (Şek. 14). Örneğin Elizabeth ve Yahya’nın Kaçıışı sahnesindeki dram ve şiddet askerın kılıcının Elizabeth’in adının olduğu yazıtı kesmesiyle (ELI / SABETH) vurgulanır (Şek. 15; Ousterhout, 2004, s. 11).

Şekil 14

Kariye Kilisesi, “Masumların Katli” Sahnesi / *The Scene of “Massacre of Innocent” in Chora Church* (URL 4)

Şekil 15

Kariye Kilisesi, “Elizabeth ve Yahya’nın Kaçışı” Detay / *The Detail of “The Escape of Elizabeth and John” in the Chora Church.* (URL 5)

Anıtsal resim, el yazmaları ve el sanatları gibi çalışmalar ışığında Bizans dönemine ait sınırlı sayıdaki örneklerin yanında Masumların Katli sahnesinin Kapadokya yapılarında -günümüzdeki korunma durumlarından bağımsız olarak- yaygın olması, bölgenin resim programının çeşitliliğini vurgulaması açısından önem taşır. Bu yoğunluk yapıların plan tipinden bağımsız değildir. Resim programında Masumların Katli sahnesi İsa’nın Doğumu çevrimi dahilinde yer alır. İsa’nın Doğumu, Çobanların Tapınması, Kahin Kralların Tapınması, Masumların Katli ve Mısır’a Göç sahneleri duvar resminde birbiriyle ilişkili olacak şekilde yansıtılır. Kapalı Yunan haçı planlı yapılarda duvarların bölüntülü yapısı nedeniyle, İsa’nın çocukluğu anlatısındaki sahnelerin tamamına yer vermeye uygun bir zemin bulunmaz. Bu nedenle dekorasyon daha çok bayram sahneleri ile şekillendirilir. Ancak tek nefli ve/veya iki nefli kiliselerin zeminleri öyküleyici anlatıma olanak sağlar. Nitekim plan tipleri göz önüne alındığında Masumların Katli sahnesinin ağırlıklı olarak tek veya iki nefli kiliselerin resim programında yer aldığı görülür.

SONUÇ

Kapadokya, söz konusu sahnenin temsillerinin yoğunluğuyla öne çıkar. Bölgede Herodes, askerler tarafından öldürülen çocuklar ve acısına şahit olduğumuz Rahel üçgeninde oluşturulan bir kompozisyon karşımıza çıkar. Sahne anlatımında yalnızca Kanonik Matta İncili’nden faydalanılmış. Apokrif kaynaklı Elizabeth ve Yahya anlatımı Kapadokya duvar resmine yansımamıştır. Bölgedeki örneklerde sade bir arka plan söz konusudur. Yalnızca Tavşanlı Kilise’de olayın gerçekleştiği açık alana vurgu yapan ağaçları gördüğümüz halde diğer yapılarda doğa unsurlarına yer verilmemiştir.

Masumların Katli sahnesi Hristiyanlığın ilk şehitlerini konu alır ancak bu kompozisyon yalnızca katliam sahnesi olarak değerlendirilmemelidir. Burada canlarından olan çocukların ve evlatlarını kaybeden acılı annelerin

temsiliyeti, Komünyon ayini sırasında uzattığı ekmek ve şarap için “Alın yiyin, bu sizler için feda ettiğim bedenimdir” ve “Alın için, bu sizler için feda ettiğim kanımdır” diyen İsa’nın tutumu ile benzerdir. Bu sahne Hristiyanlığın zaferinin ve bu zafer uğruna çekilen acıların birer vurgusudur. Zalimliğine vurgu yapılan Kral Herodes’in Santa Maria Maggiore örneğinde olduğu gibi bazı yapılarda haleli tasvir edilmesi de bu sebeptir.

KAYNAKÇA

- Barnabas İncili (2019). Çev. Mehmet Yıldız. Bilge Kültür Sanat.
- Barnett, P. (1999). *Jesus and the Rise of Early Christianity: A History of New Testament Times*. IVP Academic.
- Clarke, H. (2003). *The Gospel of Matthew and Its Readers: A Historical Introduction to the First Gospel*. Indiana University Press.
- Duluş, M. (2022). Philagathos of Cerami: The Massacre of the Holy Innocents. F.Spingou (Ed.), *Sources of Byzantine Art History Vol.3 The Visual Culture of Later Byzantium c.1081-c.1350* (s. 269-282) içinde. Cambridge University Press.
- Epstein, A. W. (1986). *Tokalı Kilise: Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Hild, F & Restle, M. (1981). *Kappadokien, Tabula Imperii Byzantini Band 2*. Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- Jacobson, D. M. (2001). Three Roman Client Kings: Herod of Judaea, Archelaus of Cappadocia and Juba of Mauretania. *Palestine Exploration Quarterly* 133, 22-38.
- Jerphanion, G. (1925). *Une nouvelle province de L'Art Byzantin les eglises rupestres de Cappadoce*. Librairie Orienraliste Paul Geuthner.
- Jolivet-Lévy, C. (1991). *Les eglises Byzantines de Cappadoce: Le Programme Iconographique de l'abside et de Ses Abords*. Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Jolivet-Lévy, C. (2007). Nouvelles Donnees sur le IX Siecle en Cappadoce: L'Eglise d'İçeridiere. *Recueil des Travaux de l'Institut d'etudes Byzantines, XLIV*, 73-94.
- Jolivet-Lévy, C. (2009). The Bahattin Samanlığı Kilisesi at Belisırma (Cappadocia) Revisited. C. Hourihane (Ed.), *Byzantine Art: Recent Studies Essays in Honor of Lois Drewer* (s. 81-110) içinde. Princeton University.
- Jolivet-Lévy, C. (2015). *La Cappadoce Un Siècle Après G. D. Jerphanion*. Geuthner.
- Lafontaine-Dosogne, J. (1963). Nouvelles Notes Cappadociennes. *Byzantion*, 33(1), 121-183.
- Lafontaine-Dosogne, J. (1975). Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ. P. A. Underwood (Ed.), *The Kariye Djami Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background Vol 4* (s. 195-242) içinde. Princeton University Press.
- Lincoln, A. T. (2013). *Born of a Virgin: Reconceiving Jesus in the Bible, Tradition and Theology*. Eerdmans Publishing Co.
- Maguire, H. (1977). Depiction of sorrow in Middle Byzantine art. *Dumbarton Oaks Paper*, 31, 123-174.
- Maguire, H. (1981). *Art and Eloquence in Byzantium*. Princeton University Press.
- Maier, P. L. (1998). Herod and the Infants of Bethlehem. E. J. Vardaman (Ed.), *Chronos, Kairos, Christos II: Chronological, Nativity and Religious Studies in Memory of Ray Summers* (s. 169-191) içinde. Mercer University Press.
- Messis, C. (2022). Le Massacre des Innocents à Byzance: Entre Homilétique, Ekphrasis et Iconographie. Michel Stavrou (Ed.), *Histoires Chrétiennes en images: Escape, temps et structure de la narration Byzantine et Moyen Age occidental* (s. 69-84) içinde. Editions de la Sorbonne.
- Millet, G. (1916). *Recherches sur L'Iconographie de L'Evangile*. Fontemoing et Cie Editeurs.
- Ousterhout, R. (2004). The Kariye Camii: An Introduction. H. A. Klein (Ed.), *Restoring Byzantium: The Kariye Camii in İstanbul the Byzantine Institute Restoration* (s. 5-14) içinde. Miriam & Ira D. Wallach Art Gallery.
- Ousterhout, R. (2017). *Visualizing Community: Art, Material Culture and Settlement in Byzantine Cappadocia*. Dumbarton Oaks Research Library & Collection.
- Öncelen, G. (2023). *Kapadokya Bizans Kiliselerinde İsa'nın Çektikleri Sahneleri*. Dorlion Yayınları.
- Ötüken, Y. (1984). Kappadokya Bölgesi Kapalı Yunan Haçı Kiliselerde Resim Programı. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3), 143-173
- Ötüken, Y. (1987). *Göreme*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Restle, M. (1969). *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*. Irish University Press.
- Rodley, L. (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge University Press.
- Sarıkcıoğlu, E. (2009). *Diğer İnciller (Apokrif İnciller)*. Fakülte Kitabevi.
- Sarıkcıoğlu, E. (2017). *Kanonik ve Apokrif İncillere göre Hz. İsa hayatı ve mesajı*. Ankara Okulu Yayınları.
- Schiller, G. (1971). *Iconography of Christian Art I*. New York Graphic Society Ltd.
- Smallwood, E. M. (1976). *The Jews Under Roman Rule*. E. J. Brill.
- Smith, B. (1918). *Early Christian Iconography and a School of Ivory Carvers in Provence*. Princeton University Press.
- Thierry, N. & Thierry, M. (1963). *Nouvelles eglises rupestres de Cappadoce région du Hasan Dağı*. Librairie C. Klincksieck.

Türker, A. (2008). *Güllüdere Vadisinde Bulunan Ayvalı Kilise ve Resim Programı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Wharton, A. J. (1988). *Art of empire: Painting and architecture of the Byzantine periphery*. The Pennsylvania State University Press.

Whiston, W. (1737). *The genuine works of flavius Josephus the jewish historian*. University of Cambridge.

URL Kaynakları

“Vahiy Kitabı”, <https://incil.info/kitap/rev/1>

“Matta İncili”, <https://incil.info/kitap/Matta/1>

“Luka İncili”, <https://incil.info/kitap/Luka/1>

“Yuhanna İncili”, <https://incil.info/arama/Yuhanna+1>

URL-1. *Santa Maria Maggiore Kilisesi “Masumların Katli” Sahnesi*. <https://thevcs.org/massacre-innocents#flee-wrath-come> adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

URL-2. *Berlin Müzesi Fildişi Panel*. <https://thevcs.org/massacre-innocents#you-did-it-oneleast> adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

URL-3. *Rabbula İncili, “Masumların Katli” Sahnesi*. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Rabbula_Gospels#/media/File:RabulaGospelsFolio04vCanonTable.jpg adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

URL-4. *Kariye Kilisesi, “Masumların Katli” Sahnesi*. <https://hagiasophiatrkey.com/outer-narthex-mosaics-chora/2/> adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

URL-5. *Kariye Kilisesi, “Elizabeth ve Yahya'nın Kaçışı” Detay*. <https://hagiasophiatrkey.com/outer-narthex-mosaics-chora/2/> adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

GEÇ ANTİK DÖNEMDEN GÜNÜMÜZE HAH (ANITLI) KÖYÜ'NÜN SÜRYANİ ORTODOKS DİNİ YAPILARI VE KORUNMA DURUMLARI

SYRIAC ORTHODOX RELIGIOUS BUILDINGS AND THEIR PROTECTION SITUATION IN THE VILLAGE OF HAH (ANITLI) FROM THE LATE ANTIQUE PERIOD TO THE PRESENT

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 11 Ekim 2024	Received: October 11, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 8 Kasım 2024	Peer Review: November 8, 2024
Kabul: 28 Mayıs 2025	Accepted: May 28, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1565625

Erdal DİNÇ* - Neslihan DALKILIÇ**

ÖZET

Bu çalışma,*** Mardin'in Midyat ilçesine bağlı Hah (Anıtlı) Köyü'nde bulunan Süryani dini yapılarının mimari özelliklerini, tarihsel gelişimlerini ve korunma süreçlerini incelemektedir. Çalışma kapsamında ele alınan Mor Sarkis ve Mor Bakos Manastırı, Mor Şmuel Kilisesi, Mor Sobo (Saba) Katedrali ve Meryem Ana Manastırı erken Hristiyan dönemine ait önemli yapılar olarak dikkat çekmektedir. Bu yapılar; yapım teknikleri, mimari detayları ve zaman içinde geçirdikleri değişimlerle birlikte, Süryani Ortodoks dini mimarisinin evrimi açısından önemli bir rol oynamaktadır. Yapılan araştırma, bu yapıların mevcut durumlarını değerlendirerek, geçirdikleri restorasyon uygulamalarının yapısal bütünlüklerine ve tarihsel kimliklerine olan etkilerini ortaya koymaktadır. Yapılan analizler, yapıların korunmasına yönelik uluslararası restorasyon tüzük ve ilkelerine uygun müdahalelerin gerekliliğini vurgulamaktadır. Ayrıca, bölgenin kültürel ve tarihi dokusunu temsil eden bu dini yapılar, sadece yerel değil, aynı zamanda evrensel bir kültürel mirasın parçası olarak değerlendirilmelidir. Çalışmanın bulguları, bölgedeki diğer Süryani dini yapılarının korunması ve restorasyonu için referans niteliğinde olup, gelecekte yapılacak akademik/bilimsel çalışmalara ve koruma projelerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Mimari ve arkeolojik açıdan önemli veriler sunan Anıtlı Köyü'ndeki bu dini yapıların korunarak gelecek kuşaklara aktarılması kültürel mirasın sürdürülebilirliği açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hah (Anıtlı) Köyü, Süryani Dini Yapıları, Koruma, Kilise, Mor Sobo Katedrali, Meryem Ana Manastırı, Mor Sergis ve Mor Bakos Manastırı

* Dr. Öğr. Üyesi; Mardin Artuklu Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mardin / Türkiye
e-posta: erdaldinc@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8616-0889

** Prof. Dr; Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Diyarbakır / Türkiye
e-posta: neslidal@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3920-9904

*** "Geç Antik Dönemden Günümüze Hah (Anıtlı) Köyü'nün Süryani Ortodoks Dini Yapıları ve Korunma Durumları" adlı makalemiz, birinci yazar Erdal DİNÇ tarafından Prof. Dr. Neslihan DALKILIÇ danışmanlığında Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora Programında 2023 yılında tamamlanan "Mardin Kırsalındaki Süryani Dini Mimarisinin İncelenmesi ve Koruma Yaklaşımları" başlıklı tezden üretilmiştir.

ABSTRACT

This study analyses the architectural features, historical development and conservation processes of the Syriac religious buildings in the village of Hah (Anıtlı) in the Midyat district of Mardin. Mor Sarkis and Mor Bakos Monastery, Mor Shmuel Church, Mor Sobo (Saba) Cathedral and Virgin Mary Monastery which are discussed within the scope of the study, draw attention as important buildings belonging to the early Christian period. These buildings, together with their construction techniques, architectural details and the changes they have undergone over time, play an important role in the evolution of Syriac Orthodox religious architecture. The research evaluates the current conditions of these buildings and reveals the effects of the restorations on their structural integrity and historical identity. The analyses emphasise the necessity of interventions in accordance with international restoration regulations and principles for the conservation of buildings. Moreover, these religious buildings, which represent the cultural and historical fabric of the region, should be considered as part of not only a local but also a universal cultural heritage. The findings of the study serve as a reference for the conservation and restoration of other Assyrian religious buildings in the region and aim to shed light on future academic/scientific studies and conservation projects. Preserving and transferring these religious buildings in Anıtlı Village, which provides important architectural and archaeological data, to future generations is of great importance for the sustainability of cultural heritage.

Keywords: Hah (Anıtlı) Village, Assyrian Religious Buildings, Conservation, Church, Mor Sobo Cathedral, Virgin Mary Monastery, Mor Sergis and Mor Bakos Monastery

GİRİŞ

Tur Abdin bölgesinin önemli bir Süryani yerleşim merkezi olan Hah (Anıtlı) Köyü, özellikle Geç Antik Dönem-Orta Çağ'da dini ve kültürel bir merkez olarak öne çıkmıştır (Keser, 2002, s. 60). Mardin'in Midyat ilçesinin kuzeydoğusunda, yaklaşık olarak 25 kilometre uzaklıkta, ağaçlarla çevrili tepenin üzerinde yer alan Hah Köyü (Şek. 1), yerleşim dokusu ve dini yapılarıyla, Süryani Ortodoks topluluğunun kültürel mirasını günümüze taşıyan yerleşimlerden biridir. Köy, kuzeydoğusunda Alagöz, güneydoğusunda Yuvalı, batısında Ortaca ve kuzeybatısında Tavşanlı köyleri ile komşudur. Daha önce Dargeçit ilçesine bağlı olan köy, 1995 yılında Midyat ilçesine bağlanmıştır.

Geçmişte geniş bir Süryani Ortodoks nüfusa sahip olan Hah'ta, günümüzde tamamı Süryanilerden oluşan 23 aileden yaklaşık 130 kişi yaşamaktadır. 8. yüzyılda metropolitlik merkezi olarak bilinen Hah köyünün içinde ve çevresinde birçok kilise ve manastır inşa edilmiştir (Keser Kayaalp, 2021, s. 167). Bir zamanlar Hah'ta ve çevresinde kırka yakın kilise bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu kiliselerin birçoğu, zamanla çeşitli nedenlerden dolayı yıkılarak plan izleri silinmiştir (Keser, 2002, s. 60).

Hah, muhtemelen Tur Abdin'in ilk piskoposunun ikamet ettiği yer olduğundan, tarihsel olarak Tur Abdin'in en önemli köyüdür. Bölgenin bilinen en eski ve en büyük köy kilisesi olan, 6. yüzyıla tarihlenen Mor Sobo Kilisesi bu köyde bulunmaktadır. Bu kilisenin Tur Abdin piskoposluğunun katedrali olduğu ileri sürülmektedir (Keser Kayaalp, 2021, s. 165-166). Hah'ta 7.-8. yüzyıl ile tarihlenen, yapıldığı dönemde ve günümüzde halen köyün ve bölgenin en önemli kiliselerinden biri olan, özellikle sofistike mimarisi ve mimari öğelerindeki heykelimsi bol süslemeleri ve detaylarıyla öne çıkan Meryem Ana (Yoldath Aloho) Manastırı ayrı bir önem taşır. Bu iki yapı aynı zamanda UNESCO Dünya Miras Listesi'ne dahil olabilmek için, UNESCO kriterlerine göre hem tarihsel kültür sürekliliğini yansıtan (iii), hem bölgeye özgü özgün mimari özellikleriyle ayırt edici değer taşıyan (iv), hem de Süryani kültürünün kimlik ve inanç açısından sembolik ve evrensel önemini belgeleyen (vi) eserler olarak (URL-1), "Midyat ve Çevresindeki (Tur Abdin) Geç Antik ve Ortaçağ Dönemi Kilise ve Manastırları" başlığı altında, UNESCO Dünya Miras Alanı geçici listesine dahil edilmiştir (Keser ve ark., 2022, s. 48). Bu üç kriter, yapıların kültürel, tarihî ve mimari değerini ortaya koymakta ve uluslararası düzeyde korunmaya değer kılmaktadır. Bu durum, bölgenin tarihi ve kültürel mirası açısından büyük bir öneme sahiptir.

Köyün dini yapıları; yapım teknikleri, mimari özellikleri ve zaman içerisinde geçirdikleri değişimler açısından incelendiğinde, Süryani Ortodoks dini mimarisinin özgün karakterini yansıtmaktadır. Ancak bu yapılar, bakımsızlık, vandalizm ve zamanın yıpratıcı etkileri nedeniyle büyük ölçüde zarar görmüştür. Anıtlı Köyü'ndeki dini yapılar, korunmaları ve restore edilmeleri gereken önemli birer kültürel miras ögesi olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışma, Mardin'in Midyat ilçesine bağlı Hah (Anıtlı) Köyü'nde yer alan Süryani Ortodoks dini mimari yapılarının mekânsal ve yapısal özelliklerini detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Mor Sarkis ve Mor Bakos Manastırı, Mor Şmuel Kilisesi, Mor Sobo (Saba) Katedrali ve Meryem Ana Manastırı gibi önemli dini yapıların, konumları, inşa tarihleri, mimari üslupları ve geçirdikleri restorasyon süreçleri bağlamında ele alınmıştır. Ayrıca, bu yapıların zamanla maruz kaldıkları doğal ve insan kaynaklı tahribatlar (vandalizm) ile restorasyon süreçlerinde yapılan hatalı müdahalelerin, bu yapıların tarihsel ve mimari bütünlüklerine olan etkileri değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, yapılan çalışma, Anıtlı (Hah) Köyü'nün Süryani Ortodoks dini mimari mirasının korunması ve bu mirasın geleceğe/yeni nesillere aktarılmasına yönelik çözüm önerileri sunmayı hedeflemektedir.

HAH (ANITLI) KÖYÜ'NDEKİ KİLİSELERİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ VE KORUMA YAKLAŞIMLARI

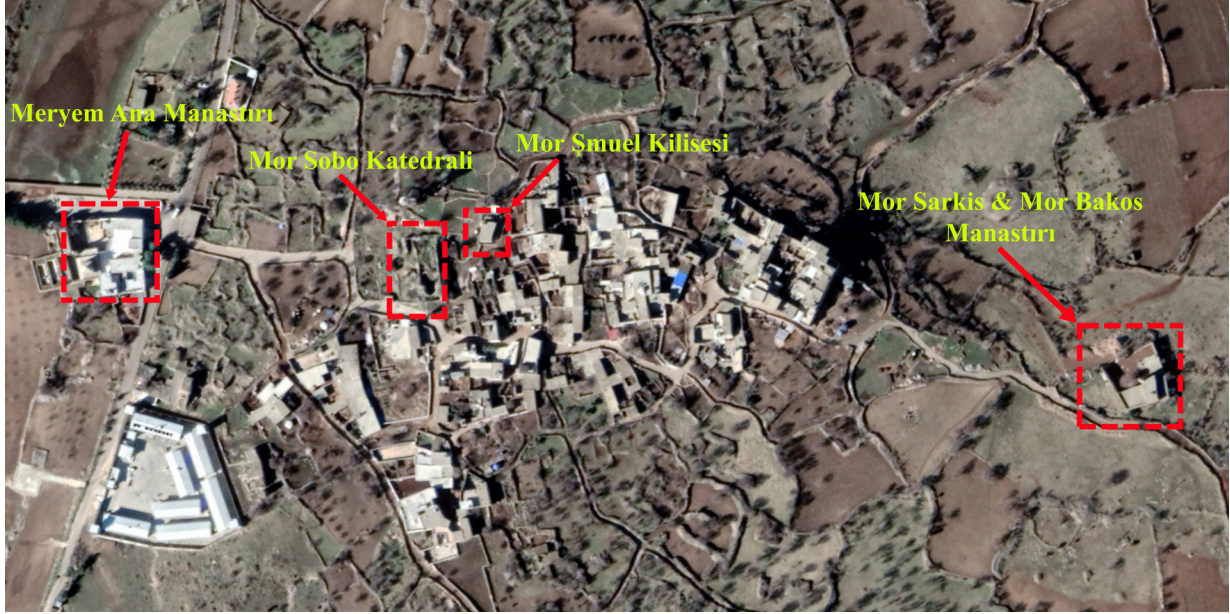
Turabdin bölgesindeki Süryani dini mimarisini 2002 yılında ele alan Elif Keser'in "Tur Abdin – Süryani Ortodoks Dini Mimarisi" adlı çalışmasında yapılan plan tipolojisi temel alınarak, Tur Abdin'deki kilise ve manastır kiliselerinin plan tipolojisi oluşturulmuştur. Buna göre plan tipleri; doğu-batı aksında uzanan tek nefli köy kiliseleri, çok nefli kiliseler ve kuzey-güney aksında uzanan manastır tipi kiliseler olmak üzere üç tip olarak belirlenmiştir (Keser, 2002, s. 8; Dinç, 2023, s. 396).

Naos¹, apsis/mezbah/sunak odası² ve narteksten³ oluşan tek nefli köy kiliselerinde, naos, doğu-batı aksında uzayan bir dikdörtgen formunda olup doğu ucunda apsis/mezbah, genellikle güneyinde de narteks vardır.

- 1 Naos (hayklo); Hristiyan cemaatin dua için hazır bulunduğu (Durak, 2011, s. 71) ve namazlarını kıldığı bölümdür (Akyüz, 2010, s. 63; Dinç, 2023, s. 30). Ortodoks kiliselerinde, halka açık ana ibadet mekânının genel ismidir (Hasol, 2012, s. 145; Keser, 2022, s. 224).
- 2 Apsis/Sunak odası/Mezbah (mezbho-madhbho); kurbanların kesilip sunulduğu, çoğunlukla yarım daire planlı kutsal bölümdür (Keser, 2022, s. 223). Hristiyanlıktaki kurbanlar, ekme ve şaraptan oluşan ruhsal kurbanlardır (Akyüz, 2010, s. 63).
- 3 Narteks; kiliselerin girişlerinde naostan duvar ya da sütunlarla ayrılan (Hasol, 2012, s. 145; Keser, 2022, s. 224), vaftiz olmayanların sadece ayini uzaktan takip etmeleri için ayrılan bölümdür (G. Akyüz).

Şekil 1

Anıtlı (Hah) Köyü'nün Hava Fotoğrafı / *Aerial Photograph of Anıtlı (Hah) Village* (Google Earth, 21/08/2024 tarihli hava fotoğrafından düzenlenerek hazırlanmıştır)

Çok nefli kiliselerde naos, doğu-batı doğrultusunda uzadıkları halde, doğu uçta üç bölümlü mezbahları/sunak odaları vardır. Manastır tipi kiliselerde ise naos, kuzey-güney aksında uzayan dikdörtgen formdadır ve doğusunda üç bölümlü mezbah/apsis/sunak odası vardır. Batısında da naosa paralel formda narteks yer almaktadır (Dinç, 2023, s. 396-397; Keser, 2002, s. 8).

MOR SARKİS VE MOR BAKOS MANASTIRI

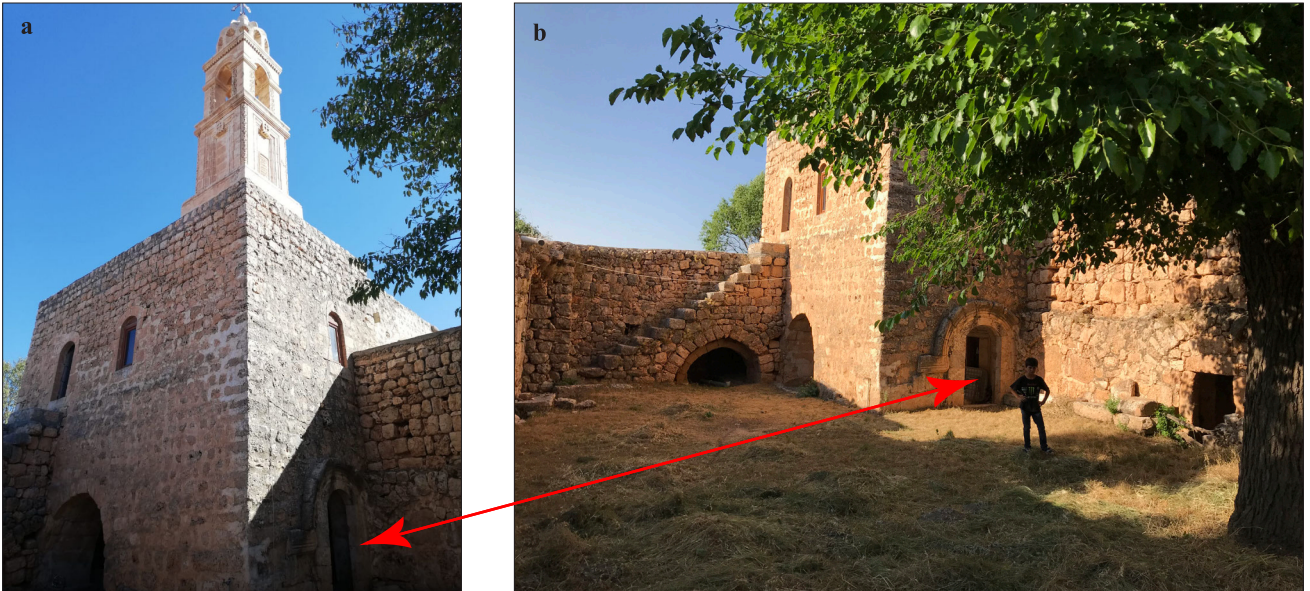
Manastır, Anıtlı (Hah) Köyü'nün kuzey ucunda, yerleşim alanının en dış sınırında yer alır (Şek. 1, 2a - b). Stratejik bir yerleşime sahip olan bu manastır, köyün en eski

Hristiyan dini yapılarından Meryem Ana Manastırı'na 730 metre ve harabe halindeki Mor Soba (Saba) Katedrali'ne de 570 metre yürüme yolu mesafesindedir. Mor Sarkis ve Mor Bakos Manastırı, çevresindeki bu yapılarla birlikte bölgenin dini ve kültürel merkezlerinden birini oluşturur.

Manastırın yapım tarihiyle ilgili yazılı kaynaklarda dönem farklılıkları görülmektedir. Hans Hollerweger, manastırın en eski yapı öğelerinin 789 yıllarına kadar gittiğini söyleyerek yapıyı 8. yy.a tarihler (Hollerweger, 1999, s. 175). 1887-1957 yılları arasında Turabdin'de yaşamış olan ve bölgedeki çok sayıda manastır ve kilise kitabesini inceleyerek kayıt altına alan Patrik Mor

Şekil 2

Mor Sarkis ve Mor Bakos Manastırı (a, b) / *Mor Sarkis and Mor Bakos Monastery (a, b)*

İğnatiyos Afrem I Barsoum, Mor Sarkis ve Mor Bakos Manastırı'nı 689'a tarihlemektedir (Bünyamin Aydın-Melfono, 2019).

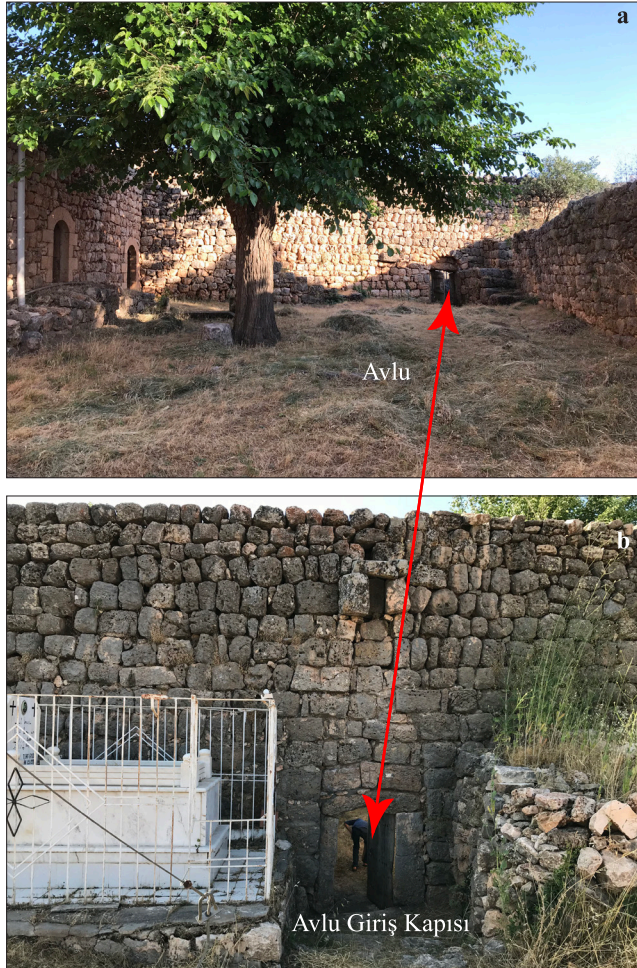
Gernot Wiessner, manastırın güney duvarındaki taşlardan ve yapım tekniğinden dolayı yapıyı 7. yy.a tarihler (Wiessner, 1983, s. 21). Elif Keser ise manastırı, bezeme ve kitabeleriyle değerlendirerek 7. ve 8. yy.a tarihlendirmektedir (Keser, 2012, s. 76). Manastırın kaide, gövde ve başlık kısımlarından oluşan çan kulesi, Süryani Qasho Gabriel Aydın'ın ailesi tarafından 2012'de yapılmıştır.

Mekânsal ve Yapısal Özellikleri

Manastır; kilise, derslik, misafırhane ve müştemilat gibi kapalı mekanlardan; bahçe ve avlu gibi açık mekanlardan oluşan kompleks bir yapıdır (Şek. 4). Manastıra giriş, avlunun güney duvarında (Şek. 3a) 90 cm genişliğinde, ahşap kanatlı bir kapıdan sağlanmaktadır (Şek. 3a-b). Dıştan 3 basamak inilerek girilen avlu kapısının taş örgü izlerinden, kapının ilk yapıldığında daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır (Şek. 3b).

Şekil 3

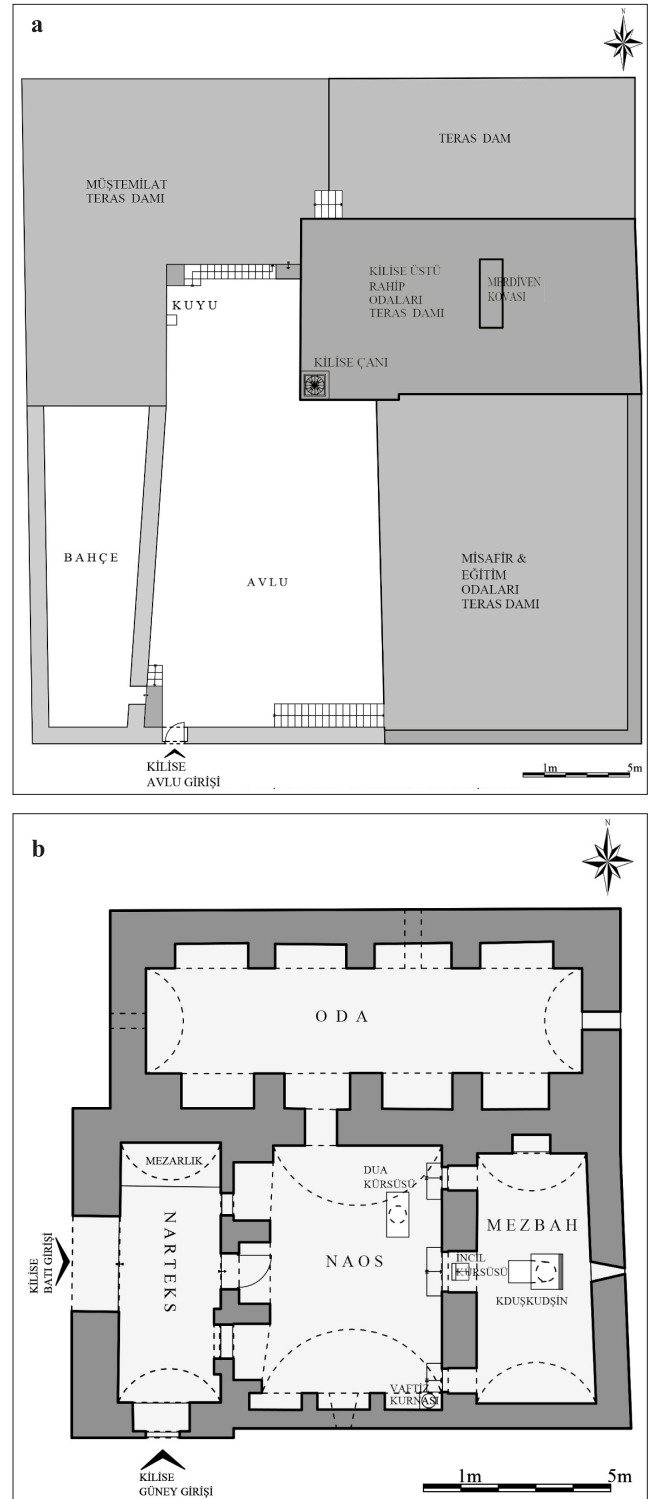
Manastır Avlusu ve Avlunun Güney Duvarı (a), Avlu Kapısı (a, b) / Monastery Courtyard and South Wall of the Courtyard (a), Courtyard Gate (a, b)

Avlunun kuzeydoğusunda yer alan manastır kilisesi, kuzey-güney aksında uzayan manastır tipi bir kilise olup naos, mezbah ve narteksten oluşmaktadır (Şek. 4). Kilisenin iç mekân düzenlemeleri, manastır tipi kiliselerin klasik özelliklerini (naosun doğusunda üç girişli yan yana dizilmiş 3 tane mezbahın yer alması) yansıtır. Ancak bu kilisenin mezbahı, aralarındaki ayırıcı duvarların kaldırılarak tek mezbaha dönüştürüldüğü

Şekil 4

Mor Sarkis ve Mor Bakos Manastırı – Vaziyet ve Kat Planları / Mor Sarkis and Mor Bakos Monastery - Layout and Floor Plans

sanılmaktadır. Kilisenin, naos bölümünün kuzey duvarında 85 santimetre genişliğinde bir kapı açıklığından (Şek. 5a) girilen doğu-batı aksında uzayan kapalı bir alan (mekân) daha vardır. Kapalı alan beşik tonozla örtülüdür. Karşılıklı uzun duvarlarında farklı açıklıklara sahip, dörder tane dayanma kemer ve payeleri olan bu alanın kilisenin farklı ihtiyaçlarını karşılamak için kullanıldığı düşünülmektedir (Şek. 5b).

Manastırın kilisesine iki farklı giriş mevcuttur. Bu girişlerden ilki, batı duvarında yer almaktadır. 255 cm genişliğinde, beşik kemerli bir açıklığa sahiptir (Şek. 6a). Diğer giriş ise güney duvarında bulunmaktadır ve 91 cm

Şekil 5

Naostan Ek Mekâna Girilen Kapı (a), Naostan Girişi Olan Ek Mekân Görünümü (b) / *Door Entering the Additional Space from the Naostan (a), View of the Additional Space with Naostan Entrance (b)*

genişliğindeki basık kemerli bir kapıdan sağlanmaktadır. Güney girişinde, kemerin silmeleri kapı kenarlarının yarısına kadar uzanmaktadır (Şek. 6b). Kilisenin narteks bölümü, 270 x 694 cm boyutlarında, beşik tonozla örtülmüş bir mekândır. Bu mimari öğeler, yapının erken Hristiyanlık dönemi kiliseleriyle olan bağlantılarını göstermekte ve tipik yapısal özellikler arasında yer almaktadır.

Narteksin doğu duvarında yer alan 96 cm genişliğindeki basık kemerli bir kapı (Şek. 7c), kilisenin naos bölümüne geçişi sağlamaktadır. Kapının sol tarafında 60 cm genişliğinde, kemerli ve sade bir pencere, sağ tarafında ise 91 cm genişliğinde, kademeli kabartma silmelerle çerçevelenmiş bir pencere bulunmaktadır. Mevcut izlerden yola çıkılarak, narteksten naosa açılan basık kemerli kapı (Şek. 7c) ile solundaki pencerenin (Şek. 7b), yapının ilk inşasından sonra açıldığı düşünülmektedir.

Şekil 6

Batı Duvarı (a), Güney Duvarı (b) / *West Wall (a), South Wall (b)*

Şekil 7

Narteksten Naosa Geçilen Kapı ve Yanlardaki İki Pencere (a, b, c, d) / *Door from the Narthex to the Naos and Two Windows on the Sides (a, b, c, d)*

Kapının sağında bulunan ve silmelerle çevrili pencere ise yapının özgün naos kapısıdır ve daha sonraki dönemlerde devşirme malzemeler kullanılarak pencereye dönüştürülmüştür (Şek. 7d). Bu müdahaleler, yapının farklı dönemlerde geçirdiği değişikliklerin bir göstergesi olup, özgün plan ve kullanım fonksiyonlarının zamanla nasıl evrildiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Narteksten geçilerek ulaşılan naos, beşik tonoz ile örtülmüştür. Naosun örtü sistemini destekleyen beşik dayanma kemerleri yalnızca güney ve batı duvarlarında yer almaktadır. Bu kemerleri taşıyan ayaklar yapının strüktürel bütünlüğünü sağlamaktadır. Kuzey-güney aksında 4.50 x 6.60 metre ölçülerinde uzanan naosun

tonozu, toprak katkılı çamur harcı ile inşa edilmiştir. Tüm duvarlar ise kireç badana ile kaplanmıştır (Şek 8a-b). Güney duvarının sağ tarafında, yapının liturjik fonksiyonlarına işaret eden bir vaftiz kurnası yer almaktadır (Şek. 8b). Bu öğeler, kilisenin mimari ve işlevsel yapısının yanı sıra, kullanılan malzeme ve teknikler hakkında da önemli veriler sunmaktadır.

Naosun doğu duvarında, mezbah bölümüne geçişi sağlayan dikdörtgen formu ve atkılı üç kapı açıklığı bulunmaktadır. Ortada yer alan ve diğerlerinden daha geniş olan kapı açıklığı 106 cm, yanlardaki kapılar ise 60 cm genişliğindedir (Şek. 9a). Yapının plan tipolojisi ve benzer manastır tipi kiliselerle (Mor

Şekil 8

Naosun Çamur Sıvalı Tonozu (a), Kireçle Sıvanan Güney Duvarı ve Vaftiz Kurnası / *Mud Plastered Vault of the Naos (a), Lime Plastered South Wall and Baptismal Font*

Yakup Manastırı, Mor Barşabo Kilisesi, Mor Afrem Kilisesi, Meryem Ana Manastırı) karşılaştırılması sonucunda, mezbahın üç bölümlü olduğu ve kuzey-güney aksında uzanan dikdörtgen bir plana sahip olduğu düşünülmektedir. Mezbahın üst örtüsü beşik tonoz ile kaplanmıştır. Hem mezbahın orta kısmında hem de naosta, mezbaha açılan sol

kapının önünde birer adet kduşkudşin (sunak) yer almaktadır (Şek. 9a-b). Mezbahın kduşkudşini,⁴ Süryani kiliselerinde sıkça görülen görkemli ve ayrıntılı süslemelerden farklı olarak, sade ve basit bir görünüme sahiptir (Şek. 9b). Bu durum, yapının işlevselliğine ve mütevazı karakterine işaret etmektedir.

Şekil 9

Naostan Mezbaha Açılan Kapı Açıklıkları (a), Kduşkudşin (b) / *Door Openings from the Naos to the Slaughterhouse (a), Kdushkudshin (b)*

4 Kduşkudşin (sunak); kilisenin mihrap bölümünde bulunan, papazın/rahibin ayin esnasında durup dualarını söylediği, ekmek ve şarabı kutsadığı, Hz. İsa'nın mezarını simgeleyen kutsal yerdir (Demir, 2015, s. 37-38). Süryani dini mimarisinin en önemli bir liturji elemanı olan kduşkudşin (sunak), "Taht" ya da "Hayatın Masası" olarak adlandırılır (Hollerweger, 1999, s. 139).

Kilisenin mezbah bölümü, doğu duvarında kduşkudşin hizasında yer alan bir şevli pencere ile dışa açılmaktadır. Naos bölümü ise güney duvarındaki benzer bir pencere ile dış mekâna bağlanmaktadır. Naosun bitişiğindeki ek oda, batı, kuzey ve güney duvarlarında yer alan düz atkılı dikdörtgen formlu pencerelerle dışa açılmaktadır.

Koruma Durumu

Mardin ili, Midyat ilçesi, Anıtlı (Hah) Mahallesi, 104 ada 57 nolu parselde yer alan, 2863 sayılı Yasa kapsamında, yapı grubunun "I. Grup Yapı" olarak belirlenen Mor Sergios Bakhos Kilisesi'nin (Mor Sarkis ve Mor Bakos Manastırı), 25.04.2018 tarihinde Şanlıurfa KVKBK tarafından tesciline karar verilmiştir. Yapının tescil fişindeki bilgiler yüzeysel ve müdahaleler hakkında fazla bilgi verilmemektedir.

Kilisenin özgün yapısında meydana gelen değişiklikler, yapının cephe ve plan düzeninde ciddi bozulmalara yol açmıştır. Özellikle naos bölümünden geçiş sağlanan ve sonradan eklenen oda (Şek. 4) ile kilisenin güney cephesindeki özgün kapının devşirme malzemeler kullanılarak pencereye dönüştürülmesi, bunun yanı sıra bu cepheye nitelsiz bir kapı açılması (Şek. 7 a-c-d), yapının özgün mimari karakterini önemli ölçüde etkilemiştir. Köy yerleşim alanına yakın olmasına rağmen cemaati bulunmayan, terk edilmiş manastır şu anda oldukça bakımsız durumdadır.

Yapının mevcut onarım çalışmalarında, mimari öğelerin büyük kısmı; iç duvarlar, dayanma kemerleri ve payeleri, zemini de kapsayacak şekilde kireç badana ile

kaplanmıştır. Bu müdahaleler, yapının özgün iç dokusunun anlaşılmasını zorlaştırmakta ve tarihi özelliklerini göz ardı etmektedir. Ayrıca, cephe duvarlarında ve teras damında yapılan onarımlar sırasında kullanılan çimento, yapının ana malzemesi olan taş üzerinde kimyasal bozulmalara neden olmuştur. Bu tür müdahalelerin, yapının mimari bütünlüğüne zarar verdiği ve uzun vadede korunabilirliğini olumsuz etkilediği değerlendirilmektedir.

Gelecekte yapılacak koruma ve restorasyon çalışmaları kapsamında, yapının özgün mimari detaylarının belgelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu süreçte uygulanacak müdahalelerin, uluslararası restorasyon teknik ve ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Yapının tarihi ve kültürel değerini sürdürülebilir şekilde koruyabilmek için, geleneksel malzeme ve yöntemlerin özenle kullanılması, çağdaş müdahalelerin ise özgün yapıyı destekleyici ve zarar verici nitelikte olmamasına dikkat edilmelidir (Venedik Tüzüğü, Madde 9-10).

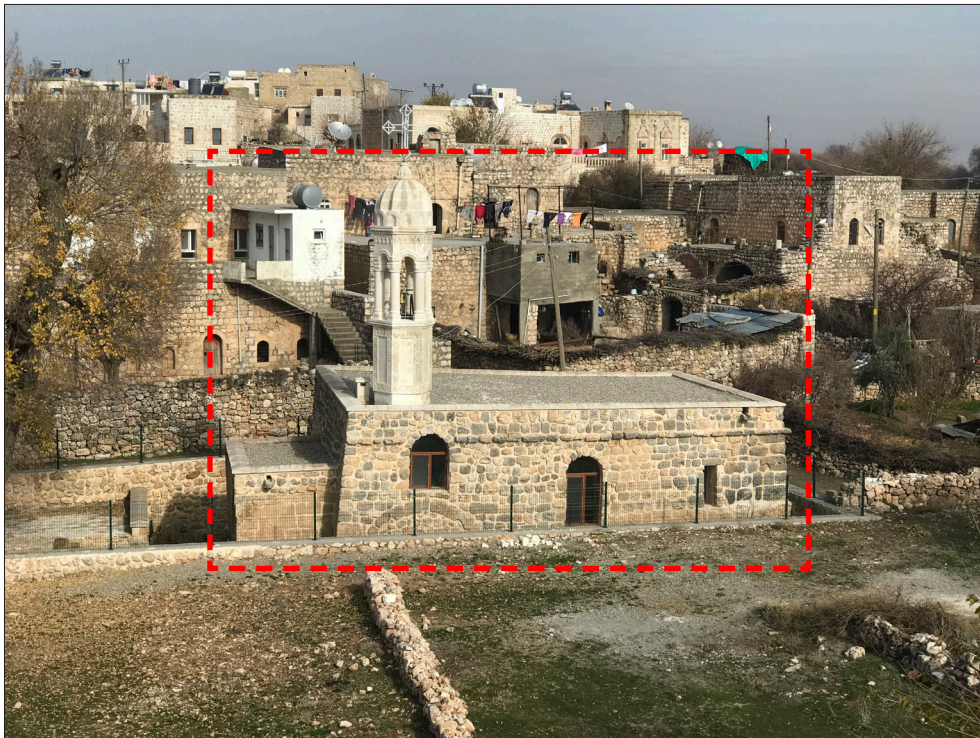
MOR ŞMUEL (SAMUEL) KİLİSESİ

Kilise, Anıtlı (Hah) köyünde, yerleşim alanının batı sınırında bulunmaktadır (Şek. 9). Mor Şmuel Kilisesi güney tarafında yer alan harabe halindeki Mor Sobo Katedrali'ne 50 metre, köyün girişindeki Meryem Ana Manastırı'na da 330 metre uzaklıkta konumlanmıştır.

Kilisenin inşa tarihine ilişkin herhangi bir kitabe bulunmamıştır. Ancak, yörede anlatılan bir efsaneye göre, 508 yılında Anıtlı'da meydana gelen bir salgın

Şekil 9

Mor Şmuel Kilisesi / Mor Shmuel Church

hastalıktan kurtulmak amacıyla köylüler, rahip Mor Şmuel'den köydeki Mor Sobo Katedrali'nde dua etmesini istemişlerdir. Rahibin duası sonrasında salgından kurtulan köylüler, Anıtlı'da bulunan bir putperest tapınağının üzerine, Mor Şmuel adına bir kilise inşa etmişlerdir. Bununla birlikte, Thomas Alan Sinclair, Mor Sobo Katedrali'nin kuzeyinde yer alan Mor Şmuel (Samuel) Kilisesi'ni 7. yüzyıla tarihlendirmektedir (Sinclair, 1989, s. 245; Keser, 2002, s. 66).

Mekânsal ve Yapısal Özellikleri

Yapı, çevresindeki toprak zemine göre daha düşük bir kotta konumlanmıştır. Kilisenin doğu, kuzey ve güney cepheleri, 103 ila 206 santimetre arasında değişen genişliklere sahip, dar bir gezenek/koridor oluşturan istinat duvarları ile çevrelenmiştir (Şek. 10). Batı cephesi ise alt avluya açılmaktadır. Alt avludan üst avluya ulaşım, 9 basamaktan oluşan bir merdiven ile sağlanmaktadır (Şek. 10). Üst avluya giriş, batı duvarında yer alan ve 91 santimetre genişliğindeki demir kanatlı bir kapı ile yapılmaktadır (Şek. 11).

Yapı, kuzey-güney aksında uzanan planıyla manastır tipi bir kilise olarak tasarlanmıştır (Şek. 3). Kilise, naos, mezbah ve narteks bölümlerinden oluşmaktadır. Manastır tipi kiliselerde naosun doğusunda üç girişli, kuzey- güney aksında yan yana dizilmiş üç mezbah bulunmaktadır. Mor Şmuel Kilisesi'nde ise mezbah, kuzey-güney doğrultusunda uzayan bir formda olmasına rağmen naostan bir girişi olan tek mezbah olarak yapılmıştır. Mezbahın tek olması, yapının küçük boyutlu bir kilise olarak planlandığını göstermektedir.

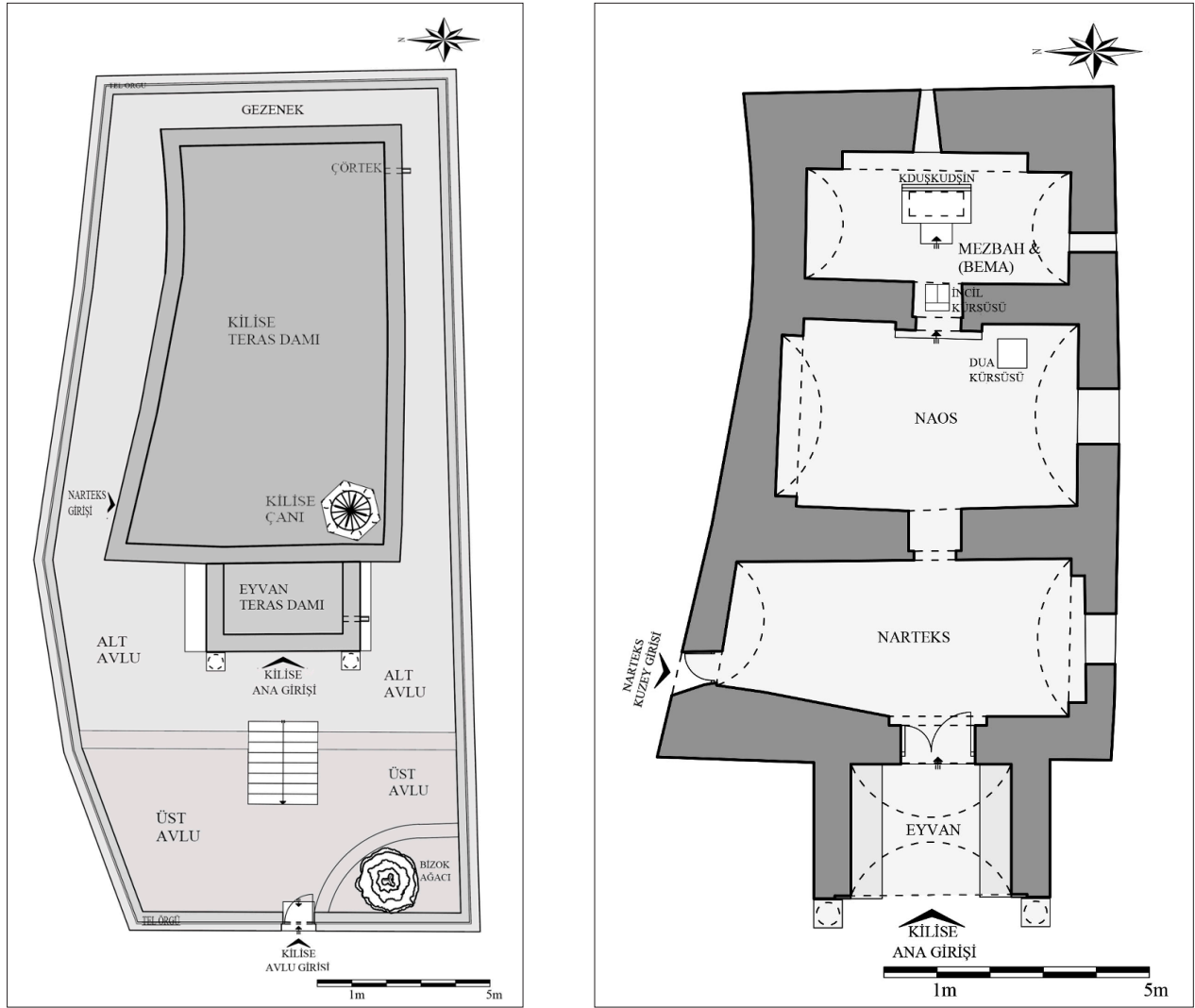
Kilisenin girişi narteks bölümünün batı ve kuzey duvarlarında açılan birer kapı açıklığından sağlanmaktadır. Kuzey duvarında bulunan 60 santimetre enindeki demir kanatlı kapı, devşirme malzeme ile kiliseye sonradan eklenmiştir (Şek. 12a). Batı duvarında yer alan 140 santimetre enindeki kapı ise kilisenin özgün olduğu düşünülen ana giriş kapısı olup (Şek. 12b), aynı köydeki Meryem Ana Manastırı'nın ana girişine benzerdir. Benzerliği, sivri tonozlu bir eyvandan geçilerek ana giriş kapısına ulaşılabilmesidir.

Şekil 10

Kilisenin Etrafını Çeviren Koridor/Gezenek, İstinat Duvarı ve İki Kademeli Avlu / *The Aisle/Aisle Surrounding the Church, the Retaining Wall and the Two-Tier Courtyard*

Şekil 11

Mor Şmuel (Samuel) Kilisesi – Vaziyet ve Kat Planları / *Mor Shmuel (Samuel) Church- Layout and Floor Plans*

Şekil 12

Kuzey Giriş Kapısı (a), Batı Ana Giriş Kapısı (b) / *North Entrance Door (a), West Main Entrance Door (b)*

Şekil 13

Narteks Kuzey Duvarı (a), Doğu Duvarı (b) ve Güney Duvarı (c) / Narthex North Wall (a), East Wall (b) and South Wall (c)

Kuzey-güney aksında uzayan dikdörtgen formlu narteksin, üst örtüsü beşik tonozdur. Narteksin kuzey duvarında, kapı lentosunun bir sütun parçasından; devşirme malzeme olması (Şek. 12a) ve kilise görevlilerince, yapılan onarımda açıldığı bilgisine göre, sonradan açılmış bir kapı (Şek. 13a), güney duvarında ise kemerli bir niş (Şek. 13c) vardır. Kemerli nişin, sonradan kapatılmış bir açıklık olması veya tamamen yapısal bir gerekçesi olması (duvar kesitinin küçültülmesi vb.) muhtemeldir. Narteks bölümü, güney duvarında bulunan kemerli düz bir pencereyle dışa açılmaktadır (Şek. 15a). Narteksin doğu duvarında 79 cm eninde olan dikdörtgen formlu bir kapı açıklığından (Şek. 13b) kilisenin naos bölümüne geçiş sağlanmaktadır.

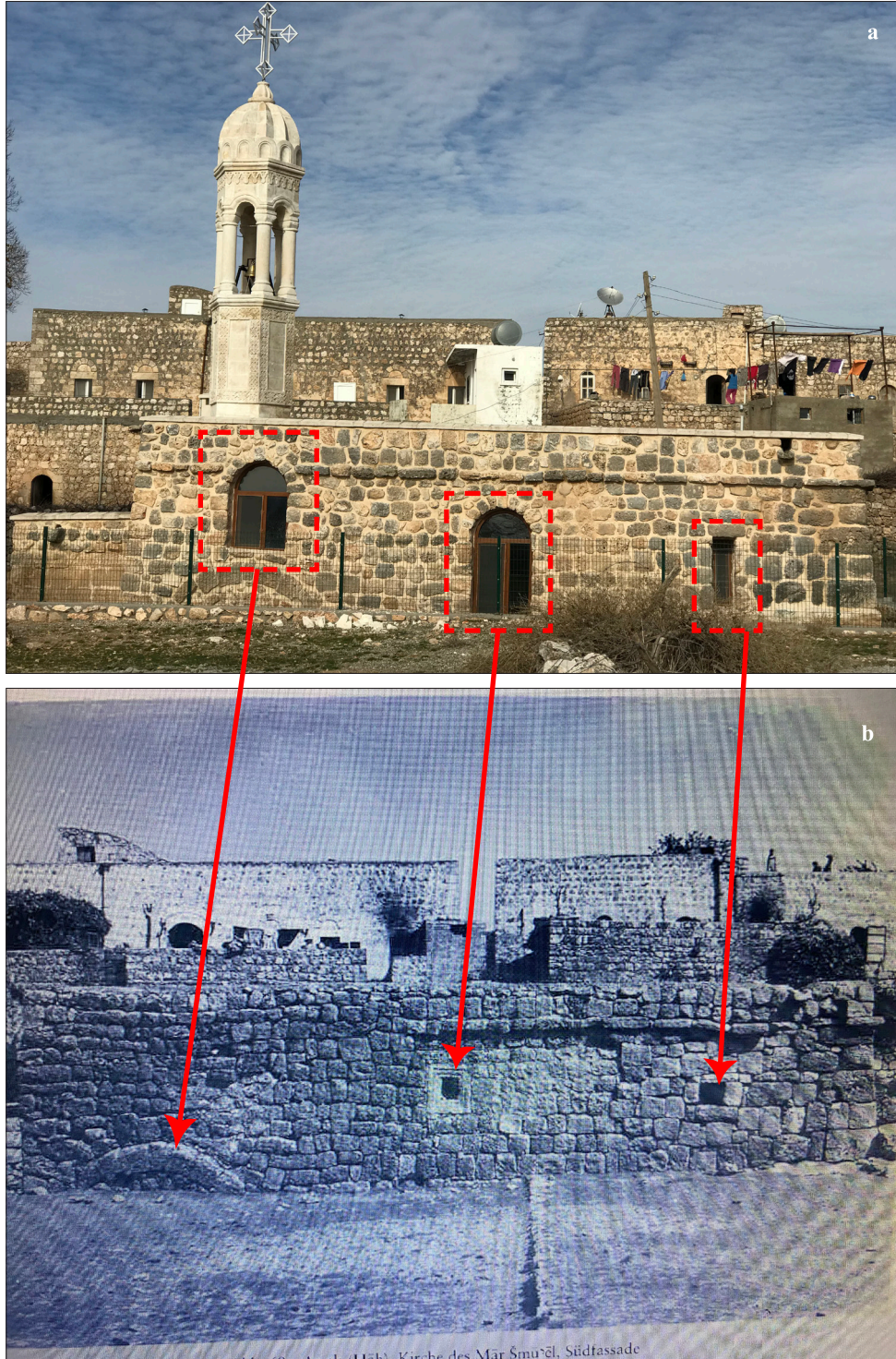
Şekil 14

Naostan Mezhiba Açılan Kapı (a) ve Kapı Motifleri (b) / Door from the Naos to the Slaughterhouse (a) and Door Motifs (b)

Şekil 15

Manastırın Güney Cephesi, 2024 (a) ve Manastırın Güney Cephesi, Eski Fotoğraf (b) (Wiessner, 1981) / South Facade of the Monastery, 2024 (a) ve South Facade of the Monastery, Old Photograph (b) (Wiessner, 1981)

Beşik tonozla örtülü naos, 5.65 x 3.41 metre ölçülerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Naosun kuzey duvarında, yuvarlak kemerli bir niş vardır. Kemerli nişin, duvarın açılı bir biçimde dışa doğru genişlemesine karşın duvar kesitinin uygun bir boyuta gelmesi için açılmış olduğu düşünülebilir. Naos bölümü, güney duvarında bulunan kemerli düz bir pencereyle dışa açılmaktadır (Şek. 15a). Doğu duvarında yer alan, 85

santimetre genişliğindeki kenarları kademeli silmelerle çevrelenmiş bir kapı açıklığı (Şek. 14a) kilisenin mezbah bölümüne geçişi sağlamaktadır. Mezbahın kapı silmeleri, kıvrık dallar, asma yaprakları ve üzüm salkımları gibi çeşitli geometrik ve bitkisel motiflerle süslenmiştir (Şek. 14b). Bu dekoratif öğeler, yapının mimari detaylarına sanatsal bir zenginlik katarak dönemin taş işçiliği ve süsleme anlayışını yansıtmaktadır.

Dikdörtgen planlı mezbah, beşik tonozla örtülü, 2.44 x 4.97 metre ölçülerindedir. Doğu duvarı, kemerli bir niş ile genişletilmiş ve bu nişin önünde kesme taştan yapılmış, bezemeli bir kduşkuşin (sunak) yer almaktadır. Sunak önündeki kapı açıklığına ise ahşap bir İncil kürsüsü yerleştirilmiştir. Mezbah bölümü, güney ve doğu duvarlarında yer alan düz atkılı pencerelerle aydınlatılmaktadır. Doğu duvarındaki pencere kare formundadır ve kenarları kademeli silmelerle çevrilmiştir. Güney duvarındaki pencere ise dikdörtgen formda tasarlanmıştır (Şek. 15a). Bu düzenlemeler, yapının iç mekânında doğal ışığın dengeli bir şekilde dağıtılmasını sağlarken, mimari detaylar estetik bir bütünlük sunmaktadır.

Koruma Durumu

Kilisenin, Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından herhangi bir tescil kararı bulunmamaktadır. Kilisede gerçekleştirilen onarımlar sırasında, naos, mezbah ve narteks bölümlerine açılan düz pencerelerin özgün yapıya ait olmadığı, Gernot Wiessner'in 1981 yılında yayımladığı "Christliche Kultbauten im Tur Abdin" adlı çalışmasında yer alan güney cephe fotoğrafları ile net bir şekilde ortaya konmaktadır (Wiessner, 1981, s. 113) (Şek. 15a-b). Eklenen bu yeni pencerelerle birlikte yapının cephe düzeni değiştirilmiş, yanlış müdahaleler sonucunda kilisenin tonozları amorf bir form kazanmıştır (Şek. 13a).

Kilisenin naos bölümünden mezbah bölümüne geçiş sağlayan açıklığın kenarlarında bulunan kabartma silmelerin özensiz ve hatalı bir şekilde onarılması ve zeminde özgün olmayan mermer malzemenin tercih edilmesiyle yapının özgün dokusuna zarar verilmiştir.

Kilisenin yerleşim alanı içinde bulunması ve cemaatinin varlığı, yapıyı büyük ölçüde vandalizm ve doğanın yıpratıcı etkilerine karşı korumuştur. Gelecekte gerçekleştirilecek restorasyon çalışmalarında, yapının mimari bütünlüğünü korumak için özgün yapı ile uyumlu geleneksel malzemelerin ve yapı tekniklerinin doğru bir şekilde uygulanması kritik bir öneme sahiptir. Bu yaklaşımlar, kilisenin estetik ve tarihsel değerlerinin korunarak gelecek kuşaklara aktarılmasına katkı sağlayacaktır.

MOR SOBO (SABA) KATEDRALI

Mor Sobo Katedrali (Şek. 16), Anıtlı (Hah) Köyü'nün güneybatı sınırında, yerleşim alanının en yüksek noktasında konumlanmış olmasıyla dikkat çekmektedir. Tarihsel kaynaklar ve arkeolojik bulgulara dayanarak, Hans Hollerweger, Sebastien De Courtois ve Thomas Alan Sinclair, bu yapının 6. yüzyılda katedral kilisesi olarak inşa edildiğini belirtmektedir (Courtois, 2014, s. 125; Dinç, 2023, s. 22; Hollerweger, 1999, s. 170; Keser, 2002/2012, s. 65-75).

Şekil 16

Mor Sobo Katedrali'nin Güneybatı Görünümü / *South-West View of Mor Sobo Cathedral (Dinç, 2023, p. 22)*

Katedralin adandığı Mor Sobo, Hristiyan inancı nedeniyle şehit edilen bir Pers prensi olarak bilinmektedir. Katedral, bu kutsal figürün hatırasını yüceltmek amacıyla Süryani cemaatinin önemli bir dini merkezi olarak işlev görmüştür (Keser, 2002, s. 65). Yapının 15. yüzyıla kadar aktif bir dini merkez olarak kullanıldığı, çeşitli elyazması kaynaklarla doğrulanmaktadır. Özellikle 1493 yılında önemli bir metropoliten cenaze töreninin bu kilisede gerçekleştirilmiş olması, yapının tarihsel ve dini önemini daha da belirgin hale getiren bir unsur olarak dikkat çekmektedir. (Bell, 1911, s. 250; Courtois, 2014, s. 124; Dinç, 2023, s. 22).

Mekânsal ve Yapısal Özellikleri

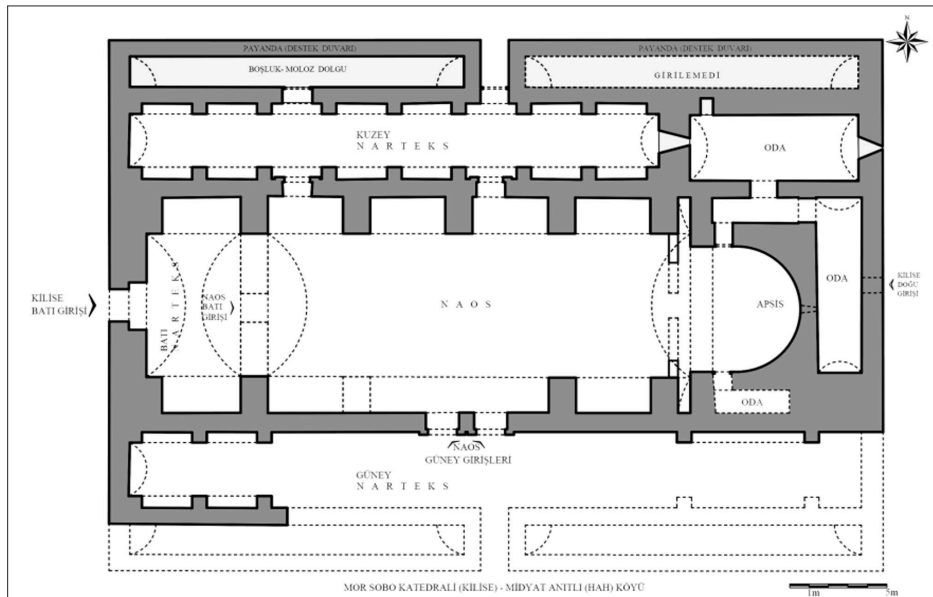
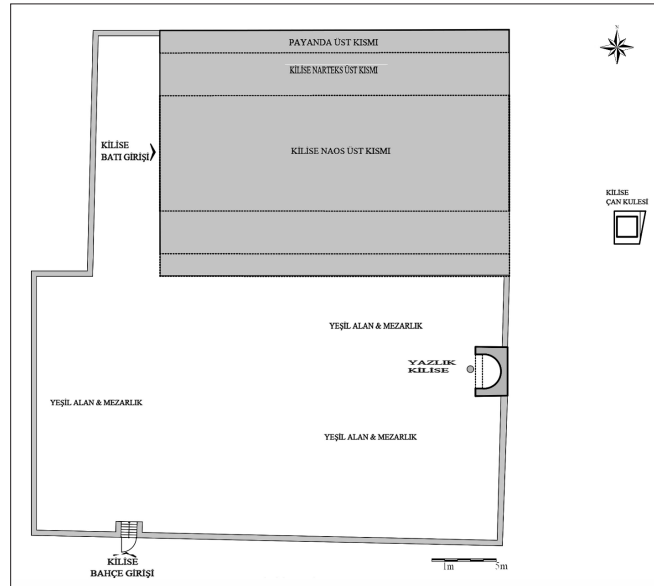
Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı ve tek nefli bir kilise olarak inşa edilmiştir. Naos, apsis ve batı, kuzey, güney olmak üzere üç narteksli bir düzenlemeye

sahip olması, onu bölgedeki diğer dini yapılardan ayıran en belirgin özelliklerden biridir (Şek. 17). Üst örtüsü tamamen yıkılmış olan yapının özgün üst örtüsünün ahşap bir çatı olduğu, sonrasında ise taş malzemeden yapılmış bir beşik tonoz ile değiştirilmiş olabileceği öne sürülmektedir (Dinç, 2023, s. 23; Keser, 2021, s. 172).

27.32 x 11.33 metre boyutlarındaki naos, geniş bir ibadet alanı sunmaktadır. Naosun kuzey duvarını destekleyen beş dayanma payesi/ayağı ve iki dayanma kemeri günümüze ulaşmıştır. Bu paye ve kemerler, apsisin bazı mimari öğeleri, üst pencereler ve alt kapıları kapatmaktadır (Şek. 18a). Güney duvarı ise, kapı yüksekliğine kadar kısmen toprak ve molozla gömülü olup üst kısmı tamamen yıkılmıştır. Bu duvarda sadece üç dayanma ayağının izleri kalmış, kemerleri ise tamamen yok olmuştur (Şek. 18b) (Dinç, 2023, s. 23).

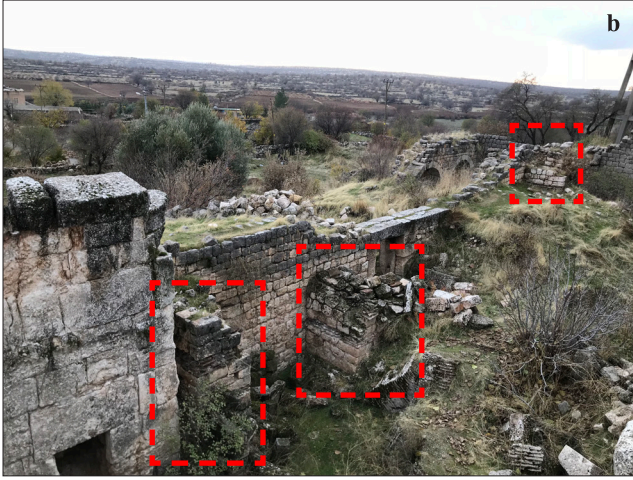
Şekil 17

Mor Sobo Katedrali–Vaziyet ve Kat Planı / *Purple Sobo Cathedral–Layout and Floor Plans* (Dinç, 2023, p. 28-29)

Şekil 18

Naosun, Kuzey Duvarındaki Dayanma Kemer ve Ayaklar (a), Güney Duvarı (b) / *The Supporting Arch and Piers on the North Wall of the Naos (a), The South Wall of the Naos (b)* (Dinç, 2023, p. 23, 24)

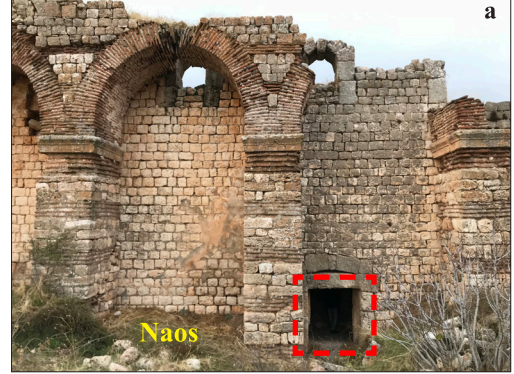

Naosun kuzey duvarında genişlikleri 127 ve 131 cm olan iki kapı açıklığından (Şek. 19a-b), beşik tonozla örtülü kuzey narteks bölümüne geçilmektedir. Kuzey narteks (Şek. 19c), 27.17 x 3.98 m ölçülerinde olup, güney ve kuzey duvarlarında sekizer yuvarlak dayanma kemeri ve bunları taşıyan ayaklarıyla desteklenmiştir (Dinç, 2023, s. 24).

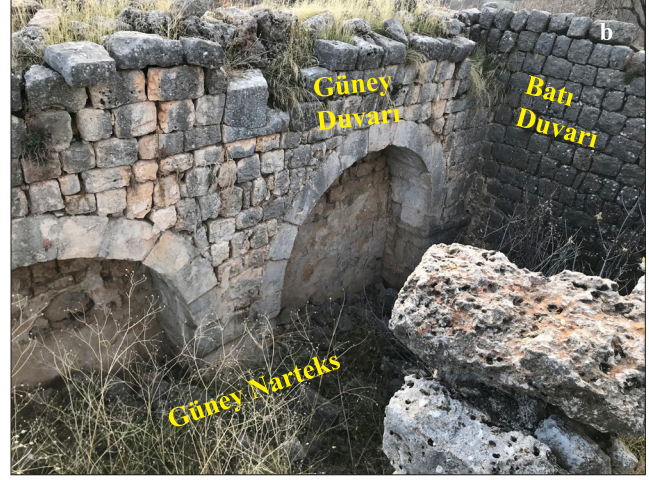
Naosun güney duvarındaki orta kısımda yer alan, her biri 148 cm genişliğinde olan iki dikdörtgen kapı açıklığından güney narteks bölümüne geçilmektedir. Kapıların, güney narteks bölümüne bakan kenarları kaval silmelerle süslenmiş olup silmeli lentoları tek parça taştan yapılmıştır. Batı tarafındaki kapı açıklığı toprak ve taş molozla kısmen gömülüdür (Şek. 18a). Güney narteks bölümü, kuzey narteks gibi korunamamış ve kuzey duvarının batı ucundaki iki dayanma kemeri ve ayakları kısmen, diğer kısımlar ise tamamen molozla gömülmüştür (Şek. 20a). Batı duvarı ayakta dururken, güney duvarının sadece batı uca yakın iki dayanma kemeri ve payelerin desteklediği kısmı dışında tamamen yıkılmıştır (Şek. 20b) (Dinç, 2023, s. 26).

Şekil 19

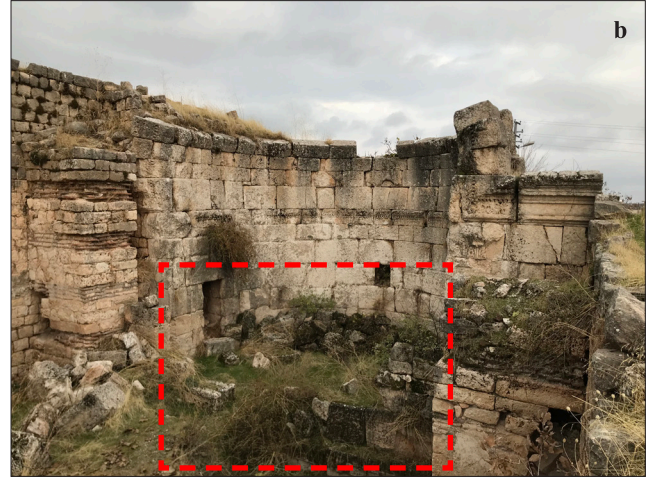
Naosun Kuzey Duvarından Kuzey Nartekse Geçilen İki Kapı (a-b), Kuzey Narteks (c) / *Two Doors from the North Wall of the Naos to the North Narthex (a-b), North Narthex (c)* (Dinç, 2023, p. 24)

Şekil 20

Kilisenin Güney Narteksi (a-b) / *South Narthex of the Church (a-b)* (Dinç, 2023, p. 26)

Şekil 21

Kilisenin Apsisi (a) ve Templonu (b) / *Apse (a) and Templan (b) of the Church* (Dinç, 2023, p. 27)

Şekil 22

Kilisenin İnziya Kulesi (a) ve Yazlık Kilisesi (b) / *The Church's Hermitage Tower (a) and Summer Church (b)* (Dinç, 2023, p. 28)

Naos bölümünün doğu ucundaki apsisin kavisli duvarı ayakta durmakta, ancak yarım kubbesi ve kemeri yıkılmıştır (Şek. 21a). Apsisin önündeki bema (koro alanı) ile naos arasındaki yıkılmış templon duvarının izleri görülmektedir (Şek. 21b) (Dinç, 2023, s. 26).

Mor Sobo Katedrali'nin yaklaşık 12 metre doğusunda, orijinal işlevi inziya olabilen bir kule bulunmaktadır (Keser, 2002, s. 65). Kulenin kaidesi 3.72 x 3.55 metre, kısmen yıkılmış gövdesi ise 2.30 x 2.30 metre boyutlarındadır (Şek. 22a). Katedralin güney ucunda, 8 metre uzaklıkta yazlık bir kilise yer almaktadır (Şek. 22b) (Dinç, 2023, s. 27).

Koruma Durumu

Mardin ili, Midyat ilçesi, Anıtlı (Hah) Köyü'nde bulunan ve I. Derece Sit Alanı olarak tescillenen Hah Harabeleri içerisinde yer alan, 2863 sayılı Yasa kapsamında, yapı grubunun "I. Grup Yapı" olarak belirlenen Mor Sobo Manastırı'nın 13.12.2012 tarihinde Diyarbakır KVKBK tarafından tesciline karar verilmiştir. Manastırın restorasyonuna altlık oluşturacak bilgi ve belgelerin tespitine yönelik kazı çalışmaları Mardin Müze Müdürlüğü'nce devam etmektedir. Yapının tescil fişindeki bilgiler yüzeysel ve müdahaleler hakkında fazla bilgi verilmemektedir.

Yapı, ağır hasar almış durumda olup, mevcut yapısının korunması ve özgün mimari unsurlarının gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla kapsamlı bir restorasyon sürecine ihtiyaç duymaktadır. Katedralin, özgün malzemeler ve geleneksel yapım teknikleri kullanılarak restore edilmesi, mimari bütünlüğünün korunması açısından kritik önemdedir. Restorasyon sırasında, mevcut plan izlerinin titizlikle belgelenmesi ve bu izlere uygun koruma yöntemlerinin uygulanması, yapının hem yapısal bütünlüğünün hem de oransal dengesinin korunmasında belirleyici olacaktır.

Katedral kilisesinin kuzey ve güney narteksleri, yapının tarihsel süreçteki dönüşümlerini yansıtan önemli mimari verilere sahiptir. Bu nartekslerin aslına uygun şekilde restore edilmesi, yapının tarihsel kimliğinin korunması ve sürdürülebilirliğine katkı sağlayacaktır.

Yapı, resmi koruma altında olmadığı için doğanın yıpratıcı etkilerine karşı tamamen savunmasız durumdadır. Yerleşim alanı içinde yer alması nedeniyle vandalizme karşı kısmen korunmuş olsa da, yoğun turistik ziyaretler, yapının zarar görme riskini artırmaktadır. Beden duvarlarında oluşan çatlaklar ve taşıyıcı sistemdeki malzeme kayıpları, özellikle deprem yüklerine karşı yapının direncini ciddi şekilde zayıflatmaktadır (Altan, 2022, s. 32; Dinç, 2023, s. 28).

Bu doğrultuda, yapının düzenli olarak belgelenmesi, yıkılma riski taşıyan yapı elemanlarının güçlendirilmesi, bitki örtüsünün temizlenmesi ve duvarların sağlamlaştırılması gibi koruma önlemleri, yapının uzun vadeli korunmasını ve mevcut durumunun sürdürülebilirliğini sağlamak için hayati öneme sahiptir.

MERYEM ANA MANASTIRI

Manastır, Anıtlı (Hah) Köyü yerleşim alanının güneybatısında konumlanmıştır (Şek. 23). Manastırın konumlandığı yer aynı zamanda köyün ana girişidir.

Yapı, Deyrul Zafaran Manastırındaki Mor Hananyo Kilisesi planına benzer plan özellikleri sergiler. Meryem Ana Manastırı kendine özgü tasarım unsurlarına ve süslemelere sahip sofistike mimarisıyla Tur Abdin bölgesinin simgesi olmuştur. Batılı sanat tarihçileri tarafından, manastır "*Süryani Mimarisi Mücevheri*" olarak adlandırılır.

Şekil 23

Meryem Ana Manastırın Kuzeybatıdan Görünümü (URL-2) / View of the Monastery from the North-West (URL-2)

Manastır, yüzyıllarca önemli bir piskoposluk ve bölgenin Metropolit merkezi olarak hizmet etmiştir. Yapının mimari öğelerinde görülen kenger yaprakları, korent tarzı sütun başları, kubbeler arasındaki motifler, grek haçları, deniz kabukları manastırın estetik ve kültürel açıdan önemini göstermektedir (Courtois, 2014, s. 123).

Gertrude Bell tarafından 700'lü yıllara tarihlenmiştir. Yapının mimari tarzı, süslemeleri ve tuğla dizilimindeki özgün örgü teknikleri, yapının Arap fetihlerinden sonraki bir döneme ait olduğuna işaret eder. Ayrıca, temel seviyesinde kullanılan blok taşlar, manastırın sekizinci yüzyıla tarihlenen bir kilise ya da başka bir yapının kalıntıları üzerine inşa edildiğini göstermektedir (Keser, 2021, s. 219).

Marlia Mundell Mango, kilisenin ilk hangi aziz veya azizeye adandığını ya da nasıl anıldığının bilinmediğini söylemektedir. Süryani söylentilerine göre bu kilise (manastır kilisesi) Hz. İsa'nın doğduğu dönemden kalan bir yapıdır. "Yoldath Aloho" adının nereden geldiğini anlatan bir efsaneye göre; Yahudiye ülkesinde, bir kralın doğumunu muştuladığına inandıkları parlak yıldızın izini süren on iki kral, doğudan yönelen Hah kralı Hanna'ya vardıklarında, içlerinden üçünü Kudüs'e yollarlar. Bu üç kral, yeni doğan çocuğu bularak ona hediyeler ikram ettiler. Kendilerine anı olarak verilen çocuğun bezini Hah'a getirdiklerinde küllerini bölüşmek üzere bezi ateşe verdiler. Alevlenen bez, on iki madalyona dönüşür. Bu mucizeye tanık olduklarında, Meryem Ana adına sonsuza kadar ayakta kalacak bir anıt kurmaya karar verirler. Hah göletinin yanında uzanan tarla, bugün bile "Parpuso" (paramparça) olarak anılır. (Keser, 2002, s. 61)

Mekânsal ve Yapısal Özellikleri

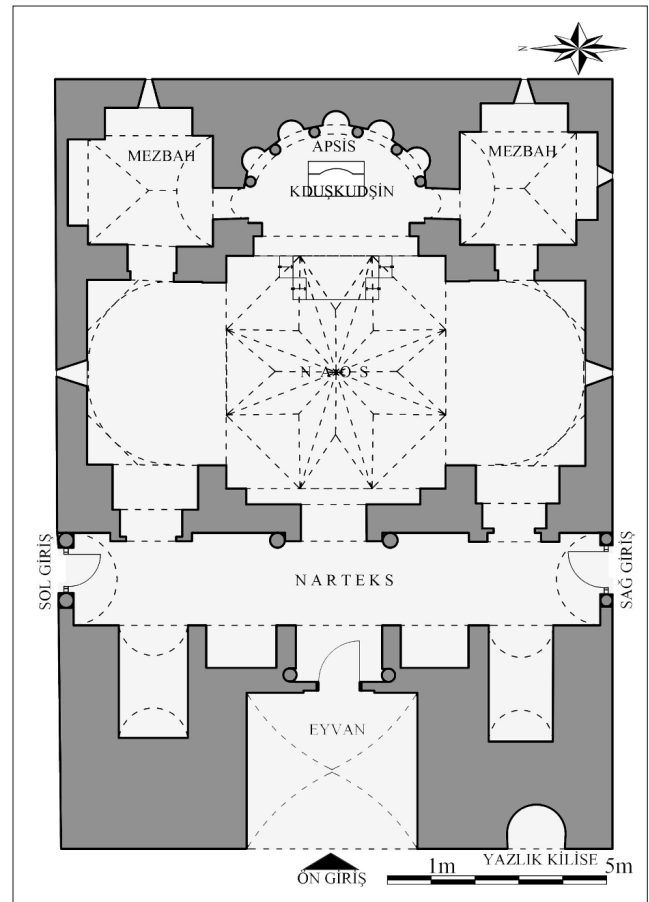
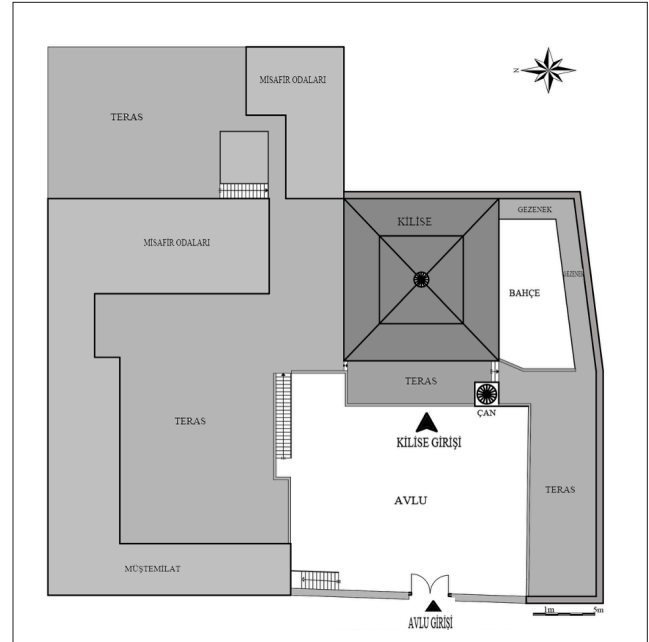
Manastır kilisesi, kuzey-güney doğrultusunda uzanan, doğusunda üç mezbahı ve batısında narteksi bulunan bir plana sahiptir ve bu özellikleriyle tipik bir manastır kilisesi örneği sunmaktadır (Şek. 24). Dış ölçüleri 12.70 x 17.56 metre olan kilisenin, çevresindeki avlu ve kapalı alanlarla birlikte toplamda yaklaşık 17.543 m²'lik bir alanı kapladığı tespit edilmiştir.

Manastıra, avlunun batı duvarına yerleştirilmiş, genişliği 3.43 metre olan üçgen alınlıklı taş bir portaldan (kapı) giriş sağlanmaktadır. Portalın kemeri, alınlığı ve kenarları dikkatle işlenmiş silmelerle çevrelenmiş olup, yapıya hem anıtsal hem de estetik bir nitelik kazandırmaktadır (Şek. 25). Kapı sonradan eklenmiştir.

Meryem Ana Manastırı kilise, dersane, rahip, rahibe ve misafir odaları ile müstemilat gibi birimlerden oluşmaktadır. Manastırda, dersane yapının güney tarafını, diğer birimler ise kuzey tarafını teşkil etmektedir (Şek. 24).

Şekil 24

Meryem Ana Manastırı – Vaziyet ve Kat Planları / Monastery of Virgin Mary - Layout and Floor Plans

Şekil 25Manastır Portalı - Giriş Kapısı / *Monastery Portal - Entrance Gate*

Kilise, narteks, naos ve apsis olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Kiliseye narteks bölümünde açılmış üç kapı ile girilmektedir. Narteks bölümünün güney ve kuzey duvarlarında birer kapı, batı duvarının orta kısmında ise ana giriş kapısı vardır. Kilisenin ana girişine sivri tonozlu bir eyvandan geçilerek girilir (Şek. 23). Kiliseye bu üç kapının korint başlıklı sütunlarına taşıtılan at nalı biçimli kemerlerinden geçilmektedir. Narteks bölümü güney ve kuzey duvarlarında açılan kapıların at nalı kemerlerinde bulunan pencerelerden aydınlanmaktadır.

Narteksin örtü sistemi, manastır ve yarım tekne tonozlar ile aralarına beşik kemerlerle örülmüş olup, taş ve tuğla malzemenin birlikte kullanıldığı bir almaşık yapı tekniği sergilemektedir. Kemerler ve tekne tonozlar taştan, manastır tonozları da tuğladan yapılmıştır (Şek. 26a-b).

Narteksin, batı duvarında altı duvar payesi/ayak vardır. Bu payeler at nalı biçimli kemerlerle tek sıra halinde birbirine bağlanmışlardır (Şek. 27a). Doğu duvarında ise naosa geçişi sağlayan üç kapı açıklığı vardır. Kapı açıklıklarının kenarları taş işlemeli

sövelerle çevrilidir. Bu kapılardan ortadaki kapının her iki tarafında duvara kısmen gömülmüş korint başlıklı sütunlar vardır (Şek. 27b).

Narteks bölümünden geçiş yapılan naos bölümü kuzey-güney aksında uzayan dikdörtgen bir forma sahiptir. Naosun doğu tarafında yarım daire şeklinde apsis/orta mezbah/sunak odası vardır. Naostan beşik kemerle sınırlanan apsise naosun orta kısmından iki basamakla çıkılır. Apsisin kuzey ve güney duvarlarında düz atkılı 70 santimetre eninde birer kapı açıklığı vardır. Bu kapı açıklıkları yanlardaki pastoforion odalarına / yan mezbahlara açılmaktadır. Pastoforion odalarına naostan da girişler vardır.

Apsisin yarım daireden oluşan yayını, korint başlıklı altı tane 23 santimetre çapında sütun ve iki tane duvar payesi kuşatır. Bu sütun ve payeler apsis yayı boyunca at nalı biçimli yedi tane bezemeli kemerle birbirine bağlanır. Apsisin içindeki bezemeli taş kduşkudşin/sunak/altar, 2009 yılında yapılan onarımda eklenmiştir (Şek. 28a).

Şekil 26Narteksin Tonozu (a-b) / *Narthex Vault (a-b)***Şekil 27**Batı Duvarındaki Duvar Payeleri (a), Korint Başlıklı Sütunlu Giriş (b) / *Wall Piers on the West Wall (a), Entrance with Corinthian Colonnade (b)*

Apsis yarım kubbesinin iç kısmına büyük bir haç ve onun üstünde de bir güvercin kabartması işlenmiştir (Şek. 28a). “*Haç; İsa Mesih’in çarmıha gerilmesi olayı ile Hristiyanlığın simgesi, güvercin ise; İsa Mesih’in otuz yaşında Ürdün’de vaftiz yapıldıktan sonra kutsal ruhun gökyüzünden yeryüzüne bir güvercin şeklinde İsa Mesih’in üzerine inmesi olayı ile kutsal ruhu temsil etmektedir*” (Bünyamin Aydın-Melfono, 2019). Apsisin yarım kubbesini taşıyan bezemeli kasnağı, at nalı kemerlerle birbirine bağlanan sütunlar desteklemektedir (Şek. 28a-b).

Şekil 28

Apsisten Görünüm; Kduşkudşin (a), Korint Başlıklı Sütunceler Ve Atnalı Kemerler (b) / View from the Apse; Kudşkudşudşin (a), Corinthian Capitals and Horseshoe Arches (b)

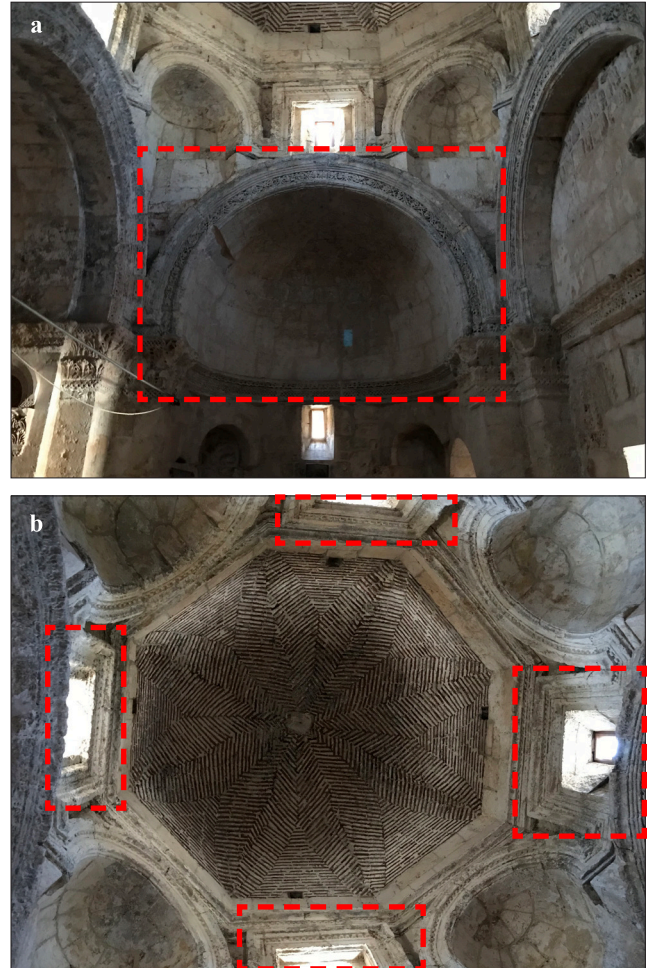

Apsis ve naostan girişleri olan pastoforion odaları yarım tekne tonozla örtülüdür. Güneydeki pastoforion odasının (diyakonikon) güney ve doğu duvarlarında, kuzeydeki pastoforion odasının (prothesis) ise sadece doğu duvarında birer mazgal pencere vardır.

Kuzey-güney aksında uzayan dikdörtgen formlu naosun kare formundaki merkezi alanının üzeri dört taraftan beşik kemerlerle kuşatılmıştır. Merkezi alanın güney ve kuzey tarafındaki alanların üst kısmı yarım kubbeyle geçilmiştir (Şek. 29a). Kare formundaki merkezi alanın üst kısmı tromplarla (tonoz-bingi) sekizgene dönüşen bir kasnak vardır. Sekizgen kasnağın her bir kenarından tuğla ile örülen eğrisel üçgen piramitlerle bir kubbe oluşturulmuştur. Kubbe kasnağını taşıyan tromplar arasındaki mazgal pencereler naosun merkezi alanını aydınlatır (Şek. 29b). Naosun güney ve kuzey duvarlarında açılan mazgal pencereler de merkezi alan dışındaki yan bölümleri aydınlatmaktadır (Şek. 29a).

Şekil 29

Merkezi Alan ve Yan Bölümün Üst Örtüsü (a), Sekizgen Kubbe ve Mazgal Pencereler (b) / Upper Cover of the Central Area and Side Section (a), Octagonal Dome and Crenellated Windows (b)

Şekil 30Naos Merkezi Alanının Kare Formlu Üst Örtüsü / *Square Top Cover of the Central Area of the Naos*

Naosun merkezi alanının üzerindeki kubbe formu dışta kare bir formla sonlandırılmıştır. Kare formulu örtü, bir sıra kornişle sınırlanmış iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısmın her bir dış duvarı 7 at nalı kemerin oturduğu, korint başlıklı ikişerli olarak dizilmiş 16 sütunla hareketlendirilmiştir. İkinci kısmın her bir dış duvarı da dor başlıklı, ikişerli dizilmiş 12 pilastr ve bunların arasına üzeri yarım kubbeyle örtülü 5 niş ile tamamlanmıştır (Şek. 30a).

Koruma Durumu

Mardin ili, Midyat ilçesi, Anıtlı (Hah) Köyü'nde bulunan Meryem Ana Kilisesi, 2863 sayılı kültür ve tabiat varlıklarını koruma kanunu gereğince Diyarbakır KTKK tarafından 19.10.2001 tarihinde tesciline karar verilmiştir. Yapının tescil fişindeki bilgiler yüzeysel ve müdahaleler hakkında fazla bilgi verilmemektedir.

Manastırın mimari detayları, onun sadece bir ibadet yeri olarak değil, bir sanat eseri olarak da değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, Meryem Ana Manastırı'nın restorasyonunda, yapının

estetik ve sanatsal değerlerinin korunmasına büyük önem verilmelidir. Restorasyon süreçlerinde, yapının özgün detayları titizlikle korunmalı ve yapılacak müdahaleler, bu detayları tamamlayıcı nitelikte olmalıdır. Özellikle, manastırın apsisi, kubbesi ve narteksi gibi önemli bölümlerinde yapılan restorasyonlar, yapıların özgün malzeme ve yapım teknikleri ile uyumlu olmalıdır.

Koruma çalışmaları kapsamında, manastır kilisesinin mevcut durumu titizlikle belgelenmeli ve yapı üzerinde gerçekleştirilecek tüm müdahaleler uluslararası koruma standartlarına (ilke ve teknikler) uygun olarak planlanmalıdır. Yapıda strüktürel güçlendirme, mevcut çatlakların onarılması ve taş yüzeylerde meydana gelen bozulmaların (aşınma, kopma vb.) giderilmesi gibi teknikler, manastırın uzun ömürlülüğünü sağlamak için büyük öneme sahiptir. Ayrıca, manastırın çevresel koşullardan ve insan (ziyaretçi) etkilerinden kaynaklanan zararları minimize etmek için düzenli bakım programları oluşturulup periyodik olarak uygulamaları yapılmalıdır.

MİMARİ MİRASIN KORUNMASINA YÖNELİK ULUSLARARASI İLKE VE TÜZÜKLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

6. ve 8. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan Hah köyü kiliseleri, arkeolojik eser niteliği taşıdıkları için korunmaları ve restorasyonları uluslararası ölçekte kabul görmüş koruma yasa, tüzük ve ilkelere uygun şekilde gerçekleştirilmelidir. Bu yapılara yönelik müdahalelerde özgün mimari özelliklerin ve tarihsel kimliğin azami düzeyde korunması esastır. Uygulanacak restorasyon teknikleri bilimsel yöntemlere dayandırılmalı ve modern koruma teknolojileri aslına saygı ilkesine uygun biçimde kullanılmalıdır. Böylelikle hem yapıların fiziksel sürekliliği sağlanacak hem de barındırdıkları kültürel miras değerlerinin gelecek kuşaklara doğru biçimde aktarılması mümkün olacaktır (Feilden, 2003; Jokilehto, 2007).

Hah köyündeki restorasyon uygulamaları sırasında, uluslararası restorasyon tüzüklerinin temel ilkeleri rehber alınmalıdır. Örneğin Venedik Tüzüğü (1964) restorasyonun amacını, “anıtın estetik ve tarihî değerini korumak ve ortaya çıkarmak” olarak tanımlamakta; uygulamanın özgün malzemeye ve güvenilir belgelere sadakatle yapılmasını şart koşmaktadır (ICOMOS, 1964, Madde 9). Aynı tüzük, geleneksel tekniklerin yetersiz kaldığı durumlarda bilimsel olarak geçerliliği kanıtlanmış çağdaş tekniklerin yapı sağlamlaştırmasında kullanılabileceğini belirtir (ICOMOS, 1964, Madde 10). Venedik Tüzüğü’nde ayrıca kayıp mimari öğelerin tamamlanmasında estetik bütünlük kadar tarihsel doğruluğun da gözetilmesi gerektiği vurgulanır. Eklenen kısımların mevcut doku ile uyumlu fakat orijinalden ayırt edilebilir olması, böylece restorasyonun tarihî belge değerini yanıltmaması esastır (ICOMOS, 1964, Madde 12).

ICOMOS 2003 tarihli ‘Mimari Mirasın Analizi, Korunması ve Yapısal Onarımına İlişkin İlkeler’ belgesi, yapılara müdahalenin sınırlarını net biçimde çizer. Bu ilkelere göre her müdahale, yapının özgün veya daha önceki durumunun kavramına, tekniğine ve tarihî değerine olabildiğince saygı göstermeli ve gelecekte tanınabilecek izler bırakmalıdır (ICOMOS, 2003, Madde 3.12). Hah köyündeki kiliselerin restorasyonu uygulamaları da mevcut yapıya uyum sağlarken, gerektiğinde geri dönüştürülebilir ve gerektiğinde çözümlenebilir nitelikte olmalıdır.

Koruma müdahalelerinde özgünlük (authenticity) değerinin korunması uluslararası düzeyde özel bir önem taşımaktadır. ICOMOS Türkiye Mimari Mirası Koruma Bildirgesi (2013) bu bağlamda, kültür varlıklarının konum, tasarım, malzeme ve işçilik gibi özgünlüğü tanımlayan tüm boyutlarının muhafaza edilmesi gerektiğini

belirtmektedir (ICOMOS, 2013). Bu bağlamda, Hah Köyü’nde yer alan mimari mirasın korunması sürecinde, yapıların özgünlük (authenticity) değerlerinin bütüncül bir yaklaşımla muhafaza edilmesine dikkat edilmelidir.

Kısmen yıkılmış veya harap durumda olan Hah köyü kiliselerinde, özellikle gömülü kalmış mimari öğelerin ortaya çıkarılmasına yönelik arkeolojik kazı çalışmalarında da uluslararası standartlara uyulmalıdır. Venedik Tüzüğü’nün 15. maddesi, arkeolojik kazıların 1956’da UNESCO tarafından kabul edilen uluslararası ilkelere ve bilimsel standartlara uygun şekilde yürütülmesini şart koşmaktadır (ICOMOS, 1964, Madde 15). Kazılarda ortaya çıkan kalıntı ve buluntular titizlikle belgelenip korunmalı, eserin anlaşılmasını kolaylaştıracak her türlü yöntem uygulanırken yapının anlam bütünlüğü asla bozulmamalıdır.

Hah Köyü’ndeki mimari mirasın korunmasına yönelik yürütülecek her türlü müdahale süreci, yalnızca fiziksel uygulamalarla sınırlı kalmamalı, aynı zamanda ayrıntılı bir belgeleme disiplini ile desteklenmelidir. Venedik Tüzüğü’nün 16. maddesi doğrultusunda, restorasyon ve konservasyon uygulamalarının her aşaması —temizlik, sağlamlaştırma, yeniden düzenleme ve bütünlüme işlemleri de dâhil olmak üzere— fotoğraflar, çizimler ve teknik raporlarla detaylı biçimde belgelenmeli ve bu kayıtlar kamusal bir arşivde saklanarak araştırmacıların erişimine açık hâle getirilmelidir (ICOMOS, 1964). Hah Köyü gibi tarihî katmanlara sahip yerleşimlerde, bu belgeler yalnızca yapılan müdahalelerin izlenebilirliğini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bölgenin kültürel hafızasını güçlendiren bilimsel referanslar olarak da işlev görür. Bu yaklaşım, koruma eyleminin geçici değil, sürdürülebilir ve izlenebilir bir yöntemle yürütülmesini mümkün kılarak, Hah Köyü’nün mimari mirasının gelecek kuşaklara doğru, şeffaf ve bilimsel biçimde aktarılmasına katkı sağlar.

Yukarıda sıralanan uluslararası ilke ve standartlara riayet etmek, Hah (Anıtlı) Köyü’ndeki kiliselerin mimari ve tarihî bütünlüğünün korunması için hayati önemdedir. Müdahalelerin uluslararası koruma etiği çerçevesinde, en az müdahale ve en yüksek özgünlük duyarlılığıyla planlanması, bu kıymetli yapıların uzun vadede sürdürülebilir bir biçimde yaşatılmasını güvence altına alacaktır. Belirtilen tüzük ve bildirgelerde ortaya konan prensipler, güncel koruma yaklaşımının omurgasını oluşturmakta olup uygulamada bu ilkelere bağlı kalınması, kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılması sürecinde bilimsel ve etik bir zorunluluktur.

SONUÇ

Bu çalışma kapsamında ele alınan Hah (Anıtlı) Köyü'ndeki Süryani Ortodoks dini yapıları, Geç Antik dönemden günümüze kadar süregelen kültürel, tarihî ve mimari mirasın nitelikli örneklerini oluşturmakta ve bölgenin tarihsel gelişim süreci içerisinde özgün mimari kimliklerini büyük ölçüde korumaktadır. Ancak söz konusu yapıların mevcut koruma durumlarının incelenmesi sonucunda doğa şartları, insan kaynaklı tahribat ve hatalı restorasyon uygulamaları gibi çeşitli faktörler nedeniyle özgün mimari karakterlerinin ciddi ölçüde zarar gördüğü tespit edilmiştir. Yapıların cephe, mekânsal organizasyon ve mimari detayları üzerinde oluşan bu tahribat, yapıların tarihî ve mimari bütünlüğünü olumsuz yönde etkilemektedir.

Araştırma kapsamında yapılan değerlendirmeler, restorasyon ve koruma uygulamalarının, uluslararası kabul görmüş koruma ilke ve standartlarına uygun olarak gerçekleştirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, yapıların restorasyon sürecinde uygulanacak müdahalelerin, özgün malzeme ve yapım tekniklerine ile tarihî belgelere sadık kalınarak, yapıların karakteristik özelliklerini ön plana çıkaracak ve gerektiğinde geri alınabilir nitelikte olacak şekilde tasarlanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Hah Köyü'ndeki dini yapıların gelecekteki sürdürülebilirliği için düzenli ve sistematik bir koruma yönetim planının bir an önce hazırlanması büyük önem taşımaktadır. Bu yönetim planında, restorasyon öncesi ve sonrasında gerçekleştirilecek belgeleme çalışmaları titizlikle yapılmalı, müdahale yöntemleri bilimsel temellere dayandırılarak uluslararası standartlara uygun biçimde belirlenmelidir. Yapıların özgünlüğünün ve bütünlüğünün korunmasının yanı sıra, restorasyon uygulamalarının yapısal sağlamlaştırma ve koruyucu bakım çalışmaları ile desteklenmesi önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma Hah Köyü'nde bulunan Süryani Ortodoks dini yapılarının mevcut durumlarının iyileştirilmesi için, uluslararası koruma prensiplerine bağlı, bilimsel, sürdürülebilir ve bütüncül bir koruma stratejisinin acil olarak uygulanması gerektiğini göstermektedir. Bu strateji kapsamında gerçekleştirilecek nitelikli restorasyon uygulamaları, sadece bölgenin kültürel mirasının korunmasını sağlamayacak, aynı zamanda gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarılmasını da garanti altına alacaktır. Bu doğrultuda atılacak adımlar, bölgenin tarihî ve kültürel değerlerinin sürdürülebilirliğine önemli katkılar sunacaktır.

[Mor Sobo Katedrali ile ilgi daha geniş bilgi, ilk yazar Erdal Dinç'in 2023 tarihli "*Mor Sobo (Saba) Katedral Kilisesi'nin Mimari Açısından Değerlendirilmesi*" adlı çalışmasında verilmiştir.]

KAYNAKÇA

- Akyüz, G. (2010). *Aziz Mor Malke'nin Yaşamı ve manastırın tarihçesi*. Anadolu Ofset.
- Altan, B. (2022). Mor Sobo Kilisesi. E. Keser (Ed.), *Tur Abdin'in risk altındaki süryani mimari mirası* (s. 30-32/225). KMKD Fotokitap.
- Aydın, B. (2019). Midyat ilçesine bağlı Anıtlı (Hah) Süryani köyünde Melfono (eğitmen) ve kilise sorumlusu, Sözlü Görüşme.
- Bell, G. & Mango, M. M. (1911/1982). *The Chuches and Monasteries of Tur Abdin. With an introduction and Marlia Mundell Mango*. Pindar Press.
- Courtois, S. D. (2014). *Süryaniler*. (E. Topraktepe Çev). Ertem Basım Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Demir, Z. (2015). *Süryani Ortodoks Kilisesi gelenekleri ve yedi gizi*. Anadolu Ofset.
- Dinç, E. (2023). *Mor Sobo (Saba) Katedral Kilisesi'nin mimari açıdan değerlendirilmesi*. Mimarlık planlama ve tasarım alanında uluslararası çalışmalar-II, Bölüm: 2, Sayfa: 19-31, Haziran 2023. Serüven Yayınevi.
- Durak, N. (2011). *Süryani Kilisesi'nde ibadet*. Rağbet Yayınları.
- Feilden, B. M. (2003). *Conservation of historic buildings (3. baskı.)*. Architectural Press.
- Hasol, D. (2012). *Mimarlık cep sözlüğü*. Yem Yayın.
- Hollerweger, H. (1999). *Living cultural heritage Turabdin*. (S. Gülçur, Çev.). Herstellung Production.
- ICOMOS. (1964). *International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (The Venice Charter)*. ICOMOS.
- ICOMOS. (2003). *Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage*. Victoria Falls: ICOMOS 14th General Assembly.
- ICOMOS. (2013). *ICOMOS Türkiye mimari mirası koruma bildirgesi*. ICOMOS Türkiye Milli Komitesi.
- Jokilehto, J. (2007). International charters on urban conservation: Some thoughts on the principles expressed in current international doctrine. *City & Time*, 3(2), 23–42.
- Keser, E. (2002). *Tur Abdin Süryani Ortodoks dini mimarisi*. Tarih Vakfı.
- Keser, K. E. (2012). Geç antik dönem'de kırsalda değişim: Tur'Abdin bölgesinde Hah Köyü. *Toplumsal Tarih*, 221, 74-78.
- Keser, K. E. (2021). *Church architecture of late antique Northern Mesopotamia*. Oxford University Press.
- Keser K, E. (Ed.). (2022). *Tur Abdin'in risk altındaki Süryani mimari mirası*. KMKD Fotokitap.
- Keser K. E., Çağlayan, M., Uncu, M. (2022). Tur 'Abdin Kiliseleri ve Manastırları - İstisnai Tanıklık. *Magma Dergisi*, 59, 48-51.
- Sinclair, T. A. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*. Vol. 3. The Pindar Press.
- Wiessner, G. (1981). *Christliche kultbauten im Tur Abdin*. Bölüm: 1, cilt: 4, seri: 2. Wiesbaden. Otto Harrassowitz.
- Wiessner, G. (1983). *Christliche kultbauten im Tur Abdin*. Bölüm: 3-4, cilt: 4, seri: 2. Wiesbaden. Otto Harrassowitz.

URL Kaynaklar

- URL-1. UNESCO. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6534/> (15.09.2025)
- URL-2. Kültür Envanteri. <https://kulturenvanteri.com/yer/anitli-meryem-ana-manastiri-midyat/anitli-hah-meryem-ana-manastiri-2/> (15.09.2025)

REMAINS OF A CARAVANSERAI FROM THE SELJUK PERIOD: ADIYAMAN DAMLACIK CARAVANSERAI

SELÇUKLU DÖNEMİ KERVANSARAY KALINTISI: ADIYAMAN DAMLACIK KERVANSARAYI

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 2 Temmuz 2024	Received: July 2, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 24 Temmuz 2024	Peer Review: July 24, 2024
Kabul: 14 Mart 2025	Accepted: March 14, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1509026

Gülin PAYASLI OĞUZ* - Dilan KAKDAŞ ATEŞ**

ABSTRACT

This study examines the Damlacık Caravanserai's architectural features, located near the Kâhta district of Adıyaman province. The primary objective of the research is to reveal the historical and architectural characteristics of the structure by examining the existing remains of the Damlacık Caravanserai and to contribute to this historical monument to the literature. Additionally, the study emphasizes the historical and cultural significance of the caravanserai, highlighting its importance. Field studies were conducted as part of the research with meticulous attention to detail; the existing caravanserai remains were examined on-site, and measured drawings were prepared. A literature review was also carried out to gather information about the general architectural features and historical context of Seljuk caravanserais. Based on these findings, an architectural analysis of the Damlacık Caravanserai was conducted, along with a comparative evaluation with other Seljuk caravanserais. This study documents a cultural heritage structure of significant historical importance in its region.

Keywords: Adıyaman, Damlacık, Caravanserai Structures, Seljuk Period, Monumental Structure

* Assoc. Prof., Department of Architecture, Dicle University, Diyarbakır / Türkiye
e-mail: gulinpayasli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6339-2289

** Dr. Res. Asst., Department of Architecture, Dicle University, Diyarbakır / Türkiye
e-mail: dilankakdas91@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5984-3462

The article is derived from the Doctoral dissertation conducted by Dr. Dilan KAKDAŞ ATEŞ under the supervision of Assoc. Prof. Gülin PAYASLI OGUZ at Dicle University, Graduate School of Natural and Applied Sciences, Department of Architecture.

ÖZET

Bu çalışma, Adıyaman ilinin Kâhta ilçesi yakınlarındaki Damlacık Kervansarayı'nın mimari özelliklerini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın amacı ve kapsamı, Damlacık Kervansarayı'nın mevcut kalıntılarını inceleyerek yapının tarihsel ve mimari özelliklerini ortaya koymak ve tarihi değer taşıyan bu yapının literatüre kazandırılmasını sağlamaktır. Ayrıca, kervansarayın tarihi ve kültürel değerini vurgulayarak önemini ortaya koymak hedeflenmektedir. Yöntem olarak, alan çalışmaları gerçekleştirilmiş, kervansarayın mevcut kalıntıları yerinde incelenmiş ve rölöve çizimleri yapılmıştır. Literatür taraması yapılarak Selçuklu dönemi kervansaraylarının genel mimari özellikleri ve tarihsel bağlamı hakkında bilgi toplanmıştır. Bu veriler ışığında, Damlacık Kervansarayı'nın mimari analizi ve diğer Selçuklu kervansaraylarıyla karşılaştırmalı değerlendirmesi yapılmıştır. Bu çalışma, bulunduğu bölgede tarihi dönemi ile önem arz eden bir kültürel miras yapısının belgelenmesi niteliğindedir.

Anahtar kelimeler: Adıyaman, Damlacık, Kervansaray Yapıları, Selçuklu Dönemi, Tarihi Yapı

INTRODUCTION

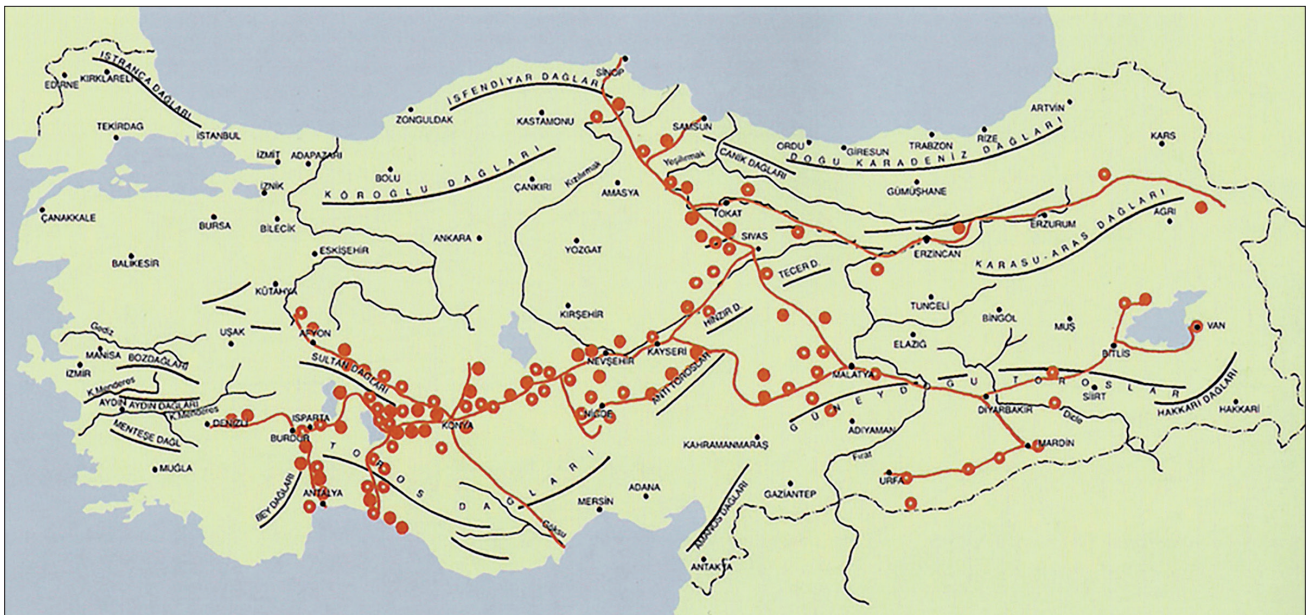
Throughout history, during periods of exchange and the widespread adoption of monetary trade, it is known that people used animal power to transport their goods. Initially, there were no established roads between settlements, so natural passages such as rugged mountain passes, plains, and sandy areas were used. Although small amounts of goods could be transported this way, proper roads became necessary for larger quantities. These roads were typically constructed by significant figures such as kings and national leaders (Yükçü & Atagan, 2011). Important trade routes built in ancient times include the Hittite-Roman roads, the Royal Road, the Persian Road, the Pilgrim Road, and the Silk Road. Among these, the most frequently used route in Anatolia was the Silk Road, which formed the central axis of trade in the region. The trade in Anatolia, which began to develop during the Roman and Byzantine Empires, continued until the Seljuk period. With the relocation of the capital to Konya during the Seljuk period, the Konya-Antalya and Nevşehir-Kayseri routes maintained their importance as trade axes. As trade developed along these routes, inns and caravanserais, which were the accommodation structures of the period, became concentrated along the same axis. The Seljuks marked a turning point for trade in Anatolia. During this period, construction activities accelerated, and ribats and caravanserais were built for accommodation and defense purposes. Among the east-west oriented routes were the Tabriz-Ayas and Tabriz-Black Sea-İstanbul routes. In contrast, the north-south oriented routes included the Sinop-Antalya-Alaiye and Samsun-Aksaray-Ayas routes. The roads from the Black Sea to the Aegean passed through Trabzon-Sivas-Konya, Samsun-Sivas-Konya, Sinop-Konya, and Konya-Burdur.

The construction and use of these roads ensured that trade could be conducted safely and efficiently. Additionally, the caravanserais and inns located along these trade routes provided accommodation for merchants and travelers, enhancing the continuity and security of trade. These structures also became centers of cultural and economic interactions. The roads and structures built during the Seljuk period significantly contributed to the commercial and cultural development of Anatolia (Fig. 1).

The Silk Road starts in the east from China and extends to the Caspian Sea, where it splits into two main branches. One branch passes south of the Caspian Sea, reaching the Middle East, the Arabian Peninsula, Egypt, and other African countries. The other branch extends north of the Caspian Sea to the Black Sea, Anatolian cities, Central Europe via the Danube River, and ultimately to England (Bulut et al., 2014). Over time, the northern trade route changed direction due to disputes between states and began to be used as the Caucasus-Baghdad or Tabaristan-Rey (Iran) route. The southern trade route followed the Iran-Baghdad-Anatolian Peninsula route. This route extended from Thrace into the interior of Europe. The trade routes in Anatolia are divided into two main branches: the northern branch follows the Erzurum-Trabzon-Gümüşhane-Sivas-Tokat-Amasya-Kastamonu-Sakarya-İzmit line, and the southern branch follows the Mardin-Diyarbakır-Adıyaman-Malatya-Kahramanmaraş-Kayseri-Nevşehir-Konya-Isparta-Antalya-Denizli line (Eskikurt, 2014). Although the Seljuk State developed trade along the southeastern Anatolian axis, the number of Seljuk-era inns and caravanserais that survived in this region is limited.

Figure 1

Trade Routes and Accommodation Structures During the Seljuk Period / *Selçuklu Dönemi Ticaret Yolları ve Konaklama Yapıları Rotaları Haritası* (Bektas, 1999)

This study examines the architectural features of the Damlacık Caravanserai, which belongs to the Seljuk period and is in the village of Damlacık in Adıyaman. The structure is largely ruined. Therefore, considering the general characteristics of other Seljuk caravanserais from the same period, this study aims to examine the Damlacık Caravanserai from an architectural perspective. This examination will help us better understand the architectural heritage of the Seljuk period on trade routes and the role of these structures in trade development.

Literature Review

The literature review on the Damlacık Caravanserai reveals insufficient information directly addressing the caravanserai. The reviewed written sources include scientific research, thesis studies, scholarly articles, and books. In this context, it is noted that Kurt Erdmann, who conducted one of the earliest studies on caravanserais in Anatolia, examines around 170 structures in his book *“Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts”*, focusing on their architectural aspects. However, Erdmann does not mention the Damlacık Caravanserai in his research (Erdmann, 1961). Similarly, when examining *“Anadolu’da Selçuklu Kervansarayları”* by Kemal Özergin, who conducted one of the most significant studies on caravanserais and inns in Anatolia, it is found that while he studied many caravanserais and inns in the region, the Damlacık Caravanserai is not included in his work (Özergin, 1965).

In her 1991 study titled *“Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eş Odaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri”*, Ayşıl Tükel Yavuz (1991), who has published multiple works on Anatolian caravanserais, classifies various inns in Anatolia. However, the Damlacık Caravanserai is not mentioned in her study. Nonetheless, the route shown in the map in her research passes through the same road as the Damlacık Caravanserai, confirming the caravanserai’s location and situation. In his publications, Osman Turan, who has studied caravanserais and inns, focuses on structures from a particular period. In his work *Selçuklu Kervansarayları*, Turan discusses caravanserais from the 13th century onward, their relationship with trade routes, and their impact on Anatolia. However, upon reviewing Turan’s work, it is evident that the Damlacık Caravanserai is omitted (Turan, 1946a). Rahmi Hüseyin Ünal’s 1979 study, *“Notes Sur L’Ancien Réseau Routier Entre Malatya Et Diyarbakır”*, examines the inns and caravanserais along the route between Malatya and Diyarbakır. Although the Damlacık Caravanserai is not included in this study, it provides information about the same route (Ünal, 1979). Another source addressing structures from a specific period is Dr. Can Binan’s 1990 doctoral thesis, *“13. Yüzyıl Anadolu Kervansarayları Koruma Ölçütleri Üzerine Bir Araştırma”*. In his study, Binan attempts to establish criteria for restoration interventions of 13th-century Anatolian

caravanserais, emphasizing the importance of considering their documentary value and the specific problems observed during restoration processes. However, the Damlacık Caravanserai is not found in Binan’s thesis (Binan, 1990). In İsmail Aytaç’s study titled *Selçuklu Döneminde Malatya-Kâhta Kervan Yolu ve Kervansarayları*, he mentions that “there are two caravanserais located between the villages of Taşkale and Hacıyan in the Adıyaman province and the structures along this route exhibit Seljuk Period characteristics.” This provides historical information about structures that share the same route as the Damlacık Caravanserai, supporting the possibility that it dates to the Seljuk period (Aytaç, 2001).

GENERAL CHARACTERISTICS OF SELJUK PERIOD CARAVANSERAI

With the growing importance of trade routes, the construction of accommodation structures along these routes also accelerated. Large, high-capacity structures outside the city that provided free accommodation were called “caravanserais” (Turan, 1946a, p. 37). In these caravanserais, travelers’ basic needs were met free of charge. It is certain that Kilic Arslan first initiated the construction of caravanserais and later continued by subsequent sultans as a priority (Ogel, 2008, p. 3). From the Seljuk period onwards, these services were systematized to include lodging, food, treatment, and clothing for people experiencing poverty (Akalin Eryavuz, 2002, p. 300). Tavernier clearly explains this by stating, “Appropriate meals are provided in caravanserais, and when travelers leave the caravanserai, they thank the gatekeeper without taking anything out of their pockets” (Tavernier, 2015). Caravanserai is of Persian origin and means “building for caravans” (Mandel, 1988, pp. 8–9). The word caravan also comes from the term “karban,” meaning “those who protect trade” (Hillenbrand, 1994, p. 331). Caravanserais are typical institutions of pre-industrial cultures that developed trade systems, providing accommodation for travelers, especially caravans, religious figures, and travelers during their journeys (Dorsey, 1991, pp. 44–45; Safrai, 1990, p. 169). During the Roman and Byzantine periods, commercial life in Anatolia declined, but trade revived with the Seljuk State’s dominance in Anatolia. Anatolia became an important international trade route. In the first quarter of the 13th century, with the accession of Alaaddin Keykubat (1219-1237), expeditions were organized to the east of Anatolia. Because of these expeditions, regions such as Adıyaman, Kahta, Cemisgezek, Urfa, and Harran came under Seljuk rule (Uskun, 2018). Trade routes were revitalized in these regions. During the reign of Alaaddin Keykubat, which was the peak of the Seljuk State, Turkish art, which developed in Central Asia and Western Turkistan, extending to the Uyghurs, Ghaznavids, Karakhanids, and Great Seljuks, spread to Anatolia. During this period, architectural features such as portals, pointed arches and

courtyard arrangements used in Turkish art continued to be used in building constructions (Güran, 1978, p. 4). Due to security deficiencies in Anatolia, caravanserais, previously built adobe and brick, were constructed of stone in the form of a fortress during the Seljuk period. The number of windows on facades was kept low to increase defense capability (Turan, 1946b, p. 481). When examining the architectural features of inns and caravanserais from the Seljuk period, it is seen that they are generally single-story, with a monumental entrance gate and a regular square plan. Some examples also have multiple courtyards. Seljuk caravanserais were built with different materials depending on the geographical characteristics of their location. Caravanserais in Anatolia were generally constructed using stone materials. Stone masonry is one of the distinguishing features of Seljuk architecture. Construction techniques included vaulted roofing systems and domes, which played a significant role (Creswell, 1979). For security purposes, watchtowers were located at the corners of the plan, and high castle walls surrounded the courtyard. The elaborate monumental entrance gate highlighted the facade, and there were almost no decorative details. The entrance iwan had a vaulted cover transition, and the upper cover was designed as a flat roof. Three main plan types are observed when examining the inns and caravanserais from the Seljuk period in Anatolia (Güran, 197, pp. 6-8). These architectural features characterize the structures of the period and demonstrate the contribution of Seljuk art and trade routes to development (Table 1).

ABOUT THE STUDY AREA

Adıyaman is in the Southeastern Anatolia Region, geographically positioned south of the Southeastern Taurus Mountains and north of the Central Euphrates Region. Malatya borders the city to the north, Sanlıurfa and Gaziantep to the south, and Kahramanmaraş to the west (Fig. 2). Additionally, the central district is neighbored by Kahta and Sincik to the east, Besni, Tut, and Gölbaşı to the west, Çelikhan to the north, and Samsat to the south. Adıyaman's elevation above sea level is 669 meters. Historically, Adıyaman and its surroundings have been a vital passage point for north-south and east-west migrations, military campaigns, and commercial activities. It has served as a stopping point or settlement area for various communities for thousands of years. Adıyaman has a unique history and shares historical significance with other cities in the region, such as Kahramanmaraş, Gaziantep, Malatya, and Şanlıurfa, which have hosted various civilizations throughout history. Factors such as the passage of the Euphrates River through this region, the climate conducive to fertile agriculture, and the fertility of its lands have played a significant role in this development (Tunç, 2018).

Among the districts of Adıyaman, Besni, Gerger, Kahta, and Samsat were located on trade routes that provided connections between the east and west of Anatolia and between Syria and Central Anatolia. Keysun in Besni, Perre (Pirin) in Adıyaman, and Samsat were important centers on these routes in antiquity.

Table 1

Plan Types of Inns and Caravanserais in Seljuk Period / *Selçuklu Dönemi Han ve Kervansaray Yapılarının Plan Tipi Örnekleri* [El Barur Khan; Guler, M. (2021), Kırkgöz Khan; Palaz Yıldırım, S. (2019), Sultan Khan & Incir Khan; Karakus, F. (2022), Serefza Khan; Bakkal, A. (2019), Susuz Khan; Erdmann, K. (1961)]

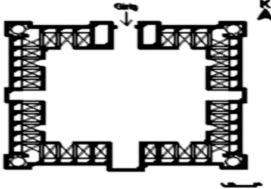
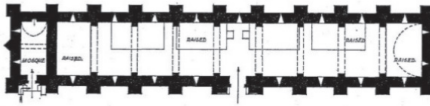
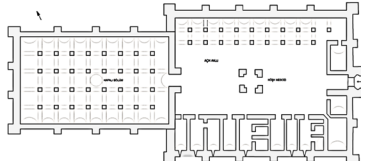
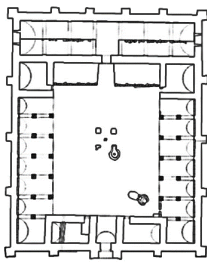
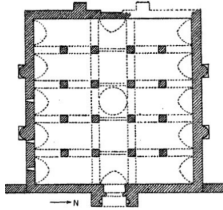
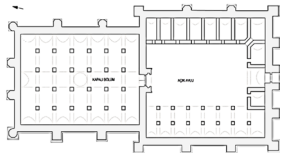
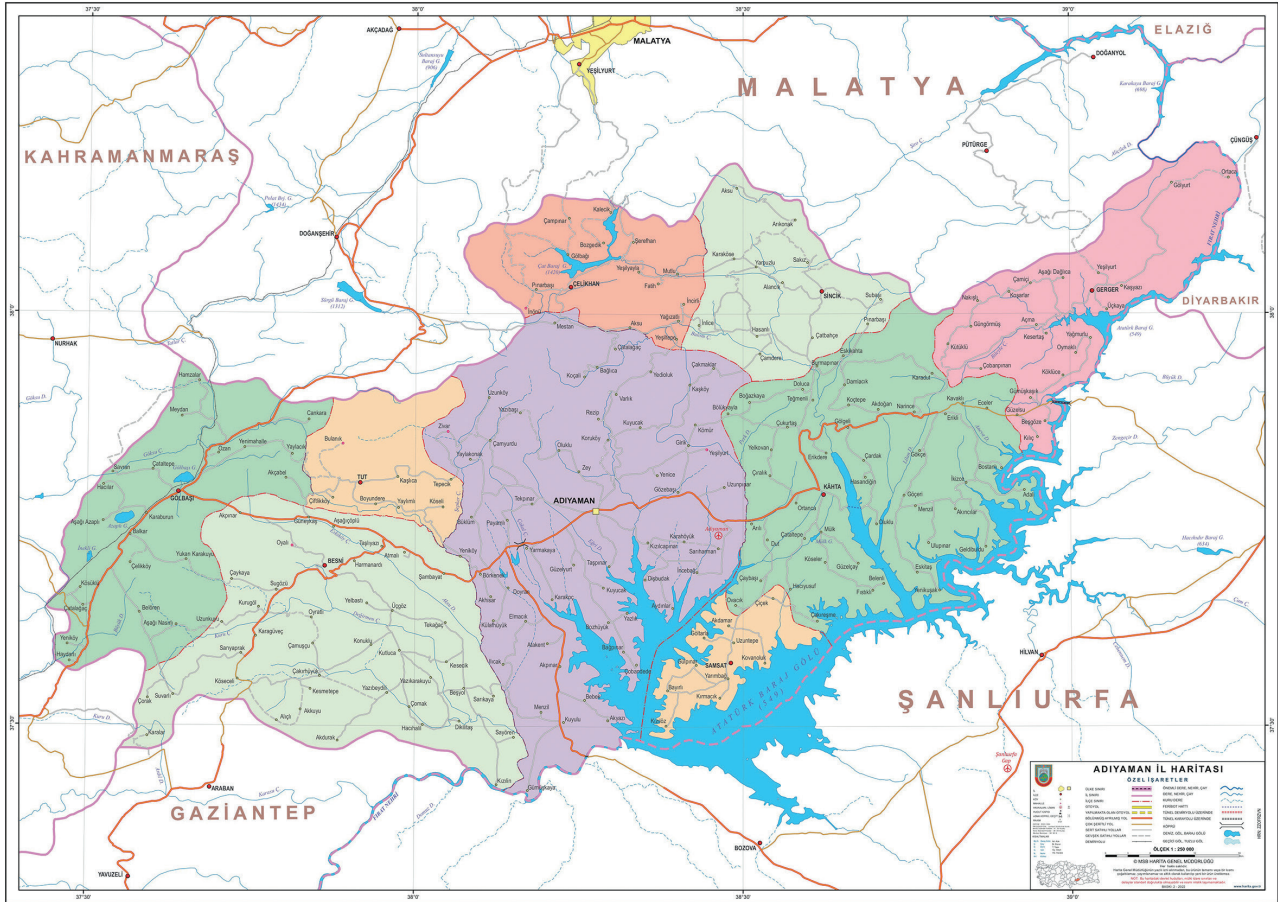
Courtyard plan type with a regular square or rectangular plan, iwans (examples of four-iwan plan type)	Closed plan type without a courtyard, examples with parallel naves	Examples composed of both courtyard and closed units
El-Barur Inn (13th century)	Şerefza Inn (1236-46)	Sultan Inn (1229)
		
Kırkgöz Inn (13th century)	Susuz Inn (1244-46)	İncir Inn (12th century)
		

Figure 2Hgm Archive / *Hgm Arşivi* (09.29.2023)

The road from Maras to Samsat passed through Keysun, and the road from Malatya to Samsat passed through Perre (Ramsay, 1960). In the Middle Ages, the Silk Road, one of the vital trade routes in Anatolia, followed the centers of Mardin, Diyarbakır, Adıyaman, Malatya, Kahramanmaraş, Kayseri, Nevşehir, Aksaray, Konya, Isparta, Denizli, and Antalya in the south (Doğan, 2007). By hosting historical routes, Adıyaman also encompassed caravanserais and inns located on trade routes within its borders (Fig. 2). Adıyaman has hosted many civilizations throughout history, and the influences of these civilizations are seen in its architecture. The architecture of Adıyaman reflects the traces of various civilizations, including the Hittites, Assyrians, Persians, Romans, Byzantines, Seljuks, and Ottomans. One of Adıyaman's most notable ancient structures is the monuments of the Kingdom of Commagene located on Mount Nemrut. These monuments, built in the 1st century BC, consist of giant statues and royal tombs. Mount Nemrut is famous for its colossal statues and monumental tomb commissioned by King Antiochos I of Commagene (Young, 2001, p. 102). These complex blends Hellenistic

and Persian architectural elements, creating a unique style. Another crucial ancient settlement in Adıyaman is the ancient city of Perre. This city, belonging to the Roman period, is renowned for its rock tombs and water channels. Perre is particularly notable for its tomb architecture; the rock-carved tombs are typical examples of Roman period Anatolia (Tuba, 2019, p. 45). Structures from the Seljuk and Ottoman periods can also be found. Various architectural structures in the Adıyaman region were built during the Seljuk period. These structures exhibit the characteristic features of Seljuk architecture, which is generally highlighted by stone craftsmanship and enriched with architectural elements such as monumental entrances, portals, domes, and iwans. In Adıyaman, structures from the Seljuk period include mosques, caravanserais, and bridges (Turan, 1946b). During the Ottoman period, buildings constructed in Adıyaman reflected the classical features of Ottoman architecture. The Adıyaman Grand Mosque is a beautiful example of Ottoman architecture. Built in the 16th century, this mosque features a large courtyard, domes, and fine stone craftsmanship (Dogan, 2018, p. 23) (Table 2).

REMAINS OF A CARAVANSERAI FROM THE SELJUK PERIOD: ADIYAMAN DAMLACIK CARAVANSERAI

Table 2Structures in Adıyaman (Khan and Caravanserai) / *Adıyaman'da Bulunan Han ve Kervansaray Yapıları*

Location	Name of Structure	Period	Current State	Present Function
Oturakçılar Market	Tuz Khan	Ottoman-19th Century	Restoration work	Hotel
Golbasi District, Hamzalar Village	Kamereddin Khan (Kahramanmaraş border)	13th Century	Ruin	Out of Use
Kahta/Burmapınar	Damlacık Caravanserai	13th Century	Ruin	Out of Use
Kahta/Eskitas Village	Eskitas Khan	Unknown	Ruin	Out of Use
Sincik District	Taskale Khan	13th Century	Ruin	Out of Use

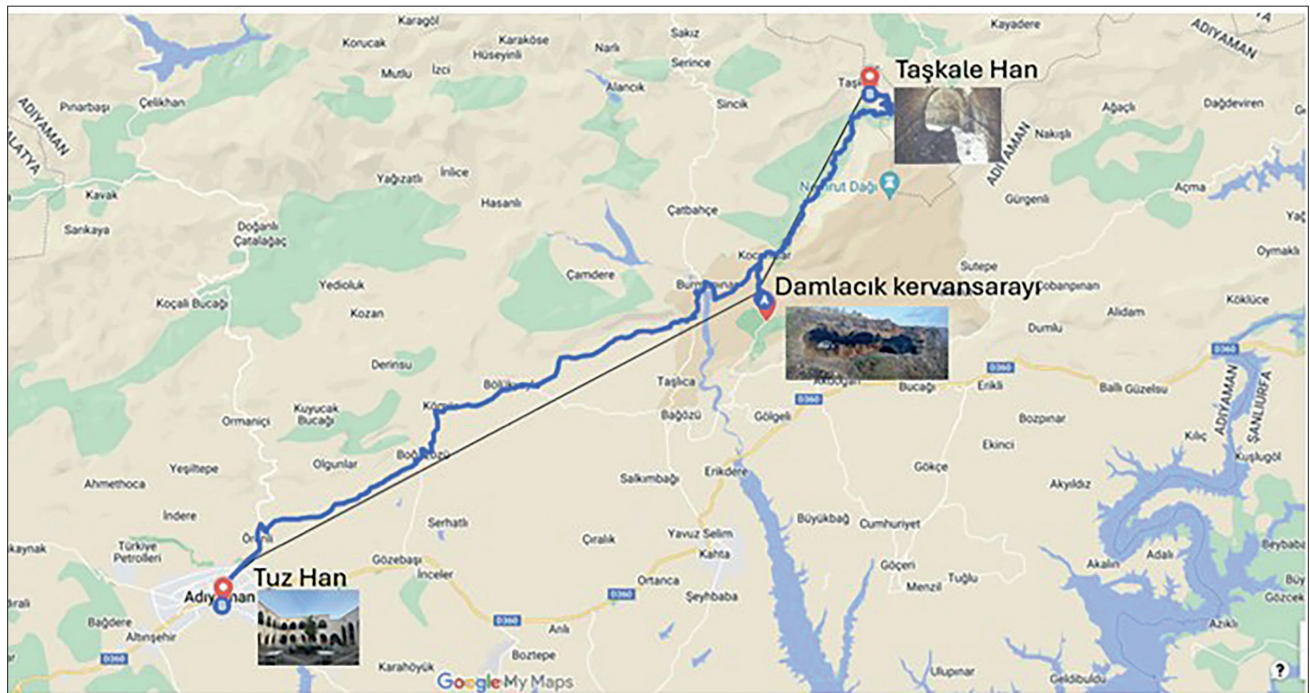
Figure 3The Locations and Relationships of Inns and Caravanserais in Adıyaman on the Map /*Adıyaman'da Bulunan Han ile Kervansarayların Adıyaman Haritası Üzerinde Konumu ve Birbirleriyle İlişkisi***Figure 4**Adıyaman Tuz Khan / *Adıyaman Tuz Han* (Payaslı Oğuz's archive, 2022)

Figure 5Adiyaman Taskale Khan / *Adiyaman Ta kale Han* (Payaslı O uz's archive, 2022)

All the structures listed in the table have been examined on-site. Kamedreddin Khan and Eskita  Khan have not survived to the present day. Tuz Khan is in the center of Adiyaman. The  anlıurfa Regional Council registered the structure of Tuz Khan for the Protection of Cultural Heritage in 2004. The building dates to the 19th century and features an irregular rectangular plan with a courtyard. The khan is two stories high and constructed with neatly cut stone. Its entrance gate has a pointed arch. The courtyard is surrounded by arcades, which are supported by pointed arches.

The upper covering of the arcades consists of wooden beams. The original entrance is no longer in use today (Fig. 4). (It was determined that a large part of the structure collapsed due to the earthquakes centered in Kahramanmara  on February 6, 2023.) Ta kale Khan

is in the village of Taskale in the Sincik district of Adiyaman. This identified structure has a closed-plan layout and consists of interconnected single-story spaces. It is dated to the 13th century. The building is ruined, and its entrance is not identifiable (SKVKBK Archive, 2020) (Fig. 5).

Damlacık Caravanserai

Location and History

The Damlacık Caravanserai is in the village of Damlacık, along the Adiyaman-K hta road, by the Cendere River. It is in the Burma Pınar Neighborhood, parcel 49, on block 129 (Fig. 6). The structure was registered as a 1st-degree archaeological site by the Regional Conservation Council in 1990. The caravanserai does not have an inscription. According

Figure 6Damlacık Caravanserai from Google Earth / *Damlacık Kervansarayı Google Uydu Foto rafı* (2024)

to the registration file prepared by the council, the construction date of the building is recorded as the Middle Ages (Annex-1). Additionally, the registration file indicates that green-glazed ceramics from the Seljuk period were discovered during excavation works at the Damlacık Caravanserai. The fact that glazed ceramics were used during the Seljuk period and that the construction of caravanserais in Anatolia began during the Seljuk rule in the Middle Ages supports the conclusion that the structure dates to the Seljuk period. The glazed ceramics suggest that the building was constructed in the 13th century or earlier (SKVKBK Archive, 2022). The construction of caravanserais in Anatolia began during the reign of Sultan Kılıç Arslan II in the 12th century, marking a significant historical development. Within a mere century, all the trade routes in Anatolia were adorned with these architectural marvels (Günel, 2010). Furthermore, the Adıyaman Cultural Inventory study published in 2014 also records the construction period of the Damlacık Caravanserai as the Seljuk period, further cementing the historical dating of the structure (Adıyaman Cultural Inventory, 2014).

Architectural Features

Based on the existing remains and the measured drawings taken from the Damlacık Caravanserai, it has been revealed that the structure is a single-story building with a courtyard and a regular rectangular plan. The Damlacık Caravanserai has an east-west-oriented plan. According to Table 1, the structure resembles Seljuk-period

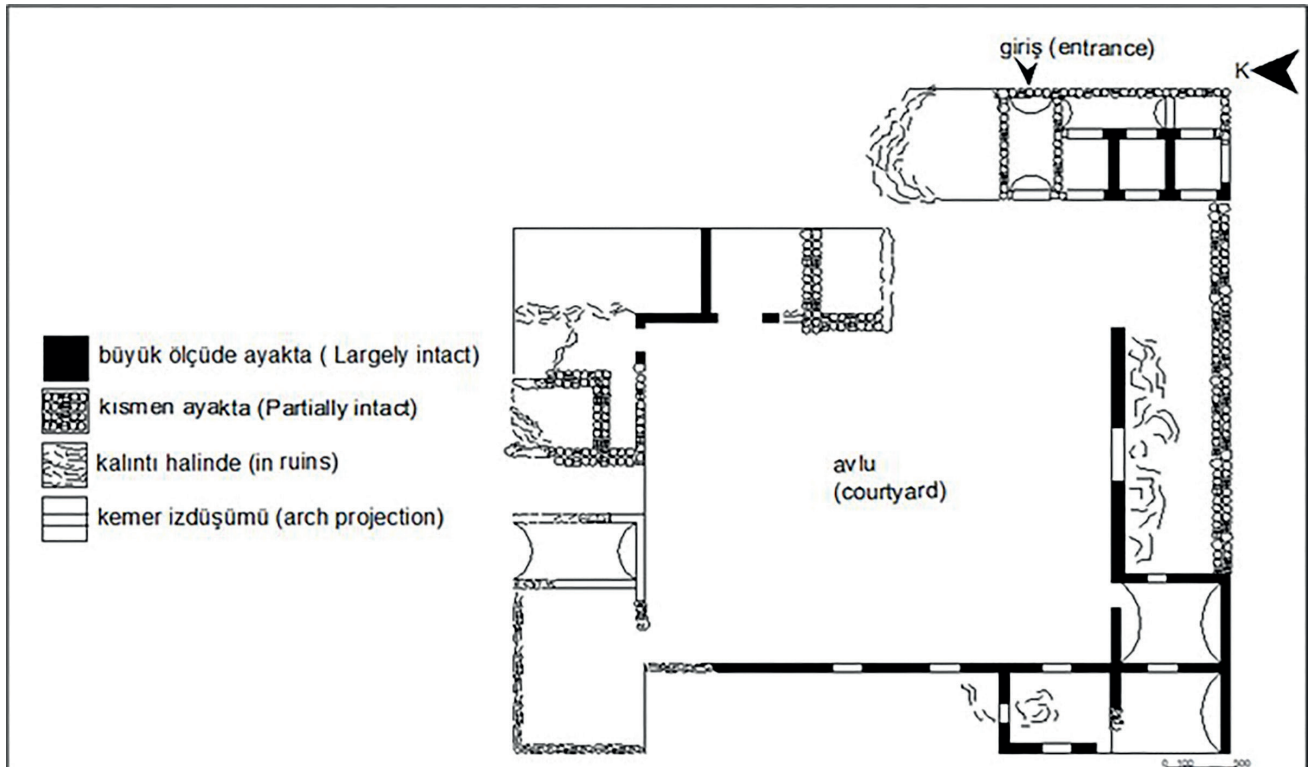
caravanserais with a courtyard and a regular rectangular plan. However, the eastern wing is misaligned with the courtyard. The reason for this misalignment could not be determined through the measured drawing (rölöve) study. The complete plan of the structure will likely be revealed through future detailed underground imaging studies. Rubblestone and brick were used in the construction of the building. The walls and floor are made of rubble stone, while the vaulted covers are made of brick.

The entrance facade is thought to be the eastern facade. The entrance door and the iwan located in this section support this information. The entrance door has a semicircular arch. The entrance iwan is covered with a barrel vault and a cross vault (Fig. 7).

To the south of the iwan, there is an entrance to a room presumed to be a guardroom (Fig. 8, Photo a). The room's entrance is provided through a pointed arch. The ceiling is a barrel vault constructed of brick (Fig. 8, Photo b). Due to security concerns during the Seljuk period, guardrooms opening to the entrance iwan are found in caravanserai structures. The pointed arched opening located on the north wing of the courtyard indicates the presence of an iwan in this section (Fig. 8, Photo c-d). There are room passages in the east and west walls of the opening. The iwan is covered with a barrel vault. The materials used are rubble, stone, and brick. The walls are made of rubble stone, while the brick is found in the arch and vault (Fig. 8, Photo e-f).

Figure 7

Ground Floor Plan of the Damlacık Caravanserai / *Damlacık Kervansarayı Zemin Kat Planı Rölöve Çizimi* (Author's archive, 2023)

The rooms intended for travelers' accommodation are rectangular in shape. They have pointed arched door openings and arched windows. Today, as part of the structure is buried underground, the windows are

embedded in the ground. The building is constructed with rubble stone masonry. In the middle of the wall masonry, two rows of brick masonry serve as a bond beam.

Figure 8

Photos Taken of the Damlacık Caravanserai / *Damlacık Kervansarayına Ait Fotoğraflar* (Author's archive, 2023)

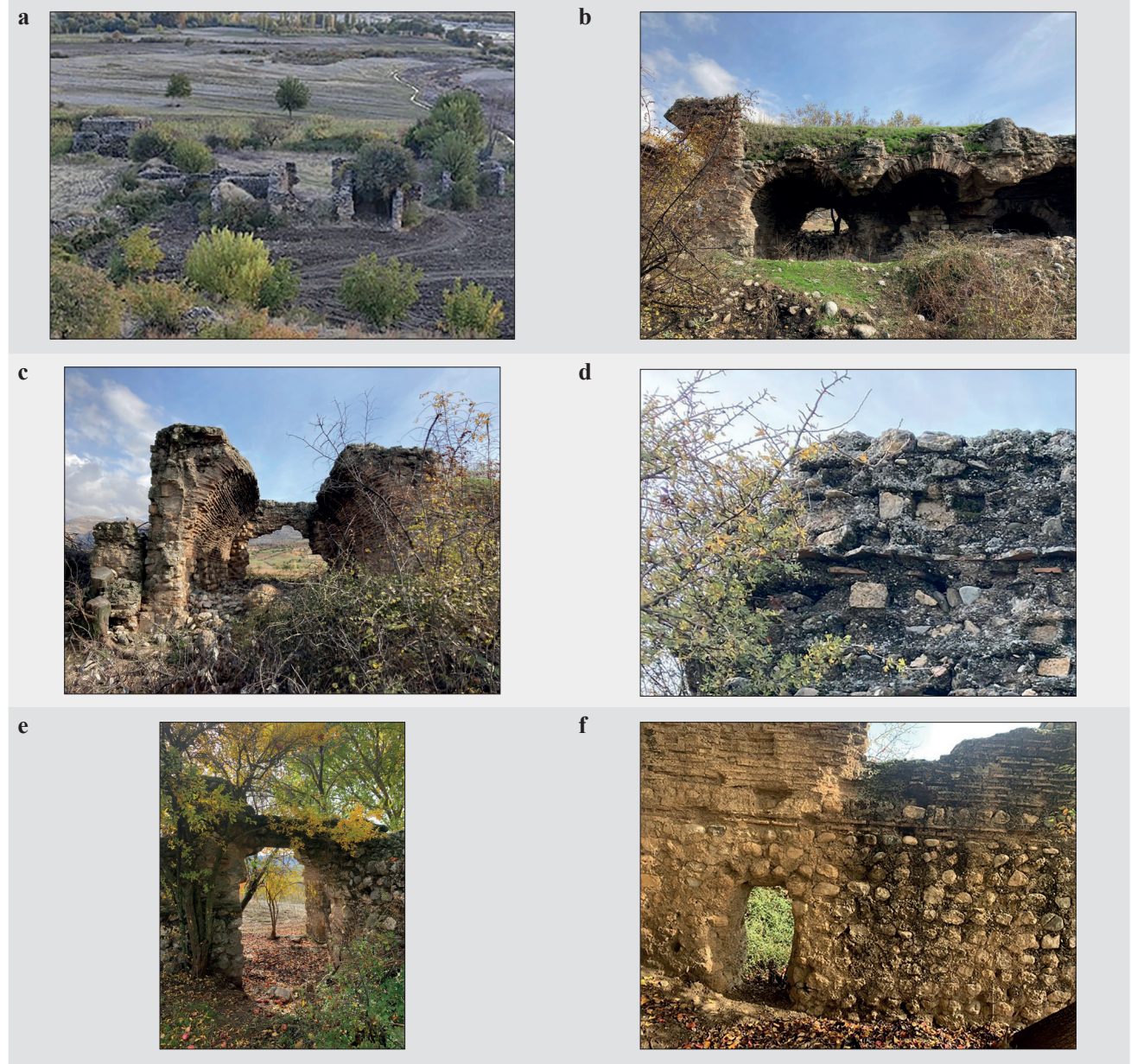

Figure 9

Damlacık Caravanserai / *Damlacık Kervansarayı* (Author's archive, 2023)

Figure 10

The Area Believed to be the Stable Unit of the Damlacık Caravanserai / *Damlacık Kervansarayının Ahır Birimi Olduğu Tahmin Edilen Bölgesinden Fotoğraf Örneği* (Author's archive, 2023)

The exact location of the stable unit within the building's plan cannot be precisely determined (Fig. 9). However, when examining the plan of the building, it is observed that the western wing of the courtyard is a large, single-space area. This space likely served as the stable (Fig. 10).

EVALUATION AND CONCLUSION

According to the measured drawings taken during the field study, the caravanserai's single-story, courtyard-centered design and its use of rubble stone and brick reflect Seljuk architecture's functional and aesthetic priorities, showcasing the era's characteristic features. The Damlacık Caravanserai, located near the Kâhta district of Adıyaman, is not just an architectural example from the Seljuk period but a significant historical monument. Despite being in a state of ruin today, it holds great historical value. The existing remains and measured drawings provide valuable insights into its architectural significance and its role in the trade routes of medieval Anatolia. Key architectural elements, such as the round-arched entrance, the barrel and cross-vaulted entrance iwan, and the presumed guardroom, highlight the importance of security and functionality in the caravanserai. These features played a critical role in ensuring the safety of merchants and travelers, facilitating the efficient movement of goods and people along the trade routes. The strategic positioning of such structures along these routes made them vital hubs within the economic and cultural networks of the time, which included the Silk Road and other major trade routes of the medieval period. One intriguing feature of the Damlacık Caravanserai is the misalignment of its eastern wing with the courtyard, a detail that the current measured drawings cannot explain—this architectural anomaly, which may have been intentional or resulted from later modifications, warrants further investigation.

Detailed underground imaging studies may provide insights into the reasons behind this misalignment, enhancing our understanding of the caravanserai's architectural layout. The Damlacık Caravanserai is a key cultural heritage site, considering its historical significance and architectural uniqueness. As one of the few remaining Seljuk-era structures in the region, it holds immense cultural and historical value. Documenting, preserving, and studying the caravanserai is not just a task, but a responsibility that ensures this legacy is passed on to future generations. Additionally, it offers the opportunity to gain more insight into the role of the Seljuk period in trade and cultural exchanges.

In conclusion, the Damlacık Caravanserai is a testament to the architectural ingenuity of the Seljuk period, a period that deserves our admiration and respect. The region's strategic importance in medieval trade networks is also evident in this structure. Preserving this site is crucial for both historical research and cultural heritage, offering a window into Anatolia's economic and architectural history.

REFERENCES

- Adıyaman Kültür Envanteri. (2014). *Adıyaman kültür envanteri*. Adıyaman Tanıtma Vakfı (ATAV) ve İpekyolu Kalkınma Ajansı. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları.
- Akalın Eryavuz, Ş. (2002). *Kervansaray*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Aytaç, İ. (2001). *Selçuklu döneminde Malatya Kâhta kervan yolu ve kervansarayları*. I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi. I.Cilt, Konya.
- Bakal, A. (2019). Antalya Selçuklu kervansarayları. *Turkish Academic Research Review*, 4(4), 521-570. <https://doi.org/10.30622/tarr.644055>
- Bektaş, C. (1999). *Selçuklu kervansarayları korunmaları, kullanımları üzerine bir öneri*. Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
- Binan, C. (1990). *13. yüzyıl Anadolu kervansaraylarının koruma ölçütleri üzerine bir araştırma* [Unpublished Doctoral Thesis]. İstanbul Technical University.
- Bulut, M., Yiğit, İ., & Çınar, H. (2014). Tarihi İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu güzergâhı. In *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolu* (pp. 123–150). İstanbul Sabahattin Zaim University Press.
- Creswell, K. A. C. (1979). *The Muslim architecture of Egypt*. Clarendon Press.
- Doğan, H. (2018). *Güneydoğu Anadolu'da tarih ve kültür*. Kültür Yayınları.
- Dorsey, D. A. (1991). *The Roads and Highways of Ancient israel*. Johns Hopkins University Press.
- Erdmann, K. (1961). Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts (Vol 1, pp. 184–187; Vol 2, Plate XXII). Verlag Gebr. Mann.
- Eskikurt, A. (2014). Orta çağ Anadolu ticaret yolları. *MSKÜ, SBE Dergisi*, 33, 15-40.
- Güler, M. (2021). *Günümüzde Anadolu sınırları içerisinde kalmış bilinen Anadolu'daki tek Eyyübi Hanı Ba'rur Han*. Şurkav Yayınları.
- Günel, G. (2010). Anadolu Selçuklu döneminde Anadolu'da İpek Yolu kervansarayları. *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 29, 133-146.
- Güran, C. (1978). *Türk hanlarının gelişimi ve İstanbul hanları mimarisi*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını.
- Hillenbrand, R. (1994). *Islamic architecture: Form, function and meaning*. Columbia University Press.
- Karakuş, F. (2022). Anadolu Selçuklu dönemi Sultan Hanları üzerine bir inceleme. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 12(1), 71-109.
- Mandel, G. (1988). *Caravanserrragli Turchi*. Lucchetti.
- Ogel, S. (2008). *The Seljuk face of Anatolia: Aspects of the social and intellectual history of Seljuk architecture*. Foundation of Science, Technology and Civilisation, 1–17.
- Özergin, K. (1965). Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları. *Tarih Dergisi*, 15(20), 141-170.
- Palaz Yıldırım, S. (2019). Kırkgöz Han üzerine bir değerlendirme. *Akademik Hassasiyetler, Sanat Tarihi Özel Sayısı*, 223-257. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademik-hassasiyetler/issue/50533/627845>
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası* (M. Pektaş, Trans.). MEB Yayınları.
- Tavernier, J. B. (2015). Tavernier seyahatnamesi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2(26), 639-641.
- Thareani, Y. (2007). Ancient caravanserais: An archaeological view from Aroer. *Levant*, 39, 123–141.
- Tuba, E. (2019). *Anadolu'nun antik kentleri*. Ege Yayınları.
- Tükel Yavuz, A. (1991). Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu dönemi eşodaklı kervansarayları arasındaki yeri. *ODTÜ MFD*, 11(1-2), 41-55.
- Tunç, M. N. (2018). *18. yüzyılda Adıyaman (Hisn-I Mansur, Behisni, Gerger, Kâhta ve Samsat) idari, sosyal ve iktisadi tarihi* [Unpublished Doctoral Thesis]. Kahramanmaraş Sütçü İmam University.
- Tuncer, O. C. (2007). *Anadolu kervan yolları*. VGM Yayınları.
- Turan, O. (1946a). Selçuk kervansarayları. *Belleten*, 10(39), 471–496. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1364024>
- Turan, O. (1946b). *Selçuklu mimarisi ve sanatı*. İstanbul University Press.
- Ünal, R. H. (1979). *Notes sur l'ancien réseau routier entre Malatya et Diyarbakır*. Princeton University Press.
- Uskun, S. (2018). *Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Anadolu'da ticaret ve ticaret yolları* [Unpublished Master's Thesis]. Aksaray University.
- Young, G. K. (2001). *Rome's eastern trade: International commerce and imperial policy 31 BC - AD 305*. Routledge.
- Yükçü, S., & Atağan, G. (2011). Ortadoğu'da zaman tüneline ticaret. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, 86-109.

REMAINS OF A CARAVANSERAI FROM THE SELJUK PERIOD: ADIYAMAN DAMLACIK CARAVANSERAI

Appendix 1

Building Registration Form / Bina Kayıt Formu

AVRUPA KONSEYİ		DOĞAL VE KÜLTÜREL VARLIKLARI KORUMA ENVANTERİ D.K.V.K.E				ANIT		ENVANTER NO	21			
TÜRKİYE		KÜLTÜR VARLIKLARI VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ						HARİTA NO.				
İLİ	ADIYAMAN	İLÇESİ	KAHTA	MAHALLE KÖY VEYA MEVKİİ:	BURMAPINAR MAHALLESİ			ANITSAL	x	2	3	
SOKAK VE KAPI NO:					KADASTO			ÇEVRESEL	x	2	3	
				PAFTA		ADA	129	PARSEL	49	ÇEVREYE AYKIRI		
ADI: DAMLACIK HANI				YAPTIRAN:				YAPAN				
				YAPIM TARİHİ				KITABE				
							MİMARİ ÇAĞI USLUP	ORTA ÇAĞ				
							VAKFIYE					
GENEL TANIM:												
Adıyaman, Kahta, Burmapınar Köyü sınırlarındadır. Yapı I. Grup Yapılar arasındadır.												
KORUMA DURUMU	A	İYİ		TAŞIYICI YAPI	A		DIŞ YAPI	A		ÜST YAPI	A	
	B	ORTA			B			B			B	
	C	FENA	X		C	X		C	X		C	X
VAZİYET PLANI					FOTOĞRAF							
GÖZLEMLER												
Yapı günümüzde kullanılmamaktadır.												
BUGÜNKÜ SAHİBİ:				BAKIMINDAN SORUMLU OLMASI GEREKEN KURULUŞ:								
ÖZEL				ÖZEL								
YAPILAN ONARIMLAR												

ANKARA ETNOGRAFYA MÜZESİ'NDE SERGİLENEN DİNİ VE TİCARİ YAPILARA AİT KİTÂBELERİN TÜRK HAT SANATI BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

AN EVALUATION OF INSCRIPTIONS FROM RELIGIOUS AND COMMERCIAL BUILDINGS EXHIBITED AT THE ANKARA ETHNOGRAPHY MUSEUM IN TERMS OF TURKISH CALLIGRAPHY

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 1 Ekim 2024	Received: October 1, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 25 Kasım 2024	Peer Review: November 25, 2024
Kabul: 13 Mayıs 2025	Accepted: May 13, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1559455

Saliha TANIK*

ÖZET

Mermer, taş, ahşap ve çini gibi malzemeler üzerine yüzeyden oyularak kabartılmış ve bir yapının kimliğini belirten yazılara kitâbe denilmektedir. Kitâbeler, yapının inşa veya onarım tarihi, bânisi, sanatkârı, yazım dili, yazı çeşidi gibi birçok bilgi alanına sahiptir. Ankara Etnografya Müzesi'nin arka bahçesinde 13. yüzyıldan 15. yüzyıla ait dini ve ticari eserlere ait yapı kitâbeleri bulunmaktadır. Müzedeki kitâbelerin yazım dilinin Arapça olduğu ve yazı sanatında Selçuklu etkisinin yer yer sürdüğü gözlenmektedir. İncelenen kitâbelerin tamamında celi sülüs hat bir dönem uygulaması olarak tercih edilmiştir. Söz konusu yazıtların malzemesi iyi kalitede beyaz mermer olup harfler yüzeyden derin oyularak kabartılmıştır. Müzeye ait kitâbelerin Ankara ve çevre illerdeki yapılara ait olduğu anlaşılmaktadır. Kitâbelerin muhteviyatından hareketle hangi yapıya ait oldukları eski görsel kaynaklarla tespit edilmiştir. Kitâbelerdeki yazı analizini yaparak Türk hat sanatına kazandırmak başlıca amacımızdır. Söz konusu kitâbelerin malzeme özellikleri, en ve uzunluk ölçüleri yapılan saha çalışması neticesinde belirlenmiş olup fotoğraflar müzenin eşel ölçeğiyle tarafımızca çekilmiştir. Söz konusu kitâbeler vasıtasıyla bağlı bulundukları yapı türlerinin dönem ve bânî bilgisine ulaşılmaktadır. Ankara Etnografya Müzesi'nin arka bahçesinde yer alan kitâbeleri dini, ticari, askeri ve su grubu başlığı altında toplamak mümkündür. Çalışmamızda 13.yy.'dan 15.yy.'a uzanan yapı kitâbelerini Türk Hat Sanatı bakımından değerlendirerek Türk idaresi altındaki Ankara ve çevresindeki bölgelerin Selçuklu'dan Osmanlı'nın erken dönemini kapsayan süreçte kayıp mimari mirasın ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara / Türkiye.
e-posta: saliha.tanik@hbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5406-2608

Bu yönüyle uyuşan kitâbeler dini ve ticari yapı grubu altında sınıflandırılmıştır. Öncelikle yazıtların Türk Hat Sanatı içindeki yeri saptanacak sonrasında bağlı bulundukları cami, medrese, ribat ve han yapılarıyla söz konusu bölgenin mimari çözümlemesine gidilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ankara Etnografya Müzesi, Kitâbe, Hat Sanatı, Dini ve Ticari Yapılar, Yazı Analizi

ABSTRACT

The inscriptions carved into the surface of materials such as marble, stone, wood, tiles, etc., which indicate the identity of a building are called epigraphs. Epigraphs have many fields of information such as the date of construction or repair of the building, the owner, the craftsman, the language of writing and the type of writing. In the backyard of the Ankara Ethnography Museum, a number of building inscriptions of religious and commercial buildings from the 13th to the 15th centuries have been identified. The inscriptions in the museum are written in Arabic, and the Seljuk influence in the art of writing persists in some instances. In all of the inscriptions examined, celi sülüs calligraphy is preferred as a period practice. The material of these inscriptions is high-quality white marble, and the letters are deeply carved and embossed on the surface. It can be inferred that the inscriptions belonging to the museum pertain to buildings in and around Ankara, with the exception of one work. The building to which the inscription belongs has been found from the content of the inscription and old visual sources. Our main aim is to analyse the script of the inscriptions and to relate them to the art of Turkish calligraphy. The material from which these inscriptions were made, their width and length measurements were determined as a result of fieldwork and the photographs were taken by us using the museum's scale. These inscriptions allow us to identify the type of building, the period in which it was built and the sultan. The inscriptions displayed in the backyard of the Ankara Ethnography Museum can be categorized under religious, commercial, military, and water-related structures. This study aims to evaluate the architectural inscriptions dating from the 13th to the 15th century in terms of Turkish calligraphy, with the goal of uncovering the lost architectural heritage of Ankara and its surrounding regions under Turkish rule. This period spans from the Seljuk era to the early Ottoman period. The inscriptions that align with this aim have been classified under religious and commercial buildings. Initially, the position of these inscriptions within Turkish calligraphy will be identified, followed by an architectural analysis of the associated structures, including mosques, madrasas, ribats, and caravanserais in the region.

Keywords: Ankara Ethnography Museum, Epigraphy, Calligraphy, Religious and Commercial Buildings, Calligraphic Analysis

GİRİŞ

Ankara Etnografya Müzesi, şehrin Opera semti ve Hacetpepe arasındaki Namazgâh adıyla bilinen ve Müslüman mezarlığı olarak kullanılan tepede kurulmuştur. Söz konusu yerde, Milli Mücadele yılları da dâhil olmak üzere bayram namazlarının kılındığı ve yağmur dualarının yapıldığı bilinmektedir (Börtücene, s. 110). Tepe, 15 Kasım 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile müze olması için Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir (Dural Tasouji, 2013, s. 139). Müze olarak kurulması amaçlanan bina, 1926 yılında tamamlanarak 1927 yılında Etnografya Müzesi olarak hizmete açılmıştır (Fırat, 1998, s. 23). Cumhuriyet'in ilk müzesi olan bu eser, genç rejimin kültüre verilen örneklerinden biri olmuştur (Hasol, 2021, s. 50). Müze, enine dikdörtgen planlı olup bodrum kat üzerinden yükselmektedir. Kuzeydoğu-güneybatı yönde uzanan eser, plan ve cephe özellikleri bakımından simetrik bir özellik göstermektedir. Sekizgen kasnaklı kubbeyle örtülmüş geniş hol kısmına giriş, taş basamaklı merdivenlerden sağlanmaktadır. Merdivenlerin üzerindeki sivri kemer ve sütunlarla düzenlenmiş bölüm ise giriş önünde doğu-batı yönde uzanmaktadır. Girişten ulaşılan ortası mermer havuzlu iç avlu görünümündeki mekân, havuzun bahçeye nakli ve üst kısmının kapatılmasıyla 15 yıl süreyle Atatürk için geçici Anıtkabir işlevini görmüştür (Hasol, 2021, s. 50). Müze, Arif Hikmet Koyunoğlu'nun Milli Mimari Rönesans'ın son eserleri arasında yer almış, inşaatı sırasında Mustafa Kemal, düzenli olarak diğer binalarla birlikte müzeyi de heyecanlı bir şekilde ziyaret etmiştir (Bozdoğan, 2020, s. 60). Eser, hareketli ön cephesi, sivri kemerleri, baklavalı sütun başlıkları, ana kapıdaki mermer tepelik ve diğer süsleme özellikleri ile birinci ulusal mimarlık anlayışının tipik bir örneğini oluşturmaktadır (Akbolat & Eser, 2004, s. 233) (Şek. 1-2). Müzenin güneydoğu yönündeki, idarenin ve çeşitli depo ve atölyelerin bulunduğu arka bahçede çeşitli İslami dönemlere ait taş yapı kitâbeleri ve tarihi mezar taşları sergilenmektedir. Bunların bazıları yeşillik olan alana bazıları ise bahçeyi

sınırlandıran taş zeminli dar koridora yerleştirilmiştir. Eserlerin yüzeyindeki yazı çeşitleri ve bazılarında görülen bitkisel ve geometrik süslemeler bakımından sanatsal değerleri önem arz etmektedir (Şek. 3-4).

İslam'da yazı sanatı, kitâbelerde, yazma eserlerde, ahşap ve metal işlerde, kumaş, tuğla ve dekorasyonlarda söz konusu malzemeye en deruni hislerle işlenmiştir (Serin, 1982, s. 19). Güzel yazı sanatının (hüsn-i hat) özellikle Türklerin idaresi altında parlak bir gelişim göstererek ivme kazandığı bilinmektedir. Öyle ki bu yazının geleneksel sanatlar seviyesine yükselmesinde Kur'an'da geçen "Kaleme ve yazdıklarına andolsun" (Kalem Sûresi/1. ayet) mealindeki ayet-i kerimenin rolü kuşkusuz büyüktür. Hat sanatında da en önemli iki unsur olan el ve kalem kullanılarak güzel bir yazı ortaya çıkmıştır. Hat sanatının görünürlüğü açısından en önemli uygulama alanlarından birisi mimari yapılar üzerindeki yazılar olup bu yazılar arasında inşa kitâbeleri ilk sırada yer almaktadır. Mimari yapılar üzerindeki kitâbelerde dua, hadis ya da ayet içeren metinlerin genellikle yapıyla uyum içinde düzenlendiği görülmektedir (İlter, 2021, s.113-114).

Bir mimari esere ait olan kitâbeler yazı kompozisyonu, form, ölçü ve bezeme özelliklerini barındırmaktadır. Kitâbe, *camî, medrese, türbe, han, hamam, köprü, kervansaray, çeşme* gibi mimari eser ve mezar taşlarına kabartma ya da oyma tekniğiyle binanın kimliğini ve hangi tarihte inşa olunduğunu gösteren yazılara denmektedir (Arseven, 1947, s. 1101; Tüfekçioğlu, 1999, s. 394). Kitâbelerde eserin türü, yapım amacı, tarihi ve dua istekleri gibi ifadeler *taş, tuğla, mermer, maden, ahşap ve seramik* gibi çeşitlilik gösteren malzemelere hakkedilmiştir (Özkurt & Tüfekçioğlu, 2009, s. 276). Söz konusu yazıtlar tarih, sanat tarihi, edebiyat gibi bilimlerin problemlerine ışık tutarak var olan devletin siyasi, askeri ve sosyal gibi birçok alanında önemli bilgiler sunmuştur (Ersoy Top, 2002, s. 5).

Şekil 1

Ankara Etnografya Müzesi (Tarihsiz) / *Ankara Ethnography Museum (Undated)* (Bir Zamanlar Ankara, s.110).

Şekil 2

Ankara Etnografya Müzesi (2024 Durumu) / *Ankara Ethnography Museum (Today's Situation)*

Şekil 3Ankara Etnografya Müzesi Arka Bahçesi / *Backyard of Ankara Ethnography Museum***Şekil 4**Ankara Etnografya Müzesi Arka Bahçesi / *Backyard of Ankara Ethnography Museum*

Anadolu Selçuklu öncesinde kullanılan kûfi hat zamanla yerini başka yazı çeşitlerine bırakacaktır. Büyük Selçuklu Devleti'nde genelde tuğla üzerine yazılan kûfi hatlı kitâbeler, malzeme ve yazı karakterindeki değişimler nedeniyle Anadolu'da başka bir hüviyet kazanmıştır. Kitâbelerde çoğunlukla coğrafi koşullara dayanlı taş ve mermer malzeme tercih edilmiş ve buna bağlı olarak da taş daha kolay işlenebilen sülüs yazı yaygın kullanım alanı bulmuştur (Önkal, 1989, s. 307). Söz konusu yazıda bir takım harflerin kendine has özellik kazanması ve hareke, nokta, şedde ve mühmel harflerin yazıyı doldurması, Anadolu Selçuklu dönemi sülüs yazıya özel bir nitelik kazandırmıştır (Tüfekçioğlu,

2002, s. 164). Beylikler döneminde celi sülüs hat devam etmiş ve Anadolu Selçuklu sonrası mimarideki yazı geleneği sürmüştür (Özkafa, 2018, s. 13). Osmanlılarda Fâtih devrine kadar kitâbelerde Selçuklu tesirleri hissedilmiş Fâtih devrinden itibaren ise celi sülüste yeni bir üslup oluşmuştur (Tüfekçioğlu, 2002, s. 164). 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı kitâbeleri Türkçeleşmiş ve manzum olarak örnekler verilmiştir (Önkal, 1995, s. 408). Ahlat mezar taşlarında Arapça ve Farsça yazı dillerinden sonra Türkçe'nin de kullanılmaya başlamasıyla belli bir kültürel etki alanı oluşmuştur (Karamağaralı, 1999, s. 34).

Çalışmamızda müzenin arka bahçesinde bulunan ve farklı dönemlere tarihlenen cami, medrese, ribat ve han kitâbeleri incelenmiştir. Kitâbeler yerinde tespit edilmiş olup fotoğrafları çekilmiş ve ölçüleri alınmıştır. Bahse konu olan kitâbeler arasında en erken tarihlisi 13. yy.'a, en geç tarihlisi 15. yy.'a aittir. Söz konusu kitabelerden birini Selçuklu, ikisini Osmanlı, birini de Anadolu Beylikleri (Candaroğulları) dönemine tarihlendirmek mümkündür. Yaptığımız araştırmalar sonucunda bir yazıtın tamir kitâbesi, diğerlerinin ise inşâ kitâbesi olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan gözlemler sonucunda cami ve medrese kitâbelerinin bağlı olduğu eserlerin Ankara'nın merkezinde, ribat kitâbesindeki yapının Konya-Aksaray yolu üzerinde ve han kitâbesinde adı geçen eserin ise Kastamonu Araç İlçesi'nde mevcudiyetleri tespit edilmiştir. Çalışmamızdaki temel amaç, söz konusu Türk dönemi kitâbelerinin Türk Hat Sanatı içerisindeki yerini saptamak, buradan hareketle bağlı oldukları yapı kimliğine ışık tutmak ve yok olan eserleri kayda düşürmektir.¹ Çalışma konumuzu oluşturan kitâbeler, hava koşulları nedeniyle günümüzde oldukça tahrip olmuş durumdadır. Bazılarının yüzeyinde oksitlenme, kırılmalar ve erimeler gözlenmektedir. İncelediğimiz yazıtlarda herhangi bir sanatkar (hattat) imzası belirlenemediği için hattatlar konusunda bilgi edilememiştir.

Müzede adını belirttiğimiz yapı türleri dışında tamamı 21'i bulan çeşme, şadırvan, kale, köprü ve yazılardaki fazla tahribattan dolayı okunamamış yapı kitâbeleri bulunmaktadır. Makalemizde, öncelikle Selçuklu, Erken Osmanlı ve aynı yüzyıllarda hakimiyetini sürdüren Candaroğulları Beyliği sürecini kapsayan (13.yy.-15. yy.) dönemde Osmanlı klasik dönem öncesi kitâbelerdeki Türk hat sanatının özelliklerini gözlemleyerek Ankara ve yakın çevresinin mimari yapılanmasını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Su yapılarının Osmanlı'nın geç dönemine tarihlendiği ve kale kitâbesinin ise Şanlıurfa'da Arap dönemine (Numeyrililer) ait olduğu bilindiği için bölge, dönem ve milliyet çizgisinden bakıldığında bu tür kitâbeler konu dışında tutulmuştur. Böylelikle Selçuklu'dan Erken Osmanlı ve Candaroğulları'na uzanan dönemdeki Anadolu topraklarında yer alan Türk mimari eserlerin (cami, medrese, ribat, han) kitâbeleri, dini ve ticari yapı grupları altında sınıflandırılarak çalışmamızın konusunu oluşturmuştur. Ancak ele aldığımız çalışma, devamında kitâbeler ile hazırlayacağımız araştırmaların ilk ayağını teşkil edecektir.

Kat Nu.1 (Ribat Kitâbesi)

Müzenin arka bahçesinin duvar dibinde 30599 envanter numarasıyla kayıtlıdır. Kitâbe 0.38x1.07 m. ebadında dikdörtgen şeklinde olup beyaz mermer malzemelidir. Günümüzde iki parça halinde olan kitâbe B.K.V.M.G.M 27.06.2022 tarih ve E-64298988-152.06-2600183 sayılı makam onayı gereği kırık parçalar restore edilerek birleştirilmiştir. Müze kayıtlarına göre kitâbenin Ahi Şerafettin Türbesi'nden geldiği ifade edilmiştir.² Kitâbe, celi sülüs türünde olup Arapça yazılmıştır. Yatay dikdörtgen biçimli kitâbe üç satırdan ibaret olup yazıları ayrıştıran cetvel kullanılmamıştır. Yazıtta geçen "sene" ibaresi başa alınarak farklılık oluşturulmuştur. Tarih kısımları ve "Es-Sultânî" arasında oluşan geniş boşluğun "Sultan" ifadesine vurgu amacıyla tasarlandığı belirtilmektedir (Yelen, 2023, s. 519). Kelimelerin sonuna gelen "he" harfleri" kapalı olarak verilmiştir. "ستمائة" kelimesinde "sîn" harfinin dendanlarının dişli olarak verilmediği görülmektedir. "في الامر" kelimesindeki lamelif Selçuklu tarzında olup sağdaki lam harfinin hareketliliği bu etkiyi göstermektedir. Harflerin arası boşluklu şekilde verilmiştir. Fakat son satırdaki "قيماز" ifadesi zemine sığmayarak ikinci satırın sonuna, "الزاهرة" kelimesinin yanına kaydırılmıştır. Bu da yazının iyi istiflenmediğini göstermektedir. Boşluklar tirfil, mühmel harf, şedde, cezm ve noktalarla doldurulmuştur. "السلطاني" ifadesinin "yâ" harfinde yâ-ı ma'kûs tercih edilmiştir. Dikey harflerin yan yana dizilmesi ve "Elif" harfinin alt kısmının sola kıvrıklığı Selçuklu karakterini göstermektedir (Şek. 5). Kitâbeye göre yapı, H. 606 (M. 1209-1210) yılında Kameruddin Kaymaz tarafından inşa edilmiştir.

Şekil 5

Ribat (Kervansaray) Kitâbesi / *Inscription of Caravanserai*

Kitâbenin Metni

- 1- سنه ست و ستمائة السلطاني
- 2- امر ببناء هذا الرباط في الامر الزاهرة
- 3- السلطانية الغيائية العبد الضعيف قمرالدين قيماز

1 Bu çalışma, Ankara Etnografya Müzesi ile imzalanan 25.04.2023 tarihli ve E63150614-155.01-3686453 sayılı protokol kapsamında "Müzelerdeki Tarihi Mezar Taşlarının Sanatsal Yönünün İncelenmesi" başlıklı proje izni ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmamız kapsamında gerekli izinlerin verilmesi hususunda T.C. İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne, Ankara Etnografya Müzesi Eski Müdürü Ali Haydar ATALAY'a ve gerekli yardımlarından dolayı Ankara Etnografya Müzesi Taş Eserler Uzmanı Muhammed UÇAR'a teşekkür ederim. Kitâbe okumalarında 1977 yılına ait müze envanter defterinden ve gerekli yayınlardan faydalanılmış ancak yeniden gözden geçirilerek eksik ve hatalı okumalar tarafımızca düzeltilmiştir.

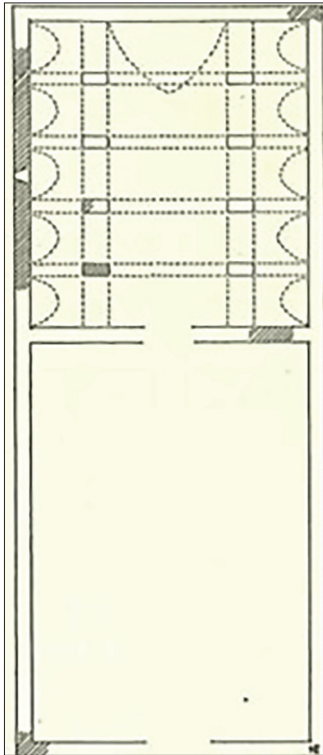
2 Yazara göre kitâbenin bir ribat (kervansaray) kitâbesi olduğu için türbeden getirilmesi problemleri bir durum ortaya koymaktadır. Başka bir yerden türbeye, oradan da müzeye nakledildiği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bkz. Yelen, 2023, s. 527.

Kitâbenin Transkripsiyonu:*1-Sene sitte ve sitte mie**Es-Sultâni**2- [Eme]ra bi-binâi hâzâ'r-ribâti fi'l emiri 'z-zâhira**3-Es-Sultâniyetü'l-Gıyâsiye el-abdü'z-zaîf Kameruddin Kaymaz³***Anlamı:**

“Bu ribat yapısının inşa edilmesini Sultan Gıyaseddin’in emiri -Allah’ın zayıf kulu- Kameruddin Kaymaz⁴ 606 (1209-1210) yılında emretti”

Şekil 6

Ribat Planı / Plan of Caravanserai (Erdmann, Lev. II-Şek.3).

Şekil 7

Akbaş (Kaymaz) Hanı / Akbaş (Kaymaz) Caravanserai (Erdmann/Şek. 38)

Kitâbede adı geçen söz konusu kervansarayın günümüzde varlığı bilinmemekle birlikte elde edilen veriler ışığında kitâbenin Akbaş Han’a ait olduğu düşünülmektedir (Yelen, 2023, s. 523). Han’ın eski Konya-Aksaray yolu üzerinde, Akbaş köyü civarında harap halde olduğu eski yayınlarda belirtilerek planları çizilmiştir (Eyice, 1989, s. 222; Erdmann, 1961, s. 42-43). Görür, yapının 13. yy.’a tarihlendiğini ve karma tipinde üç sahnalı kapalı bölüm ve avludan oluştuğunu belirtmektedir (Görür, 2007, s. 475) (Şek. 6-7). Erdmann’ın kitabına bakıldığında yapının harabe şeklinde olduğu ve iri blok taşlarla örüldüğü gözlenmektedir. Sivri kemerler düzgün kesme taşların muntazam dizimiyle oluşturulmuştur.

Kat Nu.2 (Cami Kitâbesi)

Müzenin arka bahçesinin çardak sekisi batı duvarı üzerinde yer almaktadır. Müzede 30606 envanter numarasıyla kayıtlıdır. 0.57x0.78 m. ebadında dikdörtgen şeklinde olup beyaz mermer malzemelidir. Çerçeve kısmında kırık ve eksik parçalar mevcuttur. Yazıların üzerinde hava koşulları nedeniyle oksitlenme ve erimeler oluşmuş durumdadır. Üç satır şeklinde celi sülüs hatla Arapça olarak taş hakkedilmiştir. Satırların arası düz cetvellerle bölünmüştür. Müze kayıtlarında kitâbenin, adliye binasının temel kazısında bulunduğu belirtilir. Kitâbede yazılar istifli bir şekilde ele alınmıştır. Zeminde neredeyse hiç boşluk bırakılmayarak kompozisyonda bir giriftlik oluşmuştur. Yazı içinde herhangi bir tezyini işaret, hareke ve mühmel harfe rastlanılmamıştır. Şakuli harfler sırasıyla ince ve uzun olarak dizilmiştir. “Lamelif”, Selçuklu tarzında ele alınmış olup uçtaki sivri bölüm önce sağa ardından sola doğru kıvrılmaktadır. “Elif” ve “lam” harflerinin zülfeleri küt şeklinde olup alt kısımları hafif sola eğilidir. “Mim”, “vav” gibi gözlü harflerin gözleri ise açık verilmiştir. Son satırdaki “في” edatında “yâ” harfi öndeki şakuli harfleri keserek yâ-ı ma’kûs uygulanmıştır. Ayrıca “حاجی”, مضی gibi kelimelerinde de “yâ” harfleri yâ-ı ma’kûs tarzında yazılmıştır. “في البر” ifadesindeki “yâ” harfi ise elif ve lam harflerini keserek çengel tarzında verilmiştir. “دولته” ve “ایامه” gibi ifadelerin sonundaki “he” harfi açık şekilde yazılmıştır. “بیکان” kelimesinde “kâf” harfinin sereni Selçuklu tarzında sağa doğru meyilli olacak şekilde dalgali olarak işlenmiştir. “Sin”, “şin” ve “tı” harflerinde keşide uygulanmıştır. Genelde Arapça yazılı kitâbelerde fiilin ardından eseri yaptıranın ismi gelmektedir. Burada ise “Hacı Ahmed bin Hızır” ismi ancak padişahın (II. Murad) isim ve sıfatlarından sonra kullanılmıştır (Tüfekçioğlu, 2001, s. 237) (Şek. 8-9). Kitâbeye göre yapı, H. 842 (M. 1438-1439) tarihinde Hacı Ahmed bin Hızır tarafından inşa edilmiştir.

3 Okunuşu için bkz (Yelen, 2023, s. 519). Kitâbenin okunuşu ve anlamı tarafımızca kontrol edilmiştir.

4 Kameruddin Kaymaz hakkında çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen, Sinop kalesinin kitabelerinde adı geçen Simre valisi Kaymazoğlu Bedreddin Ebubekir ve Amasya beylerinden Mübarizeddin Behramşah’ın, Kameruddin Kaymaz’ın oğulları olduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır. Geniş bilgi için bkz. (Yelen, 2023, s. 520).

Şekil 8

Cami Kitâbesi / Inscription of Mosque

Şekil 9

Cami Kitâbesi (Detay) / Inscription of Mosque (Detail)

Kitâbenin Metni:

- ۱- عمر هذا الجامع المبارك في عهد السلطان السلاطين مد الله ظله على العالمين السلطان
 ۲- بن السلطان سلطان مراد بن محمد خان حلد ملكه و ابد دولته مفجر الامرا والاكابر حاجى احمد بن حضر
 ۳- الشهير ببيكان مضي الله ايامه في البر والاحسان طلبا لمرضات ربه المنان في تاريخ سنه اثنين واربعين وثما نمايه

Kitâbenin Transkripsiyonu:

- 1- *Ammera hâzâ 'l-câmi 'a 'l-mübârek fî ahdi sultani 's-selâtin medde 'llâhü zillehü ale 'l-alemin Es- Sultân*
 2- *Bin es- Sultân Sultân Murad bin Mehmed Han hallede mülkehü ve ubbide devletihü mefharu 'l-umerâ ve 'l-ekâbir Hacı Ahmed bin Hızır*
 3- *Eş-şehir bi-Yegân meda 'llâhü eyyâmehü fî 'l-birri ve 'l-ihsân taleben li-merdâti rabbihi 'l-mennân fî târîh-i seneti isneyni ve erba 'îne ve semânimâyehi'*⁵ 842 (1438-1439).

Anlamı:

Yegân diye şöret bulmuş Hızır oğlu, emirlerin ve ileri gelenlerin övücü, Hacı Ahmed- Allah iyilik ve ihsân içinde günlerini geçirtsin, Mehmed Han'ın oğlu, sultanların sultanı, sultan oğlu sultan Murad'ın- Allah yeryüzünde onun gölgesini devamlı kılsın, devletini ve mülkünü ebedileştirtsin-zamanında çok ihsan edici Rabbi'nin rızalarını talep ederek 842 tarihinde bu mübarek camiyi inşa ettirdi.⁶

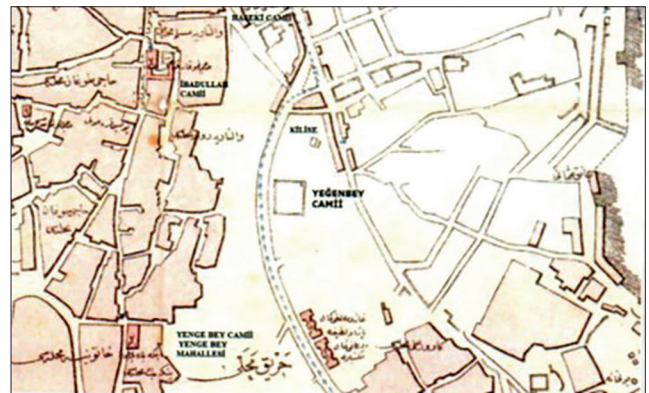
Mübârek Gâlib, kitabında bu cami kitâbesinden bahsetmiştir. Galib, kitapta;

Büyük yangında harik olmuştur (yanmıştır). Yalnız minaresi kalmıştır. Minaresinin bazı mahallerinde hususiyle minare kapısının iki yanında çiniler vardır. Bunlar Ankara Müzesi'ne alınmıştır. Çinilerin Kütahya çinilerinden daha eski olmasına nazaran Ahi Avz bin Ahi Bayezid zamanında Ankara'daki ilk çinicilik sanatının vücuda getirildiği zamana ait bulunması muhtemeldir... İş bu kitâbe adliye binasının temeli harf olunurken bulunmuştur

(Gâlib, 1925, s. 51) beyanıyla ifade etmiştir. İsminin de Yegân/Yeğen Bey Camii olduğunu belirtmiştir. Yegân (Yeğen) Bey'in Ankara'da 14.yy.'da Osmanlı umerasından Turasan Bey'in yeğeni olduğu bilinmektedir. Ankara'da Yeğen Bey adında cami ve medresesinin vakfı yer almaktadır (Kılıcı, 2021, s. 33, 104). Caminin olduğu yer günümüzde Anafartarlar Caddesi, Eski Adliye Binası'nın olduğu konumdur (Günel & Kılıcı, 2015, s. 100) (Şek. 10). 1917 yılında gerçekleşen büyük yangından sonra hasar alıp kullanılamaz duruma gelmiş ve bir daha inşa edilememiştir (Kılıcı, 2021, s. 109).

Şekil 10

Yeğen Bey Camii Konumu / Location of Yeğen Bey Mosque (Kılıcı, 2021, s.111).

Yapının eski görselleri II. Abdülhamid arşivinde yer almaktadır. Eski görsellere bakıldığında caminin kırma çatılı olduğu ayrıca konik kulehla tamamlanan tek şerefeli minaresi bulunduğu gözlenmektedir. Yapıda kâğır malzeme arasında güçlendirici ahşap hatıllar fark edilmektedir.

5 Okunuşu için bkz. Tüfekçiöğlu, 2001, s. 236-237.

6 Anlamı için bkz. Tüfekçiöğlu, 2001, s. 237.

Pencereler, sivri kemerli ve düz atkılı olarak iki sıra şeklinde düzenlenmiştir (Şek. 11). Peschlow'un 1924 yılındaki cami görselinde ise Yeğen Bey Camii'nin yangın sonrası sadece minaresinin kaldığı görülmektedir (Peschlow, 2015) (Şek. 12). Günümüzde sadece kitâbesi mevcuttur.

Şekil 11

Yeğen Bey Camii (1917 Yıldız Albümleri Arşivi) / Yeğen Bey Mosque (1917 Yıldız Albums Archive) (URL-1)

Kat Nu.3 (Medrese Kitâbesi)

Müzenin arka bahçesi çardak sekisi kuzey duvarı üstünde yer almaktadır. Müzede 30608 envanter numarasıyla kayıtlıdır. 0.50x0.62 m. ebadında dikdörtgen şeklinde olup beyaz mermer malzemelidir. Kitâbenin sol kenarında yoğunlaşmak kaydıyla kırık ve eksik parçaları mevcuttur. Kitâbenin yüzeyi zaman içerisinde tahrip görmüştür ve yazılar bu nedenle silik durumdadır. Yazı, celi sülüs hatlı olup Arapça yazılmıştır. Üç satır şeklinde düzenlenen yazılar enli cetvellerle sınırlandırılmıştır. Satırlarda sıkışıklık olması nedeniyle kelimelerin üst üste bindiği görülmektedir. Zeminde boşluk oluşmadığı için tezyini işaret ve hareketler görülmemektedir. Nokta ve mühmel harflere az da olsa rastlanmaktadır (Şek. 13-14-15). Kitâbenin başlangıcında İsrâ sûresinin 19. ayeti yer almaktadır. Kitâbesine göre medrese binası Hemedanlı Ebu Bekir oğlu Muhammed tarafından ya onarılmış ya da bütünüyle yenilenmiştir.

Kitâbenin Metni:

ومن اراد الآخرة وسعى لها سعيها وهو مؤمن فأولئك كان سعيهم مشكورا
جدد عمارة هذه المدرسة المباركة العبد محمد بن ابى بكر الهمداني
٣- ...

Kitâbenin Transkripsiyonu:

1- *Ve men erâde-l-âhirate ve se'â lehâ sa'yehâ ve huve mu'minun feulâ-ike kâne sa'yuhum meşkûrâ* (Kur'an 17/ İsrâ:19)

2- *Ceddede imâretu hazihi'l-medresetü'l-mübarekeh el-abd Muhammed bin Ebi Bekri'l-Hemedani*

3- ----(yazıda tahribat olduğundan okunamamıştır).

Şekil 12

Yeğen Bey Camii Minaresi-Yangın Sonrası / Minaret of Yeğen Bey Mosque -After Fire (Peschlow, 2015, Foto: 455).

Anlamı:

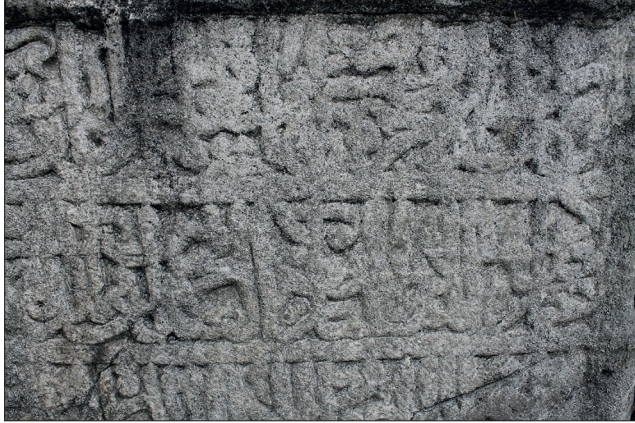
“Kim mü'min olarak ahireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir (Kuran: İsra Sûresi/19.ayet). Bu mübarek medreseyi Muhammed bin Ebu Bekir Hemedâni yeniledi. ...”

Şekil 13

Medrese Kitâbesi / *Inscription of Madrasa*

Şekil 14

Medrese Kitâbesi (Detay) / *Inscription of Madrasa (Detail)*

Şekil 15

Medrese Kitâbesi (Detay) / *Inscription of Madrasa (Detail)*

Mübarek Galip, yayınında “medrese” ifadesini yanlışlıkla “minare” olarak okumuş ve kitâbenin Hacı Bayram Veli Camii’nin minaresinin dibinde olduğunu belirtmiştir (Gâlib, 1925, s. 16; Gâlib, 1996, s. 123). Müze kayıtlarında kitâbenin İbadullah Medresesi’nden geldiği tahmin edilmektedir. Hoca İbadullah vakfının 15.yy. sonu ile 16. yy. başında kurulduğu ve vakfın İbadullah oğlu Hacı Mehmed’in Ankara’daki İbadullah Camii için kurduğu bilgisi mevcuttur (Kılıcı & Günel, 2019, s. 25-26). Yusufiye olarak da anılan İbadullah Medresesi ise camiye yenileyen Hacı Yusuf bin Kasım tarafından caminin sol tarafındaki boş araziye yaptırılmıştır (Kılıcı & Günel, 2019, s. 57). Hacıdoğan Mahallesi’ndeki medrese 1730 yılında inşa edilmiş olup sekiz hücreli ve bir dershanelidir. Medrese imarından önce burada harap bir evin olduğu bilinmektedir (Kılıcı & Günel, 2019, s. 71). II. Abdülhamid’in yıldız albümlerinde yer alan eski bir görselde (Şek. 16) medresenin, caminin solunda bulunduğu ve hücrelerin L planda dizilerek üzerinin düz çatı ile örtüldüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu görsel kaynaktan medrese ocaklarına ait bacaları görmek mümkündür. İbadullah Medresesi’ne ait zannedilen söz konusu kitâbe, Hacı Bayram Veli Camii minaresinin dibinde bulunduğu için asıl ait olduğu yerin Augustus Tapınağı’nın bir zamanlar Türkler tarafından kullanılan medrese olduğu iddia edilmektedir (Kılıcı, 2016, s. 120).

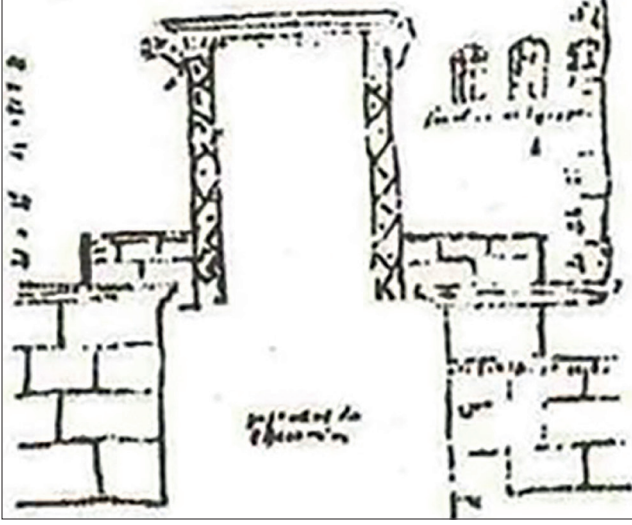
Şekil 16

İbadullah Camii ve Medresesi (Yıldız Albümleri Arşivi) / *İbadullah Mosque and Madrasa (Yıldız Albums Archive)* (URL-2)

Şekil 17

Ak Medrese Planı / *Plan of Ak Medrese* (Dernszchwam, 1987, s. 256)

Şeki 18

Hacı Bayram-ı Veli Camii yanındaki Ak Medrese Gravürü / *Engraving of Ak Madrasa next to Hacı Bayram-ı Veli Mosque* (Texier, 2002, s. 447).

Kitâbenin, İbadullah Medresesi'nden daha erken bir tarih vermesi nedeniyle sunulan sav mantıklı görülmektedir. Selçuklu ve Osmanlı döneminde Ak Medrese olarak hizmet veren tapınakta 10 adet kerpiç duvarlı öğrenci hücrenin mevcut olduğu ve üzerinin toprakla örtüldüğü bilinmektedir (Dernszchwam, 1987, s. 256). (Şek. 17-18). Son satır silik olduğu için okunamadığından dolayı kesin bir tarih verilememektedir. Tamir kitabesi olduğundan yola çıkarak söz konusu kitâbeyi Erken Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirmek mümkündür.

Kat Nu.4 (Han Kitâbesi)

Müzenin arka bahçesinde çardak sekisinin kuzey duvarı üzerinde yer almaktadır. Müzede 30609 envanter numarasıyla kayıtlıdır. Kitâbe, 0.58x1.25 m. ebadında dikdörtgen şeklinde olup beyaz mermer malzemelidir. Yazı üç satır halinde celi sülüs hatla yazılmıştır. Satırların arası enli cetvellerle bölünmüştür. Yazım dili Arapçadır. Kitâbenin ortası eğik şekilde boydan boya kırılmıştır. Kırık yerlerin çimento harçla birleştirildiği gözlenmektedir. Kalın bir çerçeve içine alınan yazı yüzeyden çöktürülmüştür. Yan kenarlara ise iri damla motifleri işlenmiştir. Damla motiflerinin ucu palmetlerle nihayetlenmektedir. Şâkuli harfler sırayla ince ve uzun bir şekilde dizilmiştir. هـ ifadesinde “he” harfi genelde ortadaki şekliyle yazılmıştır. “Elif” ve “lam” harflerinin zülfeleri Selçuklu tarzında olup ucu küt olacak şekildedir. Satırların arası oldukça sıkıştırılmıştır. Bu nedenle satırların son kelimeleri cetvellerin hizasına değmemektedir. Gözlü harflerin umumiyetle gözleri kapalı verilmiştir. Yazıda nokta, şedde ve hareketler gözlenebilmektedir. İkinci satırdaki “الى” edatı, son satırdaki “في” edatı ve “على” kelimesinin “ye” harfinde, yâ-ı ma’kûs uygulanarak hareketlenme sağlanmıştır. Son satırın ikinci kelimesindeki “he” harfi ise küplü olarak verilmiştir. İlk satırdaki المبارك kelimesindeki müstakil “kâf” harfinin sereni Selçuklu tarzında ele alınmış olup meyilli yazılmıştır. Yazıdaki “دولته”, “ابه” gibi kelimelerin sonundaki “he” harfinin açık yazıldığı anlaşılmaktadır. Kitâbeye göre eserin H. 862 (M. 1457-1458) yılında İsfendiyyar oğlu İbrahim oğlu Sultan İsmail tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Şek. 19-20).

Kitâbenin Metni:

بنی هذا الخان المبارك السلطان المعظم اسمعيل بن
ابراهيم بن اسفنديار خان ابدالله دولته افاضه الى سخا للعفو
والمغفرة على روح ابيه وجده في تاريخ سنة اثنين وستين وثمانمائة

Kitâbenin Transkripsiyonu:

1- Benâ haze'l hânû 'l-mübâreke Es-Sultânû 'l- mu 'azzam İsmail bin

2- İbrahim bin İsfendiyâr Han ebedellahû devletehû ve ifâza' ilâ sehali 'l⁸-afvi

3- Ve'l-mağfireti alâ ruh-i ebihi ve ceddihi⁹ fî tarih-i sene isneyni ve sittîne ve semâni-mie 862 (1457-1458)¹⁰

Anlamı:

“ Bu mübarek han, sultanu'l-muazzam İsmail bin İbrahim bin İsfendiyar Han tarafından- Allah onun devletini daim etsin. Dedesinin ve babasının ruhunu günahlarının afvı ve mağrifetiyle feyzlendirsin- 862 yılında yaptırılmıştır.

Şekil 19

Han Kitâbesi / *Inscription of Caravanserai Epigraphy*

Şekil 20

Han Kitâbesi (Detay) / *Inscription of Caravanserai Epigraphy (Detail)*

Kitâbede adı geçen han yapısının İsfendiyaroğulları (Candarogulları) Beyliği'ne ait olduğu anlaşılmaktadır. Kitâbenin üzerinde İsfendiyaroğullarından Sultan İsmail ismi zikredilmektedir. İsfendiyaroğullarından Sultan İsmail (d. 1419-ö.1479), İsfendiyar Bey'in oğlu İbrahim Bey'in oğlu olup 16 yıl hükümdarlık yapmış, bu süreçte Kastamonu, Sinop gibi bazı yerlerde cami, medrese, kütüphane, imaret, han, hamam gibi eserlerle imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Özellikle Kastamonu'da küçük imaret olarak anılan İsmail Bey Külliyesi bunların en önemlilerindendir (Yücel, 1970, s. 392).

Söz konusu kitâbenin ait olduğu han yapısının Kastamonu'nun Araç ilçesine bağlı Oyacalı Köyü'nde olduğu bilgisi mevcuttur (Özkarcı, 1992, s. 359; Gedik, 2005, s. 86). Günümüzde hiçbir kalıntısı kalmayan bu hanın 1930'larda harabe bir durumda olduğu belirtilmiştir (Gedik, 2005, s. 86). 1920'li yıllarda, kitâbenin, hanın üzerinden alınarak Kastamonu'ya, oradan da Ankara Etnografya Müzesi'ne getirildiği bilinmektedir (Yaman, 1935, s. 154-155).

DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

Ankara Etnografya Müzesi'nde dini ve ticari yapılara ait kitâbe toplam 4 tanedir. Günümüze intikal eden inşâ ve tamir kitâbelerinin ait oldukları yerde olmamasının en büyük nedeni bağlı oldukları yapıların günümüze ulaşamamalarıdır. Genelde ön cepheye yerleştirilen kitâbeler ait oldukları yapı ve tarihlendirme bakımından zengin bir veri sunmaktadır.

İncelediğimiz kitâbeler, Anadolu Selçuklu döneminden 15. yy.'a kadarki süreci kapsamaktadır. En erken tarihli ribat kitâbesi olup (1209-1210) Selçuklu dönemine aittir (Kat Nu. 1). En geç tarihli olan ise 1457-1458 tarihli han kitâbesi (Candarogulları) olduğunu söylemek mümkündür (Kat Nu. 4). Söz konusu kitâbeler **Ribat (Kervansaray)** (Kat Nu. 1), **Cami** (Kat Nu. 2), **Medrese** (Kat Nu. 3) ve **Han** (Kat Nu.4) gibi çeşitli eserlere aittir. Ribat (Kat Nu.1) ve Cami (Kat Nu.2) kitâbelerinin bulundukları yapıların günümüzde varlıkları mevcut olmayıp eski arşiv görsellerinden ve yayınlardan mevcudiyetleri gözlenmektedir. Medrese kitâbesinin (Kat Nu. 3) ise bir dönem Augustus Tapınağı olarak kullanılan Ak Medrese'ye ait olduğunu söylemek mümkündür. Bahse konu medresenin eski çizim ve görsel kaynağı yabancı kaynaklardan temin edilmiştir. Han kitâbesinin (Kat Nu.4) mevcudiyeti bilinmekle beraber eski görsel kaynağa ulaşamamıştır. Yayınlarında, han yapısının 1930'lu yıllarda harabe olduğu bilgisi mevcuttur.

İncelediğimiz kitâbeler arasında bağlı olduğu yapılara bakıldığında Akbaş (Kaymaz) Kervansarayı'nın (Kat Nu.1) Konya-Aksaray yolu üzerinde olduğu, Yeğen Bey Camii'nin (Kat Nu.2) Ankara Ulus semtinde yer

7 İfâza: Bolca verme, bol bol sunma, bereketlendirme (Parlatır, 2017, s. 695).

8 Sehâ: Cömertlik, el açıklığı, sehavet. (Parlatır, 2017, s. 1476).

9 Cedde: ecdad, peder veya validenin pederi, büyük ata, dede. (Ceddihi: Onun atalarına). (Şemseddin Sami, 1992, s. 586).

10 Söz konusu kitâbenin okunuşu ve anlamı bazı yayın ve tezlerde geçmektedir (Bkz: Yaman, 1935, s. 154-155; Yücel, 1970, s. 402; Özkarcı, 1992, s. 358; Gedik, 2005, s. 86). Ancak okunuş ve anlamında bazı eksiklik ve yanlışlıklar tarafımızca tespit edilmiştir. Bunun üzerine kitâbede gereken tashihler konusunda Prof. Dr. Hamza Keleş ve Prof. Dr. Mehmet Zeki İbrahimgil'den destek alınmıştır. Kendilerine katkılarından dolayı teşekkür ederim.

aldığı, Medresenin (Kat Nu.3) Ankara'daki Agustos Tapınağı'ndan çevrilme olduğu ve İsmail Bey Hanı'nın ise Kastamonu Araç ilçesi Oyacalı köyünde bulunduğu anlaşılmıştır. Cami kitâbesinin (Kat Nu. 2) yazıdaki “*Ceddede*” ifadesinden dolayı tamir kitâbesi ya da yeniden ihya edilen yapının yazıtı olduğu söylenebilir. Muhtemelen, Agustos Mabedi içinde kalan medrese, zaman içinde doğal afetler nedeniyle tahrip olmuş sonrasında gerçekleştirilen onarımlarla hasar alan kısımlar ya düzeltilmiş ya da bina tamamen yenilenerek yıkılması önlenmiştir. Söz konusu kitâbede de medrese binasının onarımı ya da yenilenmesi için “*ceddede*” emir fiili kullanılmıştır. Son satır, aldığı tahribat nedeniyle okunamadığından dolayı kesin tarih bilgisi verilememektedir. Ak Medrese olarak bilinen yapının Osmanlı döneminde uzun süre kullanıldığı, eserin bir onarım ya da yenilenme sürecinde olduğu ve kitâbenin yazım dilinin Arapça olması nedeniyle kitâbeyi Erken Osmanlı Dönemi'ne tarihlemek mümkün görülmektedir.

Kitâbelerin bütünü dikdörtgen şekillidir. Dikdörtgen şekilli kitâbelerin dış kenarları ince ya da kalın silme ile çevrilmiştir. Birden çok satıra sahip olan kitâbelerde satırların arası enli cetvellerle bölündüğü görülmektedir. Ribat kitâbesinde ise (1209-1210) (Kat Nu.1) satırları ayıran ince veya kalın cetveller yer almamaktadır. Satırlar, ayrıştırıcı cetvel olmaksızın bölünmeden işlenmiştir. Selçuklu dönemi 13. yy. Konya'daki yapı kitâbelerine bakıldığında ise Hacı Ferruh Mescidi usta kitâbesinde ve Alaeddin Camii kuzey ve batı cephelerinin inşa kitâbelerinde (Duran, 2001, s. 7) satır aralarında cetvellerin kullanılmadığı görülmektedir. Bu durumun bâni ya da sanatkarın özel tercihi olduğunu söylemek mümkündür.

Kitâbelerin bütünü mermer malzemeden yapılmıştır. Kitâbelerde adı geçen bâni bilgilerine bakıldığında han yapısının (Kat Nu.4) Sultan tarafından yaptırıldığı, diğerlerinin ise devlet ricalinden varlıklı kişilerin inşa ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle mermer gibi pahalı bir malzemenin kullanılması bâninin toplumsal konumu ve yeri ile yakından ilişkilidir. Ayrıca, Selçuklu ve Erken Osmanlı dönemlerine ait yapılara bakıldığında mermer malzemenin, eserlerin belirgin yerlerinde kullanıldığı gözlenmektedir. Kitâbelerin dış cephede yer alması özel taş seçimini zorunlu kılmaktadır (Gün, 1999, s. 153). Dış cephede yer alan kitâbelerde taş ve mermer malzeme kullanımında coğrafi şartlar göz önüne alındığında dayanıklılık ve kalıcılığın önemli etken olduğu anlaşılmaktadır (Duran, 2001, s. 8). Bütün bunların yanında bağlı olduğu yapılardan farklı malzemeye ayrıştırılan yazıtların belirginleştikleri gözlenmektedir. Çalışma konumuzu oluşturan yapıların da eski görseller ışığında taş malzemeli, bunun aksine kitâbelerinin mermer malzemeli olduğu görülmektedir. Mermere hak edilen yazılar kabartma şeklinde

yüzeyden oyularak celi tarzda verilmiştir. Bu şekilde büyük ve kabartma şeklinde verilmiş yazılar uzaktan bakıldığında da görülüp anlaşılabilecektir.

Kitâbeler genelde süsleme yönünden sade işlenmiştir. Dönemin kitâbelerine bakıldığında Selçuklularda rûmi, palmet, gülbezek, helezonik kıvrımlı dallar, sap ve yapraklar (Gün, 1999, s. 168), Erken Osmanlı'da ise zikzak, çokgen, düğüm gibi geometrik desenler, rûmi, hatayi, palmet, kıvrık dal gibi bitkisel desenler, kalp ve bulut motiflerinin (Tüfekçioğlu, 2001, s. 463-467) kullanıldığı görülmektedir. Fakat örneklerimiz arasında yazı içinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Bunun nedeni kitâbe zeminlerinde yeteri kadar boşluk olmayışı ile açıklanabilir. Ne var ki yazılar dahi zemindeki doluluk oranının etkisinde sıkışık şekilde verilmiştir. Yalnız han kitâbesinin (15. yy.) (Kat Nu.4) iki yan kenarında iri ebatlarda damla motifi tezyin edilmiştir. Bu eserin, bir sultan yapısı olduğu düşünülünce kitabenin boyutlarının genişlediği ve bu nedenle süsleme için ayrı boşluklar oluştuğu söylenebilir. Motifler, kitâbenin yan kenarlarına simetrik olarak yerleştirilmiştir. Her ikisinin de uçları palmet biçiminde nihayetlenmektedir. Bu damla motiflerinin benzeri Erken Osmanlı döneminde İznik Orhan Gazi Camii, Gelibolu Azebler Namazgahı ve Kemallı Aslıhan Bey kabir kitâbelerinde görülmektedir (Tüfekçioğlu, 2001, s. 467). Yalnız buradaki damla motifleri yazı içinde olup daha küçük boyutludur.

Kitâbelerin dili Arapçadır. Dönemin yazı dili aynı şekilde kitâbelerde de kullanılmıştır. Türkçe'nin kitâbelerde yaygın olarak kullanılması II. Murad dönemi sonlarına rastlanmaktadır (Tüfekçioğlu, 2002, s. 166). Candaroğlu İsmail Bey Dönemi'ndeki (1443-1461) kitâbelere bakıldığında ise yazı dilinin Arapça olduğu anlaşılmaktadır (Gedik, 2005). Kitâbenin bir örneğinde ilk satırda Kur'an sûresinin (İsrâ 17/19) yer alması dikkat çekicidir. Medrese kitâbesinin (Kat Nu.3) başlangıcında “*Kim mü'min olarak ahireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir*” meâlindeki **İsrâ Sûresi'nin** bir ayeti (17/19) bulunmaktadır. Söz konusu sûrenin bir medrese kitâbesinde bulunması işlevle ilgili anlamı bağdaştırmaktadır. Kitâbelerde yapı türüne ve yapının işlevine yönelik ayet ve hadisler mimari yazıda yer almaktadır. Genelde cami ve mescitlerde Tevbe ve Cin sûrelerinin 18. ayeti, mihraplarda Âl-i İmrân sûresinin 37-40. ayetleri, türbe ve lahitlerde Bakara sûresinin 255. ayeti kullanılmıştır (Tüfekçioğlu, 2002, s. 167-168). Medrese kitâbesinde de bağlı olduğu yapının bir eğitim binası olduğu düşünülürse İsrâ Sûresi'nin çalışma temalı 19. ayetinin yapının işlevine göre kullanılması mantıklı görülmektedir.

Yazı çeşidi olarak tamamında celi sülüs hat tercih edilmiştir. Sülüs hattın Selçuklu'dan itibaren Anadolu mimari yapılarında yaygınlık kazandığı bir gerçektir. Selçuklu sülüs anlayışı Beylik ve Erken Osmanlı dönemlerinde devam etmiştir. Kitâbelerde zülfeli eliflerin başlarının küt olması, şakuli harflerin sık şekilde aşağıya doğru incilmesi, kâf harfinin serenlerinin dalgali olarak verilmesi, elif ve lam harflerinin alt kısımlarının sola doğru kıvrıklığı, kaseli harflerin daha yüzeysel tutulması, hareke, şedde, işaret ve mühmel harflere sıkça yer verilmesi ve lamelif harfinin hareketliliği Selçuk etkisini yansıtmaktadır.

Kitâbelerin bazılarında yapım emri ifadelerine rastlanılmaktadır. Bunlardan en yaygını “*Ammera*” ifadesidir. İncelediğimiz kitâbeler arasında 1438 tarihli cami kitâbesinde (Kat Nu. 2) bu ibareye rastlanılmıştır. “*Ammera*” ifadesi iskân etmek anlamında kullanılmıştır (Baalbakı, 1995, s. 780). Söz konusu ifade bina yapmak anlamında olduğu gibi yıkılmış bir binayı yeniden inşa etmek ve onarmak anlamlarına da gelmektedir (Duran, 2001, s. 14). Bu ifade, Ankara’da Yegân Bey Camii (1428), Mukaddem Camii (Ayverdi, 1972, s. 232, 265), Ankara Turhasan Bey Türbesi (Kılıcı, 2021, s. 73-74), Ankara Ahi Şerafeddin Camii minber kitâbesinde (1290), (Mübarek Gâlib, 1996, s. 87), Konya’daki Selçuklu devri yapı kitâbelerinde Beşârebey Mescidi (1219) ve Hangâh (1239) yapılarında (Duran, 2011, s. 40-41, 53-54), Eskişehir’de Seyitgazi-Battalgazi Külliye İkametgâh Kapısı (1511), Seyitgazi Aslanbeyli Köyü Sücâeddin Veli Türbesi (1515) ve Sivrihisar Ulu Cami Doğu Giriş Kapısı Üstünde (1439) (Arslan, 2013, s. 49-50, 54), Afyon’da kale kitabesinin üzerinde (1324) (Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 42), Amasya Burmalı Minare Camii’nin giriş kapısı üzerinde (1236-46) (Gün, 1993, s. 26), İznik’te çarşı içindeki Hacı Zeynel (Hacı Özbek) Camii’nin batı duvarındaki inşâ kitâbesinde (1333-34) (Tüfekçioğlu, 2001, s. 17-18), İznik Yeşil Camii (1378) giriş kapısı üstündeki ilk kitâbede (Ayverdi, 1966, s.319), Bolu Mudurnu’da Yıldırım Hamamı’nın (1382) giriş kapısı üzerinde (Erken 1977, s. 379), İzmir Bergama Kurşunlu Camii (1435) kapı üstünde (Ayverdi, 1972, s. 268-269) kullanılmıştır.

Çalışmamız kapsamındaki yaptırdı manasını taşıyan “*Benâ*” ifadesi ise han kitâbesinde (1457-58) (Kat Nu. 4) kullanılmıştır. Aynı şekilde Candaroğulları Beyliği’ne ait İsmail Bey Camii inşa kitâbesinde (1451) (Gedik, 2005, s. 90), Eskişehir Sivrihisar Ulu Cami minâresinde (1487), Sivrihisar Kurşunlu Camii (1492), Sivrihisar Ak Cami minâresinde (1793) ve Sivrihisar Mülk Köyü Doğan Aslan Mescidi (1247) (Arslan, 2013, s. 57, 59, 61, 65), İznik Mahmut Çelebi Camii (Ötüken ve ark., 1986, s. 235), İzmir Bergama Taşhan’ın (1432) kapı kemeri üstünde (Ayverdi, 1972, s. 272-273) kullanılmıştır. “Buniyet” teriminin ise edilgen olduğu (inşa edildi)

belirtilmiştir (Özkurt, 2006, s. 78). Birgi Aydınoglu Türbesi’nde bu ifadeye rastlanılmıştır (Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 112). Muğla’da Sekibaşı Camii’nin 1872-73 tarihli minâre kitabesinde de “buniyet” ifadesine rastlanılır (Çakmak, 2013, s. 95).

“*Ceddede*” ifadesi, örneklerimiz arasında medrese kitâbesinde (Kat Nu. 3) bulunmaktadır. “Yenilemek” manasında kullanılan ifade (Tüfekçioğlu, 2002, s. 171) yapı ya da yapı elemanlarının tamiri bazen de bütünüyle ihyası anlamında kullanılmıştır (Özkurt, 2006, s. 80). Aynı ifade Eskişehir Sivrihisar Ulu Camii’nin (1274) kuzey giriş kapısı üstünde (Arslan, 2013, s.53), Bitlis Ulu Camii’nin orta kapının sağ kanadındaki kitâbede (Güneş, 2003, s. 42), Afyon Kâbe Mescidi (1397) giriş kapısı üzerinde (Anonim, 1983, s. 104-105) kullanılmıştır.

“*Emera*” ifadesi ribat kitâbesi üzerinde (Kat Nu.1) yer almaktadır. *Emretti* fiilinden türeyen kelime Konya’da kale kapısında (1203-1204), Taş Mescid (1215), Alâeddin Camii (1219), Konya Kalesi, Karatay Medresesi (1251) ve Sahip Ata Camii (1258) (Duran, 2001, s. 33, 36, 48, 55, 58) yapılarında kullanılmıştır. İznik Nilüfer Hatun İmareti (1388) ve Bursa Yıldırım Bayezid İmareti (1400) (Tüfekçioğlu, 2001, s. 68-69, 92), Bursa’da kale içindeki Orhan Gazi Camii (1337), İznik’te Hacı Hamza Kümbeti (1249) (Ayverdi, 1966, s. 59, 179), Yunanistan Dimetoka Camii (1420) kapı kemeri üzerinde ve Tokat Hamza Bey Mescidi’nin kapı sağ tarafında (1412) (Ayverdi, 1972, s. 147-148, 203), Bursa Sitti Hatun Mescidi (1459-60) (Ayverdi, 1989, s. 105-106), İstanbul Rum Mehmet Paşa Camii (1471-72) (Ayverdi, 1989, s. 489), Bursa İshak Paşa Medresesi (1482-83) giriş kapısı üzerinde (Ötüken ve ark., 1986, s. 121) ve Van Hüsrev Paşa Hamamı (1571) (Güneş, 2003, s.126) yapılarında kullanılmıştır.

Yapı türü olarak Han-Kervansaray kitâbeleri için هذا الرباط (hâzâ’r-ribat) (Kat Nu.1), Han kitâbesi için هذا الحان (hâze’l-hân) (Kat Nu. 4), Cami kitâbesi için هذا الجامع المبارك (hâzâ’l-câmi’a’l-mübârek) (Kat Nu. 2), Medrese kitâbesi için هذه المدرسة المباركة (hâzihi’l-medresetü’l-mübarekeh) (Kat Nu.3) ifadeleri kullanılmıştır. Sadece medrese kitâbesinde مدرسة ifadesi müennes olduğu için ism-i işaretli de (هذه) müennestir. Diğerlerindeki ifade ve ism-i işaretler müzekkerdir.

Bahse konu olan kitâbelerde sultan, devlet adamı ve diğerlerinin bazı sıfat ve unvanları kullanılmıştır. Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev için (*Es-Sultânî*), II. Murat için (*Sultânü’s-Sultan*), Candaroğulları Beyliğinin sultanı Sultan İsmail için (*Es-Sultânü’l-Muâzzam*), Sultan Gıyaseddin’in Emiri Kameruddin Kaymaz için (*Emiri’z zahira- Abdü’z-zaif*), Yeğen Bey için (*Mefhârü’l-Umera*) sıfatları kullanılmıştır. Daha sıradan kişiler için medresede kitâbesinde olduğu gibi

El- Abd (Kul) (*Mehmed bin Ebi Bekri'l-Hemedani*) ifadesine yer verilmiştir. Bu yönüyle kullanılan sıfat ve unvanların da belli bir hiyerarşik düzende kullanıldıkları açıktır.

Ayrıca sultanların elkâb ve isimlerinin devamında saltanat yıllarına atıfta bulunarak niyaz cümleleri kullanılmıştır. Hullide mülkühû ve übbide devletühû (*II. Murat*), Ebedallahu devletehû (*Sultan İsmail*) ve Meda'llahû eyyamehû (*Yeğen Bey*) gibi niyaz ifadeleri ve sonrasında mağfiret isteyen cümleler insanoğlunun her koşulda duaya ihtiyacını yansıttığı gibi yeni kurulmuş devletlerinin sonsuz olma arzularını da taşımaktadır.

SONUÇ

Ankara Etnografya Müzesi'nde Türk-İslam dönemine ait eserlerin inşâ ve tamir kitâbeleri Anadolu'da hüküm sürmüş Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı devletinin dil ve yazı, edebi, tarihsel, sosyolojik ve sanatsal bakımdan aydınlatılması yönünden önem taşımaktadır. Müzeye nakledilen mimari eserlere ait kitâbeler, formları, malzeme ve teknikleri, kullanılan yazı çeşitleri ve süsleme özellikleri açısından önemli sanatsal verilerdir. Kitâbelerde belirtilen yapı ismi, bâni adı ve tarih kısmı yapıyı kimliklendirme ve tarihlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Ankara ve çevresindeki Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait cami, kervansaray (han) ve medrese kitâbeleri ayrıca şehrin mimari dokusu yönüyle bilgi vermektedir. Ankara'nın yakın çevresinde kervansaray yapıları gibi büyük imar faaliyetinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 13. ve 15. yüzyıl arasına tarihli kitâbeler, dönemi kapsayan süreçte inşâ faaliyetlerinin ne türde olduğu ve devletin ihtiyaç duyduğu yapı türü hakkında destekleyici bilgi sunmaktadır.

Mevcut kitabelere bakıldığında sultanların ve devlet adamlarının baniliğindeki büyük oluşumlu yapıların kitâbeleri karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu incelenen eserlerin kitâbe malzemesinin kaliteli mermerden oluşumu bu durumu açıklamaktadır.

13. yy.' dan 15.yy.'a kadar uzanan süreçte dildeki anlatımı vermesi açısından önemi haizdir. Arapça'nın hâkim olduğu dil anlayışında abartılı bir ifade baskındır. Kitâbelerde unvan ve elkâbların Selçuklu'dan Erken Osmanlı'ya uzanan süreçte kullanımı ve devletin korunması manasındaki dua/niyaz cümlelerinin bulunması dönemin dini ve siyasi zihniyetini göstermesi açısından da önemlidir. Ayrıca “*emretti, yaptırdı*” biçimindeki emir cümlelerinin Anadolu genelinde örneklerine bakıldığında Osmanlı'nın klasik ve geç dönem örneklerine kıyasla genelde Osmanlı öncesi (Selçuklular), Beylikler ve

Erken Osmanlı (aynı yüzyılda hüküm süren beylikler de dâhil) dönemle sınırlı tutulduğu aşîkârdır. Burada kullanılan yazı dilinin değişmesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Hat sanatı bakımından sülüs yazının zamanla Osmanlı ekolü içinde olgunluk kazandığını söylemek mümkün olsa da Selçuklu etkilerinin devam ettiği söylenebilir. Osmanlı döneminde klasikleşmiş bir hat sanatı daha ortaya çıkmamıştır. Kitâbelerin hiçbirisinde sanatkâr imzası bulunmadığı için hattatlar belirlenememiştir. Yazım dili Arapça olan kitâbelerde bazı yazı acemilikleri de göze çarpmaktadır. Bazılarında boşluğu doldurmak için tezyini işaret ve mühmel harfler kullanılmıştır. Selçuklu dönemine ait ribat kitabesinde ise yazıların yerleşiminde farklılık uygulanarak “Sultan” ifadesine vurgu yapılmıştır. Kitabelerde görülen özellikler; yâ-ı ma'küslar, alt kısımda sola kıvrık düzenlenen zülfeli elifler, zülfelerin küt verilmesi, şakuli harflerin sık şekilde dizilerek aşağıya doğru incilmesi, kâf harfinin kolunun dalgalı verilmesi, küplü harfler ve gözü açık veya kapalı verilen harfler sıralanabilir. Yazılar çok sık yazıldığı için zeminde neredeyse boşluk bırakılmamıştır. Bu nedenle yazı içerisinde bitkisel, geometrik ya da diğer tezyini desenlere rastlanmamıştır. Bununla birlikte akıcılığı sağlamak için hareke, şedde, nokta, tezyini işaret ve mühmel harfler kullanılmıştır. Süsleme olarak sadece han kitâbesinin yan kenarlarında birbirine simetrik damla motifleri işlenmiştir. Yazılar genelinde birbirinden enli cetvellerle ayrıştırılmış olup bir silme ile çevrilmiştir. Dönemin özelliği olarak isimlerin sonunda devletin ve saltanat yıllarının uzun ve hayırlı geçmesi ve Allah'tan günahlarının bağışlanması için sultan ya da emirlerin niyaz cümleleri eklenmiştir. Kitâbelerin genelinde bir sultan ya da devlet ricalinden önemli kişilerin kimlikleri elkâb ve sıfatlarıyla yer almaktadır.

Sonuç olarak, müzede yer alan 13. yy.' dan 15. yy.' a uzanan Osmanlı Klasik dönem öncesi Anadolu'da hüküm süren Türk devlet ve beyliklerine ait dini ve ticari yapıların kitâbeleri, tarihi, siyasi ve dini önemi yanında ayrıca Türk Hat Sanatı yönüyle yazı sanatının gelişimini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akbolat M. S. & Eser E. (Ed.). (2004). *Ankara başkentin tarihi, arkeolojisi ve mimarisi*. Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları.
- Anonim (1983). *Türkiye’de vakıf abideler ve eski eserler*. İlaveli İkinci Baskı. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Arseven, C. E. (1947). Kitâbe. *Sanat Ansiklopedisi* (2. cilt, s. 1101) içinde.
- Arslan, N. (2013). *Eskişehir kitabeleri*. Eskişehir Valiliği.
- Ayverdi, E.H. (1966). *Osmanlı mi’marî çağın menş’i osmanlı mimarisinin ilk devri*. Baha Matbaası.
- Ayverdi, E.H. (1972). *Osmanlı mi’marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri*. II. Baha Matbaası.
- Ayverdi, E.H. (1989). *Osmanlı mi’marisinde Fatih Devri*. III. 2. Baskı. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Baalbakı, R. (1995). Ammera. *Al-Mawrid a modern Arabic English dictionary* (s. 780) içinde.
- Bozdoğan, S. (2020). *Modernizm ve ulusun inşası (Erken cumhuriyet Türkiye’sinde mimari kültür)*. Metis Yayıncılık.
- Börtüçene, D. (Proje Sorumlusu). *Bir zamanlar Ankara*. Ankara Büyükşehir Belediyesi.
- Çakmak, Ş. (2013). *Muğla cami ve mescitleri*. Muğla Belediyesi Kültür Yayınları.
- Dernszchwam, H. (1987). *İstanbul ve Anadolu’ya seyahat günlüğü* (Y. Önen, Çev.). Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Dural Tasouji, C. (2013). Bir hafıza mekânı olarak müze: Ankara Etnografya Müzesi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 3(5-6), 129-143.
- Duran, R. (2001). *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Ta’mir)*. Türk Tarihi Kurumu Basımevi.
- Erdmann, K. (1961). *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts*. Gebr. Mann Verlag GmbH.
- Erken, S. (1977). *Türkiye’de vakıf abideler ve eski eserler*. II. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Ersoy Top, F. G. (2002). *İstanbul’daki Selatin Camilerinin kitabeleri* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Eyice, S. (1989). Akbaş Hanı. *DİA*, Cilt II. (s. 222.) içinde.
- Fırat, N. İ. (1998). *Ankara’da cumhuriyet dönemi mimarisinden iki örnek Etnografya Müzesi ve Eski Türk Ocağı merkez binası*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gedik, A. (2005). *Candaroğulları Beyliği Mimarîsi’nde Celi Yazı* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Görür, M. (2007). Anadolu Selçuklu Dönemi kervansarayları kataloğu. H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu Kervansarayları* (473-528) içinde. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Gün, R. (1993). *Amasya ve çevresindeki mimari eserlerde yazı kullanımı* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Gün, R. (1999). *Anadolu Selçuklu mimarisinde yazı kullanımı* [Yayınlanmamış Dokta Tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Günel, G. & Kılıcı A. (2015). Ankara şehri 1924 haritası: Eski bir haritada Ankara’yı tanımak. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 78-104.
- Güneş, B. (2003). *Van Gölü havzası Türk mimarisinde yazı sanatı* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Hasol, D. (2021). *20. Yüzyıl Türk mimarlığı*. Yem Yayınları.
- İlter, E. (2021). Hat sanatı penceresinden bir kitâbenin farklı zamanlardaki yolculuğu. İ. Özcoşar, A. Karakaş, Z. Polat, İ. Kanbaz & Uğur Yiğiz (Ed.), *Sadırlardan satırlara hat sanatı ve hattatlar* (s. 113-127) içinde. Divan Kitap.
- Karamağaralı, B. (1999). Kültür tarihimiz bakımından mezar taşlarının önemi ve ikonografisi. *Geçmişten günümüze mezarlık kültürü ve insan hayatına etkileri* (s. 33-46) içinde. Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
- Kılıcı, A. (2016). Hacı Bayram-ı Veli döneminden Ankara’daki Ak Medrese ve Kara Medrese. A. C. Haksever (Ed.), *Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli sempozyumu bildiriler kitabı* (s. 115-144) içinde. Kalem Eğitim Kültür ve Akademi Derneği.
- Kılıcı, A. & Günel G. (2019). *Bir Ankaralı tüccarın kentine katkıları: İbadullah Vakfı*. Koç Üniversitesi VEKAM Yayınları.
- Kılıcı, A. (2021). *Ankara’da bir Alperen Turasan Bey*. M. Mustafa Bektaşoğlu (Ed.), *Biyografi Net Yayıncılık*.
- Kur’an-ı Kerim*, Kalem Suresi/1. Ayet
- Kur’an-ı Kerim*, İsrâ Sûresi/19. Ayet.
- Mübârek Gâlib (1925). *Anadolu Türk âsâr ve mahkukatı tettebbuatına esas: Ankara (kabristanlar- mescidler-camiler)*. Birinci Kısım. Matbaa-i Amire.
- Mübârek Gâlib (1996). *Ankara mescidler, camiler, mezârlıklar, kitâbeler*. S. Erşahin - H. Çınar (Haz.), Altındağ Belediyesi Kültür Yayınları.
- Önkâl, H. (1989). Osmanlı türbelerinin kitabeleri hakkında. *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 307-343.
- Önkâl, H. (1995). Türk türbe mimarisindeki değişim üzerine. *Ekrem Hakkı Ayverdi hâtıra kitabı* (400-425) içinde. İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ötüken, S. Y., Durukan, A., Acun, H. & Pekak, S. (1986). *Türkiye’de vakıf abideler ve eski eserler*. IV. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Özkafa, F. (2018). Asr-ı Saadet’ten bugüne hat sanatının tarihi serüveni. *Derin Tarih, Özel Sayı, 13*, 7-17.

Özkarcı, M. (1992). Candaroğulları Beyliği Mimari Eserleri [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Özkurt, K. (2006). Türk-İslam epigrafisinde “imar (yapı) ve mimar (usta)’lığa ilişkin terimler. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 16*(73), 73-110.

Özkurt, K. & Tüfekçioğlu, A. (2009). Türk İslam sanatında kitâbeler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 7* (14), 275-295.

Parlatır, İ. (2017). İfâza. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (9. Baskı, s. 646) içinde.

Parlatır, İ. (2017). Sehâ. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (9. Baskı, s. 1476) içinde.

Peschlow, U. (2015). *Ankara die bauarchaologischen Hinterlassenschaften aus römischer undbyzantinischer Zeit*, Wien (Tafelband).

Serin, M. (1982). *Hat san’atımız-tarihçesi, malzeme ve aletler, meşk-*. Kubbealtı Neşriyatı.

Şemseddin Sami (1992). *Kâmûs-ı Türkî*, 4. Baskı, Çağrı Yayınları.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya* (K. Y. Koprıman & M. Yıldız, Çev.). Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Tüfekçioğlu, A. (1999). Türk İslâm dönemi türbe ve mezar taşları kitâbelerinde tarih ibâreleri. *Geçmişten günümüze mezarlık kültürü ve insan hayatına etkileri* (s. 393-404) içinde. Mezarlıklar Vakfı Yayınları.

Tüfekçioğlu, A. (2001). *Erken Osmanlı mimarisinde yazı*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Tüfekçioğlu, A. (2002). Türk mimarisinde yazı. H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (Ed.), *Türkler* (s. 158-182) içinde. Cilt VI. Yeni Türkiye Yayınları.

Uzunçarşılıoğlu, İ. H. (1929). *Kitabeler*. Cilt II. Devlet Matbaası.

Yaman, T. M. (1935). *Kastamonu tarihi, XV’inci asrın sonuna kadar*. Cilt I. Kastamonu Halkevi.

Yelen, R. (2023). I. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine ait yeni bir kervansaray kitabesi. *Sanat Tarihi Yıllığı, 32*, 515-537.

Yücel, Y. (1970). Candaroğulları Beyliği (1439-1461). *Belleten, 34*(135), 373-407.

URL Kaynaklar

URL - 1. *Yeğen Bey Camii*. II. Abdülhamit Han’ın Yıldız Albümleri. İstanbul Üniversitesi. <http://katalog.istanbul.edu.tr> adresinden 06.06.2024 tarihinde alınmıştır.

URL - 2. *İbadullah Camii ve Medresesi*. II. Abdülhamit Han’ın Yıldız Albümleri. İstanbul Üniversitesi. <http://katalog.istanbul.edu.tr> adresinden 11.09.2024 tarihinde alınmıştır.

ÇUMRA MİNBERLERİ

CUMRA MINBARS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 4 Ekim 2024	Received: October 4, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 8 Kasım 2024	Peer Review: November 8, 2024
Kabul: 26 Mayıs 2025	Accepted: May 26, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1561472

Ayşe Nur TAŞDELEN*

ÖZET

Konya'nın güneydoğusunda yer alan Çumra ilçe merkezi her ne kadar Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren gelişme göstermişse de çevresindeki yerleşim ve kültürel miras bağlamında özellikle de geç Osmanlı dönemine ait camileriyle dikkati çekmektedir. Çumra'da Beylikler ve Geç Osmanlı dönemine tarihlenen camii ve mescitler inşa edilmiştir. Bu camilerden özellikle Geç Osmanlı dönemine tarihlenenler Konya'nın diğer ilçelerinde çok sayıda inşa edilen ahşap direkli Camii geleneğinin Çumra ilçesinde de sürdürüldüğünü göstermektedir. Çumra minberlerini konu alan bu çalışma kapsamında İçeri Çumra, Karamanoğlu İbrahim Bey (14-15. yy), Esat Paşa (H. 1300/M. 1882), Alemdar (H. 1317/M. 1899), Dedemoğlu (19. yüzyıl sonu), Okçu (H. 1305/M. 1883) ve Yeni Mescit (H. 1328/M. 1910) mahallelerinde yer alan camiler ele alınmıştır. Bu camilerde özgün durumda günümüze gelebilmiş olan taş ve ahşap malzemeden yapılmış altı adet minber değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamındaki camiler bugüne dek yapılan yayınlarda mimari boyutuyla incelenmiştir. Ancak özele indirgediğimizde minberler ile ilgili ayrıntılı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu minberler dönemlerinin birer temsilcisi ve bilimsel açıdan da önem arz eden sanat eserleridir. Çalışmada minberler malzeme, teknik ve süsleme açısından detaylı bir şekilde ele alınıp, dönem üslubu çerçevesinde değerlendirilerek Türk İslam Sanatı açısından öneminin vurgulanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Minber, Çumra Camileri, Konya, Süsleme, Türk İslam Sanatı

* Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Konya / Türkiye.
e-posta: aysenurttasdelen@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2556-8201

** Bu çalışma Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalında, Prof. Dr. Ali BAŞ danışmanlığında 2021 yılında hazırlanan doktora seminerden geliştirilerek hazırlanmıştır. Çalışma sürecinde değerli görüşleriyle katkı sağlayan kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. Ali BAŞ'a teşekkürlerimi sunuyorum.

ABSTRACT

Although Çumra district center, located in the southeast of Konya, has developed since the early years of the Republic, it draws attention in the context of settlement and cultural heritage, especially with its mosques from the late Ottoman period. Mosques and masjids dating back to the Principalities and Late Ottoman period were built in Çumra. These mosques, especially those dating to the Late Ottoman period, show that the tradition of wooden pole mosques, which were built in large numbers in other districts of Konya, was also continued in Çumra district. Within the scope of this study on Çumra minbars, the mosques located in the neighborhoods of İçeri Çumra, Karamanoğlu İbrahim Bey (14-15th century), and Esat Paşa (H. 1300/M. 1882), Alemdar (H. 1317/M. 1899), Dedemoğlu (late 19th century), Okçu (H.1305/M.1883) and Yeni Mescit (H. 1328/M. 1910) were discussed. In these mosques, six minibars made of stone and wood materials that have survived in their original condition were evaluated. The mosques within the scope of the study have been examined in the publications made so far with their architectural dimension. However, there is no detailed study on minbars. These pulpits are representative of their period and scientifically important works of art. In this study, the minbars are examined in detail in terms of material, technique and ornamentation, and their importance in terms of Turkish Islamic art is emphasized by evaluating them within the framework of the period style.

Keywords: Minbar, Cumra Mosques, Konya, Ornament, Turkish Islamic Art

GİRİŞ

Konya'nın güneydoğusunda ve 48 km uzağında kurulmuş olan Çumra ve çevresi, düz ve geniş alüvyonlara ve kolay işlenebilir topraklara sahip olması nedeniyle M.Ö. 7000'li yıllardan itibaren önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Çumra ve çevresinin en önemli yerleşkesi Neolitik döneme ait en eski yerleşimlerden biri olan ve UNESCO Dünya Miras Listesi'nde de yer alan Çatalhöyük'tür. Çumra ve çevresi Hitit, Frig, Lidya, Pers, Roma, Bizans, Selçuklu, Karamanoğulları Beyliği ve Osmanlı egemenliği hakimiyeti altında kalmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün emri ile 1926 yılında ilçe merkezi olmuştur (URL 1).

Çumra ilçesinde ve bu ilçeye bağlı mahallelerde Karamanoğlu, Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine tarihlenen yaklaşık kırk cami inşa edilmiştir. Camilerin büyük çoğunluğu Konya çevresinde 18 ve 20. yüzyıla tarihlenen ahşap direkli cami geleneğini sürdürmektedir. Bu geleneğin kökenleri Orta Asya'ya uzanmaktadır. Atalarının belleğini Anadolu coğrafyasına taşıyan Anadolu Selçuklular dönemin sanat anlayışıyla en abidevi örneklerini vermişlerdir. Ahşap direkli camilerin ilk örnekleri Karahanlı ve Gazneli dönemlerinde Hive, Kurut ve Oburda şehirlerinde bulunmaktadır. Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde de ahşap direkli cami inşa etme geleneği devam etmiştir (Arık, 1973, s. 8; Aslanapa, 1989, s. 131)¹. Konya ve çevresi de hiç şüphesiz yüzyıllardır ahşap direkli cami geleneğinin sürdürüldüğü merkezlerden birisidir². Geleneğin sürdürülmesinin yanı sıra bölgede ekonomik açıdan elverişli olması ve kullanım kolaylığı sağlaması gibi çeşitli nedenlerle ahşap çok tercih edilen malzeme olmuştur. Camilerin özellikle mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve mahfil gibi iç donatı elemanları özgün nitelikte ahşap süslemelere sahiptir. Ancak bu yapıların büyük çoğunluğu tarihsel süreç içerisinde doğal veya insan kaynaklı tahribatlar nedeniyle günümüze özgünlüğünü koruyamamıştır. Amacımız Çumra ve çevresinde özgünlüğünü koruyabilmiş minberlerin tasarım, süsleme ve üslup özelliklerinin belirlenmesi ve bu minberlerin fotoğraf ve çizimler ile belgelenerek literatüre kazandırılmasıdır.

Camilerde hem işlevsel hem de estetik açıdan önem arz eden minber, hatibin çıkarak hutbe okuduğu kapısı, merdiveni ve üst bölümünde oturulacak sahanlığı olan (Turani, 2000, s. 92) üzerinde hutbe okunan merdiven biçiminde litürjik öge olarak tanımlanmaktadır (Sözen & Tanyeli, 1986, s.162). Minber teriminin kökeni Arapça'da yükseklik anlamına gelen "nebr"

kelimesinden türetilerek mekân adı olarak minber kelimesi kullanılmaktadır (Apa, 2015, s. 10). Burada vurgulanmak istenen aslında yüksekliktir ve bu da minberin konumu ve işlevini vurgulamaktadır. Minber en genel anlamda camilerde Cuma ve Bayram günlerinde hatibin çıkarak hutbe okuduğu, kapısı, merdiveni ve en üst yerinde oturulacak sahanlığı olan yer olarak tanımlanmaktadır (Turani, 2000, s. 92).

Medine Mescid-i Nebevi' de Hz. Muhammed (S.A.V) ashaba Allah'ın emirlerini ayakta duyurmuştur. Ashap, Hz. Muhammed'in (S.A.V) yorulmaması için hurma kütüğüne yaslanmasını istemişlerdir. Daha sonra ılgın ağacından üç veya dört basamaklı minber yapılmıştır (Apa, 2015, s. 10-11; Bozkurt, 2005, s. 103; Çam, 1999, s. 177; Diez, 1979, s. 335-337).

Minberin ilk olarak bir kürsü şeklinde yapıldığı ve saltanat alametlerinden biri olduğu bilinmektedir (Çam, 2000, s. 177). Aslında minber o dönemlerde dini işlevlerin yanı sıra hutbe veren imamın, mahkeme eden kadının ve toplantı yapan hükümdarın da kullandığı çok işlevli bir yapı elemanı iken Emevi döneminde sadece dini amaçlı kullanılan bir unsur haline gelmiştir (Akt. Apa, 2015, s. 10).

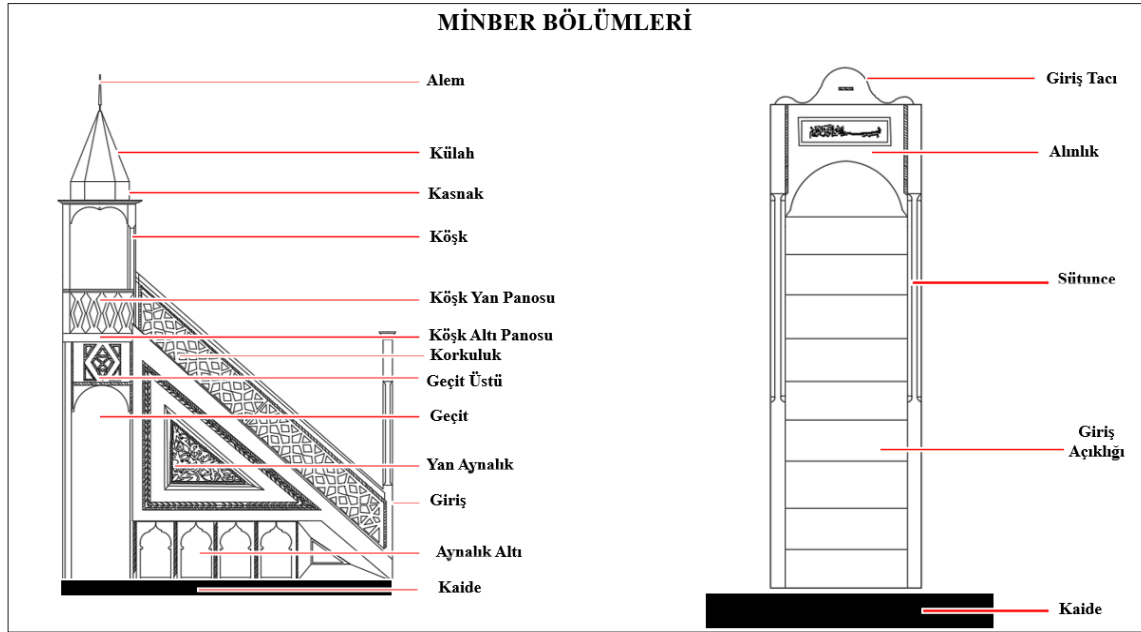
Camilerde mihrabın sağ tarafına konumlandırılan minberin Erken İslam dönemlerinden itibaren özgün örnekleri bulunmaktadır. İşlevselliğinin yanı sıra taş, ahşap, mermer, alçı ve tuğla gibi farklı malzeme ve süsleme kompozisyonları ile de dikkat çekmektedir. Minberlerin en erken örneği Kuzey Afrika'da Kayrevan'da yapılan ahşap minberdir (Karamağaralı, 1955, s. 8). Minber erken dönemlerden itibaren camilerin önemli yapı elemanı olmuştur. Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı döneminde de en güzel örnekleri verilen minber, giriş, aynalık, aynalık altı, geçit, geçit üstü, köşk yan pano, köşk, külah ve alem bölümlerinden oluşmaktadır (Şek.1). Minber elemanlarının tanımlanmamasında Gülay Apa'nın "Osmanlı Selatin Cami Minberleri" ve "Anadolu Selçuklu Minberleri" adlı çalışmalarındaki şablondan faydalanılmıştır (Apa, 2007; 2015).

Bu çalışmada Çumra ve çevresinde özgünlüğünü koruyabilmiş Karamanoğlu İbrahim Bey Camisi, Alemdar Mahallesi Camisi, Dedemoğlu Mahallesi Camisi, Esat Paşa Camisi, Okçu Mahallesi Camisi, Yeni Mescit Mahallesi Camii olmak üzere altı caminin ahşap ve taş malzemeden yapılmış minberleri incelenecektir.

¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Aslanapa, 1971, s. 55-56; Kuran, 1972, s. 179-186; Otto-Dorn, 1957, s. 59-88).

² Konya'da Geç Osmanlı dönemine tarihlenen ahşap direkli camilerin bazı örnekleri için bkz. (Kara, 2006; Başar & Şimşir, 2007, s. 355-369; Boran, A. & Bayar, 2014, s. 368-403; Tekin, 2015; 2021, s. 209-234; Yavuzylmaz, 2019, s. 93-123; 2023, s. 1-25; Taşdelen & Çetin, 2019, s. 420-442).

Şekil 1
Minber Bölümleri / Minbar Sections

ÇUMRA MİNBER ÖRNEKLERİ

Karamanoğlu İbrahim Bey Camii Minberi

Çumra'nın İçerichumra Mahallesi'nde yer alan cami, Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından 15. yüzyıl'da inşa edildiği bilinmektedir.³ Düzgün olmayan dikdörtgen bir plana sahip cami, mihrap duvarına paralel beş sahnalı enine dikdörtgen bir harim, kuzey yönünde üç bölümlü son cemaat yeri ve kuzeydoğu köşede tek şerefeli minarenden meydana gelmektedir. Yapı, kaba yonu taş malzeme ile inşa edilmiş olup bazı bölümlerde devşirme malzemeye yer verilmiştir (Şek. 2-3).

Mihrabın hemen batı yönünde bitişik bir şekilde konumlanan ve yapımında ahşap ile taş malzeme kullanılan minber, 6,29 x 3,50 m ölçülerinde olup giriş, aynalık, korkuluk, geçit, köşk altı, köşk yan pano, köşk, kasnak, külâh ve alemde oluşmaktadır (Şek. 4-5-6).

Giriş: kaş kemerli açıklığa sahiptir ve oldukça sade düzenlenmiştir. Giriş tacı, yatay düzlemde konumlanan ve yüzeyi iki oluklu silme ile hareketlenen "S" formu ile sonlanmıştır. Giriş tacı iki yanda hafif taşıntı yapmaktadır. Ayrıca kapı söveleri de silmeler ile vurgulanarak masif görüntü azaltılmıştır (Şek. 7-8).

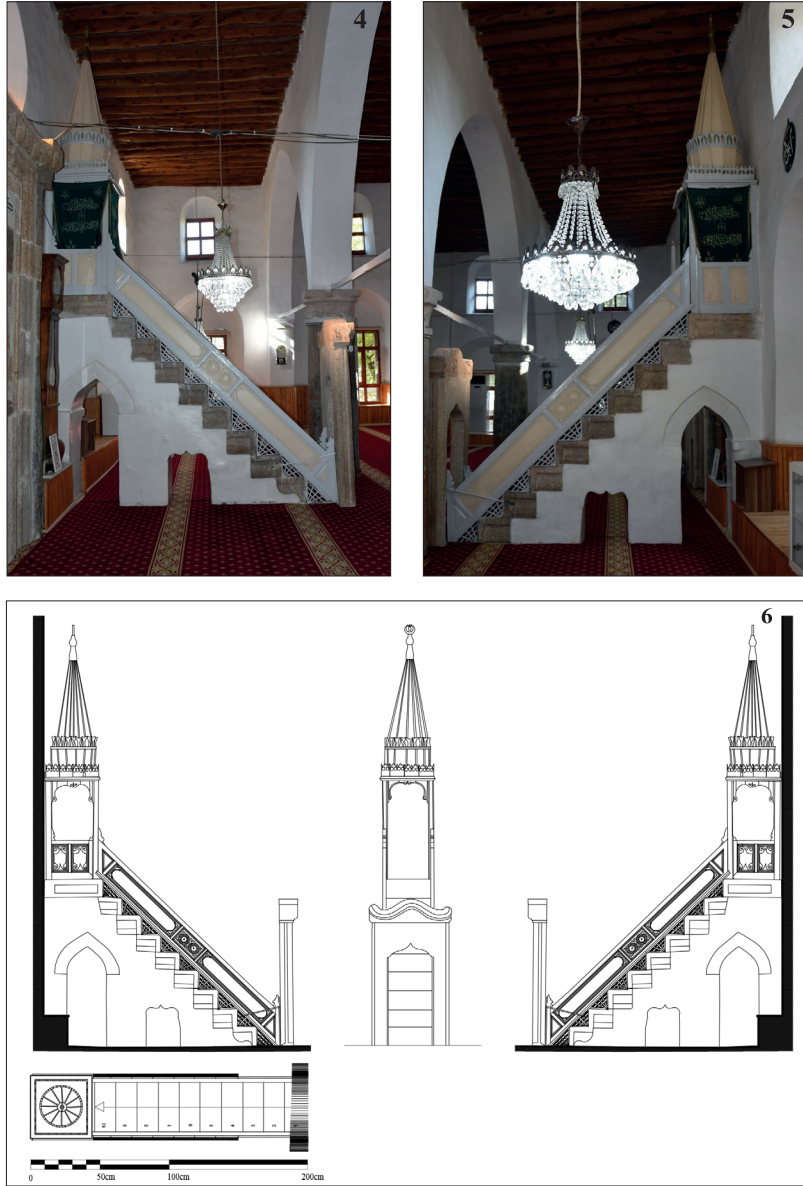
Şekil 2-3

Karamanoğlu İbrahim Bey Camii Genel Görünüm ve Harim / Karamanoğlu İbrahim Bey Mosque General View and Harim

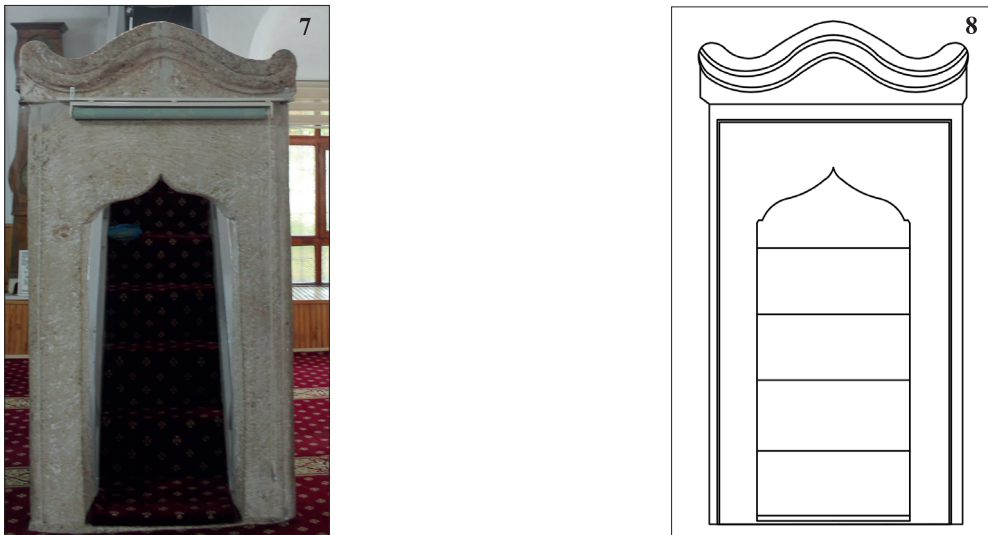

³ Yapının giriş kapısı üzerinde biri Latin diğeri ise Arapça olmak üzere iki adet kitabe yer almaktadır. Dülgerler, bahsi geçen kitabeye göre yapının XIV.-XV. yüzyıla tarihlendiğini belirtmektedir. Yine bu kitabeye göre caminin H.1283/M.1866-1867 yılında onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra yapı 1929, 1954, 1960 ve 1985 yıllarında onarım görmüştür (Baş & Duran, 2000, s. 100; Dülgerler, 2006, s. 48; Karpuz, 2009, s. 1615).

Şekil 4-5-6

Karamanoğlu İbrahim Bey Camii Minber, Doğu ve Batı Bölümü / *Karamanoğlu İbrahim Bey Mosque Minbar*

Şekil 7-8

Karamanoğlu İbrahim Bey Camii Minber, Giriş Bölümü / *Karamanoğlu İbrahim Bey Mosque minbar, entrance section*

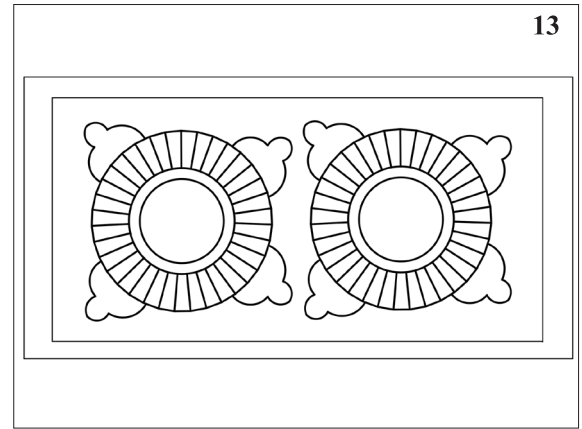
Geleneksel minber şemalarından farklılık gösteren aynalığın merkezinde 0,62 m yüksekliğinde, 0,50 m genişliğinde ve lento kısmı dilimli şekilde düzenlenmiş açıklık bulunmaktadır. Taş malzemeden yapılan bu bölümün yüzeyi beyaz renkte yağlı boya ile kapatılmıştır (Şek.9-10).

Korkuluk: ahşap malzeme ile yapılmış olup yüzeyi silmeler ile çerçevelenen dikdörtgen kartuşlardan oluşan beş bölüme ayrılmıştır. Merkezde dikdörtgen kartuşun içerisine yan yana iki gülbezek yer alır. Gülbezelerin dört köşesine birer üsluplaştırılmış palmet motifi şekillendirilmiştir. Bu kartuşun iki köşesinde enine dikdörtgen panoya yer verilmiş ve panonun yüzeyi yarım daire ile sonlanmış bir kartuş ile hareketlendirilmiştir. Köşelerde ise dik üçgen panoya yer verilmiştir (Şek.11-12-13).

Şekil 9-10

Karamanoğlu İbrahim Bey Camii minber, aynalık bölümü / *Karamanoğlu İbrahim Bey Mosque Minbar, Mirror Section*

Şekil 11-12-13Karamanoğlu İbrahim Bey Camii Korkuluk-Detay / *Karamanoğlu İbrahim Bey Mosque Railing-Detail*

Geçit: iki ayağın taşıdığı dışa taşkın bir şekilde tasarlanmış sivri kemer ile sonlanan açıklık şeklinde yapılmıştır. Geçit üstü bölümüne yatay dikdörtgen bir taş konumlandırılmıştır. Bu taşın merkezi yuvarlak satırlı oyma tekniğiyle oyulmuştur (Şek. 14-15-16).

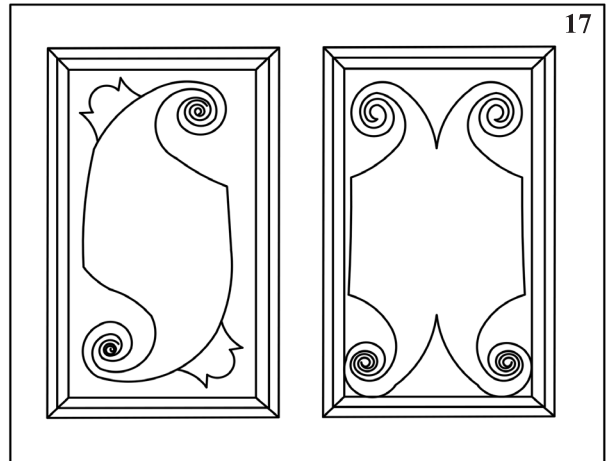
Köşk yan pano: biri daha geniş olmak üzere düşey iki dikdörtgen bölümden meydana gelmektedir. Dışta silmeler ile çerçevelenen geniş dikdörtgen alan hem alt hem de üst kısmında, merkezden köşelere doğru kıvrım yapan ve uç kısmı sarmal (volüt) şekilde sonlanan kartuş ile süslenmiştir. Dar olan bölüme ise bu kompozisyonun yarısı işlenmiştir (Şek. 15-16-17).

Köşk: dört ayak ile taşınmakta ve ayaklar birbirine dilimli kemer ile bağlanmaktadır. Kemer iki “C” kıvrımının birleşiminden oluşmakta ve uçlarında sarmal kıvrım bulunmaktadır. Köşk üstte bir palmet dizisi ile süslenmiş tepelik ile sonlanmaktadır (Şek. 18-19).

Kasnak: çokgen formu olup yüzeyi dikey konumlandırılmış silmeler ile dilimlenmiştir. Kasnak bir sıra “Y” ve bir sıra üçgenin dairesel düzlemde birbirini tekrar etmesinden oluşmaktadır. Köşk üstte piramidal formu bir külah ile sonlanmaktadır. Üç bölümden oluşan alemde, altta üst üste iki armudi formda küp üstte ise hilal ve yıldız yer almaktadır (Şek. 20-21).

Şekil 14-15-16-17

Karamanoğlu İbrahim Bey Camii Geçit-Köşk Altı- Köşk Yan Pano-Detay / *Karamanoğlu İbrahim Bey Mosque Gateway-Pavilion Bottom-Pavilion Side Panel-Detail*

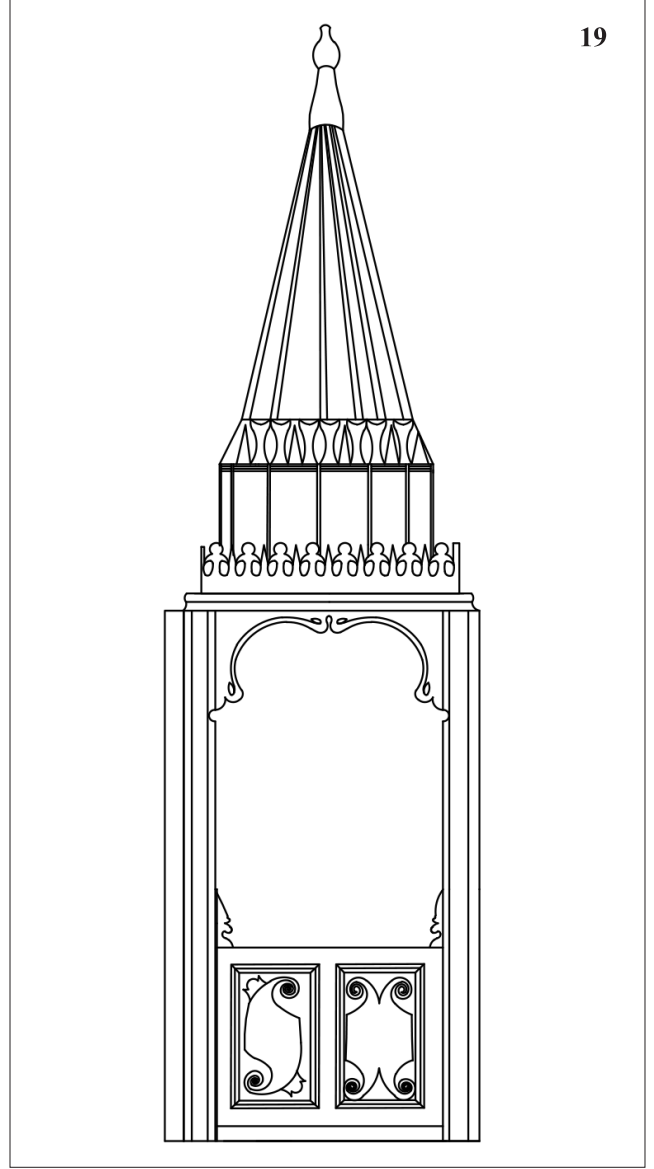
ÇUMRA MİNBERLERİ

Şekil 18-19-20-21

Karamanoğlu İbrahim Bey Camii Geçit-Köşk-Külâh-Tepelik-Detay / Karamanoğlu İbrahim Bey Mosque Gateway-Pavilion-Culpit-Tepeelik-Detail

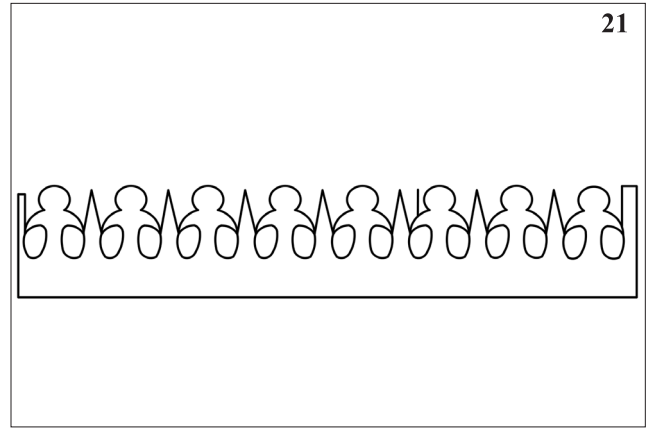
18

19

20

21

Alemdar Mahallesi Camii Minberi

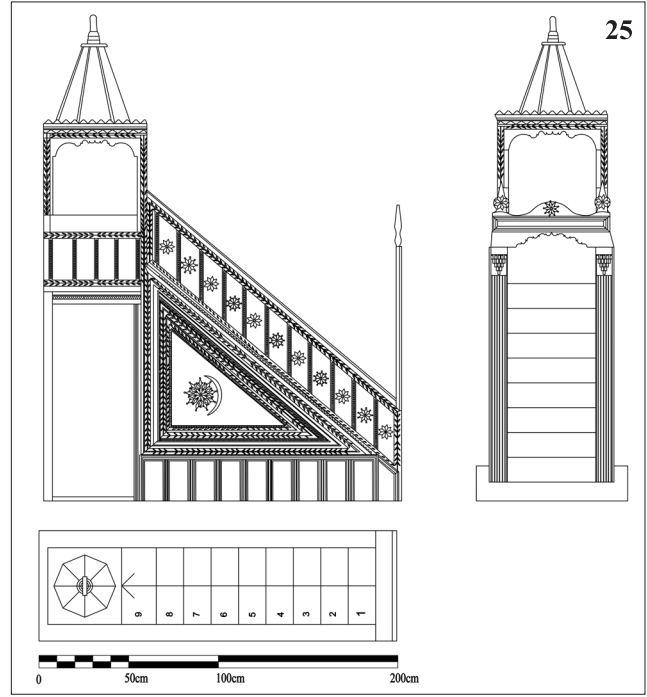
Çumra ilçe merkezine 9 km uzaklıkta olan cami, Alemdar Mahallesinde bulunmaktadır. Harim giriş kapısı üzerine ilçe müftülüğü tarafından yerleştirilmiş olan levhada H. 1317/M. 1899 tarihi yer alır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak uzanan yapı, dıştan dışa 18,20

x 11,70 m ölçülerine sahiptir. Yapının kuzey yönünde altı ahşap sütunla taşınan ahşap tavanlı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Harim, mihraba dik uzanan karşılıklı üçer ahşap direkle üç sahına ayrılmıştır (Baş & Duran, 2000, s. 94) (Şek. 21-23).

Şekil 22-23

Alemdar Mahallesi Camii Genel Görünüm ve Harim / *Alemdar Mahalle Mosque General View and Harim*

Şekil 24-25Alemdar Mahallesi Camii Minber, Genel Görünüm / *Alemdar Mahalle Mosque Minbar, General View*

Harimin güney-batı köşesinde yer alan minber, duvara bitişik olarak konumlandırılmıştır. Tamamen ahşap malzemeden yapılan minber, 4,74 x 3,18 m ölçülerindedir (Şek. 22-23). Minber, giriş, giriş tacı, aynalık altı, aynalık, korkuluk, geçit, geçit üstü, köşk, külah ve aleminden meydana gelmektedir (Şek. 24-25).

Giriş: iki ahşap sütun üzerine oturan dilimli kemerli açıklık olarak düzenlenmiştir. Alınlıkta enine dikdörtgen süslemesiz bir pano yer almaktadır (Şek. 26-27). Giriş tacı, yarım daire formudur ve tacin merkezinde yıldız formunda gülbezek, iki köşesinde ise bakışimli birer alem yer almaktadır. Alemin ortası dokuz kollu yıldız formu gülbezek ile süslenmiştir (Şek. 28).

Aynalık altı: yüzeyi iç ve dış bükey silmelerle hareketlendirilmiş ince çıtalarla on adet düz plaka şeklinde dikdörtgen bölüme ayrılmıştır (Şek. 29).

Aynalık: iç içe yerleştirilmiş üç tane üçgenden meydana gelmektedir. Merkezine oyma tekniğinde hazırlanan geometrik formların çakma tekniğiyle bir araya getirilmesiyle dokuz kollu yıldız ve hilalden oluşan kompozisyon meydana gelmiştir. Yıldız yüzeyinde kabarcıklı çivili süslemeye yer verilmiştir. Üçgen çerçevelerin yüzeyleri delik-işi tekniğinde buğday başağı motifini ile çevrelenerek vurgulanmıştır (Şek. 29-30-31).

Korkuluk: düz bir plaka şeklindedir ve yüzeyi süslemeli düşey formda ince çıtalarla on bölüme ayrılmıştır. Çıtaların yüzeyi testere dişi motifini ile süslenmiştir. Her bir bölümün merkezinde dokuz kollu yıldız formu birer gülbezek yer alır.⁴ Korkuluğu sınırlayan kısımlar buğday başağı motifini ile süslenmiştir (Şek. 32-33-34).

Geçit: 1,72 m yüksekliğinde ve 0,85 m genişliğindedir. Dikdörtgen formu geçit tek kanatlı ahşap kapı şeklinde düzenlenmiştir (Şek. 35). Geçit üstü, 1,80 m yüksekliğinde 0,60 m genişliğindedir ve dört bölüme ayrılmıştır. Bu bölümleri ayıran ince çıtaların yüzeyi testere dişi dizisi ile süslüdür. Dıştan delik-işi tekniğinde oluşturulan buğday başağı motifini ile çevrelenmiştir (Şek. 36-37).

Köşk: dört ahşap ayağın birbirine Bursa kemeri ile bağlanmasından oluşmaktadır. Ayakların üzeri buğday başağı motifiniyle süslenmiştir. Üstte üçgen dizisinin yer aldığı bir tepelik ile sonlanmaktadır. Külah sekiz yüzeyli piramidal formudur ve yüzeyler birbirinden ince çıtalarla ayrılmıştır. Alem, orta kısmında boğumludur (Şek. 38-39-40).

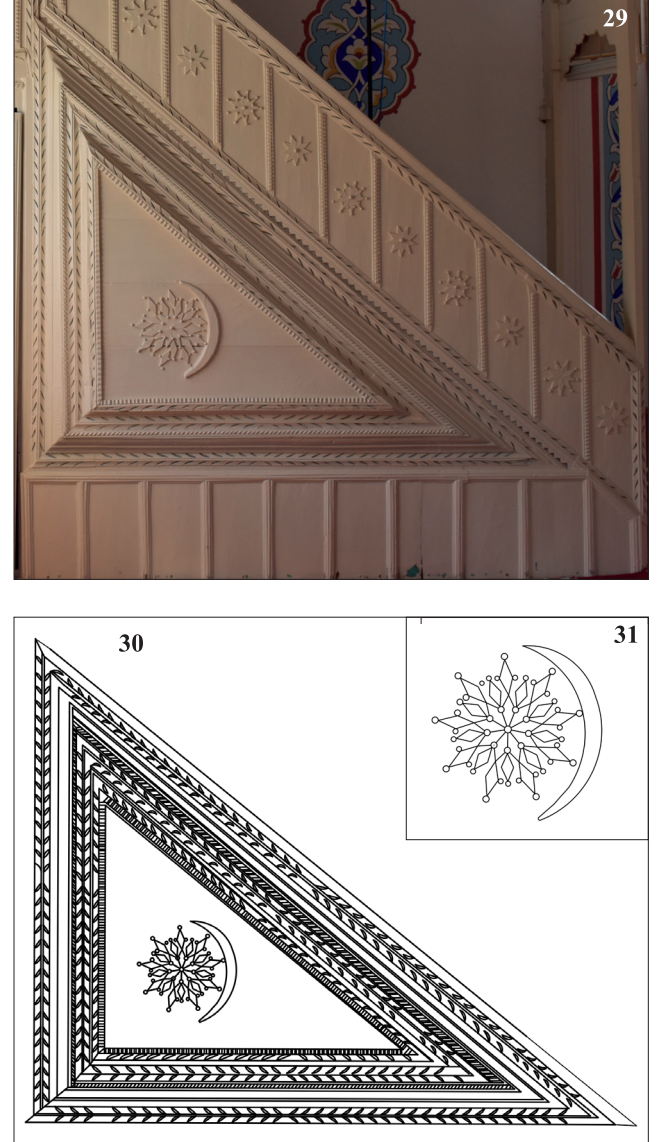
4 Motifin benzer örneklerine Sırçalı Medrese Taç kapısında rastlamaktayız (Taşdelen & Dursun, 2022, s.664-665).

Şekil 26-27-28

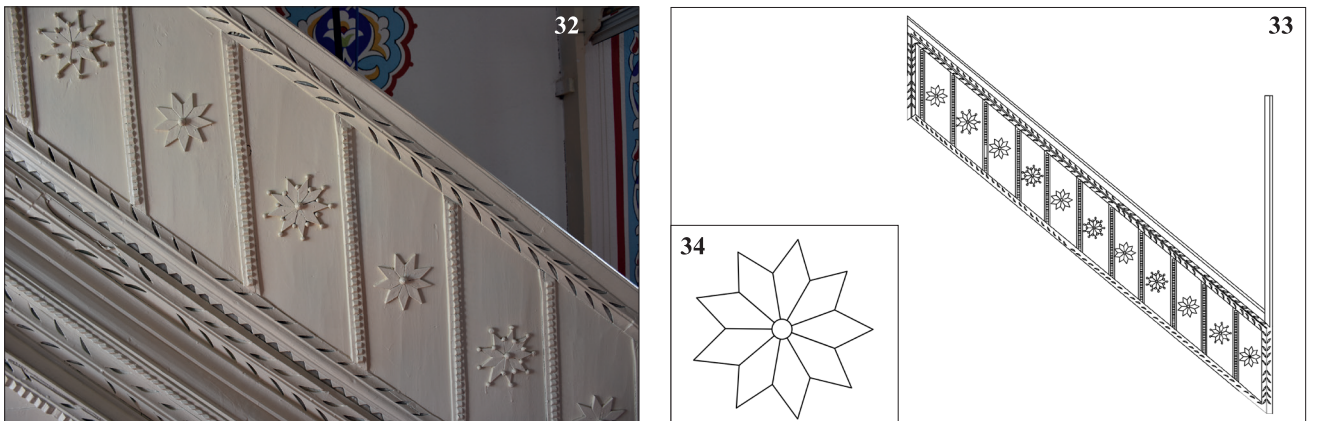
Alemdar Mahallesi Camii Minber, Giriş ve Tacı / *Alemdar Mahalle Mosque Pulpit, Entrance and Crown*

Şekil 29-30-31

Alemdar Mahallesi Camii Minber, Aynalık Altı ve Aynalık / *Alemdar Mahalle Mosque Minbar, Under The Mirror and Mirror*

Şekil 32-33-34

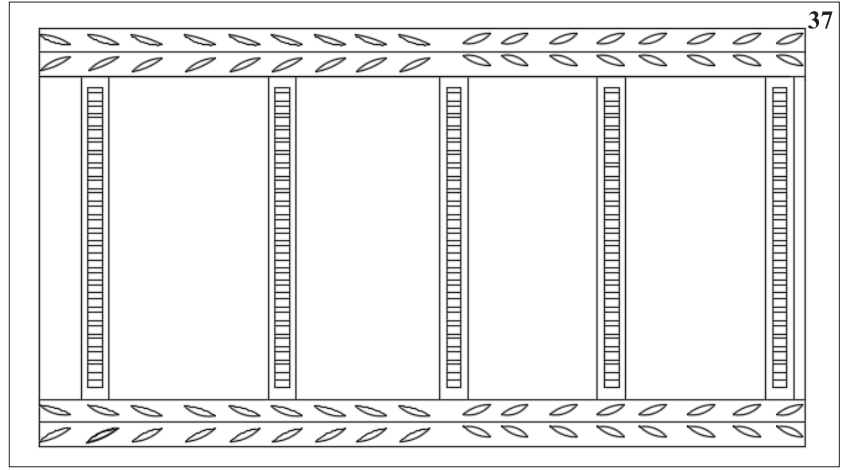
Alemdar Mahallesi Camii Minber, Korkuluk / *Alemdar Neighborhood Mosque Minbar, Railing*

ÇUMRA MİNBERLERİ

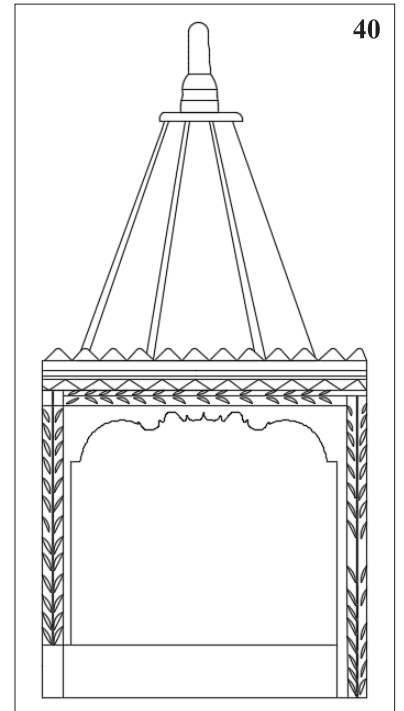
Şekil 35-36-37

Alemdar mahallesi Camii Minber, Geçit-Geçit Üstü / Alemdar Neighborhood Mosque Minbar, Over the Gate-Gate

Şekil 38-39-40

Alemdar mahallesi Camii Minber, Köşk-Külâh ve Alem / Alemdar Neighborhood Mosque Minbar, Pavilion-Culpit and Realm

Dedemoğlu Mahallesi Camii Minberi

Çumra ilçe merkezine 12 km uzaklıkta olan Dedemoğlu Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapının inşa tarihiyle ilgili günümüze gelebilmiş bir belge bulunmamaktadır. Cami, plan ve süsleme özellikleri itibarıyla 19. yüzyıl sonlarında yapılmış olmalıdır. Enine dikdörtgen planlı olan cami, ahşap direkli camiler gurubuna girmektedir. Harim, mihraba dik uzanan iki sıra halindeki üçer ahşap sütunla üç sahına ayrılmıştır. Harimin kible duvarının ortasında özgünlüğü koruyabilmiş ahşap mihrabı ve batısında minberi bulunmaktadır (Baş & Duran, 2000, s. 97) (Şek. 41-42-43).

Şekil 41-42-43

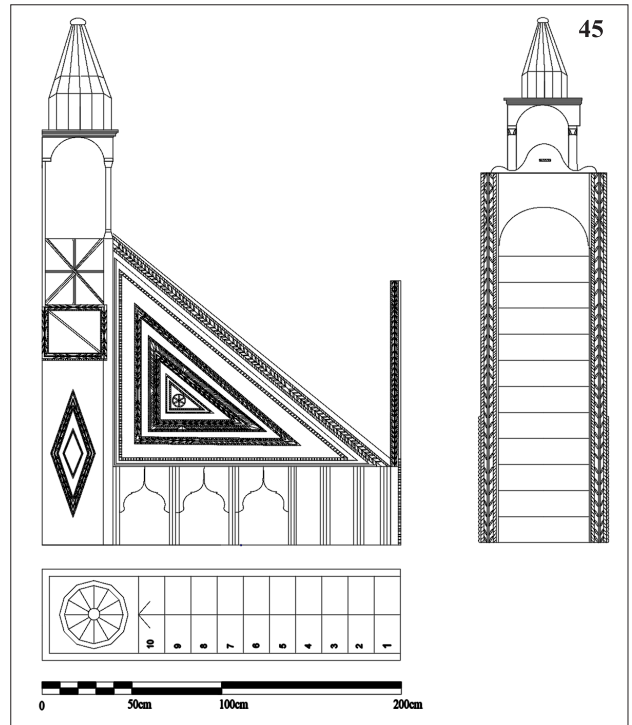
Dedemoğlu Mahallesi Camii Genel Görünüm ve Harim /
Dedemoğlu Mahalle Mosque General View and Harim

Minber harimin güneybatı köşesine batı duvara bitişik olarak yerleştirilmiştir. Tamamen ahşap malzemeden yapılmış olan minber 4,60 x 2,95m ölçülerinde olup; giriş, giriş tacı, aynalık altı, aynalık, korkuluk, geçit, geçit üstü, köşk yan pano, köşk, kasnak, külâh ve alem yer almaktadır (Şek. 44-45).

Şekil 44-45

Dedemoğlu Mahallesi Camii Minber Genel Görünüm /
Dedemoğlu Mahalle Mosque Minbar General View

Şekil 46-47-48Dedemoğlu Mahallesi Camii, Minber Giriş ve Tacı / *Dedemoğlu Mahalle Mosque, Minbar Entrance and Crown*

Giriş: yarım daire kemerli açıklık olarak düzenlenmiştir. En dıştaki bordürün yüzeyi ve söveleri buğday başağı motifi ile süslenmiştir. Giriş tacı, yarım daire formunda olup oldukça sadedir. Bu bölüme sonradan üzerinde “Bismillahirrahmanirrahim” yazan bir levha yerleştirilmiştir (Şek. 46-47-48).

Aynalık altı: üçü kemerli üçü ise dikdörtgen pano olmak üzere altı bölüme ayrılmıştır. Kaş kemerli bölümler silmelerle çevrelenmiştir (Şek. 49).

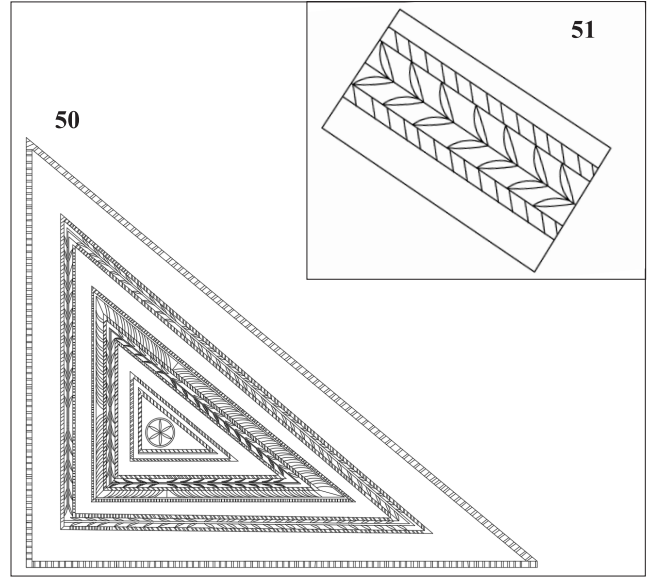
Aynalık: iç içe geçmiş dört dik üçgenden oluşmaktadır. En dıştaki üçgenin yüzeyi balık sırtı ve buğday başağı motifleriyle süslenmiştir. İkinci üçgen beş bordür ile çevrelenmiş ve yine bir sıra balık sırtı bir sıra buğday başağı motifi ile süslenmiştir. Merkezde daha küçük boyutlu işlenen ve daha dışa taşkın yapılmış dik üçgen de yine diğer bordürlerde görülen süslemelere sahiptir. Bu üçgenin merkezinde daire ile sınırlandırılmış altı kollu yıldız formulu gülbezek⁵ yer alır. Minberin ayrıca bir korkuluğu bulunmamaktadır. Dik üçgen şeklinde düzenlenen aynalığın uzun kenarı aynı zamanda korkuluk görevi üstlenmiştir (Şek.49-50-51).

Dikdörtgen formulu geçit, aynı formda bir kapı kanadı ile kapatılmıştır. Kanadın merkezinde buğday başağı ve balık sırtı motifleri ile süslenmiş iç içe iki baklava dilimi yer almaktadır. Üç ince bordürden oluşan dıştaki baklava dilimi motifi en dıştaki bordürde balık sırtı, ikinci bordürde buğday başağı üçüncü bordürde ise yine balık sırtı motifi görülür. İçteki baklava dilimi ise yine balık sırtı motifiyle süslü bir silme ile çevrelenmiştir (Şek. 52-53-54).

Geçit üstü: kare panodan oluşmaktadır ve dıştan iki bordür ile çevrelenmiştir. En dıştaki bordürün yüzeyi buğday başağı motifi, ikinci bordür ise balık sırtı motifiyle süslenmiştir. Ayrıca pano yüzeyine balık sırtı motifi işlenmiş ve çapraz atılmış ince bir çita yer almaktadır. Köşk yan panoda, ince ahşap çıtaların yatay, dikey ve paralel ekseninde yerleştirilip çakılmasıyla sekiz bölüm meydana getirilmiştir (Şek. 55).

Köşk: ikisi silindirik ikisi ise kare kesitli dört ayak ile taşınan köşk bölümünde, duvara bitişik olmayan cephelerde ayaklar birbirine yarım daire kemer ile bağlanmıştır. Silindirik formulu taşıyıcılar kare kesitli başlıklara sahiptir.

5 Gülbezek, Konya’da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde inşa edilen farklı yapıların çeşitli bölümlerinde oldukça yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Gülbezek ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: (Taşdelen, 2020; Taşdelen & Dursun, 2022, s. 653-671; Taşdelen, 2023, s. 147-180).

Şekil 49-50-51Dedemoğlu Mahallesi Camii, Aynalık Altı ve Aynalık / *Dedemoğlu Mahalle Mosque, Under the Transom and Transom***Şekil 52-53-54-55**Dedemoğlu Mahallesi Camii, Minber Geçit-Geçit Üstü-Köşk Yan Pano / *Dedemoğlu Mahalle Mosque, Minbar Passage-Passage Top-Kiosk Side Panel*

Oldukça sade bir görünüme sahip köşk bölümü üstte iç ve dış bükey silmelerin kademeli bir şekilde dışa taşırılmasıyla oluşan düz silmeli bir bordür ile sonlanmıştır. Kasnak ve külah çokgen yüzeylere sahip olup, külah piramidal formudur. Köşk üzerinde yükselen çokgen formundaki kasnağın yüzeyi ince silmeler ile dilimlenmiştir. Alem bulunmamaktadır (Şek. 55-56-57).

Şekil 56-57-58Dedemoğlu Mahallesi Camii, Minber / *Dedemoğlu Neighborhood Mosque, Minbar*

Esat Paşa Camii Minberi

Çumra ilçe merkezine 12 km uzaklıkta olan İçerichumra Mahallesi'nde bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerine sonradan yerleştirilen levhada H. 1300/M. 1882 yılında inşa edildiği bilgisi yer almaktadır. Kerpiç malzemeden inşa edilen cami, doğu cephesinde ahşap tavanlı bir son cemaat yeri ve yaklaşık olarak kare planlı bir harimden oluşmaktadır. Harim, iki sırada ikişer ahşap taşıyıcı ile mihraba dik üç sahına ayrılmıştır (Baş & Duran, 2000, s. 99). Üzeri içten ahşap tavan, dıştan ise kırma çatı ile örtülmüştür (Şek. 59-60).

Şekil 59-60

Esat Paşa Camii Genel Görünüm ve Harim / *Esat Pasha Mosque General View and Harim*

Dikdörtgen formulu giriş, “S” görünümlü dilimli kemere sahiptir. Alınlıkta süslemesiz enine dikdörtgen pano yer almaktadır. Ayrıca girişin iki köşesinde küre formulu birer alem yerleştirilmiştir (Şek. 63-64-65).

Aynalık altı, yatay ekseninde üç adet düz tahta ile kapatılmıştır. Oldukça sade olan aynalık, iç içe geçmiş üçgenlerden oluşmaktadır. Kademeli bir şekilde merkeze doğru küçülen bu üçgenler dışa doğru taşkındır (Şek. 66-67).

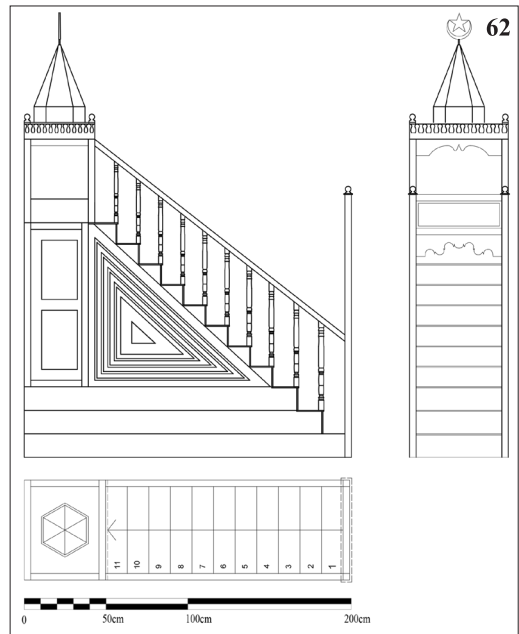

Minber, harimin güneybatı yönünde, duvara bitişik olarak yerleştirilmiştir. Bu nedenle minberin batı yüzü görülmemektedir. Tamamen ahşap malzemeden yapılan minber, 4,15 x 3,00 m ölçülerinde olup; giriş, aynalık altı, aynalık, korkuluk, geçit, geçit üstü, köşk, kasnak, külah ve alem bölümleri yer almaktadır (Şek. 61-62).

Korkuluk, trabzan şeklinde yapılmıştır ve her bir basamağa gelecek şekilde tornada şekillenen ahşap dikmeler yerleştirilmiştir (Şek. 67-68).

Şekil 61-62

Esat Paşa Camii Minber Genel Görünüm / *Esat Pasha Mosque Minbar General View*

Şekil 63-64-65*Esat Paşa Camii Minber Giriş / Esat Pasha Mosque Minbar Entrance*

Zeminden yüksekte yer alan geçit, oldukça sade olup dikdörtgen bir açıklık şeklindedir. Bu açıklık dikdörtgen formunda ve ortadan yatay kuşakla ikiye ayrılmış olan dikdörtgen bir kapı kanadına sahiptir.⁶ Bu bölümde alt kısımda kırmızı renkte boyanmış bir bordür ve üst kısımda güney ve batı duvarda kalem işi tekniğinde kırmızı zemin üzerine siyah renkte istiflenmiş yazılı süsleme yer almaktadır.

⁶ Bu bölümün iç kısmında, güney ve batı duvar kalem işi ile süslenmiştir. Kırmızı renkte boyanmış bir bordür ve üst kısımda güney ve batı duvarda kırmızı zemin üzerine siyah renkte istiflenmiş yazılı süsleme yer almaktadır. Dikey bir bordürde ise birbirini ardına devam eden baklava dilimi formu ve ara kısımlarında ise üçgenler ile süslenmiştir. Günümüzde camide kalem işi süsleme bulunmamaktadır. Ancak caminin ilk inşasında kalem işi süslemeli olduğu ancak daha sonra üzerinin boyandığı anlaşılmaktadır. Bu bölümün dolap ile kapalı olması nedeniyle muhtemelen boyanmadan günümüze gelebilmiştir. Bu kalem işi süslemeler caminin özgün durumuyla ilgili bize bilgi vermesi açısından oldukça önemlidir.

Şekil 66-67-68*Esat Paşa Camii Minber Aynalık Altı ve Aynalık / Esat Pasha Mosque Under the Minbar Transom and Transom*

Şekil 69-70-71-72

Esat Paşa Camii Minber, Geçit ve Geçit İçindeki Yazılı Süslemeler / *Esat Pasha Mosque Minbar, Passage and Inscribed Decorations Inside the Passage*

Güney duvarda; *Veşavirhüm Fi'l-emr* "İş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da, artık Allah'a dayanıp güven." (Kur'an-ı Kerim 3: 159). Batı duvarda ise "*Ya mucibet deavat*" "Ey duaları kabul eden"

yazılıdır. Dikey bordürde ise birbiri ardına devam eden baklava dilimi formu ve ara kısımlarında ise üçgenler yer almaktadır Geçit üstü, kare açıklıktan oluşmaktadır (Şek. 69-70-71-74-75).

Şekil 73-74-75*Esat Paşa Camii Minber, Köşk-Külâh / Esat Pasha Mosque Minbar, Pavilion-Culpit*

Dört ahşap ayağın taşıdığı köşk bölümü ön kısımda dilimli bir kemer ile sonlanmıştır. Köşkün kuzey ve doğu olmak üzere iki kenarında tepelik yer alır. Köşkün dört yönünde girişte olduğu gibi küre formu dört alem bulunur. Kasnak çokgen, külâh ise çok yüzeyle piramidal formudur. Alem, hilal ve yıldız görünümünde düzenlenmiştir (Şek. 73-74-75).

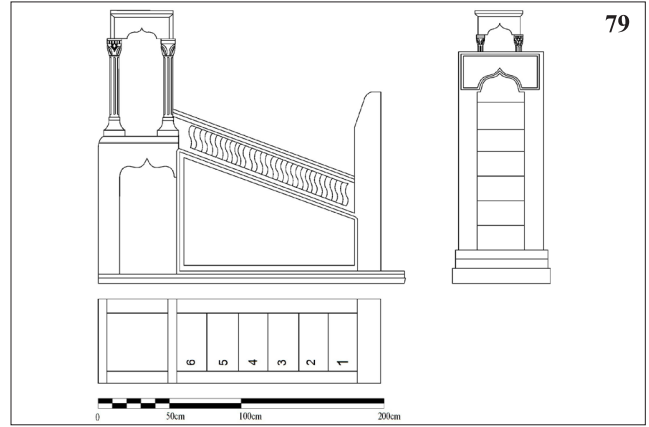
Okçu Mahallesi Camii Minberi

Çumra ilçesinin Okçu Mahallesi'nde yer almaktadır. Caminin yarım daire kemerli giriş kapısının kilit taşına yerleştirilen levhadan yapının H. 1305/M. 1883 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapının cephelerinde izlediğimiz değişikliklerden günümüze özgün halinde gelmediği takip edilmektedir. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla kuzey cephe iki katlı olarak tasarlanmış ve alt kat tabutluk, üst kat ise namaz vakitleri dışında halkın vakit geçirdiği selamlık adı verilen çardak olarak düzenlenmiştir. Çardak

iki sütunun birbirine ve duvarlara yarım daire kemer ile bağlanmasıyla üç bölüme ayrılmıştır. Kemer gözleri ve alt kısım günümüzde kapatılmış ve üzeri sıvanmıştır (Baş & Duran, 2000, s. 103). Yapıya giriş doğu cepheden sağlanmaktadır. Harim, mihraba dik iki sıra halinde uzanan ve birbirine yarım daire kemerler ile bağlanan devşirme sütunlar ile üç sahına ayrılmıştır. Harimin güney yönünde özgün mihrabı, batısında minber, doğusunda vaaz kürsüsü ve kuzeyinde mahfili yer almaktadır (Şek. 76-77).

Günümüzde kible duvarının batı köşesinde yer alan minber, kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda özgün halinde mihrabın hemen batısında yer alırken cemaatin çoğalmasıyla birlikte batı köşeye taşınmış ve burada güney ile batı duvara yaslanmıştır. Bunu, köşk kısmında görüldüğü üzere dört yönde de kemerli açıklık düzenlemesi de doğrulamaktadır. Taş minber 3,15 x 3,14 m ölçülerinde olup; giriş, aynalık altı, aynalık, korkuluk, geçit üstü ve köşkten oluşmaktadır (Şek. 78-79).

Şekil 76-77*Okçu Mahallesi Camii Genel Görünüm ve Harim / Okçu Mahallesi Mosque General View and Harim*

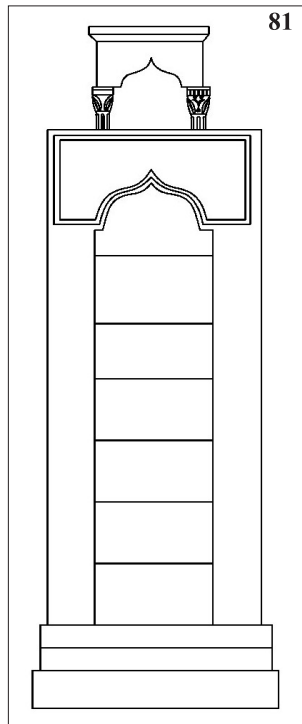
Şekil 78-79Okçu Mahallesi Camii, Minber Genel Görünümü / *Okçu Mahallesi Mosque, General View of the Minbar*

Giriş, dikdörtgen formda, iki ayak üzerine oturtulan taş kemerle sahip açıklıktan ibarettir. Kemer dıştan bir silme ile çevrenmiştir (Şek. 80-81).

Düz bir kaide üzerinde yükselen minberin aynalık altı bulunmamaktadır. Aynalık, dıştan iki kaval silme ile çevrenmektedir ve oldukça sadedir. Diğer örneklerimizde gördüğümüz iç içe geçmiş dik üçgen uygulaması yerine korkuluk bölümünde oluşan formun çevresi silmeler ile vurgulanmıştır. Korkuluk taş olup, taş plaka delik işi tekniğinde “S” şeklinde oyulmuştur (Şek. 82-83).

Dikdörtgen formundaki geçit, taş kemerle birbirine bağlanan iki ayağın taşıdığı açıklıktan oluşmaktadır. Geçidin üzerinde dışa taşkın silmeli kuşak bulunur. Köşk

kısımında, yivli dört sütun birbirine dilimli kemerlerle bağlanmış, sütunların kaidesi altta kare bölümden sonra pahlanarak bir bilezikle gövdeye bağlanmıştır. Başlıklarda ise köşelerde yaprak motifleri ve bir sıra mukarnas süslemeye yer verilmiştir. Köşkün üzeri boyutları birbirinden farklı iki taş ile kapatılmıştır (Şek. 84-85-86-87).

Şekil 82-83Okçu Mahallesi Camii, Minber, Aynalık ve Korkuluk / *Okçu Mahallesi Mosque, Minbar, Mirror and Railing***Şekil 80-81**Okçu Mahallesi Camii, Minber, Giriş / *Okçu Mahallesi Mosque, Minbar, Entrance*

Şekil 84-85-86-87Okçu Mahallesi Camii, Minber, Geçit-Köşk / *Okçu Mahallesi Mosque, Minbar, Gate-Kiosk***Yeni Mescit Mahallesi Camii Minberi**

Çumra'nın güneybatısında Alıssa Mahallesi'nde yer almaktadır. Kuzey cephede yer alan giriş kapısının üzerindeki levhada yapım tarihi olarak H. 1328/M. 1910 belirtilmektedir. Cami, eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiş ve buna bağlı olarak kuzey ile batı cepheleri su basman seviyesi diğer cephelere göre daha yüksek tutulmuştur. Kerpiç malzemeden inşa edilen caminin harimi enine dikdörtgen planda olup bağdadi bir kubbe ile örtülmüştür (Baş & Duran, 2000, s. 105). Dıştan ise kırma çatı ile kapatılmıştır. Harimin güney cephesinin

ortasında mihrabı, batısında minber ve doğusunda vaaz kürsüsü yer alır. Kuzeyde ise kadınlar mahfili bulunmaktadır (Şek. 88-89).

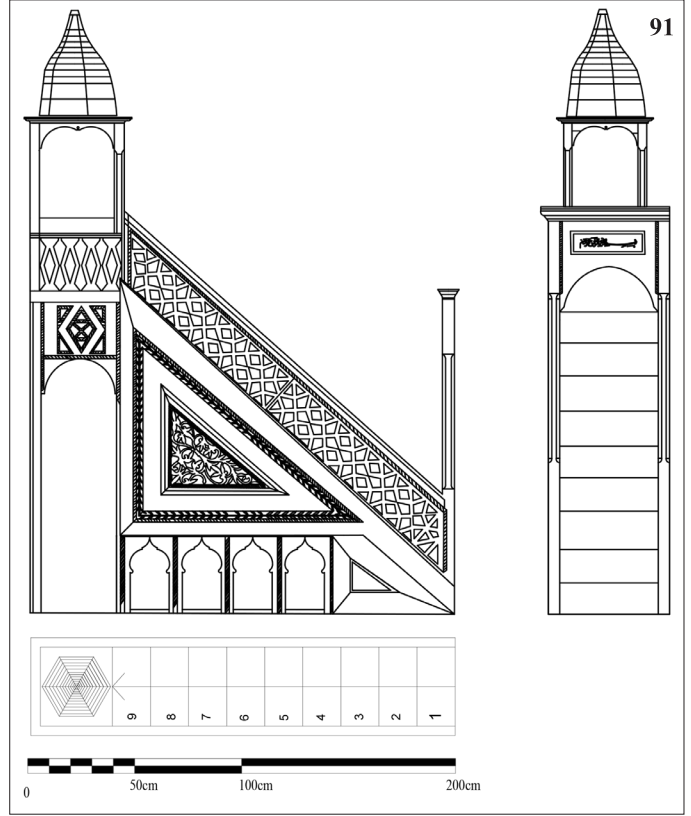
Harimin güneybatısında duvara bitişik olarak yer alan minberin sadece doğu yüzünü görebilmekteyiz. Batı yüzü tamamen duvara yaslanmıştır. Ahşap minber, 3,74 x 3,12 m ölçülerinde olup; giriş, aynalık altı, aynalık, korkuluk, geçit, geçit üstü, köşk, kasnak, külah ve alemden oluşmaktadır (Şek. 90-91).

Şekil 88-89Yeni Mescit Mahallesi Camii Genel Görünüm ve Harim / *Yeni Mescit Mahalle Mosque General View and Harim*

ÇUMRA MİNBERLERİ

Şekil 90-91

Yeni Mescit Mahallesi Camii, Minber Genel Görünüm / Yeni Mescit Mahalle Mosque, Minbar General View

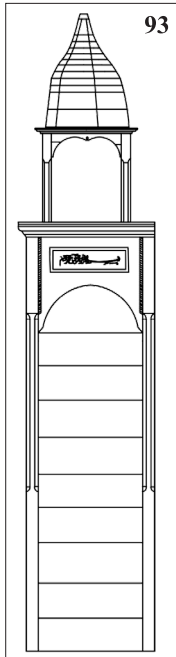

Giriş: iki ahşap ayak üzerine oturan yarım daire kemerli bir açıklık olarak düzenlenmiştir. Alınlık bölümünde enine dikdörtgen bir ahşap pano içerisinde “Bismillahirrahmanirrahim” yazılıdır. Alınlığın iki yanı ve ahşap panonun çevresi, içerisi yatay çizgilerle hareketlendirilmiş silmeler ile çevrelenmiştir. Girişin üzeri düz silmeli bir bordür ile sonlanmıştır (Şek. 92-93-94).

Aynalık altı: etrafı silmelerle çevrelenmiş dört açıklıktan oluşmaktadır. Bu açıklıklar taş kemer ile şekillendirilmiştir. Kemerler iki yönden ince bir silme ile çevrelenmiş olup bu silmelerin içerisi dış bükey çapraz çizgiler ile hareketlendirilmiştir. Aynalık altı bölümü silmeler dışında turkuaz mavisi, silmeler ise yeşil renkte boyanmıştır (Şek. 95).

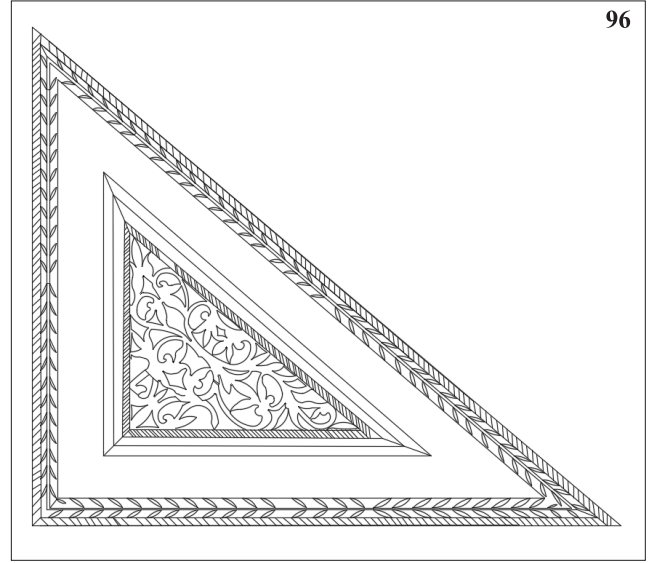
Şekil 92-93-94

Yeni Mescit Mahallesi Camii, Minber, Giriş / Yeni Mescit Mahalle Mosque, Minbar, Entrance

Şekil 95-96

Yeni Mescit Mahallesi Camii, Minber, Aynalık Altı-Aynalık ve Korkuluk / *Yeni Mescit Mahalle Mosque, Minbar, Under-Mirror-Mirror and Railing*

İç içe geçmiş iki üçgenden oluşan aynalık bölümü, delik işi tekniğinde oluşturulmuş bitkisel motifler ile süslenmiştir. Dıştaki üçgenlerin sınırlarını belirleyen bordürlerin içerisi buğday başağı motifiyle süslenmiş ve sarı renkte boyanmıştır. Bu üçgenin merkezinde yer alan dışa taşkın üçgende ise iki ayrı ahşap pano ve üzerine delik işi tekniğinde kıvrım dallara tutturulan üsluplaştırılmış palmet ve yaprak motiflerinden oluşan pano yerleştirilmiştir (Şek. 95-96).

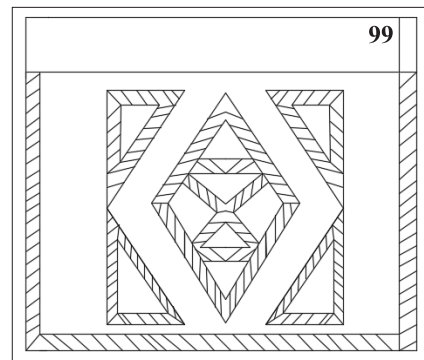
bağlayan şeritlerden oluşan delik işi tekniğinde geometrik süslemeye sahiptir. Bu düzenlemede, yarım sekizgenlerin aralarında ise deltoidler oluşmuştur (Şek. 95).

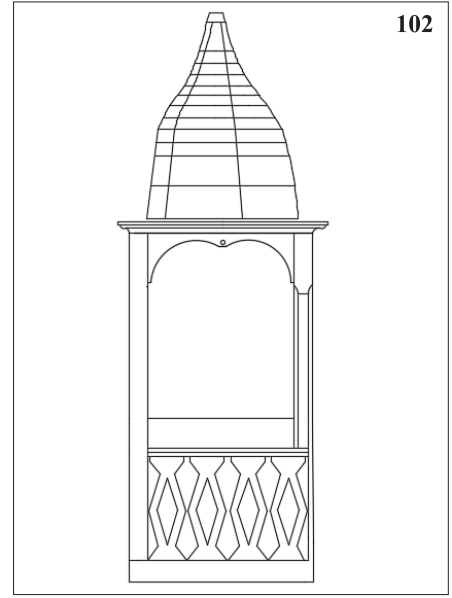
Geçit: dikdörtgen formda yarım daire kemerli bir açıklıktan oluşmaktadır. Kemer üç yönde sarı renkte boyanmış silmeler ile çevrelenmiştir. Geçit üstü, kare içerisine yerleştirilen eşkenar dörtgen süslemeye sahip panodan oluşmaktadır. Eşkenar dörtgenin içerisinde de kelebek motifi görülür. Kare ve eşkenar dörtgen sarı ve siyah renkte boyanmış silmeler ile çerçeve içine alınmıştır (Şek. 97-98-99).

Korkuluk: iki yanda yer alan yarım sekizgenler ile bu sekizgenlerin merkezlerini yatay ve dikey şekilde birbirine

Şekil 97-98-99

Yeni Mescit Mahallesi Camii, Minber, Geçit-Geçit Üstü / *Yeni Mescit Mahalle Mosque, Minbar, Over the Gate-Gate*

Şekil 100-101-102Yeni Mescit Mahallesi Camii, Minber, Köşk-Kubbe / *Yeni Mescit Mahalle Mosque, Minbar, Pavilion-Dome*

Dört ahşap ayağın taşıdığı köşk bölümünde, ayaklar kuzey ve doğu yönde dilimli kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Kemerin merkezinde sarkıt şeklinde üç yapraklı palmet motifi yer almaktadır. Köşk yan panosu delik işi tekniğinde geometrik süslemeye sahiptir. Külâh kasnaksız olup armudi bir görünüme sahiptir. Alem, günümüzde yana doğru düşmüş durumda olan ay ve yıldız motifinden oluşmaktadır (Şek. 100-101-102).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Konya ve ilçelerinde Selçuklu, Karamanoğlu, Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerine ait özgün nitelikte camiler yer alır. Camilerin bir kısmı dıştan sade ve süslemesiz yapılar olarak görünmekte ancak iç kısımlarında zengin süslemeli litürjik elemanlar bulunmaktadır. Bunlardan biri olan minberler dönemlerinin sanat ve estetik zevkini yansıtan eleman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamız doğrultusunda Konya'nın Çumra ilçesine bağlı mahallerdeki camiler incelenmiş ve özgün minberi olan altı cami tespit edilmiştir. Çalışmadaki camilerin mimari ve süsleme özellikleri hakkında kısa bilgi verilmiş ve camilerdeki özgün minberler detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Minberin yapı içindeki konumları: camilerde minberler mihrabın batısına konumlandırılmıştır. İncelediğimiz örneklerde Karamanoğlu İbrahim Bey Camisi'nin minberi dışındakiler mihrabın batı yönünde güney ve batı beden duvarına bitişik durumdadır. Duvara bitişik olması sebebiyle de büyük çoğunluğu giriş dışında tek cepheli olarak düzenlenmişlerdir.

Minber elemanları: Çumra minberlerinde giriş, aynalık altı, aynalık, korkuluk, geçit, geçit üstü, köşk yan panoları, köşk, kasnak, külâh ve alem gibi bölümler görülmektedir. Geleneksel minber bölümlerinden köşk altı ve köşebent bölümleri Çumra minberlerinde bulunmamaktadır.

Malzeme ve teknik: çalışmamızda incelediğimiz minberlerde taş ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Ahşap minberler; Alemdar Mahallesi (H.1305/M.1883), Esat Paşa (H.1300/M.1882), Dedemoğlu Mahallesi (19. yüzyıl sonu), Yeni Mescit Mahallesi (H.1328/M.1910) Camilerinde; taş minber Okçu Camisi'nde (H.1305/M.1883), hem taş hem de ahşap malzemeli minber ise Karamanoğlu İbrahim Bey Camisi'nde (15. yüzyıl) görülmektedir. Özellikle erken dönem Anadolu Türk sanatında ahşap minberlerin yapımında genellikle ceviz, elma, armut, sedir, abanoz ve gül ağacının kullanıldığı bilinmektedir (Öney, 1992, s. 137). Ancak incelediğimiz örneklerin yağlı boya ile boyanmış veya verniklenmiş olması minberlerin hangi ağaçtan yapıldığının tespitini zorlaştırmıştır.

Teknik olarak taş ve ahşabın işlenmesinde çeşitli teknikler uygulanmıştır. Rüstem Bozer ahşap üzerine yapmış olduğu detaylı çalışmasında ahşap tekniklerini temelde künde-kari, oyma, kazıma, kakma (tarsi), ajur, çakma-yapıştırma ve ahşap üzerine boyama olmak üzere yedi gruba ayırmıştır. Çalışmamızda R. Bozer'in yapmış olduğu sınıflandırma kullanılmıştır (Bozer, 1992). İncelediğimiz ahşap minberlerde yuvarlak satırlı oyma, düz satırlı oyma, ajur, çakma ve ahşap üzerine boyama taş minberlerde ise oyma teknikleri uygulanmıştır.

Minber girişleri: genellikle iki ayak ile sınırlandırılan kemerli açıklık şeklinde oluşturulan birimlerdir. Kapısı bulunmayan giriş açıklıkları genellikle sade bir tasarıma sahiptir. Çalışmamızda incelediğimiz toplam altı minberden Dedemoğlu (Şek. 46-47-48) ve Yeni Mescit Mahallesi Camii'lerinde yarım daire (Şek. 92-93-94), Karamanoğlu Mehmet Bey (Şek. 7-8) ve Okçu Mahallesi Camilerinde kaş kemer (Şek. 80-81), Alemdar Mahallesi (Şek. 28-29-32) ve Esat Paşa (Şek. 63-64-65) Camilerinde ise dilimli kemer kullanılmıştır.

Konya çevresinde Doğrugöz Camii (19. yüzyıl), Avdancık Camii (19. yüzyıl), Akçapınar Köyü Camii (H.1300/M.1882-1883), Bademli Mahallesi Büyük Camii (H.1286/M.1869), Merkez Aşağı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866-1867), Karamanlı Camii (H.1182/M.1768), Kızılören Büyük Camilerinde (H.1307/M.1889) yarım daire kemerli, Merkez Cami (19. yüzyıl), Belekler Camilerinde (18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı), kaş kemer, Akkise Camii (H.1276/M.1859-60), İplikçi Camii (H.738/M.1337), Sarıköy Eski Camii (19. yüzyıl), Karacaardıç Köyü Çeşme Mahallesi Camii (H.1324/M.1906), Çukurkent Mahallesi Camii (H.1246/M.1830, Ağalar Köyü Camii (H.1214/M.1799), Kolukısa Mahallesi Merkez Camii (H.1281/M.1864), Küçük Alioğlu Camii (H.1281/M.1864), Aşağı Pınarbaşı Mahallesi Merkez Safa Camii (H.1336/M.1918), Bostandere Mahallesi Merkez Camii (H.1289/M.1872), Aşağı Mahallesi (Ravza) Camii (H.1326/M.1908) ve Piribeyli Camilerinde (H.1315/M.1897) dilimli kemerli giriş açıklıkları çalışma dahilindeki minber girişleriyle benzerlik gösterir.

Girişlerin üzeri bir taç veya düz silmeli bordür ile sonlanmaktadır. Karamanoğlu İbrahim Bey (Şek. 7-8), Alemdar Mahallesi (Şek. 27-28) ve Dedemoğlu Mahallesi Camilerinin (Şek. 46-47-48) girişlerinde yarım daire formunda taç bulunmaktadır. Esat Paşa (Şek. 63-64-65), Okçu Mahallesi (Şek. 80-81) ve Yeni Mescit Mahallesi Camilerinde (Şek. 92-93-94) ise giriş düz silme ile sonlanmaktadır.

Konya çevresinde Harmanpınar Gündüğün Camii (H.1321/M.1903), Dedemli Mahallesi Dolhanlar Yukarı Camii (H.1293/M.1876), Merkez Aşağı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866-1867), Karamanlı Camii (H.1182/M.1768) ve Lâdik Mahallesi Kaşı Camii'lerinde (H.1307/M.1887) yarım daire formunda benzer giriş taçları bulunmaktadır.

Merdivenlerde: basamak sayısı yedi ile on arasında değişkenlik göstermektedir. Okçu Mahallesi Camii yedi, Karamanoğlu İbrahim Bey ve Alemdar Mahallesi Camileri sekiz, Dedemoğlu Mahallesi Camisi dokuz ve Yeni Mescit Mahallesi Camii on basamak olarak yükselmektedir. Basamak sayılarının minber uzunluğuna

göre belirlendiği düşünülse de incelediğimiz minberlerde basamak sayılarının minber uzunluğu ile bağlantılı olmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin 6,29 m uzunluğa sahip Karamanoğlu İbrahim Bey Camii minberi sekiz basamaklı iken, 3, 74 m uzunluğa sahip Yeni Mescit Mahallesi Camii minberi on basamaklıdır.

Aynalık altı: kemerli açıklık ve kapalı panolar şeklinde düzenlenmiştir. Açıklıklar, Karamanoğlu İbrahim Bey (Şek. 9-10) ve Yeni Mescit Mahallesi Camilerinde (Şek. 95) kaş kemer ile şekillendirilmiştir. Dedemoğlu Mahallesi Camisi'nin aynalık altı (Şek. 49) üç kaş kemerli sağır niş ve üç dikdörtgen panodan meydana gelmektedir. Alemdar Mahallesi Camisi'nde ise aynalık altı dikdörtgen panodan oluşmaktadır (Şek. 29).

Konya çevresinde Eğirler Köyü Camii (H.1341-M.1922), Emen Merkez Camii (H.1032/M.1622), Kurucuova Orta Camii (H.1322/M.1904), Akçapınar Köyü Camii (H.1300/M.1882-1883), Karamanlı Camii (H.1182/M.1768), Sağlık Mahallesi Aşağı Camii (19/20. yüzyıl), Aşağı Pınarbaşı Mahallesi Merkez Safa Camii (H.1336/M.1918), Aşağı Mahallesi (Ravza) Camilerinde (H.1326/M.1908) düşey dikdörtgen formulu kapalı panolar Alemdar Mahallesi Camisi'yle benzer özelliktedir. Başköy Zafer Cami (20. yüzyıl), Yenice Mahallesi Eski Cami (H.1234/M.1819), Hotamış Mahallesi Yeni Camileri (H.1218/M.1803) ise yatay düzlemdeki kapalı panolar ile Esat Paşa Camisi'ne (H.1300/M.1882), Merkez Camii (19. yüzyıl), Dedemoğlu Mahallesi Camii (19. yüzyıl sonu), Merkez Aşağı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866-1867), Pınarbaşı (Karahisarlı) Mahallesi Camii (20. yüzyıl başı) ve Yukarı Piribeyli Mahallesi Camilerinde (H.1315/M.1897) kaş kemerli sağır nişler, Dedemoğlu Mahallesi Camii'ne (19. yüzyıl sonu), Akşehir Ulu Camii (H.610/M.1213), İplikçi Camii (H.738/M.1337), Ali Paşa Camii (H.1271/M.1855), Ayaslar Mahallesi Yukarı Camii (18 ve 19. yüzyıl), Başköy Mahallesi Ulu Camii (18 ve 19. yüzyıl), İlyaslar Mahallesi Camii (H.1310/M.1892), Karaağa Ulu Camii (H.1230-1239/M.1815-1824), Uncular Mahallesi Camii (19. yüzyıl), Aşağı Hadim Mahallesi Büyük Camii (18/19. yüzyıl), Tolca (Şih Şehabettin) Camii (H.1313/M.1895-96), Obruk Camii (H.1218/M.1803) ve Karataş Camilerinde (H.1307/M.1889) ise kaş kemerli açıklıklar ile Yeni Mescit Mahallesi Camii'yle benzerlik göstermektedir.

Aynalıklar: minberlerde en dikkat çeken bölümler olduğu için teknik ve süsleme kompozisyonları bakımından en süslü bölümleridir. Aynalıklar genellikle iç içe dik üçgenlerden oluşmaktadır. Bu üçgenler dıştan bitkisel süslemelere sahip silmeler ile çevrelenmiştir. Alemdar Mahallesi Camii (Şek. 29-30-31), Dedemoğlu Mahallesi Camii (Şek. 49-50-51), Esat Paşa Camii (Şek. 66) ve Yeni Mescit Mahallesi Camii (Şek. 95-96)

ÇUMRA MİNBERLERİ

minberleri iç içe geçmiş üçgenlerden oluşan örneklerdir. Bunlardan Yeni Mescit Mahallesi Camisi tamamen bitkisel, Alemdar Mahallesi ve Dedemoğlu Mahallesi Camileri ise silmelerde bitkisel merkezdeki dik üçgende ise geometrik motif ile süslenmiştir. Esat Paşa ve Okçu Mahallesi Camii minber aynalıklarının yüzeyi sade bırakılmıştır. Karamanoğlu İbrahim Bey Camii minberi ise tam bir aynalığı yansıtmamaktadır (Şek. 9-10). Bu bölüm dilimli şekilde düzenlenmiş bir açıklıktan oluşmaktadır.

Konya çevresindeki minberlerde iç içe yerleştirilmiş üçgenlerden oluşan aynalıklar, Merkez Camii (19. yüzyıl), Doğrugöz Camii (19. yüzyıl), İplikçi Camii (H.738/M.1337), Fasıllar Camii (H.1280/M.1863), İsaköy (Eski) Camii (19. yüzyıl sonu), Gederet Camii (19.yüzyıl), Başköy Mahallesi Ulu Camii (18 ve 19. yüzyıl), Bademli Mahallesi Büyük Camii (H.1286/M.1869), Dülgerler Mahallesi Camii (H.1185/M.1771), Yalın Çevre Büyük Camii (H.1304/M.1887), Hacı Menteş Camii (19. yüzyıl), Obruk Camii (H.1218/M.1803), Hotamış Mahallesi Yeni Camii (H.1218/M.1803), Kızılören Büyük Camii (H.1307/M.1889), Sağlık Mahallesi Aşağı Camii (19 ve 20. yüzyıl), Aşağı Mahallesi (Ravza) Camii'lerinde (H.1326/M.1908) benzer örneklerle rastlanmaktadır.

Korkuluklar: Karamanoğlu İbrahim Bey ve Alemdar Mahallesi Camisi'nde yüzeyi gülbezeklerle süslü kartuşlara ayrılmış kapalı pano, Esat Paşa Camisi trabzan şeklinde (Şek. 66-67-68), Okçu (Şek. 82-83) ve Yeni Mescit Mahallesi Camisi'nde (Şek. 95) ise delik işi tekniğinde geometrik kompozisyona sahiptir. Dedemoğlu Mahallesi Camisi'nin aynalığın uzun kenarı aynı zamanda korkuluk görevindedir (Şek. 49-50-51).

Konya çevresinde Doğrugöz Camii (19. yüzyıl), Ali Paşa Camii (H.1271/M.1855), Çukurağıl Köyü Camii (H.1275/M.1858), Harmanpınar Gündüğün Camii (H.1321/M.1903), Merkez Aşağı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866-1867), Yukarıçihil Merkez (Büyük Mahalle) Camii (H.1266/M.1850), Kolukısa Mahallesi Camii (H.1281/M.1864), Gökyurt Köyü Camii (H.1115-1250/M.1703-1834), Kızılören Büyük Camii (H.1307/M.1889), Yatağan Köyü Camilerinin (H.1225/M.1810), korkulukları Karamanoğlu İbrahim Bey Camii, Alemdar Mahallesi Camileriyle benzerlik gösterir. Akkise Camii (H.1276/M.1859-60), Merkez Camii (19. yüzyıl), Avdan Aşağı Mahallesi Camii (H.1216/M.1801), Karaağaç Köyü Camii (H.1324/M.1906), Sazak Köyü Camileri (18 ve 19. yüzyıl) Esat Paşa ile Okçu Camileriyle benzerlik gösterir. Çukurkent Mahallesi Camii (H.1215/M.1800), Bademli Mahallesi Büyük Camii (H.1286/M.1869), Çatak Mahallesi Eski Camii (H.1302/M.1886), Mezaryakası (Kayabaşı) Camilerinde (H.1285/M.1868-1869), benzer örnekleri karşımıza çıkar.

Geçit bölümü: Karamanoğlu İbrahim Bey Camii'nde sivri kemerli (Şek. 14-15), Okçu Mahallesi Camii'nde kaş kemerli (Şek. 84) ve Yeni Mescit Mahallesi Camii'nde (Şek. 97) ise yarım daire kemerli açıklık olarak düzenlenmiştir. Alemdar Mahallesi (Şek. 36-37), Dedemoğlu Mahallesi (Şek. 55) ve Esat Paşa Camileri dikdörtgen bir kapı kanadı ile kapatılmıştır (Şek. 69-70).

Konya çevresinde Dülgerler Mahallesi Camii (H.1185/M.1771), Gederet Camilerinde (19.yüzyıl), sivri kemerli, Kuruçay Camii (19. yüzyıl sonu), İplikçi Camii (H.738/M.1337), Akşehir Ulu Camii (H.610/M.1213), Eğirler Köyü Camii (H.1341-M.1922), Başköy Mahallesi Ulu Camii (18 ve 19. yüzyıl), İlyaslar Mahallesi Camii (H.1310/M.1892), Karaağa Ulu Camii (H.1230-1239/M.1815-1824), Uncular Mahallesi Camii (19. yüzyıl), Aşağı Hadim Mahallesi Büyük Camii (18/19. yüzyıl), Pınarbaşı Camii (20. yüzyıl başı), Sazak Mahallesi Camii'lerinde (18 ve 19. yüzyıl) kaş kemerli, Merkez Camii (19.yüzyıl), Avdan Aşağı Mahallesi Camii (H.1216/M.1801), Ali Paşa Camii (H.1271/M.1855), Kurucuova Orta Mahallesi Camii (H.1322/M.1904), Akçapınar Köyü Camii (H.1300/M.1882-1883), Hisarlık (Asarlık) Camii (H.1251/M.1835 önce), Pınarbaşı Camii (20. yüzyıl başı), Kutören Kasabası Merkez Camii (H.1314/M.1897), Yalın Çevre Büyük Camii (H.1304/M.1887), Merkez Aşağı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866-1867), Çatak Mahallesi Eski Camii (H.1302/M.1886), Kavak Mahallesi Büyük Camii (H.1323/M.1905), Kızılören Büyük Camii (H.1307/M.1889), Kurşunlu Mahallesi Büyük Camii (H.1292/M.1875), Küçük Alioğlu Camilerinde (H.1281/M.1864), yarım daire kemerli açıklıklarıyla çalışmamızdaki örneklerle benzerlik gösteren diğer minberlerdir.

Geçit üstü: sadece Dedemoğlu Mahallesi ve Yeni Mescit Mahallesi Camilerinde bulunmaktadır. Dedemoğlu Mahallesi Camisi'nde kare (Şek. 57), Yeni Mescit Mahallesi Camisi'nde ise enine dikdörtgen bir pano şeklinde düzenlenmiştir (Şek. 100-101-102).

Aşağı Hadim Mahallesi Camii (18 ve 19. yüzyıl), Lâdik Mahallesi Kaşı Camii (H.1307/M.1887), Ak Camii (H.1217/M.1803), Çay Camii (19. yüzyıl), Orta Camii (H.1241/M.1825-1826), Yükselen Mahallesi Hacı Mehmet Ali Ağa Camii (H.1285/1287/M.1868-1870) ve Tatköy Merkez Camilerinde de (H.1284/M.1867-68 öncesi) dikdörtgen ve kare formu pano üzeri süslemeli panolar yer alır.

Köşk yan panosu: Karamanoğlu İbrahim Bey (Şek. 15-16-17), Alemdar Mahallesi Cami, Yeni Mescit Mahallesi Camilerinde dikdörtgen pano şeklinde oluşturulmuştur. Dedemoğlu Mahallesi Camisi'nde ise dikdörtgen bir açıklığın içerine ince çitaların yatay, dikey ve paralel yönde çakılmasıyla bir alan oluşturulmuştur (Şek. 56-57-58).

Konya çevresinde İplikçi Camii (H.738/M.1337), Avcitepe Mahallesi Camii (H.1222/M.1807), Merkez Aşağı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866-1867), Karaağaç Köyü Camii (H.1324/M.1906), Mormi (Kurtuluş) Camii ve Bostandere Mahallesi Merkez Camii'lerinde (H.1289/M.1872) süslemesiz dikdörtgen panolar Alemdar Mahallesi Camii ile, Yukarıçığil Merkez (Büyük Mahalle) Camii (H.1266/M.1850), Yatağan Köyü Camii (H.1225/M.1810), Kızılören Büyük Camii'lerindeki (H.1307/M.1889), panolar Karamanoğlu İbrahim Bey Camii'ndeki geçit üstü panosunun benzer bir örneğidir. Kuruçay Camii (19. yüzyıl sonu), Yenidoğan Büyük Camii (H.1230/M.1814), Sarıoğlu Boyalı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866), Söğüt Kasabası Camii (H.1314/M.1897), Deşdiğin Mahallesi Ulu Camii (H.1287/M. 1870-71), Çavındır Camii (H.1178/M.1764), Obruk Camii (H.1218/M.1803), Sızma Ksb. Yukarı (Büyük) Camii'lerindeki (19. yüzyıl) panolar Yeni Mescit Mahallesi Camii'ne, Yunuslar Mahallesi Camii (19. yüzyıl), Gederet Camii (19.yüzyıl), Pınarbaşı (Karahisarlı) Mahallesi Camii'lerinde (20. yüzyıl başı) köşk yan panoları çalışmamızdaki Dedemoğlu Mahallesi Camii'nde karşılaştırmaktayız.

Dört ayağın oluşturduğu köşk bölümünde ayaklar birbirine kemerlerle bağlanmaktadır. Dedemoğlu Mahallesi Camii'nde yarım daire dilimli (Şek. 56-57-58) Okçu Mahallesi Camii'nde kaş kemer (Şek. 84-85-86-87) ve Karamanoğlu İbrahim Bey (Şek. 18-19-20), Alemdar Mahallesi Camii (Şek. 38-39-40), Esat Paşa Camii (Şek. 73-74-75) ve Yeni Mescit Mahallesi Camiilerinde ayaklar birbirine dilimli kemerler ile bağlanmıştır. Dedemoğlu Mahallesi Camii ve Okçu Mahallesi Camii dairesel sütunlar ile taşınırken (Şek. 84-85-86-87), Karamanoğlu İbrahim Bey, Alemdar Mahallesi Camii, Esat Paşa Camii ve Yeni Mescit Mahallesi Camiilerinde kare kesitli ayaklar tarafından taşınmıştır. Okçu Mahallesi Camii'nde ise silindirik gövdeli sütun ve süslemeli başlıkları ile dikkat çekmektedir.

Konya çevresinde çalışmamızdaki minberlerdeki köşk bölümünün benzer örneklerine Akkise Camii (H.1276/M.1859-60), Kuruçay Camii (19. yüzyıl sonu), Çakıllar Merkez Camii (H.1328/M.1910), İplikçi Camii (H.738/M.1337), Eğirler Köyü Camii (H.1341-M.1922), Doğanbey Yenice Mahallesi Camii (H.1250/M.1834), Yenidoğan Büyük Camii (H.1230/M.1814), Büyük (Çarşı) Camii, Karacaardıç Çeşme Mahallesi Camii, Sarıoğlu Boyalı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866), Ayaslar Mahallesi Yukarı Camii (18 ve 19. yüzyıl), Deşdiğin Mahallesi Ulu Camii (H.1287/M. 1870-71), Karaağa Ulu Camii (H.1230-1239/M.1815-1824), Uncular Mahallesi Camii (19. yüzyıl), Hacı Menteş Camii (19. yüzyıl), Ağalar Köyü Camii (H.1214/M.1799), Eldeş (Merkez) Camii (18. yüzyılın başı), Kabacalı

(Merkez) Camii (H.1283/M.1886), Kolukısa Mahallesi Merkez Camii (H.1281/M.1864), Pınarbaşı (Karahisarlı) Mahallesi Camii (20. yüzyıl başı), Çukurçimen Mahallesi Camii (H.1246/M.1830), Gödene (Dikmeli) Mahallesi Merkez Camii (H.1283/M.1866), Sağlık Mahallesi Aşağı Camiilerinde (19/20. yüzyıl) rastlamaktayız.

Kasnak ve külâh: Karamanoğlu İbrahim Bey (Şek. 18-19-20-21), Dedemoğlu Mahallesi (Şek. 56-57-58) ve Esat Paşa Camiilerinde çokgen formlu kasnak uygulamasına yer verilmiştir. Külâhlar ise piramidal formdadır. İncelediğimiz örneklerden Karamanoğlu İbrahim Bey, Alemdar Mahallesi (Şek. 38-39-40), Dedemoğlu Mahallesi, Esat Paşa (Şek. 73-74-75), Yeni Mescit Mahallesi Camiilerinde piramidal formlu külâh bulunurken, Okçu Mahallesi Camisi'nde ise külâh bulunmamaktadır.

Çokgen kasnak üzerine piramidal formlu külâh olan minberler Konya çevresinde Doğrugöz Camii (19. yüzyıl), Ali Paşa Camii (H.1271/M.1855), Çukurağıl Köyü Camii (H.1275/M.1858), Akçapınar Köyü Camii (H.1300/M.1882-1883), Büyük Camii (1835 öncesi), Gederet Camii (19.yüzyıl), Pınarbaşı Camii (20. yüzyıl başı), Avcitepe Mahallesi Camii (H.1222/M.1807), Dülgerler Mahallesi Camii (H.1185/M.1771), Ağalar Mahallesi Camii (H.1214/M.1799), Atlantı Camii, Obruk Camii (H.1218/M.1803), Çukurçimen Mahallesi Camii (H.1246/M.1830), Kavak Mahallesi Büyük Camii (H.1323/M.1905), Sağlık Mahallesi Aşağı Camii (19/20. yüzyıl) Yeşil Tekke Camii (19. yüzyıl), Yükselen Mahallesi Hacı Mehmet Ali Ağa Camii (H.1285/1287/M.1868-1870), Subaşı (Kâr-hane) Camii (H.1290/M.1873), Gökhöyük Camii (19/20. yüzyıl) ve Yukarı Piribeyli Mahallesi Camiilerinde (H.1315/M.1897) karşımıza çıkmaktadır.

Sadece piramidal formlu külâha sahip minberler, Kuruçay Camii (19. yüzyıl sonu), Avdancık Camii (19. yüzyıl), Doğanbey Yenice Mahallesi Camii (H.1250/M.1834), Eğirler Köyü Mahallesi Camii (H.1341-M.1922), Emen Merkez Camii (H.1032/M.1622), Fasıllar Camii (H.1280/M.1863), Gedik Ahmet Paşa Camii (16. yüzyıl), İsaköy (Eski) Camii (19. yüzyıl sonu), Kurucuova Orta Mahallesi Camii (H.1322/M.1904), Sadıkhacı Merkez Camii (20. yüzyıl başı), Sarıköy Eski Camii (19. yüzyıl), Yenidoğan Büyük Camii (H.1230/M.1814), Yunuslar Köyü Camii (19. yüzyıl), Dere Kasabası Büyük Camii (1835 öncesi), Harmanpınar Kasabası Gündüğün Camii (H.1321/M.1903), Sarıoğlu Boyalı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866), Söğüt Kasabası Camii (H.1332/M.1914), Başköy Zafer Camii (20. yüzyıl), Yenice Mahallesi Eski Camii, Kutören Kasabası Merkez Camii (H.1314/M.1897), Gurağaç Yukarı Mahallesi Camii (19. yüzyıl), Aşağı Hadim Mahallesi Camii (18/19. yüzyıl), Bademli Mahallesi Büyük Camii

ÇUMRA MİNBERLERİ

(H.1286/M.1869), Dedemli Mahallesi Dolhanlar Yukarı Camii (H.1293/M.1876), Yalın Çevre (Gerez) Mahallesi Büyük Camii (H.1304/M.1887), Çukurkent Mahallesi Camii (H.1215/M.1800), Hacı Menteş Camii (19. yüzyıl), Merkez Aşağı Mahallesi Camii (H.1283/M.1866-1867), Tolca (Şih Şehabettin) Camii, Belekler Camii (18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı), Çatak Mahallesi Eski Camii (H.1302/M.1886), Çavındır Camii (H.1178/M.1764), Kolukısa Mahallesi Camii (H.1281/M.1864), Pınarbaşı Camii (20. yüzyıl başı), Hotamış Mahallesi Yeni Camii (H.1218/M.1803), Erenkaya Mahallesi Camii (H.1280/M.1863), Gödene (Dikmeli) Mahallesi Merkez Camii (H.1283/M.1866), Gökyurt Köyü Camii (H.1115-1250/M.1703-1834), Yatağan Köyü Camii (H.1225/M.1810), Kurşunlu Mahallesi Büyük Camii (H.1292/M.1875), Aşağı Pınarbaşı Mahallesi Merkez Safa Camii (H.1336/M.1918), Küçük Muhsine Mahallesi Camii (H.1261/M.1845), Mezaryaka (Kayabaşı) Camii (H.1285/M.1868-1869), Orta Camii (H.1241/M.1825-1826), Tepekent Kasabası Aşağı Camii (H.1269/M.1852), Bostandere Mahallesi Merkez Camii (H.1289/M.1872) ve Seyyid Harun Veli Camilerinde (H.720/ M.1320) görülür.

Armudi görünümlü külahlar, Çakıllar Merkez Camii (H.1328/M.1910), İplikçi Camii (H.738/M.1337), Akşehir Ulu Camii (H.610/M.1213), Yolören Köyü Camii (H.1266/M.1849-1850), Yeni Mescit Köyü Camii, Ayaslar Mahallesi Yukarı Camii (18 ve 19. yüzyıl), Başköy Mahallesi Ulu Camii (18 ve 19. yüzyıl), Deşdiğin Mahallesi Ulu Camii (H.1287/M. 1870-71), Orta (Harman) Camii (H.1274/M.1858), İlyaslar Mahallesi Camii (H.1310/M.1892), Uncular Mahallesi Camii (19. yüzyıl), Eldeş (Merkez) Camii (18. yüzyılın başı), Yukarıçiğil Camii (H.1266/M.1850), Kabacalı Camii (H.1283/M.1886, Karamanlı Camii (H.1182/M.1768), Kızılören Büyük Camii (H.1307/M.1889), Küçük Alioğlu Camii (H.1281/M.1864), Lâdik Mahallesi Kaşı Camii (H.1307/M.1887), Lâdik Ulu (Büyük) Camii, Sızma KSB. Yukarı Camii (19. yüzyıl), Cuma Camii (1850 öncesi), Aşağı Mahallesi (Ravza) Camilerinde (H.1326/M.1908) bulunmaktadır.

Alemler: Karamanoğlu İbrahim Bey (Şek. 18-19-20-21) ve Esat Paşa Camilerinde ay-yıldız motifinden oluşan alem bulunmaktadır (Şek. 73-74-75). Alemdar Mahallesi Camisi'nde ise ortası boğumlu tepelik şeklinde alem yer alır. (Şek. 38-39-40). Dedemoğlu Mahallesi ve Okçu Mahallesi Camilerinde ise alem bulunmamaktadır.

Ay-yıldız ile sonlanan benzer şekildeki alemler Konya çevresinde Avdan Aşağı Mahallesi Camii (H.1216/M.1801), Çakıllar Merkez Camii (H.1328/M.1910), Doğrugöz Camii (19. yüzyıl), İplikçi Camii (H.738/M.1337), Çukurağıl Köyü Camii (H.1275/M.1858), Emen Merkez Camii (H.1032/M.1622),

Sadıkhacı Merkez Camii (20. yüzyıl başı), Sarıköy Eski Camii (19. Yüzyıl), Harmanpınar Kasabası Gündüğün Camii (H.1321/M.1903), Ayaslar Mahallesi Yukarı Camii (18 ve 19. yüzyıl), Başköy Zafer Camii (20. yüzyıl), İlyaslar Mahallesi Camii (H.1310/M.1892), Karaağa Ulu Camii (H.1230-1239/M.1815-1824), Uncular Mahallesi Camii (19. yüzyıl), Dedemli Mahallesi Dolhanlar Yukarı Camii (H.1293/M.1876), Yalın Çevre Büyük Camii (H.1304/M.1887), Ağalar Köyü Camii (H.1214/M.1799), Eldeş (Merkez) Camii (18. yüzyılın başı), Hotamış Mahallesi Yeni Camii (H.1218/M.1803), Sağlık Mahallesi Aşağı Camii (19/20. yüzyıl), Yatağan Köyü Camii (H.1225/M.1810), Yeşil Tekke Camii (19. yüzyıl), Kurşunlu Mahallesi Büyük Camii (H.1292/M.1875), Küçük Alioğlu Camii (H.1281/M.1864), Lâdik Mahallesi Kaşı Camilerinde (H.1307/M.1887), tepelik şeklinde ise Kuruçay Camii (19. yüzyıl sonu), Merkez Camii (19. yüzyıl), Hisarlık (Asarlık) Camii (H.1251/M.1835 önce), Doğanbey Yenice Mahallesi Camii (H.1250/M.1834), Orta (Harman) Camii (H.1274/M.1858), Ağalar Köyü Camii (H.1214/M.1799), Kabacalı (Merkez) Camii (H.1283/M.1886), Obruk Camii (H.1218/M.1803), Kızılören Büyük Camii (H.1307/M.1889), Tatköy Merkez Camii (H.1284/M.1867-68 öncesi), Sazak Köyü Camilerinde (18 ve 19. yüzyıl) karşımıza çıkar.

Süsleme: incelediğimiz minberler bitkisel, geometrik ve yazılı kompozisyonlar ile süslenmiştir. Minberlerin büyük çoğunluğunun geç Osmanlı dönemine ait olması sebebiyle "S" ve "C" kıvrımları, üsluplaştırılmış bitkisel motiflerden oluşan kompozisyon ve ay-yıldız motifleri sıkça karşımıza çıkmaktadır. Yazılı süsleme ise minberlerin giriş bölümlerinin alınlığında görülür.

Bitkisel Süsleme: Karamanoğlu İbrahim Bey ve Esat Paşa Camilerinin korkuluk bölümünün köşeleri ve köşk kısmı palmet dizisi ile süslü bir tepelik ile sonlanmaktadır. Esat Paşa Camisi'ndeki palmet motifli oldukça üsluplaştırılmıştır (Şek. 73-74-75). Kıvrımdal ve palmet motifleri ile oluşturulan bitkisel kompozisyon, Yeni Mescit Mahallesi Camisi aynalık bölümünde delik işi tekniğinde oyularak kıvrım dallara tutturulan üsluplaştırılmış palmet ve bu dallardan çıkış yapan yapraklardan oluşmaktadır (Şek. 92-99).

Buğday başağı motifli, Dedemoğlu Mahallesi Camisi'nin giriş (Şek. 46-47-48), korkuluk (Şek. 49-50-51) ve geçit bölümünü çevreleyen bordürlerinde ve giriş sövelerinde (Şek. 52-53-54-55), Alemdar Mahallesi (Şek. 29-30-31), Dedemoğlu Mahallesi (Şek. 49-50-51) ve Yeni Mescit Mahallesi Camii'lerinin iç içe geçmiş dik üçgenlerini dıştan çevreleyen bordürlerin yüzeyi buğday başağı motifli ile şekillendirilmiştir (Şek. 95-96-97). Alemdar Mahallesi Camii köşk yan panosu ve köşkü çevreleyen bordürlerde de bu motif sıkça karşımıza çıkmaktadır (Şek. 35-36-37-38-39-40).

Sarmal süsleme, Karamanoğlu İbrahim Bey Camisi'nin geçit kısmında yer alan kartuşun köşelere doğru kıvrım yaparak uç kısımlarında görülür. Ayrıca köşk bölümündeki kemerler "C" kıvrımı ile birleşmekte ve bu formun iki ucu sarmal kıvrım ile sonlanmaktadır (Şek. 14-15-16-17).

Yaprak motifi, Okçu Mahallesi Camii'nin köşkünü taşıyan sütunların başlıklarında birer yaprak motifi yer almaktadır. Damla formundaki yaprakların yüzeyi oluklu oyma tekniğinde oyularak hatları belirginleştirilmiştir (Şek. 84-85-86-87).

Geometrik Süsleme: minberlerin, aynalık, korkuluk, geçit, geçit üstü, köşk yan panosu gibi bölümlerinde geometrik motifler ile süslenmiştir. Bunlar genellikle iç içe üçgenler, yıldız formunda gülbezek, üçgen, eşkenar dörtgen motifleridir.

Çok kollu yıldız motifleri genellikle korkuluk ve giriş bölümünde görülmektedir. Bu yıldızlar ışınal kollu gülbezek formunda olup beş, dokuz ve otuz beş kollu olmak üzere sayıları değişkenlik göstermektedir. Beş kollu yıldız, Dedemoğlu Mahallesi Camii'nin yan aynalığının merkezinde dokuz kollu yıldız (Şek. 49-50-51), Alemdar Mahallesi Camisi giriş tacı ve alemlerin yüzeyinde (Şek. 63-64-65) ve Karamanoğlu İbrahim Bey Camisi'nin korkuluk bölümünün merkezinde otuz beş kollu yıldız formunda gülbezek bulunur (Şek. 11-12-13).

Eşkenar dörtgen, Dedemoğlu Mahallesi Camii'nin geçit bölümü (Şek. 52-53-54-55) ile Yeni Mescit Mahallesi Camii'nin geçit üstü panosu ve köşk yan panosunda delik işi tekniğinde uygulanmış şekilde dört adet görülür (Şek. 97-98-99).

Üçgen motifi, Dedemoğlu Mahallesi Camisi geçit üstü panosunda (Şek. 55), Alemdar Mahallesi (Şek. 29-30), Dedemoğlu Mahallesi (Şek. 49-50), Esat Paşa (Şek. 66) ve Yeni Mescit Mahallesi Camilerinin aynalıklarında iç içe geçmiş dik üçgen şeklinde uygulanmıştır (Şek. 95-96). Ayrıca Alemdar Mahallesi Camii'nin giriş bölümünün kemer köşelikleri bakışık olarak küçük kare kesitlerin ters üçgen şeklinde oluşturulmasıyla süslenmiştir (Şek. 26-27-28).

Yeni Mescit Mahallesi Camisi'nin korkuluk bölümü birbiri ucuna eklenmiş eşkenar dörtgenlerden oluşan kompozisyon ile süslenmiştir (Şek. 95-96).

Yazılı Süsleme: Yeni Mescit Mahallesi Camisi minberinin giriş bölümünün aynalığında celi sülüs hat ile "Besmele-i Şerif" istiflenmiştir (Şek. 92-93-94). Diğer örneklerimizde de levhalar bulunmaktadır. Ancak bunlar sonradan halk tarafından asılan özgün olmayan levhalardır. Esat Paşa Camisi minberinin geçit bölümün iç kısmında duvar yüzeyinde yazılı süslemeli iki pano yer almaktadır (Şek. 70-71-72).

Nesnel Süsleme: hilal ve yıldız motifini büyük çoğunlukla alemlerde görmekteyiz. İncelediğimiz örneklerden Karamanoğlu İbrahim Bey (Şek. 18-19-20-21), Esat Paşa ve Yeni Mescit Mahallesi Camilerinin alemleri hilal ve yıldız formudur. Alemdar Mahallesi Camii'nin yan aynalığının merkezinde, hilal ve dokuz kollu yıldız motifinden oluşan kompozisyon görülür (Şek. 29-30-31-32).

Çumra ilçesinde incelediğimiz altı minberden biri Karamanoğlu ve beşi ise Geç Osmanlı dönemine tarihlenmektedir. Minberler, geleneksel minber şemasını devam ettirmektedir. Camilerin ve minberlerin büyük çoğunluğunun kitabesi olmadığı için en büyük sorunlardan birisi tarihlendirilmedir. Çalışmamızdaki camilerden Karamanoğlu İbrahim Bey Camii dışındakilerin kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Karamanoğlu İbrahim Bey Camii minberinin Karamanoğlu ve Geç Osmanlı olmak üzere iki döneme ait olduğu düşünülmektedir. Taş minberin değişime uğramış olabileceği düşünülmekle birlikte ahşap eklemeleri üslup açısından Geç Osmanlı döneminde yapılmış olmalıdır. Minberlerin ise hiçbirinde kitabeye rastlanmamıştır. Bu bağlamda minberlerin tarihlendirilmesinde Konya'nın hem merkezde (Uçar, 2019) hem de merkeze bağlı ilçe ve mahallelerinde inşa edilen camilerdeki minberlerin tarihleri ve genel kurgusu göz önüne alınarak tarihlendirme yapılmıştır. Esat Paşa, Alemdar ve Okçu, Yeni Mescit Mahalleleri camileri ise dönemlerini yansıtan ahşap süslemelere sahiptir.

Konya çevresinde Ahırlı (Başar & Şimşir, 2007, s.355-369), Akören (Karpuz, 2009), Akşehir (Demiralp, 1996; Samur,1990), Altınekin (Kunduracı, 1997, s. 143-159), Beyşehir (Konyalı, 1991), Bozkır (Tekin, 2015), Çumra (Baş & Duran, 2000, s. 93-107; Küçükırlı, 2024), Derebucak, Doğanhisar (Karpuz, 2009), Ereğli (Apa, 2008), Güneysınır (Karpuz, 2009), Hadim (Kara, 2006), Hüyük (Erdemir & Yavuzıılmaz, 2022, 467-568), Ilgın (Samur, 1985; Boran, 2001, s. 24-57), Kadınhanı (Öztürk, 2019), Karapınar (Bayrakçı, 2018), Karatay, Meram (Boran, 2014, s.246-382), Sarayönü (Boran & Bayar, 2014, s. 368-403), Selçuklu (Karpuz, 2009), Seydişehir (Danışık, 2007), Taşkent (Kara, 2006), Tuzlukçu (Ceylan,2013, s. 398-399) ve Yunak (Karpuz, 2009) ilçelerinde de benzer nitelikte ahşap ve taş minberler bulunmaktadır.

Camilerin büyük çoğunluğunun tescilli olmaması ve gerekli korunmanın sağlanamaması nedeniyle özellikle mihrap, minber ve vaaz kürsüleri gibi litürjik elemanlar maalesef yöre halkı tarafından değiştirilmekte buna bağlı olarak özgün minberler de korunamamaktadır. Bu nedenle çalışmamızda belgelenecek tanımlanan minberlerin en azından mevcut şekliyle korunarak geleceğe taşınması en büyük dileğimizdir.

KAYNAKÇA

- Apa, G. (2007). *Osmanlı dönemi selâtin camii minberleri* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Apa, G. (2008). *Ereğli Türk devri mimarisi*. İpek Yayınları.
- Apa, G. (2015). *Anadolu selçuklu minberleri*. Selçuklu Belediyesi.
- Aslanapa, O. (1971). *Turkish art and achitecture*.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk sanatı*. Remzi Kitabevi.
- Arık, R. (1973). *Batılılaşma dönemi Türk mimarisi örneklerinden Anadolu'da üç ahşap cami*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Başar, E. & Şimşir, Z. (2007). *Ahırlı'daki Türk devri yapıları*. Bozkır'ın dünü ve bugünü sempozyumu 12 Kasım 2006 (s.355-369) içinde.
- Bayrakçı, M. (2018). *Karapınar tarihi camileri* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Boran, A. (2001). İlgin ve köylerindeki tarihi eserler. *Geçmişten günümüze bütün yönleriyle ilgin* (s. 24-57) içinde.
- Boran, A. (2014). Meram'daki cami ve mescidler. *Yeşilin ve medeniyetin köprüsü meram* (s. 246-382) içinde.
- Boran, A. & Bayar (2014). *Sarayönü dini yapıları*. Tarih, kültür, sanat, turizm ve tarım açısından uluslararası Sarayönü sempozyumu 24-26 Ekim (s. 368-403) içinde.
- Bozkurt, N. (2005). *Minber*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 30, 103-106. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bozer, Rüstem (1992). *15.yüzyıl ortasına kadar Anadolu ahşap kapı kanatları* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Baş & Duran (2000). *Çumra Türk dönemi dini mimarlık eserleri*. I. Uluslararası çatalhöyük'ten günümüze çumra kongresi 15-16 eylül bildirileri (s. 93-107) içinde.
- Ceylan, S. (2013). *Tuzlukçu cami-i şerif vakfı*. Akademik Sayfalar 9 Ekim 2013 13. (s. 398-399) içinde.
- Çam, N. (1999). *İslam'da sanat sanatta İslâm*. Elektronik İletişim Yayınevi.
- Danışık, Ş. (2007). *Seydişehir'deki Türk devri yapıları* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Demiralp, Y. (1996). *Akşehir ve köylerindeki Türk dönemi anıtları*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Diez, E. (1979). *Minber*. İslâm Ansiklopedisi. C. 8, 335-337.
- Dülgerler, O. N. (2006). *Karamanoğulları dönemi mimarisi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erdemir, Y. & Yavuzylmaz A. (2022). Hüyük ve çevresindeki Türk devri yapıları (Ed.) N. Uyanık, *Göl Medeniyeti Çalışmaları Höyük* (s.467-568) içinde.
- Kara, H. (2006). *Konya-Hadim ve Taşkent Türk devri yapıları* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Karamağaralı, H. (1955). *Anadolu beylikler devri minberleri* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi. <http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/997542/anadolu-da-beylikler-devri-minberleri>
- Karpuz, H. (2009). *Türk kültür varlıkları envanteri Konya-I-II*. Türk Tarih Kurumu.
- Konyalı, İ. H. (1991). *Abideleri ve kitabeleriyle Beyşehir tarihi*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Kunduracı, O. (1997). Konya Altınekin ilçesi Ali paşa camii. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 11, 143-159.
- Kuran, A. (1972). Anadolu'da ahşap sütunlu Selçuklu mimarisi. *Malazgirt Armağanı* (s.179-186) içinde, Ankara.
- Küçükkırlı, M. M. (2024). *Çumra'daki Türk devri yapıları* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Otto-Dorn, K. (1957). *Seldschukische holzsäulenmoscheen in kleinasiem*. Aus der welt der Islamischen kunst, Festschrift für E. Kühnel zum 75. Geburtstag (s.59-88), Berlin.
- Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztürk, B. (2019). *Kadınhanı merkez ve köylerindeki kültür varlıkları* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Taşdelen, A. (2020). *Konya Türk devri yapılarında bulunan gülbezekler* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Taşdelen, A. & Dursun, Ş. (2022). Konya Sırçalı medrese taç kapısında bulunan gülbezekler. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Güncel Tartışmalar* 2, (s. 653-671) içinde.
- Taşdelen, A. (2023). Konya çeşmelerinde gülbezek. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. 18, 147-180.
- Tekin, A. (2015). *Bozkır ve köylerindeki camiiler* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Tekin, A. (2021). Konya ili bozkır ilçesi çevresindeki bir grup ahşap direkli cami. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XLV (2), 209-234. Doi: 10.33207/trkede.1198633.
- Turani, A. (2000). *Sanat terimleri sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Samur Tahsin (1990). *Akşehir'deki Türk mimari eserleri* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Samur, Tahsin (1985). *Ilgın'daki Türk devri yapıları*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. openlibrary.org/books/OL1072762M/Ilgın'da_Türk_devri_yapıları.
- Sözen, M. & Tanyeli, U. (2001). *Sanat kavram ve terimleri sözlüğü*. Remzi Kitabevi
- Uçar, S. (2019). *18 ve 20. yüzyıl Konya camilerinde (merkez) ahşap mihrap ve minberler* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yavuzylmaz, A. (2019). Konya'da ahşap direkli bir köy (tatköy) camii. O. Kunduracı & A. Yavuzylmaz (Ed.) *Yaşar Erdemir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları* (s. 93-123) içinde.
- Yavuzylmaz, A. (2023). Konya / Beyşehir'de Gedik Ahmed Paşa camii. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 13(26), 1-25.

URL Kaynakça

- URL-1. (2024). *Çumra Belediyesi, Çatalhöyük Şehri*. <https://www.cumra.bel.tr> adresinden 16 Şubat 2024 tarihinde alınmıştır.

EDİRNE'DE GEÇ DÖNEM OSMANLI MİMARLIĞININ İKİ ÖRNEĞİ: RUM ERKEK OKULU VE ZAPYON RUM KIZ OKULU

TWO EXAMPLES OF LATE OTTOMAN ARCHITECTURE IN EDİRNE: THE GREEK BOYS' SCHOOL AND THE ZAPPEION GREEK GIRLS' SCHOOL

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 9 Ekim 2024	Received: October 9, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 8 Kasım 2024	Peer Review: November 8, 2024
Kabul: 18 Nisan 2025	Accepted: April 18, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1564071

Müjde Dila GÜMÜŞ*

ÖZET

Bu makale, 19. yüzyılın son çeyreğinde Edirne'de inşa edilmiş ve daha önce detaylı bir araştırmaya konu olmamış Rum Erkek Okulu (gymnasium) ve Zapyon Kız Okulu'nun inşa süreçleri ile mimari özelliklerine odaklanmaktadır. Her iki okul da dönemin öne çıkan ve İstanbul'da başta Fener Rum Erkek Lisesi olmak üzere çeşitli yapıları bulunan mimar Konstantinos Dimadis tarafından tasarlanmıştır. Dimadis eserlerinde, dönemin diğer mimarlarından farklı olarak, Bizans ve Orta Çağ canlandırmacısı bir yaklaşım benimsemiştir. Buna bağlı olarak yapılarını kuleler ve burçlar ile donatmış, cephelerde yoğun tuğla dekorasyon kullanmıştır. Makale kapsamında, günümüze gelememiş Edirne Rum Erkek Okulu'nun konumu, inşa süreci ve mimari özellikleri, dönem yayınları ve görsel belgeler üzerinden incelenmiştir. Zapyon Kız Okulu ise günümüzde mevcuttur ve Polisevi olarak kullanılmaktadır. T.C. Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'nde bu yapının inşa izni için hazırlanan, yapının şematik bir cephe çizimini ve vaziyet planını içeren bir çizim ile mimari özelliklerinin anlatıldığı belgelere ulaşılmıştır. Mimari tasarım ve süsleme programı bakımından Edirne Rum Erkek Okulu'nun Dimadis'in Bizans ve Orta Çağ canlandırmacısı yaklaşımını yansıttığı, Fener Rum Erkek Lisesi arasında büyük benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Edirne Zapyon Kız Okulu ise daha sade olmakla beraber kullanılmış olan burç ve tepelik öğeleri ile yukarıda bahsedilen iki okulla uyumludur. Her iki yapı da farklı cemaatlere ev sahipliği yapmış olan Edirne'nin zengin geç dönem Osmanlı mimari mirasının parçaları olarak önem taşımaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Edirne, Geç Dönem Osmanlı Mimarlığı, Konstantinos Dimadis, Gayrimüslim Okulları, Bizans Canlandırmacılığı, Orta Çağ Canlandırmacılığı

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk İslam Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye
e-posta: mujde.gumus@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0978-4924

ABSTRACT

This article focuses on the construction processes and architectural features of the Greek Boys' School (gymnasium) and Zapyon Girls' School, built in Edirne in the last quarter of the nineteenth century. Neither of the two buildings has been the subject of detailed research. Both schools were designed by the prominent architect Konstantinos Dimadis, who was known for his various structures, including the Fener Greek Boys' School in Istanbul. Dimadis adopted a Byzantine and Medieval revivalist approach that distinguished him from other architects of his time. Accordingly, he adorned his buildings with towers and bastions and used extensive brick decorations on the facades. In the scope of the article, the location, construction process, and architectural features of the Edirne Greek Boys' School, which has not survived to the present day, were examined through period publications and visual documents. The Zapyon Girls' School, on the other hand, still exists today and is used as a Police House. Documents containing a schematic facade drawing and site plan, along with descriptions of the building's architectural features, were found in the Ottoman Archives of the Turkish State Archives related to the construction permit of this building. In terms of architectural design and decoration program, the Edirne Greek Boys' School reflects Dimadis's Byzantine and Medieval revivalist approach and shows significant similarities with the Fener Greek School. The Edirne Zapyon Girls' School, although simpler, aligns with the two aforementioned buildings with its bastions and pediment. Both structures are significant pieces of Edirne's rich late Ottoman architectural heritage, reflecting the city's history of hosting diverse communities.

Keywords: Edirne, Late Ottoman Architecture, Konstantinos Dimadis, Non-Muslim Schools, Byzantine Revivalism, Medieval Revivalism

GİRİŞ

Osmanlı döneminde Müslüman nüfus ile birlikte kalabalık bir Rum, Ermeni, Yahudi ve Bulgar nüfusuna da ev sahipliği yapmış olan Edirne, geç dönem Osmanlı mimari mirası bağlamında zengin bir şehirdir. Şehirde her cemaat mimari olarak kendini temsil etme olanağı bulmuş, ibadet ve eğitim yapıları inşa ettirmiştir. Bu makale, 19. yüzyılın son çeyreğinde Edirne'de inşa edilmiş olan Rum Erkek Okulu ve Zapyon Kız Okulu'nun inşa süreçleri ve mimari özelliklerine odaklanmaktadır. Edirne'deki Rum ve azınlık okullarını mimarlık ve eğitim tarihi bağlamlarında kapsamlı biçimde inceleyen çalışmalar (Çifçi, 2003; Çinko & Eres, 2022; Haymana, 2018; Özçelik & Çolaker, 2023; Toprak, 2009) olsa da makaleye konu olan iki okulun inşa süreçleri ve mimari özellikleri detaylıca ele alınmamıştır. Her iki okul da İstanbul'da ve günümüzde Yunanistan sınırları içinde kalan çeşitli şehirlerde çalışmış, en tanınan eseri İstanbul Fener Rum Erkek Lisesi (Fener Rum Mekteb-i Kebiri) olan Konstantinos Dimadis tarafından tasarlanmıştır ve mimarın bir takım özgün uygulamalarını barındırmaktadır.

Çalışmanın birincil kaynaklarını T.C. Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'nden belgeler, tarihi haritalar, dönemin süreli yayınlarından *Esperos* gazetesinin Edirne Rum Erkek Okulu ile ilgili kapsamlı bilgiler barındıran 1883 tarihli nüshası ve SALT Araştırma fotoğraf koleksiyonundan görseller oluşturmaktadır. İkincil kaynakların başında ise Savas Tsilenis'in Fener Rum Erkek Lisesi ve okulun mimarı Dimadis üzerine Yunanistan'daki çeşitli arşiv ve dönem yayınlarından faydalanarak yaptığı çalışması gelmektedir. Bir başka önemli kaynak Nikolaidis tarafından kaleme alınmıştır. Nikolaidis her iki okulun da birer görsel belgesi ile birlikte günümüze gelememiş olan Rum Erkek Okulu'nun konumuna değinmiş ve Zapyon Rum Kız Okulu'nun planını hazırlayarak yayınlamıştır. Makale kapsamında Edirne Rum Erkek ve Zapyon Rum Kız Okulları ele alınmadan önce ilk olarak Osmanlı'nın son döneminde Rum okullarının gelişimine ve mimar Konstantinos Dimadis'in eserlerine kısaca değinilmiştir. Ardından her iki okulun da konumları, inşa süreçleri, mimari ve süsleme özelliklerine ilişkin veriler sunulmuştur.

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE RUM OKULLARI VE EDİRNE

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat ve Islahat Fermanlarını ve eğitim alanında yapılan yeni düzenlemeleri takiben, 19. yüzyılın ikinci yarısında gayrimüslim cemaatler tarafından farklı mertebelerde çok sayıda mektep açılmıştır (Bozis, 2011, s. 37; Haydaroğlu, 1990, s. 19). Rum cemaatinin eğitim kurumlarının yaygınlaşmasına, 1861'de kurulan Eğitim Enstitüsü (Educational Institute) ve Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi (Greek Philological Society of Constantinople) önemli rol oynamış, Rum-Ortodoks cemaatinin Osmanlı sınırları içindeki eğitim binalarının sayısı ciddi biçimde artmıştır (Colonas, 2005, s. 21-23).

1894 civarında yapılan sayımda Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim okullarının sayısı 4547 olarak tespit edilmiştir (Çetin, 1982, s. 192).

Rum cemaati okulları, cemaatlerini temsil eden yapılar olarak ele almış, masraflarının bir kısmı cemaatin zengin mensupları tarafından (Ergin, 1997, s. 743) karşılanan gerek İstanbul'da gerek Rum cemaatinin bulunduğu başta Trakya olmak üzere çeşitli bölgelerde yeni eğitim kurumları tesis etmişlerdir. Kalabalık Rum nüfusuyla Edirne de bu şehirlerden biri olmuştur. Rumların kültürel ve eğitsel gelişiminin amaçlanmasının yanı sıra bölgeye etki eden Panislavist hareket ve Rum-Bulgar rekabeti de süreci şekillendirmiştir (Evcı, 2019, s. 409). 1900-1901'de Maarif Salnamesi kayıtlarına göre Edirne vilayetindeki Rum okulu sayısı 27'di (Kazancıgil ve ark., 2006, s. 167). 19. yüzyıl sonlarından 1920'lere kadar Edirne'de eğitim veren Rum okulları arasında, erkek öğrencilere lise seviyesinde eğitim veren ve şehirde cemaate ait tek *gymnasium* olan Edirne Rum Erkek Okulu (Kyriazis, 1883, s. 82) ile orta öğretim seviyesinde eğitim veren Edirne Zapyon Kız Okulu da bulunmaktaydı. *Gymnasium* statüsünde olan Rum Erkek Okulu'ndan mezun olan bir öğrenci, doğrudan Atina Üniversitesi'nde veyahut diplomasını Atina'da onaylattıktan sonra Avrupa'daki herhangi bir üniversitede eğitim alma hakkına sahipti (Balta, 1998, s. 246). Bu iki okul Edirne'deki Rum okulları arasında en fazla sayıda öğretmene sahip olmaları (Evcı, 2019, s. 410) ve öğretmen yetiştirmeleri (Balta, 1998, s. 237) bakımlarından da öne çıkıyorlardı. Okul binalarının tasarımı için İstanbul silüetinde önemli bir yere sahip olan Fener Rum Erkek Erkek Lisesi'nin mimarı Konstantinos Dimadis görevlendirilmişti.

MİMAR KONSTANTİNOS DİMADİS VE ESERLERİ

Edirne Rum Erkek Okulu 1880'de, Zapyon Kız Okulu 1885'te mimar Konstantinos Dimadis tarafından tasarlanmıştır. Konstantinos Dimadis, 19. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da başta Fener Rum Mektebi olmak üzere bir grup dikkat çekici yapıya imza atmış, dönemin tanınmış mimarlarından (Şekil 1, 2). Buna karşın biyografisine ilişkin bilgiler nispeten kısıtlıdır. Doğum yılı ve yeri kesin olarak tespit edilemeyen Dimadis 1901'de ölmüştür (Tsilenis, 2004, s. 324). Şark Ticaret Yıllıkları'nda en erken tarihli kaydı 1894 yılındadır ve adresi Halepli Sokak No:6 olarak görülür (Anonim, 1894, s. 506). Son kaydına ise 1900 yılında, yine aynı adreste rastlanır (Anonim, 1900, s. 631). Mimarlık eğitimini hangi şehir ve kurumda aldığı belirsiz ise de Dimadis'in ailesinde mimarlık mesleğini yapan çok sayıda kişi bulunduğu bilinmektedir (Tsilenis, 2004, s. 324). T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 1870'lere ait bir grup makbuzda, Kostantin Kalfa adı geçmektedir ve "Konstantin Dimadis" olarak okunabilecek imzalar bulunmaktadır (BOA.Y.EE.22/34/3/1; Şenyurt, 2012, s. 122).

Şekil 1Fener Rum Erkek Lisesi (Cemal Emden, 2014) / *Fener Boys' Greek School***Şekil 2**Konstantinos Dimadis'in Fener Rum Erkek Lisesi'ndeki İmzası / *Inscription of Konstantinos Dimadis at Fener Boys' Greek School* (Cemal Emden, 2014)

Konstantinos Dimadis'in İstanbul'daki eserleri arasında Yeniköy Zoğrafyon Rum Kız Okulu (Sözbir, 2011; Şenyurt, s. 121-122; Tsilenis, 2004, s. 338), Fener Rum Erkek Lisesi, Büyükkada'da Troçki Evi olarak bilinen Sevastopulos-Triantafillidis Köşkü (Colonas, 2005, s. 30) bulunur. Yassıada'daki Bulwer Şatosu da ona atfedilmektedir (Kuban & Ozar, 2016, s. 16) (Şekil 3, 4, 5). Edirne'de Rum Erkek Okulu ve Zapyon Kız Okulu olmak üzere iki eseri tespit edilmiştir (Tsilenis, 2004, s. 338). Mimarın günümüzde Türkiye sınırları dışında kalan eserleri Mesolongi Metropolitlik Kilisesi, Selanik'te Vulgaraki ve Pashos Ioannoulis evleri ve Volos'ta Sarafopoulos evidir (Tsilenis, 2004, s. 339). Konstantinos Dimadis ayrıca Patrikhane Merkez Papaz Mektebi ve 1894 depreminde yıkılan Heybeliada Ruhban Okulu'nun yeniden inşası için birer proje hazırlamıştır (Tsilenis, 2004, s. 338). Bu yapı dökümüne göre, Dimadis'in tespit edilebilen on adet yapısı ve iki adet uygulanamamış projesinden altısı okul binalarına aittir.

Şekil 3Bulwer Şatosu, Yassıada. (SALT Araştırma, Ali Saim Ülgen Koleksiyonu) / *Bulwer Castle, Yassıada*

Dolayısıyla eğitim yapılarının tespit edilebilen toplam üretimi içerisinde önemli bir yer taşıdığı anlaşılmaktadır.

İlerleyen yıllarda oğlu Nikolas Dimadis de aile geleneğini devam ettirerek mimar olmuş, babasının Edirne'deki eserlerinin inşaa sürecinde görev almıştır (Tsilenis, 2004, s. 338). 1912 tarihli Şark Ticaret Yıllıkları'nda bürosunun Ticaret Han No:23'te bulunduğu kayıtlıdır (Anonim, 1912, s. 801). Burgazada'daki Aya Yani Kilisesi kendisinin tasarımıdır (Millas, 2022, s. 162) (Şekil 6). Osmanlı Arşivi'nde 1921'de Nikolas Dimadis ve arkadaşlarının merkezi İstanbul'da olmak üzere "İdeal İnşaiyye Osmanlı Anonim Şirketi" adlı bir şirket kurmak istedikleri fakat bu talebin reddedildiğine ilişkin bir belgenin mevcudiyeti (BOA.MV.21-183-1), en azından 1920'lere kadar İstanbul'da etkinlik gösterdiğini ortaya koyar.

Şekil 4

Sevastoppulos-Triantafillidis Köşkü'nün 1980'lerdeki Görünümü (Tuğlacı, 1992, s. 413)/ *Sevastoppulos-Triantafillidis Mansion in the 1980s*

Dimadis'in en tanınan ve dolayısıyla çeşitli araştırmalara konu olmuş yapısı Fener Rum Erkek Lisesi'dir. Yapının Bizans ve Orta Çağ Avrupa mimarisinden ilhamla tasarlandığı çeşitli araştırmacılarca belirtilmiştir (Aleksandru Şarlak, 2010, s. 213-214; Colonas, 2005, s. 25; Tsilenis, 2004, s. 339-340). Çıplak tuğla malzemenin kullanımı ve tuğla ile oluşturulmuş zengin bezeme repertuarı, üçlü pencere düzenlemeleri ve kendi içinde kademelenen yuvarlak tuğla kemerler, Fener Rum Erkek Lisesi cephe tasarımında karşımıza çıkan başlıca Bizans

mimarisi referanslarıdır. Bunların yanı sıra kulenin biçimlenişi ile köşelere yerleştirilmiş burçlarla bir Orta Çağ kalesi-şatosu izlenimi yaratmıştır. Colonas, bu uygulamaları, Avrupa'daki üniversite binalarına benzeme çabası olarak ele alır (Colonas, 2005, s. 25). Şarlak ise yapıyı sembolizm çerçevesinde yorumlar. Orta Çağ kalesi görünümünün, ulaşılması zorlu bir süreç alan eğitim dünyasına gönderme yapıyor olabileceğini; eğitimin büyüklüğünü, dokunulmazlığını ve önemini vurguladığını öne sürer (Aleksandru Şarlak, 2010, s. 213-214).

Şekil 5

Zografyon Rum Kız Okulu, Yeniköy (Tsilenis, 2004, s. 362) / *Zografyon Greek Girls' School, Yeniköy*

Şekil 6Aya İoanni Kilisesi, Burgazada (M. D. Gümüş, 2024) / *Aya Ioanni Church, Burgazada*

Fener Rum Erkek Lisesi cephesinin “Bizans tarzında” yapılacağı, okulun müteahhidi ile yapılan inşaat kontratında belirtilmiştir (Tsilenis, 2004, s. 345). Benzer bir durum, Nikolas Dimadis’in tasarımı olan Burgazada Aya Yani Kilisesi’nde de takip edilebilir; yapının kontratında Bizans mimarisine sadık olarak inşa edileceği ifadesi bulunur (Millas, 2022, s. 100-102). Konstantinos Dimadis, Büyük Saray’da arkeolojik kazılar yürüten Aleksandros Georgiu Paspatis ile 1870’lerde kazı bulguları üzerine fikir alışverişinde bulunmuş (Paspatis, 1877, s.109) ve bu bulgular ışığında sarayın cephesini çizmiştir (Süمرتaş, 2018, s. 632)¹. Dolayısıyla, Bizans mimarisine ilişkin bilgi birikimi, İstanbul’da inceleme fırsatı bulduğu yapıların yanı sıra, Paspatis için yaptığı çalışmalara da dayanmaktadır.

Dimadis’in Bizans ve Orta Çağ canlandırmacısı yaklaşımı Fener Rum Erkek Lisesi ile sınırlı kalmamış, İstanbul’daki eserlerinden Yeniköy Zoğrafyon Kız Okulu ve Büyükkada’daki Sevastoppulos-Triantafillidis konutunda, Edirne’de ise Rum Erkek Okulu ile kısmen de Zapyon Kız Okulu’nda yansıma bulmuştur.

EDİRNE RUM ERKEK OKULU

Dimadis’in Edirne’de tanınması, Patrik III. Joakim’in kendisini Edirne konsülüne tavsiye etmesi ile gerçekleşmiştir (Tsilenis, 2004, s. 339). Bu durum, İstanbul Fener’deki Rum okulunun tasarım sürecinde mimarın patrikte iyi bir intiba bıraktığına işaret etmektedir. Dimadis’in Edirne’deki ilk eseri Rum Erkek Okulu olup yapı günümüze gelebilmiştir. Adı Osmanlı Arşivi’ndeki belgelerde Rum Mekteb-i Kebiri ve Rum Jimnas’ı olarak geçer (BOA.MF.MKT.387-37, 625-33). Eski fotoğraflarda görülen kitabesinde de “Ellinikon Gymanasiu” [Yunan Gimnazyumu] yazdığı görülür. 1881’de inşası tamamlanan okul (Kyriazis, 1883, s. 82), Rum devletince tanınan ve öğretmen de yetiştiren (Balta, 1998, s. 237) prestijli bir kurumdu. Okulun öğrenci sayısı yüzyıl başında 100 civarındaydı; 1891’de 105 (Balta, 1998, s. 251), 1898’de 101 (Özçelik & Çolaker, 2023, s. 181), 1901’de 109 öğrenci okula kayıtlıydı (Evcı, 2019, s. 410). 1913’e gelindiğinde bu sayı 169’a ulaşmıştı (Özçelik & Çolaker, 2023, s. 182). Osmanlı Arşivleri’nde Edirne Rum Mekteb-i Kebiri’nin işleyişini konu alan çeşitli belgeler mevcuttur. Bunlar, 1898-1912 arasına tarihlenmekte ve genellikle öğretmenlere verilen nişanlar, öğrencilerin yapacağı gezintiler gibi konulara değinmektedir (BOA.MF.MKT.625-33, TS.MA.e.1382-104, BEO.3056-

¹ A. G. Paspatis’in *Byzantina Meletai Topographikai* adlı kitabındaki çizimler D. Galanakis imzası taşımaktadır. Dimadis’in çizimlerinin farklı bir çalışmada kullanılmış olması ihtimal dahilindedir.

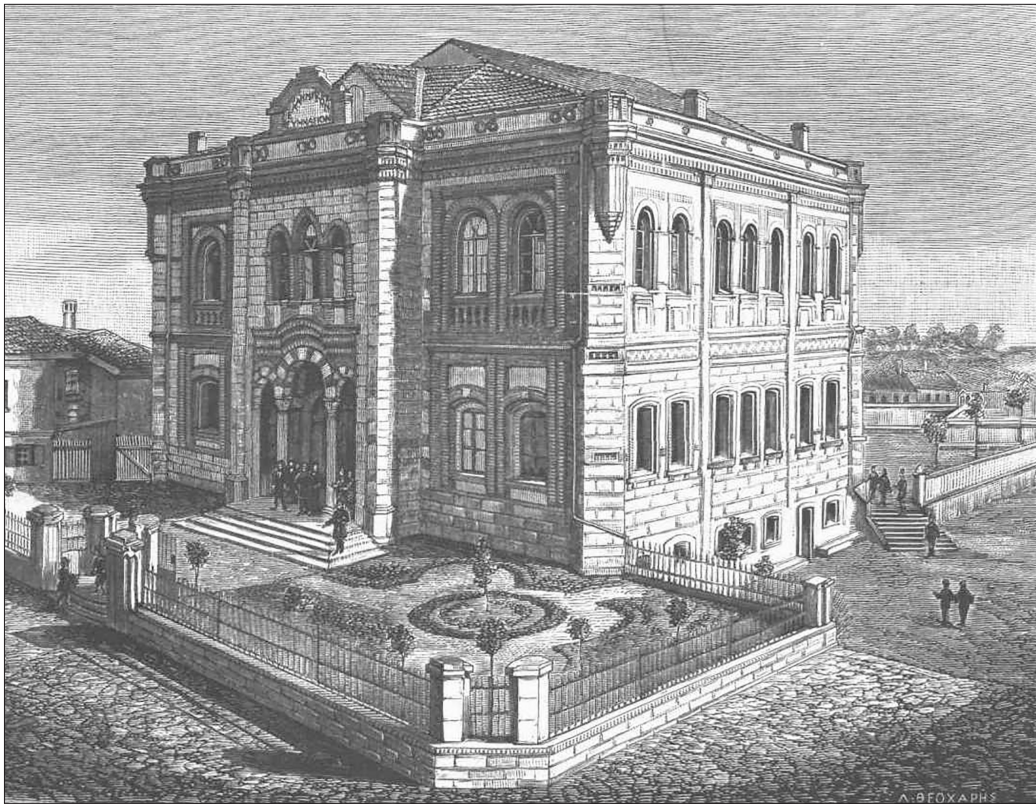
229156). Ayrıca, okulda görevlendirilen müdürlere yönelik bir titizlik dikkat çeker. Örneğin, 1907'de yönetmeliğe aykırı biçimde çalıştırılan yabancı tabiiyetli müdür ve müfettişlerin değiştirilmesi istenmiştir. Aralık 1907'de müdür tayin edilen Dimitri Saro'nun Atina'da bir şirket tarafından "amal-i Yunaniye'nin tervecine" hizmetle görevlendirildiği, bu sebeple de Edirne Rum Mektebi'ne tayininin uygun olmadığı belirtilmiştir (BOA.BEO.3281-24017, 3210-240698).

Esperos gazetesinde 1883'te yayınlanmış bir haber (Kyriazis, 1883, s. 82-83), Edirne Rum Erkek Okulu'nun konumu, inşaa süreci ve mimari özelliklerine

ilişkin önemli bir kaynak oluşturmaktadır. *Esperos* gazetesi, okulu kapağına taşımış ve konuya iki tam sayfa ayırmıştır (Şek. 7). Yapının konumu gazetede "Kalekapı'ya çok yakın, Metropolitlik Kilisesi'nin çaprazında" olarak tarif edilir (Kyriazis, 1883, s. 82). Bâdî Efendi de okulun Metropolit Kilisesi Caddesi'nde on dokuz numarada bulunduğunu kaydetmiştir (Ahmed Bâdî Efendi, 2014, s. 243). Okul, 1903 tarihli Raymond Haritası'nda tespit edilebilmektedir (Şek. 8). 1905'te gerçekleşen Edirne Yangını'ndan sonra, 1918'e tarihlenen Edirne haritasında ise bölgesel parselasyondaki değişim gözlemlenebilmektedir (Şek. 9).

Şekil 7

Edirne Rum Erkek Okulu'nun 1883 Tarihli Gravürü (*Esperos*, 1883) / 1883 Engraving of Edirne Greek Boys' School

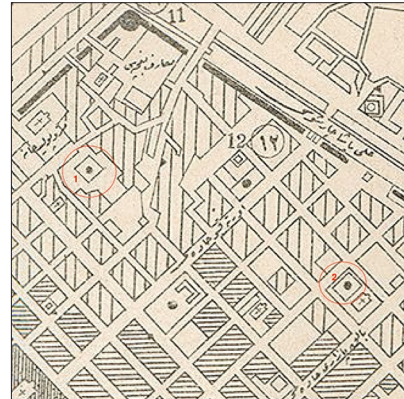
Şekil 8

1903 tarihli Raymond Haritası'nda Rum Erkek Okulu ve Metropolitlik Kilisesi (Edirne Kent Müzesi Arşivi) / *Greek Boys' School and Metropolitan Church in the 1903 Raymond Map*

Şekil 9

1918 tarihli Edirne haritasında Rum Erkek Okulu (1) ve Zapyon Rum Kız Okulu (2) (İBB Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu, Hrt_011158) / *Greek Boys' School (1) and Zapyon Greek Girls' School (2) in the 1918 map of Edirne*

1950'lerde Atatürk Bulvarı'nın (eski adıyla Talatpaşa Bulvarı) açılmasıyla Metropolitlik Kilisesi ve Rum Okulu arsasını da kapsayan geniş bir alan caddeye katılmıştır. *Esperos* gazetesindeki tarif ve tarihi haritaların karşılaştırılmasına göre, günümüze gelememiş olan Metropolitlik Kilisesi'nin bir cephesi Mumcular Sokağı'na bir cephesi de günümüzdeki Atatürk Bulvarı'na bakıyordu. Okul, kilise ile Kafeskapı Sokağı'nın arasında kalıyordu. Bu konum günümüzde Atatürk Bulvarı'nın üzerine denk gelmektedir.

Gazete haberine göre, aynı arazide önceki yıllarda inşa edilmiş bir Rum okulu bulunmaktaydı (Kyriazis, 1883, s. 82). 19. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen okul binası (Yerolympos, 1993, s. 57), Şubat 1880'de yanmıştı (Kyriazis, 1883, s. 82). Dimadis'in projesi, yanmış okulun yerine inşa edilmişti. Temeli 7 Haziran 1880'de atılmış, 8 ayda tamamlanan inşaata Dimadis'in oğlu Nikolas nezaret etmişti (Kyriazis, 1883, s. 82). Günümüzde elimizde okulun sayılı görsel belgesi bulunduğundan, gazete haberinde yapının ölçülerine, planına ve iç düzenlemesine ilişkin verilen bilgiler önem taşımaktadır. Bunlara göre okul, uzun kenarı 21,80 metre ve kısa kenarı 18,50 metre olan dikdörtgen bir plana sahipti. Yüksekliği 11,70 metreydi. Ayrıca, binanın dışının gösterişli görünümü ile iç dekorasyonun uyumsuz olduğu, ekonomik sebeplerden dolayı iç mekânın sade bırakıldığı da belirtilmiştir (Kyriazis, 1883, s. 82-83).

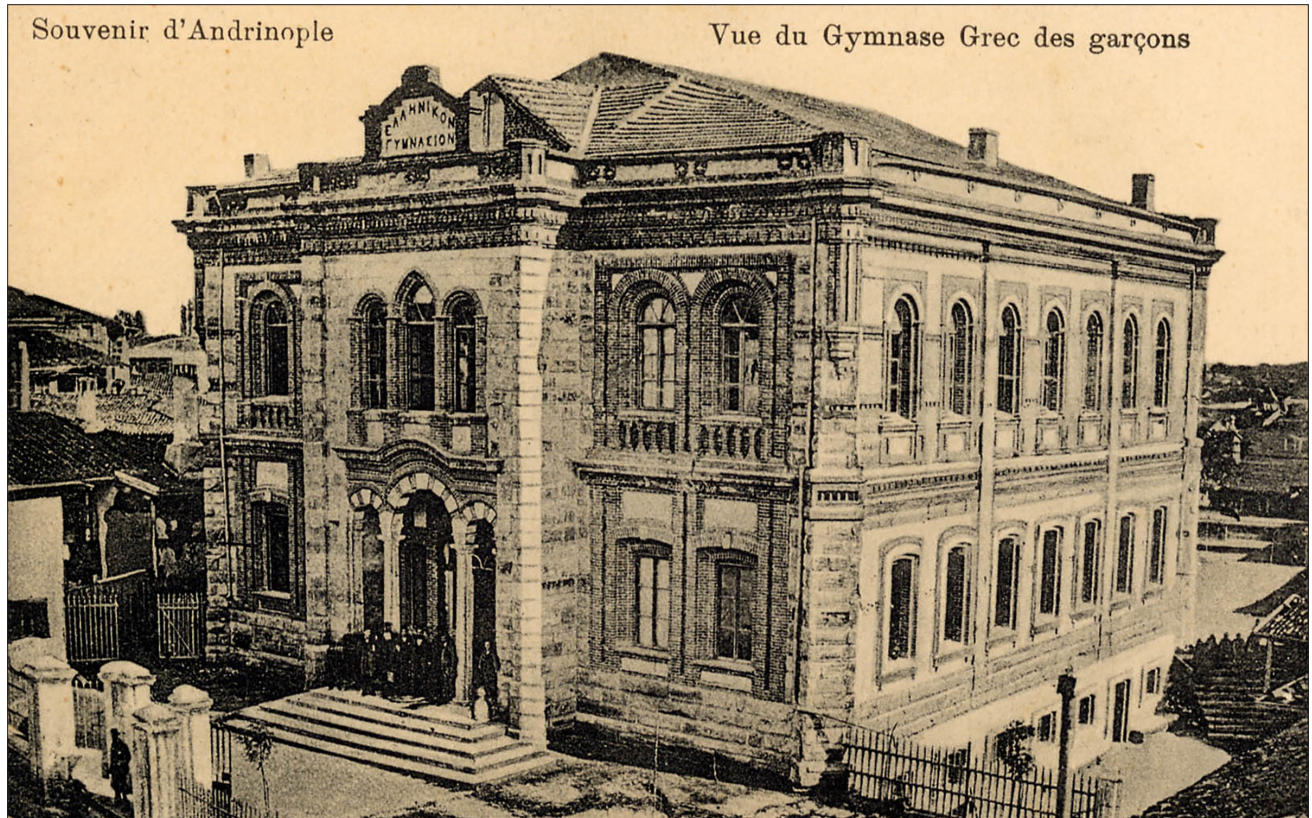
Edirne Rum Erkek Okulu'nun mimari ve süsleme özelliklerini, yukarıda ele alınan gazete haberinde verilen bilgiler dışında, küçük bir grup görsel belge üzerinden incelemek mümkündür (Şek. 7, Şek. 10, Şek. 11). Bunlara göre okul, ya kot farkı olan bir araziye inşa edilmişti ya da bir bodrum kat kazanmak için arazide hafriyat yapılmıştı. Giriş cephesi ve girişin sol tarafındaki yan cephe iki katlıyken, girişin sağ yönündeki cephe üç katlıydı ve en alt kotta ayrı bir giriş barındırmaktaydı. Arka cepheyi gösteren bir fotoğraf veya çizime ulaşılammışsa da sağ yan cephenin yanındaki merdivenler, arka cephenin de giriş cephesi ile aynı kotta olduğuna işaret eder.

İlk aşamada okulun giriş cephesinin önünde, özenle planlanmış ve demir parmaklıklı bahçe duvarlarıyla çevrilmiş bir bahçenin varlığı dikkat çeker. Okulun en geç tarihli fotoğrafında binayla birlikte bahçenin de oldukça bakımsız bir hal aldığı ve bahçe duvarlarının ortadan kalktığı görülür.

Giriş cephesi yan cephelere göre daha yoğun bezemeli olarak düzenlenmiştir. Okulun girişini barındıran, merdivenlerle ulaşılan orta aks öne çıkarılmıştır. Köşelerine birer burç yerleştirilmiş, bir tepelikle taçlandırılmış ve böylece anıtsal bir görünüm sağlanmıştır. Aynı burçlar, dikdörtgen planlı yapının köşelerinde de kullanılmıştır. Giriş cephesinin orta aksındaki birinci kat pencereleri, iki yuvarlak kemer arasında Neo-Gotik üslupla bir sivri kemer biçiminde

Şekil 10

Edirne Rum Erkek Okulu'nu Gösteren Kartpostal (SALT Araştırma, AHEDI001) / Postcard showing the Greek Boys' School in Edirne

Şekil 11

Edirne Rum Erkek Okulu'nun 1920'lerin Başındaki (?) Görünümü (Tsilenis, 2004, s. 365) / *Edirne Greek Boys' School in the Early 1920s (?)*

düzenlenmiştir. Üçlü pencere grubunun altında, yapının kemerli girişi yer almaktadır. Orta aksın sağ ve solunda kalan kısımlarında birinci katta yuvarlak kemerli, giriş katında basık kemerli toplam dörder pencere bulunur. Bunlar, tuğla örgülü ve kademeli olarak düzenlenmiş, ayrıca tuğladan örülmüş çerçeveler içine alınmıştır.

Yan cepheler daha sade düzenlenmiş olup giriş katında basık kemerli, birinci katta yuvarlak kemerli yedişer pencereli bir düzene sahiplerdir. İki kat arasında diyagonal yerleştirilmiş tuğlalardan meydana gelen bir bordür kullanılmıştır. Bu bordür yapının *Esperos*'ta yayınlanan taşbaskısında ve Tsilenis'in yayınladığı fotoğrafta görülebilirken, yapıya ait kartpostalda dendanlı bir silme olarak görülmektedir.

EDİRNE ZAPYON RUM KIZ OKULU

Dimadis'in Edirne'deki ikinci eseri Rum Kız Lisesi/ Zapyon Kız Okulu'dur. Konstantin Zappas'ın bağışlarıyla yapıldığı için Zapyon adını alan okul (Balta, 1998, s. 251) 1885'te, Dimadis'in oğlu Nikolas'ın nezaretinde inşa edilmişti (Tsilenis, 2004, s. 340) (Şekil 12). Okul, altısı ilk öğretim, üçü orta öğretim için olmak üzere dokuz sınıftan meydana gelmekteydi. Öğrenci sayısı 1891'de 350 (Balta, 1998,

s. 251), 1901'de 303, 1913'te ise 420'ydü (Özçelik & Çolaker, 2023, s. 182). Osmanlı Arşivleri'nde, 1902'de okulun müdire ve bazı öğretmenlerine Şefkat Nişanı verilmesine ilişkin belgeler mevcuttur (BOA. MF.MKT.625-33). Bununla beraber, Edirne Rum Erkek Okulu örneğindeki gibi Zapyon Okulu çalışanlarına da titizlikle yaklaşıldığı görülür. 1908'de Okul Müdiresi Teodoro Pogaco'nun Yunan emellerini terviç için Atina'dan gönderildiği belirtilerek değiştirilmesi talep edilmiştir (BOA.BEO.3281-24017).

Şekil 12

Edirne Zapyon Rum Kız Okulu'nu Gösteren Kartpostal (Nikolaidis, 1993, s. 53) / *Postcard Showing the Edirne Zapyon Greek Girls' School*

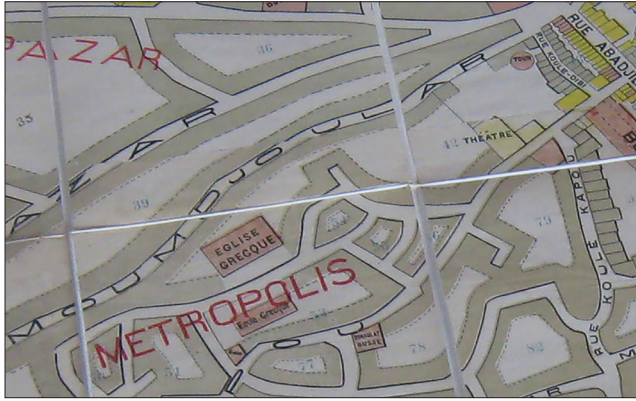

1922'ye kadar faaliyet göstermiş olan okulun (Balta, 1998, s. 251) binası ilerleyen yıllarda Polis İdaresi'ne verilmiş, 1936'da binanın önündeki meydana park ve havuz yaptırılmıştır (Peremeci, 1939, s. 347). Yapının bir dönem öğrenci yurdu olarak kullanıldığına da değinilmektedir (Akansel & Şuta & Zencirkıran, 2022, s. 319). Doğu yönünde Maarif Sokak, batı yönünde Türk Ocağı Sokak ve güney yönünde Balıkpazar Sokak arasındaki yapı adasında konumlanan bina, günümüzde Polisevi olarak kullanılmaktadır.

1903 tarihli Raymond Haritası'nda sokak dokusunun günümüze göre daha farklı olduğu, okulun Hristos Kilise Sokak ile Balıkpazarı Sokak arasındaki yapı adasında bulunduğu ve bir kilise ile aynı araziyi paylaştığı görülmektedir (Şek.13). 1905 yangınının ardından okulun bulunduğu bölgenin sokak dokusundaki değişim, 1918'e ait Edirne haritasında takip edilebilmektedir (Şek. 9).

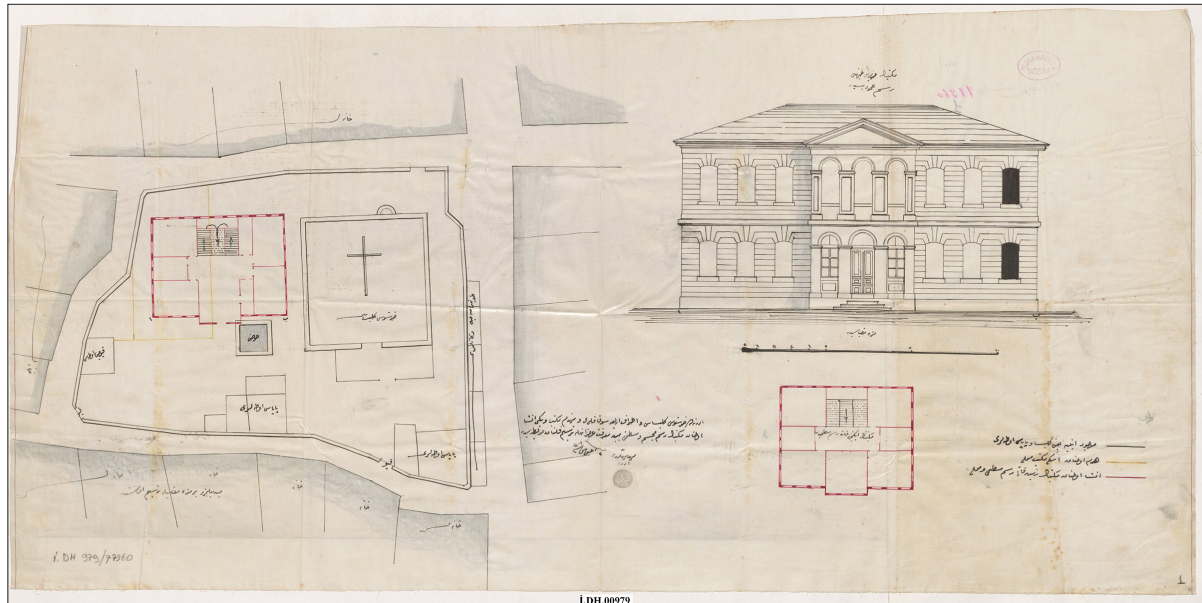
Şekil 13

1903 tarihli Raymond Haritası'nda Zapyon Rum Kız Okulu (Edirne Kent Müzesi Arşivi) / Zapyon Greek Girls' School in the 1903 Raymond Map

Şekil 14

İnşa Edilmesi Planlanan Edirne Zapyon Rum Kız Okulu'nun Vaziyet Planını, Kat Planlarını ve Cephe Tasarımını Gösteren Çizim (BOAİ.DH.979-77360-1) / Drawing of the Site Plan, Floor Plans, and Facade Design of the Planned Zapyon Greek Girls' School in Edirne

Osmanlı Arşivleri'nde, inşa edilmesi planlanan okul binasının inşası için ruhsat alınmasına ilişkin belgeler ile okulun konumunu, planını ve cephesini gösteren 15 Ağustos 1885 tarihli bir çizim bulunmaktadır (BOAİ.DH.979-77360-1, 2, 11). Çizime "Edirne'de Hristos Kilisesi ve etraf-ı erbaa [dört taraf] sokakları ve münhedim mektep ve yeni inşa olunan mektebin resm-i mücessem ve musattahını mübeyyin marifet-i acizanemle tersim kılınan haritasıdır" notu düşülmüştür. 3 Ağustos 1301 tarihli çizim "Mühendislerden, Edirne" ifadesinin altında damgası bulunan Karabet [Garabet] isimli bir mühendise aittir.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, gayrimüslim okulları için yeni inşa edilecek binalara, eski bina bir afet sonucu tahrip olmuşsa bile, ruhsat alınması zorunlu tutulmuştu (Haydaroglu, 1990, s. 29, 46-47). Ruhsat talebinde binanın boyutları, kapı-pencere-kat sayıları ve planının bulunması gerekiyordu. Talep evrakları, okulun bulunduğu vilayetten gönderilerek Divan-ı Hümayun'dan geçiyor ve ruhsat İrade-i Seniyye ile veriliyordu. (Haydaroglu, 1990, s. 45, 53-55). Edirne Zapyon Kız Okulu'na ilişkin karar, inşa edilecek yeni okul binasının ruhsatı için alınmıştır. Kararın ekindeki çizimin müellifi Edirne vilayeti mühendislerinden Garabet ise inşası planlanan okulun vaziyet planını ve genel özelliklerini tespit ederek aktarmakla görevlendirilmiş olmalıdır. İnşa izni, masraflarının Konstantinos Zappas tarafından karşılanacağı da belirtilerek, 8 Şubat 1886'da sadrazam tarafından onaylanmıştır (BOAİ.DH.979-77360-11).

Şekil 15

Zapyon Rum Kız Okulu Türk Ocağı Caddesi Cephesi (M. D. Gümüş, 2024) / *Facade of the Zapyon Greek Girls' School on Türk Ocağı Street*

Şekil 16

Zapyon Rum Kız Okulu Maarif Caddesi Cephesi (M. D. Gümüş, 2024) / *Facade of the Zapyon Greek Girls' School on Maarif Street*

Çizimde okul ve kilisenin çevre duvarlarıyla sınırlandırılmış yapı adası içinde konumlandığı görülür. Araziye doğu, batı ve kuzey batı yönlerinden birer giriş bulunmaktadır. Bu yapı adası içinde bulunan mevcut binalar siyah, harap durumdaki eski mektep binası sarı, inşa edilmesi planlanan yeni mektep binası kırmızı renkle çizilmiştir. Eski mektep kuzey ve doğu yönündeki çevre duvarlarına bitişik, dar uzun dikdörtgen planlı bir yapı iken kırmızı renkle gösterilmiş yeni bina kiliseye biraz daha yakın ve geniş kenarları doğu ve batıya bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Siyah renkle çizilmiş binalar ise kilise, kilise ile mektep arasında kare planlı bir havuz, kuzey duvarına bitişik bir kapıcı odası ile batı duvarına ve güneybatı köşesine bitişik yerleştirilmiş papaz odaları olup hiçbir günümüzde mevcut değildir. İnşa edilmesi planlanan mektep binasının cephesi basit ve şematik biçimde çizilmiştir. Çizimde giriş cephesinin orta aksı öne çıkartılarak üçgen bir alınlıkla taçlandırılmış, orta aksta yuvarlak kemerli pencereler ve yan kısımlarda ise basık kemerli pencereler kullanılmıştır. Ayrıca, okulun inşasına izin verilmesi için Edirne Vilayeti'ne yazılmış belgede, dikdörtgen planlı mektep binasının eninin 14,40 metre, boyunun 20,40 metre ve yüksekliğinin 10 metre olacağı, iki kapısı ve elli sekiz penceresi olacağı ifade edilmiştir (BOAİ.DH.979-77360-2). Bu kapı ve pencere sayıları günümüzde mevcut olan yapıyla uyumludur. Öte yandan, yapının 1990 civarında Nikolaidis tarafından çıkarılan planında yapının eni 20 metre, boyu 30 metre olarak tespit edilmiştir (Nikolaidis, 1993, s. 53).

Okul binası, vaziyet planına ve kat sayısı, kapı-pencere sayısı gibi inşadan önce verilmiş bilgilerle uyumlu, cephe tasarımı bağlamında ise çizimden kimi yönleriyle ayrılarak inşa edilmiştir. Bodrum üzerine iki katlı olan yapı, Türk Ocağı Caddesi'ne bakan giriş cephesi haricinde sade bir tasarıma sahiptir. Bu cephenin orta kısmı öne çıkartılmış, köşeleri burçlarla vurgulanmıştır (Şek. 15). Eski fotoğraflarda bir tepelikle taçlandırıldığı görülse de söz konusu tepelik günümüzde mevcut değildir. Orta kısımdaki pencereler her iki katta da yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiştir. Giriş aksının yanında kalan kanatlarda giriş katı pencereleri yuvarlak hafifletme kemerleri ile taçlandırılmış basık kemerli, birinci kat pencereleri düz sövelidir. Cephe düzeni, pencerelerin arasına yerleştirilmiş pilastırlarla hareketlendirilmiştir. Bu pencere ve pilastır düzenlemesi, Maarif Caddesi'ne bakan doğu cephesinin orta aksı hariç olmak üzere her cephede tekrar eder. Maarif Caddesi'ndeki giriş yine orta aksa yerleştirilmiş ve yuvarlak kemerli bir kapı biçimindedir. Girişin üstüne denk gelen üç adet pencere ise birinci kattaki diğer pencerelerin yaklaşık olarak iki katı yüksekliğindedir. Bu uygulamanın sebebi, söz konusu pencerelerin merdiven boşluğunu aydınlatmaları olarak düşünülebilir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da ve eski payitaht Edirne de dahil olmak üzere büyük Osmanlı şehirlerinde eklektik (seçmeci) yaklaşımda çok sayıda yapı inşa edilmekteydi. Bu eklektisizmin bileşenleri arasında Oryantalizm, Neo-Klasisizm, Neo-Gotik gibi üsluplardan seçilmiş mimari ve süsleme elemanları kullanılıyordu. Rum cemaatinin yaptırdığı kimi yapılarda Bizans mimarisine referanslar bulunabiliyorsa da bunlar çok kısıtlıydı ve cemaat genellikle Neo-Klasik (Beyoğlu Zoğrafyon Rum Okulu, Beyoğlu Zapyon Rum Okulu, Fener Maraşlı Rum Okulu, vb.), bazen Neo-Gotik üsluptan da elemanlar barındıran (Aya Triada Rum Ortodoks Kilisesi, vb.) kilise ve okullar inşa ettiriyordu. Bu bağlamda Konstantinos Dimadis'in başta Fener Rum Erkek Lisesi ve diğer yapılarında görülen Bizans ve Orta Çağ canlandırmacısı yaklaşımıyla tasarladığı yapılar, kütle ve cephe tasarımı özellikleri bağlamında dönemin diğer mimarlarının eserlerinden ayrılmaktadır.

Dimadis'in özgün yaklaşımı, İstanbul dışında Edirne'de örnek vermiş; mimarın İstanbul hariç Türkiye sınırları içerisinde kalan iki yapısı da Edirne'de inşa edilmiştir. Abidevi Fener Rum Erkek Lisesi'nin mimarının Edirne Rum Erkek ve Zapyon Kız okullarının tasarımıyla, oğlu Nikolas Dimadis'in de bu yapıların inşa süreçlerine nezaret etmekle görevlendirilmesi, Patrikhane ve Edirne Metropolitliği'nin söz konusu iki yapıya verdiği önemi yansıtmaktadır. Özellikle Rum Erkek Okulu, Yunan basınında yer bulması ve *gymnasium* statüsünde olmasıyla oldukça prestijli bir kurumdu.

1903 ve 1918 haritalarında tespit edilebilen Edirne Rum Erkek Okulu'nun ne zaman yıkıldığı tam olarak tespit edilememiş; yapının arazisi de 1950'lerde Atatürk Bulvarı'nın açılmasıyla caddeye dahil edilmiştir. Dolayısıyla yapı hakkında bildiklerimiz sınırlı sayıdaki görsel belgeye dayanır. Mimari tasarım ve süsleme programı bakımından Edirne Rum Erkek Okulu ile Fener Rum Erkek Lisesi arasında benzerlikler dikkat çekicidir. Dimadis'in eserlerinden Büyükağa Sevastopulos-Triantafillidis Köşkü, Yeniköy Zoğrafyon Rum Kız Okulu, Fener Rum Erkek Lisesi ve Edirne Rum Erkek Lisesi, Neo-Bizans ve Orta Çağ canlandırmacılığı yaklaşımlarının gözlemlenebildiği yapılardır. Bu yapı grubu arasındaki ortak noktaların başında, Bizans mimarisine referans olarak kabul edilebilecek olan tuğla malzeme kullanımı ve bu malzeme ile meydana getirilen bezeme repertuarı gelmektedir. Fener'deki okulda cephelerin neredeyse tamamı çıplak tuğla ile kaplıyken diğer örneklerde bu kullanım daha sınırlı tutulmuştur. Edirne Rum Erkek Okulu'nda tuğla malzeme pencere kemerlerinde, çerçevelerinde, yapının köşelerindeki burçlarda, saçak silmesinde ve tepelikte kullanılmıştır.

Bununla beraber, Edirne Rum Erkek Okulu ile Fener Rum Erkek Lisesi arasındaki benzerlikler arasında, girişte orta aksın merkezine denk gelen pencerede yapının genelinden farklı olarak Neo-Gotik üslupta sivri kemer kullanılması ve yapı köşelerinin Orta Çağ kalelerini andıran burçlarla donatılması bulunmaktadır. Bu durumda iki yapının aynı yıllarda inşa edilmesi önemli rol oynamış olmalıdır. Edirne Zapyon Kız Okulu ise özgün halinde daha sade olmakla beraber burç ve tepelik öğeleri ile yukarıda bahsedilen iki okulla uyumludur. Her iki yapı da farklı cemaatlere ev sahipliği yapmış olan Edirne'nin zengin geç dönem Osmanlı mimari mirasının özgün bileşenleri olarak öne çıkmaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Ahmed Bâdi Efendi. (2014). *Riyâz-ı belde-i Edirne 20. Yüzyıla kadar Osmanlı Edirne'si* C.1. R. Gündoğdu-Niyazi Adıgüzel (Der.). Trakya Üniversitesi Yayınları.
- Akansel, S., Şuta, O. & Zencirkıran, A. (2022). Edirne Kaleiçi Maarif caddesinde geleneksel konutların değişimi-dönüşümü. E. Benian & T. Canitez (Ed), *Trakya Üniversitesi'nin 40. kuruluş yıldönümü armağan kitabı Trakya araştırmaları* (s. 315-324) içinde. Trakya Üniversitesi Yayınları.
- Aleksandru Şarlak, E. (2010). İstanbul silüetinde özgün bir yapı: Fener Rum Erkek Lisesi (Megale Tou Genous Shole). *Sanat Tarihi Defterleri* 13-14, 201-215.
- Anonim. (1894). *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*. Cervati Freres & Cie.
- Anonim. (1900). *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*. Cervati Freres & Cie.
- Anonim. (1912). *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*. Cervati Freres & Cie.
- Balta, E. (1998). Edirne Rum Cemaati (XIX. yüzyıl ortası-1922). E. N. İşli & M. S. Koz (Ed.), *Edirne: Serhattaki payitaht* (s. 229-254) içinde. Yapı Kredi Yayınları.
- Bozis, S. (2011). *İstanbul Rumlar*. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Colonas, V. (2005). *Greek architects in the Ottoman Empire (19th- 20th centuries)*. Olkos.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA).Y.EE.22-34-3-1; MV.21-183-1; MF.MKT.387-37, 625-33; TS.MA.e.1382-104; BEO.3056-229156, 3281-24017, 3210-240698; BOAİ.DH.979-77360-1, 2, 11.
- Çetin, A. (1982). Maarif Nazırı Ahmet Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar hakkındaki raporu. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10-11, 189-219.
- Çifçi, H. (2003). *Edirne'de azınlık eğitim yapıları (1839-1920) ve mimari özellikleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Çinko, M. A. & Eres Z. (2022). Arşiv belgeleriyle 19-20. yüzyıl Edirne vilayetinin eğitim tarihi ve yapıları üzerine değerlendirmeler. *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 11 (1), 73-124.
- Ergin, O. N. (1977). *Türkiye maariftarihi C.1-2*. Eser Matbaası.
- Esmer, M., Kasmı, R. T., Dabanlı, Ö. & Kudumović, L. (2022). Mekteb-i Kebir ya da Kırmızı Mektebi belgelemek. *Mimar-ist* 74, 72-82.

- Evci, T. (2019). *Tanzimat Döneminde Edirne (1839-1908)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Haymana, G. (2018). *Edirne'deki Bulgar Mektepleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Kazancıgil, R., Gökçe, N. & Bilar, E. (2006). *Edirne'nin eğitim tarihi (ilk-orta öğretim) 1361-2005*. Edirne Valiliği Yayınları.
- Kuban, Z. & Ozar, Y. (2016). Issız adalar: Yassıada-Sivriada. *Toplumsal Tarih* 269, 15-20.
- Kuruyazıcı, H. & Şarlak, E. (Ed.) (2010). *Batılılaşan İstanbul'un Rum mimarları*. Zoğrafyon Lisesi Mezunları Derneği.
- Kyriazis, K. H. (1883, 15-27 Temmuz). To en andrianoupólei ellinikón gymnásio. *Esperos* 54, 82-83.
- Millas, A. (2022). *Burgazada Antigoni, Panormos*. Adalı Yayınları.
- Nikolaidis, N. P. (1993). *I Adrianoú mas V.2*. Atina.
- Özçelik, A. & Çolaker, V. (2023) XX. yüzyıl başlarında Edirne'de Rum Liseleri. Y. E. Tansü & F. Kara (Ed.), *Tarih alanında seçme yazılar V* (s. 173, 204) içinde. Özgür Yayınları.
- Paspatis, A. (1877). *Byzantinai meletai topographikai*. Antonio Koromilas Press.
- Peremeci, O. N. (1939). *Edirne tarihi*. Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu.
- Sözbir, C. (2011). *İstanbul Yeniköy Zoğrafyon Rum Kız İlkokulu restorasyon projesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Sümertaş, F. M. (2018). İstanbul'u 'Rumca' okumak: On dokuzuncu yüzyılda İstanbul üzerine Rumca literatür ve dönüşümü. Emecen, F. M., Akyıldız, A. & Gürkan, E. S. (Ed.), *Osmanlı İstanbulu V* (s. 623-636) içinde. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- Şenyurt, O. (2012). *İstanbul Rum Cemaatinin Osmanlı mimarisindeki temsiliyeti*. Doğu Kitapevi.
- Şenyurt, O. (2020). 19. yüzyılın ortalarından itibaren Yeniköy'de üç Rum Okulu'nun inşasına ilişkin girişimler. *Modular Journal* 3(2), 107-128.
- Toprak, N. (2019). *Edirne'de geç dönem Osmanlı eğitim yapıları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Tsilenis, S. (2004). Ktirio tis megalis tou genous sholis kai o dimitrios tou Konstantinos Dimadis. *İ Partiarhiki Megali tou Genous Sholi, istoria kai prosfora, praktika tetaris epistimonikis imeridas*, 323-346.
- Tuğlacı, P. (1992). *Tarih boyunca İstanbul Adaları C.1*. Cem Yayınevi.
- Yerolympos, A. (1993). Contrubition to the topography of 19th Century Adrianoplu. *Balkan Studies* 34(1), 49-71.

OSMANLI İLKÖĞRETİM KURUMLARININ DEĞİŞİMİ: EVKÂF NEZARETİ VE MİMAR KEMALETTİN TARAFINDAN ÜRETİLEN İPTİDAİ TİP PROJELERİ

THE CHANGE OF OTTOMAN PRIMARY EDUCATION INSTITUTIONS: PRIMARY SCHOOL TYPE PROJECTS OF THE MINISTRY OF EVKÂF AND ARCHITECT KEMALETTİN

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 5 Şubat 2025	Received: February 5, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 3 Mart 2025	Peer Review: March 3, 2025
Kabul: 12 Mayıs 2025	Accepted: May 12, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1634069

Yekta ÖZGÜVEN* - Nadide Ebru YAZAR**

ÖZET

Osmanlı modernleşme çabaları kapsamında ele alınan başlıca konulardan biri eğitim sisteminin, özellikle ilköğretimin yeniden yapılandırılması olmuştur. Bu amaçla, ilköğretim sisteminin iyileştirilmesi yolunda çok sayıda yasal düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağı olan sıbyan mekteplerinin hedeflenen çağdaş eğitimi sağlayamaması üzerine, geç 19. yüzyılda günümüzdeki ilkokullara eş değer sayılabilecek iptidailer kurulmuştur. Ancak iptidailerin mekânsal karşılıkları olan çağdaş okul binalarının inşası ise, 20. yüzyıl başlarında Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna devredilene kadar uzun bir süre gerçekleştirilememiştir. Evkâf Nezareti bünyesindeki İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi tarafından, Mimar Kemalettin'in yürütücülüğünde çok sayıda iptadi projesi hazırlanmıştır. Derslik sayılarına göre belirlenen tip projeler biçimindeki bu tasarımlar, kat planları, cephe ve kesitlere ilişkin çizimlerden oluşmaktadır. Makalenin amacı, Mimar Kemalettin'in öncülüğünde gerçekleştirilen iptidai tip projelerinin çağdaş mekânsal biçimlenişlerini açığa çıkarmaktır. Bu amaçla, mimarlık tarihi yazınında bugüne kadar hiç değinilmemiş olan geç Osmanlı dönemi iptidai binalarına ilişkin üretilen tip projeler, üretilmelerini zorunlu kılan ilköğretim sistemindeki dönüşümlerle birlikte ele alınacaktır. Bu doğrultuda, özgün çizimlerde yer verilen ölçülerden yola çıkılarak, tip projelerin kat planları ve görünüşleri birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiş; bu tip projeler kapsamında İstanbul'da inşa edilmiş iptidai binalarında yerinde mekânsal incelemeler gerçekleştirilmiştir.

* Doç. Dr., Maltepe Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık (İngilizce) Bölümü, İstanbul / Türkiye
e-posta: ozguven.yekta@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0899-1307

** Doç. Dr., Maltepe Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul / Türkiye
e-posta: nadideebruyazar@maltepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3278-5303

Bu incelemelerin yanı sıra, her biri aynı ölçekte yeniden üretilen çizimlerin karşılaştırılmasıyla, hangi tipe ait olduğu belirtilmediği için farklı tipler kapsamında değerlendirilen ve özgün kat planları çizimleri günümüze ulaşmayan iptidai tasarımlarının ait oldukları tip projeler tespit edilmiştir. Böylelikle, Mimar Kemalettin'in çalışmaları, alışlageldiği üzere, Birinci Ulusal Mimarlık eksenindeki özellikleriyle değil, Osmanlı mimari düşünsel ortamında ve inşai pratiğinde ilk kez ortaya konulan tip projeler ve tasarım fikirlerine dair bir bağlamda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mimar Kemalettin, İptidai Okul Binaları, Tip Mimari Proje, İlköğretim Sistemi, Evkâf Nezareti

ABSTRACT

One of the main issues addressed within the scope of Ottoman modernization efforts was the restructuring of the education system, especially primary education. Accordingly, numerous legal regulations were made to improve the primary education system. When *sıbyan* schools, which were the first stage of the traditional Ottoman education system, failed to achieve the desired contemporary education, *iptidais*, which could be considered modern primary schools, were established in the late 19th century. However, the construction of contemporary school buildings, which were the spatial equivalents of *iptidais*, could not be realized for a long time until they were transferred to the Ministry of *Evkâf* in the early 20th century. A large number of *iptidai* projects were prepared by the Technical Committee of Construction and Repair within the Ministry of *Evkâf*, under the supervision of Architect Kemalettin. These projects, which were standardized typical designs according to the number of classroom units, consisted of floor plans, elevations and section drawings. The aim of the article is to reveal the contemporary spatial formations of the standardized *iptidai* project types carried out under the leadership of Architect Kemalettin. For this purpose, these projects of *iptidai* school buildings of the late Ottoman period, which have never been mentioned in the literature on architectural history before, will be discussed together with the transformations in the primary education system that necessitated their production. The floor plans and elevations of standardized designs of *iptidais* were reproduced in one-to-one scale based on the measurements included in the original drawings; on-site spatial examinations were carried out in *iptidai* buildings constructed in Istanbul within the scope of these design types. In addition to these examinations, by superimposing drawings, each reproduced at the same scale, the types of the designs, which were not specified as to which type they belonged, and projects whose original floor plan drawings did not survive to the present day, were determined. Thus, the works of Architect Kemalettin were evaluated not with their characteristics in the axis of the First National Architecture as is customary, but in the context of standardized projects and their design ideas that were first put forward in the Ottoman architectural intellectual environment and building practice.

Keywords: Architect Kemalettin, İptidai School Buildings, Standardized Architectural Projects, Primary Education, Ministry of Evkâf

GİRİŞ

Osmanlı dünyasında, 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen modernleşme çabalarından biri de ilköğretim sisteminin yaygınlaştırılması ve çağdaşlaştırılmasına yöneliktir. Yüzyılın ilk yarısında I. Mahmud döneminde (1808-1836) başlayan ve Tanzimat reformlarıyla devam eden süreç, yüzyıl sonlarında tüm İmparatorluk'ta uygulanması hedeflenen kapsamlı bir ilköğretim sistemine kadar uzanır. 18. yüzyıl sonlarından başlayarak Batılı tarzda eğitim vermek üzere kurulan askerî okullar ve uzmanlık okulları ile geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin ilk kademesini tanımlayan sıbyan mekteplerinde verilen eğitim arasında ortaya çıkan kopukluk, öncelikle ara seviyelerde eğitim verecek yeni okulların açılmasıyla giderilmeye çalışılır. Ancak sıbyan mekteplerindeki eğitimin, bu dönemde her alanda benimsenen 'yeni usul'ün niteliklerini karşılayamaması, yüzyıl ortalarından başlayarak ilköğretim sisteminin yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılar. Dolayısıyla, ilköğretim kurumlarının yapısı, idaresi ve öğretim programları çeşitli düzenlemelerle geliştirilmeye çalışılır. Tanzimat döneminde sıbyan mekteplerindeki eğitime ilişkin birtakım iyileştirmeler yapılmaya başlanmışsa da başarılı sonuçlar elde edilmeyişi, yüzyıl sonlarına doğru, modern eğitim sistemindeki ilkokulların karşılığı olan iptidailerin kurulmasına yol açar. Böylece, sivil okullarda verilen eğitimin, özellikle ilköğretim seviyesindeki okulların yeniden yapılandırılması, II. Mahmud döneminin sonlarından başlayarak erken Cumhuriyet yıllarına kadar yaklaşık bir yüzyıl boyunca dönemin temel uğraşı alanı olur.

Sıbyan mektepleri, 4-5 yaşlarındaki çocuklara okuma yazmayla İslam dininin kurallarını öğretmek amacıyla kurulmuş olmakla birlikte belirlenmiş bir yönetmeliğe, programa ve eğitim süresine de sahip değildirlir (Kodaman, 1991, s. 57; Unat, 1964, s. 7). Bir veya iki derslik içeren bu okulların binaları da, bir külliye'nin parçası olarak, mahalle camilerinin yanında veya bağımsız olarak yer alırlar. Bir veya iki katlı olabilen kâgir ve kubbeli bu binaların üst katında derslik olarak kullanılan büyük bir oda, öğretmen ve görevliler için küçük bir oda bulunur, alt katı ise sebil veya çeşmeyle okulun diğer ihtiyaçlarına hizmet ederdi. Okullarda bahçe gibi açık alanlar bulunmaz, öğrenciler okulun yanındaki cami avlularını kullanırlardı. Zeminleri hasır döşenmiş dersliklerde, öğrenciler evlerinden getirdikleri minderlerde diz çökerek otururlar, önlerinde rahleler yer alırdı (Unat, 1964, s. 6-7). Yine de, II. Mahmud döneminde çıkarılan 1824 tarihli "Talim-i sıbyan" hakkındaki ferman, sıbyan mekteplerinde verilen ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi yolundaki ilk girişim olması açısından önemlidir. Bu fermanla, 5-6 yaşlarındaki çocukların okula gönderilmek yerine çırak olarak verilmelerinin cahil kalmalarına neden olduğu belirtilerek, okula gitmemiş çocukların işyerlerine alınması yasaklanmış, hâlihazırda çıraklık yapan ve

okula gitmeyen çocukların da çalıştıkları yerlerden alınarak sıbyan mekteplerine gönderilmeleri istenmiştir (Sakaoğlu, 2003, s. 58-59). Ancak, İmparatorluk genelinde uygulamaya geçiril(e)memiş; dahası, eğitim sistemiyle ilgili herhangi bir iyileştirme içermemesi nedeniyle de bir sonuç elde edilememiştir (Tekeli & İlkin, 1999, s. 62). Bu doğrultuda, hem verilen eğitim hem de mekânsal biçimlenişleri bağlamında geleneksel bir yapıya sahip olan sıbyan mektepleri, yüzyıllar boyunca varlıklarını sürdürmüşlerse de 19. yüzyıl Avrupa'sında yaşanan ilerlemelerle baş etmekte zorlanan İmparatorluk'ta çağın ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte bir eğitim ve eğitim mekânı sergileyememişlerdir.

İlköğretimin yapılandırılmasına dair ilk somut uygulama ise, 1839'da sıbyan mekteplerinin üzerinde bir seviyede eğitim vermek üzere, ilköğretimin ikinci kademesi olan rüşdiyelerin açılması olmuştur. Bu doğrultuda, yüzyıl boyunca, sıbyan mektepleriyle rüşdiyelerde verilen eğitimin niteliğinin iyileştirilmesine çalışılacak, eğitimin kurumsal ve idari yapılanması çeşitli kereler yeniden düzenlenecek, geleneksel eğitim yöntemlerinin çağdaşlaştırılması yolunda nizamnameler çıkarılacaktır. Ancak, ilköğretimin yapılandırılması yolundaki en önemli adım, yüzyıl sonlarında, başta başkent İstanbul olmak üzere, çağdaş bir eğitim verecek olan iptidailerin (ilkokul) kurulması olacaktır. Eğitimin kurumsal yapısı ve özellikle ilköğretim kademesindeki eğitim sistemine odaklanan bu yenileşme çabaları, ne yazık ki 19. yüzyılda mimari bir karşılık kazanamayacaktır. Oysa ki, öngörülen 'yeni usul'deki eğitim sisteminin başarılı bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için mekânsal olarak da 'yeni usul'de düzenlenmiş ve tasarlanmış okul binalarına ihtiyaç vardır. Yaşanan ekonomik zorluklar, savaşlar veya toplumsal tepkiler vb. gibi çeşitli nedenlerle, bu yıllarda yeni okullara dair yürütülen inşai program idadiler ve uzmanlık okullarıyla sınırlı kalmıştır. 'Yeni usul' eğitim vermek üzere her mahallede kurulması öngörülen iptidai binalarının inşası ise halkın sorumluluğuna bırakılmış; dolayısıyla bu dönemde mimari üretim başlıca nesnesi olamamışlardır.

İptidai okul binalarının çağdaş bir mimari program dahilinde inşası ancak, 20. yüzyıl başlarında, iptidailerin Maarif Nezaretinin sorumluluğundan alınarak Evkâf-ı Hümâyün Nezaretine verilmesiyle birlikte olanaklı hale gelecektir. Bu yıllarda, Evkâf Nezareti bünyesinde yeni kurulan İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi, hem vakıf yapılarının onarımı hem de dönemin yeni ihtiyaçları doğrultusunda yeni yapıların tasarım ve inşaatlarını üstlenmiştir. Dönemin tek sivil mühendislik okulu olan Hendese-i Mülkiye Mektebinde mühendislik ve sonrasında Berlin Teknik Üniversitesinde mimarlık eğitimi alan Mimar Kemalettin'in yönetimindeki İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü,

dönemin en büyük inşaat ve mimarlık bürosudur. Ülkenin ihtiyaç duyduğu çok sayıda yetkin mimar ve mühendisin yetişmesini sağlayan ve “Kemalettin Okulu” olarak da bilinen bu büroda, Alâaddin, Ali Talât, Mehmet Nihat Nigizberk gibi isimler (Yavuz, 2015, s. 17-18), Mimar Kemalettin’in öncülüğünde çok sayıda eğitim yapısı projesi gerçekleştirmişlerdir. Milli Mimarlık Üslubu’nun hem teorik hem de pratikteki biçimlenişinin aktörlerinden biri olan Mimar Kemalettin’in çağdaş mimari anlayışının ürünleri olan bu tasarımların önemli bir bölümünü iptidai okul binaları oluşturmaktadır. Yeni düzenlenen çağdaş ilköğretim sisteminin mekânsal olarak ilk kez somutlaştığı bu iptidai binaları tasarımlarının bir kısmı, modern bir mimari organizasyon ve planlamaya sahip tip projeler olarak üretilmişlerdir. Bu yıllarda yürürlüğe konulan Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkat ile belirlenen ilköğretim sisteminin ihtiyaçlarına ve gereklerine uygun biçimde tasarlanan bu tip projelerin birkaçı, iptidailer tekrar Maarif Nezaretine bağlanana kadarki dönemde, Mimar Kemalettin tarafından İstanbul’da inşa edilmiştir. Günümüzde halen varlığını sürdüren bu yapılar, gerek dönemin sahip oldukları tasarım ilkeleri gerekse mimari biçimlenişleriyle dönemin çağdaş ilköğretim sisteminin fiziksel karşılıklarını tanımlamaktadırlar.

Evkâf Nezaretinde Mimar Kemalettin’in öncülüğünde tasarlanan binaların günümüzde İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinde bulunan özgün çizimleri, Batur (2009) ve Yavuz (2009) tarafından yapı kataloğu niteliğinde yayınlanmıştır. Mimar Kemalettin’in İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesindeki yıllarında tasarladığı farklı işlevlerdeki tüm projelerin bir dökümü niteliğindeki bu yayınlar, özgün çizimlerin günümüze ulaşmasını ve erişilebilir olmasını sağlamıştır. Bu yayınlar, mimarlık tarihi yazınında ilk kez Mimar Kemalettin’e dair kapsamlı bir monografi ortaya koymaları açısından oldukça önemlidir. Her iki çalışmada da, proje kataloğunun bir bölümünü çeşitli iptidai binalarına ilişkin plan, kesit ve cephe çizimleri oluşturmaktadır. Bu çizimlerin bir kısmı inşa edilmiş, bir kısmı ise inşa edilmeyip tasarımları kağıt üzerinde kalmış iptidai binalarına ilişkin projelerdir. Ancak, projelere, kağıt üzerindeki ölçekli özgün çizimlerin taranmasıyla elde edilen ölçeksiz görsel imajlar olarak yer verilmesi, her bir çizimin farklı boyutta ve dolayısıyla farklı ölçekte sunulmasına neden olmuştur. Söz konusu yayınların temel amacı Mimar Kemalettin tasarımlarına dair toplu bir envanter dökümü oluşturmak olduğu için, iptidai binalarına dair projeler de, eğitim yapıları başlığı altında diğer işlevlerdeki binalar gibi tekil mimari temsiller olarak ele alınmışlardır. Bu durum, farklı iptidai binaları tasarımlarının birbirleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmesinin, benzeşen ve/veya ayrışan mekânsal özelliklerinin irdelenmesinin önüne geçmiştir. Mimar Kemalettin’in mimari tasarım üretimlerini işlevlerine göre sınıflandırarak sergilemeleri nedeniyle son derece önemli olsalar da, iptidai binaları tasarımlarının kurulmaya

çalışılan çağdaş ilköğretim sistemi ve eğitimiyle olan bağlantıları bu çalışmaların odağında yer almamaktadır. Diğer taraftan, literatürde mevcut eğitim ve eğitim tarihi konulu çalışmalar da, iptidaileri, yalnızca ilköğretimin kurumsal yapılanması, idaresi, eğitim yöntemi vb. gibi konular ekseninde ele almışlardır (Bkz. Akyüz, 1982; Kodaman, 1991; Tekeli & İlkin, 1999; Unat, 1964). Bu nedenle, bu çalışmalarda da, iptidai binalarının mimari özellikleri ve biçimlenişlerinin ilköğretim sistemiyle olan ilişkilerine değinilmemiştir. Oysa, mekân ve işlev birbirinin ayrılmaz parçaları olduğu gibi, ancak birlikte var olabilirler. Diğer bir ifadeyle, bir işlevin doğru biçimde gerçekleştirilebilmesi için o işleve özgü tasarlanmış ve üretilmiş mekânlara ihtiyaç vardır.

Bu bağlamda, bu makalenin amacı, Osmanlı ilköğretim yapısındaki çağdaşlaşma çabaları doğrultusunda, Mimar Kemalettin’in öncülüğünde Evkâf Nezareti tarafından gerçekleştirilen iptidai tasarımlarının çağdaş mekânsal biçimlenişlerini açığa çıkarmaktır. Bu amaçla, mimarlık yazınında bugüne kadar hiç değinilmemiş olan geç Osmanlı dönemi iptidai binalarına ilişkin üretilen tip projeler ve mekânsal özellikleri, üretilmelerini zorunlu kılan ilköğretim sistemindeki dönüşümlerle birlikte ele alınacaktır. Mimari üretim ve eğitim sistemini bütüncül bir bakış açısıyla ele alan ve disiplinler arası bir çalışma özelliği taşıyan bu çalışma, Osmanlı’nın son yüzyılında eğitimdeki modernleşmenin somut mimari karşılığı olan iptidai binaları tasarımlarını olanaklı kılan dönemin örtük dinamiklerini de ortaya koyacaktır.

Derslik sayılarına göre sınıflandırılarak, 4 derslikli, 5 derslikli ve 6 derslikli olarak tasarlanan iptidai binaları tip projeleri, çeşitli kat planları, kesitler ve görünüş çizimlerinden meydana gelmektedir. Üzerinde tarih bulunmayan bu çizim paftalarının bazılarının kaç derslikli okul binasına ait olduğu da belirtilmemiş olup, dolayısıyla hangi tip projeye ait oldukları da bilinmemektedir. Bu doğrultuda, öncelikle, Batur (2009, s. 265-281) tarafından yayınlanan özgün çizimlerde yer verilen ölçülerden yola çıkılarak, iptidai tip projelerinin kat planları ve görünüşleri birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. İkinci olarak, Mimar Kemalettin tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiş diğer iptidai binalarının kat planları ve görünüşleri, Yavuz (2009, s. 215-218, 221-226) ve Batur (2009, s. 79-86) tarafından yayınlanan özgün çizimlerinde belirtilen ölçülerden yola çıkılarak birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. Ayrıca, İstanbul’da inşa edilmiş olan iptidai binaları ziyaret edilerek, yerinde birebir detaylı mekânsal incelemeler ve analizler gerçekleştirilmiştir. Bu incelemeler ile aynı ölçekte yeni üretilen her iki çizim grubunun ölçüleri, mekânsal organizasyonu ve cephe biçimlenişleri bağlamında birbirleriyle karşılaştırılmasıyla, başlıksız olan çizimlerin ait oldukları tip projeler tespit edilmiş ve makale kapsamında bu doğrultuda sınıflandırılarak ele alınmışlardır.

Bu makalenin, geç Osmanlı dönemi mimari hafızasının bir bileşeni olan bu iptidai projelerinin sahip oldukları çağdaş tasarım anlayışını açığa çıkarmasıyla, kültürel birikimin aktarılması yolunda önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı mimarlığının üretilen tip proje tasarımları yoluyla ele alınması, Osmanlı mimarlık düşüncesinin çağdaşlaşma yolundaki dönüşümünü ortaya koyacaktır. Böylelikle, Mimar Kemalettin'in çalışmalarının, mevcut literatürde alışlageldiği üzere yalnızca Birinci Ulusal Mimarlık eksenindeki üslup birlikteliğine dayanan özellikleri değil; tasarım fikirlerine dair farklı bir bağlamda değerlendirilecek olması, mimarın sahip olduğu derin tasarım düşüncesini anlamak adına önemli bir perspektif tanımlayacaktır.

OSMANLI İLKÖĞRETİMİNDE ÇAĞDAŞLAŞMA GİRİŞİMLERİ VE ÜRETİLEMİYEN MİMARİ KARŞILIKLARI

Osmanlı geleneksel ilköğretiminin sorunları ilk kez, 1838 yılında kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından, sıbyan mekteplerinde yapılması gereken iyileştirmeleri içeren layihayla ortaya konulur (Kodaman, 1991, s. 3). Modern eğitim sisteminin temeli olarak kabul edilen layihada, fen ve teknoloji alanlarında geçmişteki gelişmişlik düzeyinin yitirildiği, oysa eğitimin refah ve mutlu bir yaşamın ve ilerlemenin başlıca koşulu olduğu, dolayısıyla temel hedefin okuma yazmayı yaygınlaştırmak olması gerektiği vurgulanır (Kodaman, 1991, s. 59; Sakaoğlu, 2003, s. 65). Layihadaki öneriler doğrultusunda sıbyan mekteplerinin üzerindeki bir seviyede eğitim verecek rüşdiyelerin¹ açılması kararlaştırılarak, 1839'da Evkâf Nezaretinin içerisinde Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulur (Sakaoğlu, 2003, s. 63; Tekeli & İlkin, 1999, s. 63). Rüşdiyelerin kurulması, aslında Osmanlı eğitim sistemini kademeli bir yapıya kavuşturmaktan çok daha pratik bir nedenle ilişkilidir. Mühendishaneler, Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye gibi uzmanlık okulları, 18. yüzyıl sonlarından itibaren eğitimin ilk kademelerinde herhangi bir iyileştirme yapılmaksızın kurulmuştur. Bu da, söz konusu okullara okuma yazma bilmeyen ve yeterli ilköğretim düzeyine sahip olmayan öğrencilerin kabul edilmesine yol açmıştır. Üstelik bu okulların bir kısmında Fransızca eğitim verilmekte, öğrenciler fen ve matematiğe temellenen eğitime uyum sağlayamamaktadırlar (Ergin, 1977, s. 383; Sakaoğlu, 2003, s. 59). Bu nedenle, bu okullara alınan öğrencilere önce Türkçe okuma yazma öğretiliyor ve uzmanlık eğitimi için uzun bir zaman kaybediliyordu. Rüşdiyelerin açılmasıyla, bu eksikliğin giderilmesi ve öğrencilerin uzmanlık okullarındaki eğitime daha donanımlı şekilde yetiştirilmesi hedefleniyordu (Ergin, 1977, s. 383).

Nezaretin başına getirilen Esat Efendi, rüşdiyelerin mekânsal düzenlemesinden işleyişine kadar kapsamlı bir layiha hazırlamıştır (Ergin, 1977, s. 386). Buna göre, 18 yaşından küçük çocukların alınacağı rüşdiyelerde yalnızca okuma yazma öğretilecek, öğrenciler sıbyan mekteplerindeki gibi minderlerde değil sıralarda oturacaklar, dersler sıbyan mekteplerindeki gibi her öğrenciye tek tek değil öğrencilerin düzeylerine göre ayrıldıkları sınıf düzenine göre yürütülecektir (Ergin, 1977, s. 385-386; Tekeli & İlkin, 1999, s. 63). Bu doğrultuda, mahalle arasındaki küçük mekteplerin sıbyan mektebi olarak eğitime devam etmeleri, büyük camilerin yanındaki sıbyan mektepleri binalarından uygun olanların ise yeni kurulan rüşdiyelere tahsis edilmesi kararlaştırılır (Ergin, 1977, s. 386-387). Bunun üzerine, İstanbul'da "şehrin ötesinde berisinde padişahların yaptırmış oldukları bazı büyük mektepler seçilerek" sıbyan mekteplerinin üstünde eğitim verecek olan, Selâtin-i İzam Mektepleri adıyla yeni okullar açılmaya başlanır (Ergin, 1977, s. 383-384; Kodaman, 1991, s. 5). İlk rüşdiyeler, 1839'da Süleymaniye Külliyesi'nin sıbyan mektebinde eğitime başlayan Mekteb-i Ulûm-u Edebiye ile Sultanahmet Cami hünkâr kasrında eğitime başlayan Mekteb-i Maarif-i Adliye olur (Ergin, 1977, s. 386-387; Öztürk, 2008, s. 301). Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin kuruluşunda, Bâb-ı Âli ve Bâb-ı Defterî arasında bir yerde, Batı'daki gibi çağdaş bir mekânsal düzenlemeye sahip yeni okul binası inşa edilmesi planlanır. Okul binası, öğretmenler için odalar, müdür odası, kütüphane, altı derslik, yazı pratiğine uygun odalar, öğrenciler için teneffüs ve kahve içmeye uygun bir oda, mutfak, namaz kılınacak mescit benzeri bir yer, 100 kadar yatılı öğrencinin kalacağı koğuş şeklinde bir yatakhane içerecektir. Ayrıca dersliklerin içinde öğretmenler için döşemeli yüksekçe bir yer bulunacak, öğrenciler için de amfi şeklinde birbirinden yarım veya bir zira yükseklikte, üç kademeli ve yay şeklinde oturma yerleri yapılacaktır. Her oturma yerinin önünde çekmeceli masalar bulunacaktır (Akyıldız, 2019, s. 236; Ergin, 1977, s. 397-398). Ancak yeni okul binasının inşasından vazgeçilerek, Bâb-ı Defterî'nin Topkapı Sarayı'nın içerisine taşınmasıyla binalarının kapsamlı bir onarımdan geçirilerek okulun burada açılması kararlaştırılır. Onarılan bu binalar, mevcut binalarının yanmasıyla Bâb-ı Âliye verilir, okul da Sultanahmet Camii hünkâr kasrındaki Yeşil Oda, Sarı Oda ve Mavi Oda olarak adlandırılan üç ayrı derslikte eğitime başlar. Kubbeli büyük bir odadan oluşan Süleymaniye sıbyan mektebinde ise üç sınıf öğrencileri aynı mekân içerisinde birbirinden ayrı yerleştirilen sıralarda eğitim alırlar (Unat, 1964, s. 42).

1 Osmanlı eğitim sisteminde sıbyan mekteplerinin 'sınıf-ı evvel' tanımlamasına istinaden, yeni kurulan rüşdiyelere 'sınıf-ı sâni' adının verilmesi düşünülmüş; öğrenciler bu okuldaki eğitimlerine rüştlarını ispatlayana kadar devam edeceklerinden II. Mahmud tarafından 'rüşdiye' olarak adlandırılmışlardır (Ergin, 1977, s. 384).

İki yıllık rüşdiyelerde verilen eğitimin sıbyan mekteplerinden çok da farklı olmaması (Ergin, 1977, s. 440) nedeniyle, bu ilk rüşdiyeler modern eğitim sistemindeki ortaokullar ile eşdeğer sayılmamakta, ilköğretimin ikinci kademesi olarak değerlendirilmektedir. Cumhuriyet'in ilanına kadar varlıklarını sürdürecektir olan rüşdiyelerin açılması, geleneksel ilköğretim sistemine yönelik iyileştirme çabalarına işaret ederken; yeni okul binalarının inşa edilmemesi ve mevcut binaların rüşdiye olarak kullanılması, bu iyileştirmelerin mimari alanda henüz üretil(e)mediğini göstermektedir. Dolayısıyla, her ne kadar düşünce aşamasında kalmış olsa da, okul binasına dair mekânsal tariflemeler, Osmanlı dünyasında hayata geçirilmeye çalışılan çağdaş ilköğretim sisteminin ilk mimari karşılığını oluşturması açısından oldukça önemlidir.

Tanzimat döneminin ilköğretimin iyileştirilmesi yolundaki ilk uygulaması, 1845 yılında, Bâb-ı Âlide farklı sınıflardan seçilen devlet adamlarından meydana gelen Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın kurulması olur (Sakaoğlu, 2003, s. 71; Tekeli & İlkin, 1999, s. 63-64). Meclisin kuruluşu, başkasına muhtaç olmayacak kadar eğitilmiş olmanın önemi vurgulanarak; yalnızca İstanbul'da değil, tüm İmparatorluk'ta mekteplerin yeniden düzenlenmesiyle sağlam ve sürekli bir düzen oluşturulmasının gerekliliğiyle açıklanır (Kodaman, 1991, s. 10). 1846 yılında, Batı kültürünü ve eğitim sistemini bilen, reform idealine bağlılıklarını ve yeteneklerini kanıtlayan kişilerden bir komisyon kurularak, eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasına dair bir rapor hazırlanır (Kodaman, 1991, s. 10-11; Ubcini, 1856, s. 197). Rapor, sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerin "usûl-i diniyye dairesinde umum nas için öğrenilmesi zaruri olan ilim ve fenlere mekseb olacak bir tarzda ve zamanın ihtiyacına uygun surette" yeniden düzenlenmesi, rüşdiyelerin sayılarının arttırılması, yükseköğretim verecek yatılı bir Darülfünun'un açılması, Bâb-ı Âlide eğitim programları, sistemi ve işleyişinden sorumlu daimi bir Maarif Meclisi'nin kurulması gibi düzenlemeleri içerir (Ergin, 1977, s. 440; Unat, 1964, s. 18-19). Rapor doğrultusunda, Avrupa'da eğitim almış, Mekteb-i Harbiye Müdürü Emin Paşa'nın başkanlığında, yine Avrupa kültürünü bilen kişilerden oluşan, danışma ve karar organı Meclis-i Maârif-i Umumiye kurulur (Ergin, 1977, s. 440; Kodaman, 1991, s. 11). Bu meclis, Osmanlı dünyasında ilk kez ülkedeki eğitim işlerinden doğrudan sorumlu ve padişaha doğrudan bağlı olan ilk kurumsal yapılanmanın çekirdeğini oluşturur (Unat, 1964, s. 19).

Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından, Meclis-i Maarif-i Muvakkatın sıbyan mekteplerine dair -eğitimin yeniden yapılandırılması ve sınıf düzeni uygulanması gibi- aldığı kararların gerçekleştirilmesine çalışılırken (Kodaman, 1991, s. 61); bunları uygulamak ve denetlemek üzere, Mekâtib-i Rüşdiye Nezaretinin yerine Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulur (Ergin, 1977, s. 441; Unat,

1964, s. 38). Sorumluluk alanı yalnızca sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerle sınırlı olan bu Nezaretle birlikte (Akyüz, 1982, s. 126; Kodaman, 1991, s. 12), eğitim kademelerini ayrı ele almasından dolayı yeterli işlerliğe kavuşamamış olan eğitimin idaresi de merkezî bir yapıya dönüştürülür (Tekeli & İlkin, 1999, s. 64). Böylece, Osmanlı eğitim kurumları, ilk kez birbirini takip edecek olan sıbyan mektepleri, rüşdiyeler ve Darülfünun olarak kademelendirilir. Alınan kararda belirtilen sınıf düzeni, farklı düzeylerdeki öğrencilerin farklı mekânlarda öğretim görmeleri, dolayısıyla da okul binalarının her düzey için farklı derslikler içermelerine işaret eder. Bir iki derslikli sıbyan mektepleri böyle bir mekânsal biçimlenişe sahip olmadığı gibi, yeni okul binalarının inşası da bu dönemin öncelikli uğraşı alanları arasında yer almaz. Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Müdürü olarak Emin Paşa'nın yerine getirilmesiyle (Ergin, 1977, s. 441), rüşdiyelerdeki eğitimin iyileştirilmesi ve sayılarının arttırılması yolundaki çabalar ilk kez somut bir uygulamaya kavuşur. 1847'de Kemal Efendi tarafından, bu rüşdiyelerin ilk örneği niteliğindeki Davutpaşa Rüşdiyesi açılır (Öztürk, 2008, s. 301; Tekeli & İlkin, 1999, s. 64). Ancak bu rüşdiye de, yeni bir okul binasında değil, geleneksel mekânsal düzeniyle sıbyan mektebinin kubbeli iki odalı binasında (Ergin, 1977, s. 446) eğitime başlar. Sıbyan mektebini tamamlayan öğrencilerin iki yıl boyunca rüşdiyede eğitim almaları ve sonrasında Darülfünun'a devam etmeleri öngörülmüşse de, mekteplerin eğitiminde halen bir iyileştirme yapılamamıştır (Ergin, 1977, s. 444; Sakaoğlu, 2003, s. 82). Bu nedenle, Kemal Efendi, sıbyan mektebinin son yılındaki dersleri rüşdiyenin ilk yılında, Darülfünun'un ilk yılındaki dersleri de rüşdiyenin ikinci yılında verilen derslere entegre eder (Ergin, 1977, s. 444). 1848 yılı başlarında, İstanbul'da dört rüşdiye daha açılırken (Unat, 1964, s. 43), öğrencilerinin padişahın huzurunda yapılan sınavda başarılı olmaları üzerine, başkent dışında da rüşdiyeler kurulmaya başlanır (Ergin, 1977, s. 444).

1850'de Bezmialem Valide Sultan tarafından kurulan Darülmâarif, mevcut geleneksel binaları kullanan diğer rüşdiyelerden farklı olarak, ilk kez okul olarak inşa edilen yeni bir binada eğitime başlar. Kemal Efendi'nin müdür olarak görevlendirildiği okul, Mustafa Reşit Paşa'nın nutku ve padişahın katılımıyla yapılan törenle açılarak, 250 kadar öğrenciyle eğitime başlar. Kâgir okul binasında, büyük bir kütüphane, üst katında bir hünkâr dairesi ve okulda kullanılacak ders kitaplarının basılacağı bir litografya matbaası yer almaktadır (Şentürk, 1993, s. 548-549). Dönemin Batı'daki lise ve jimnazları ile aynı mekânsal nitelikteki okul binası (Unat, 1964, s. 43), kurulmak istenen çağdaş ilköğretim sistemini mimari olarak somutlaştıran ilk bina olması açısından oldukça önemlidir. 1853'te diğer vilayet merkezlerinde 25 rüşdiyenin açılması kararlaştırılarak (Tekeli & İlkin, 1999, s. 64), Mekâtib-i Rüşdiye

işlerinden sorumlu olan Mustafa Vehbi Efendi, masrafı devlet tarafından karşılanacak bu rüşdiyelerin yerlerinin belirlenip kurulması için vilayetlere gönderilir (Unat, 1964, s. 43). Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin, 1857’de, gayrimüslimler tarafından açılan okullar da dâhil olmak üzere, tüm Osmanlı eğitim sisteminin işleyişi ve düzenlenmesinden sorumlu olan Maarif-i Umumiye Nezaretine dönüştürülmesiyle (Tekeli & İlkin, 1999, s. 67; Unat, 1964, s. 21); merkezî bir eğitim sisteminin kurulması benimsenir (Akyüz, 1982, s. 126).

1861’de yayınlanan Maarif Nezaretinin Vazifelerine Dair Mevat ile okullar üç kademeye ayrılır. Birinci kademeyi tanımlayan sıbyan mektepleri, okuma yazma ve din esaslarını öğretmekle yükümlü olduğundan, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilere karışık eğitim vermeyeceklerdir. İkinci kademeyi tanımlayan rüşdiyeler “devletçe lüzumu olan ve mucib-i medeniyet ve mamuriyet bulunan fûnun”²a dair, üçüncü kademedeki okullara girmek için gerekli olan temel bilgileri öğreteceklerinden Müslüman ve gayrimüslim öğrencilere birlikte eğitim vereceklerdir. Her kademedен üst kademeye geçiş bir sınavla yapılacaktır (Unat, 1964, s. 22). Bu yıllarda, rüşdiyelerdeki eğitimin yapılandırılması yolundaki çabalara karşın, ilk basamağı tanımlayan sıbyan mektepleriyle ilgili halen bir düzenleme yapılmamıştır. O güne kadar sıbyan mekteplerine dair tüm girişimler, “okul binaları, öğretmen, maliye, eğitimin modernleştirilmesi ve yaygınlaştırılması” gibi konulara odaklanmaksızın, yalnızca mevcut mekteplerin ıslah edilmesine yöneliktir (Kodaman, 1991, s. 66). Bu durum da, birbiri üzerine eklenerek devam eden bir eğitim sisteminin kurulamayışına neden olmuştur. Tanzimat döneminde eğitimin kısa sürede iyileştirilmesi amacıyla çok sayıda yeni okul açılmışsa da; bu okullar için yeni binalar inşa edilmemiştir. Bu okulların, amaçlanan yeni eğitim sistemine uygun olmayan mevcut binalarda eğitim vermeleri, okulların sürekli yer değiştirmesine ve eğitimin düzenli biçimde sürdürülememesine yol açmıştır (Akyüz, 1982, s. 105).

1862’de hazırlanan bir raporla, sıbyan mekteplerinin durumu yeniden ele alınır. Raporda, ilköğretimin önemi vurgulanarak; rüşdiyelerde eğitim görececek öğrencilerin başta okuma yazma olmak üzere derslerde yaşadıkları sorunların, daha önce Meclis-i Maarif-i Muvakkat tarafından hazırlanan raporda belirtilen öneriler uygulandığı takdirde çözülebileceği ve eğitim sisteminin yeni bir düzene kavuşabileceği belirtilir. Buna göre, İstanbul’da bulunan 360 adet sıbyan mektebi, 12 bölgeye ayrılarak (Aksaray, Sultanahmet, Tophane, Eyüp, Sultan Selim, Çengelköy, Üsküdar, Kadıköy, Beşiktaş, Emirgan, Emir Buhari, Fatih) her bölgenin merkezinden bir ve çevresinden iki okul, toplamda 36 sıbyan mektebi seçilerek “usul-ü cedit” tarzında eğitim verilmeye başlanacaktır. İptidai olarak adlandırılan bu okulların her

birine, Maarif Nezareti tarafından gerekli sayıda, okuma yazma öğretmek için yararlı olacak siyah taş levha, taş kalem ve divit gönderilecek (Ergin, 1977, s. 464-465); öğrenciler kağıt üzerine yazmak için mürekkebe batırılan divit kalemleri kullanacaklardır (Akyüz, 1982, s. 106). Bu okullarda 3 yıllık bir eğitim verilecek, sonunda zorunlu bir sınav yapılacak, başta İstanbul olmak üzere 7 yaşına gelen her çocuğun devam etmesi zorunlu olacaktır (Sakaoğlu, 2003, s. 75). Okullarda kullanılacak araç gereçlerin yeni usul doğrultusunda çağdaştırılmasına rağmen, sıbyan mekteplerinde halen öğrencilerin oturacağı sıralar, öğretmen kürsüsü ve yazı tahtası gibi çağdaş mekânsal düzenlemelere dair bir iyileştirme söz konusu değildir.

Osmanlı eğitim sisteminin modernleştirilmesi yolundaki en kapsamlı düzenleme, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi olur. II. Meşrutiyet yıllarına kadar etkisini sürdürecektir. Nizamname, eğitim sisteminin ilk kez okul binalarının mimarisi ve inşasıyla birlikte ele almış olması açısından büyük önem taşımaktadır. Yüzyıl boyunca, ilköğretime dair günün ihtiyaçlarına göre belirlenen ‘kurumsallaşma’ ilk kez kurallarla tanımlanarak, İstanbul dışındaki vilayetlerdeki eğitim sistemi de bu yapılanmaya dahil edilir (Kodaman, 1991, s. 23). Nizamnameyle, Maarif Nezaretinin altında “idare-i maarifin merkez-i umumisi olmak” amacıyla Meclis-i Kebir-i Maarif kurulur. Meclisin kararlarını vilayet merkezlerinde uygulamak üzere, sıbyan mekteplerinin² iyileştirilmesi ve çoğaltılmasından sorumlu Maarif Meclislerinin kurulması öngörülür. Bu meclisler, özellikle iptidailere dair sorumluluklarıyla Cumhuriyet yıllarına kadar varlığını devam ettireceklerdir (Unat, 1964, s. 23). Fransız eğitim sistemini örnek alan nizamnameyle, Osmanlı eğitim sistemi radikal biçimde yeniden yapılandırılır. Eğitim kurumları düzeylerine göre, sıbyan mektepleri ve rüşdiyeler (birinci kademe), idadi ve sultaniler (ikinci kademe), Mekâtib-i Âliye (üçüncü kademe) olarak sınıflandırılır. Ayrıca, okullar, işleyişi ve denetimi devlet tarafından yürütülen Mekâtib-i Umumiye ile denetimi devlet, kuruluşu ve idaresi kişi veya cemaatlerce yürütülen Mekâtib-i Hususiye olarak ikiye ayrılır (Unat, 1964, s. 96). Bu dönemde, özellikle İstanbul’da iptidai ve rüşdiye seviyesinde eğitim veren çok sayıda özel okul açılır. Ancak genellikle Müslüman seçkinlerin oturdukları mahallelerde açılan bu okullar için, işlevine uygun yeni binalar inşa etmek yerine, 20-30 odalı konaklar kiralanarak okula dönüştürülür (Tekeli & İlkin, 1999, s. 76).

Okullar, köylerde ve mahallelerde sıbyan mektepleri, 500 haneli kasabalarda rüşdiyeler, 1000 haneli merkezlerde idadiler ve vilayet merkezlerinde sultaniler olarak yeniden sistematize edilirken, Darülfünun’un

2 Bu dönemde, modern eğitim sistemindeki ilkokulların karşılığı olarak, hem sıbyan mektebi hem iptidai ifadeleri kullanılmaktadır (Sakaoğlu, 1994, s. 188).

yükseköğretim seviyesindeki meslek ve uzmanlık okulu olduğu belirtilir (Ergin, 1977, s. 425; Sakaoğlu, 2003, s. 89-90). Sıbyan mekteplerine, 7-11 yaş arasındaki erkek ve 6-10 yaşları arasındaki kız çocukların devam etmesi zorunlu hale getirilir (Tekeli & İlkin, 1999, s. 67). Her mahalle ve köyde en az bir sıbyan mektebi yer alacak, eğer iki okul binası varsa biri kız diğeri erkek öğrencilere eğitim verecektir (Kodaman, 1991, s. 63). İki bina mevcut değilse, kız öğrenciler için yeni okul binası inşa edilene kadar, kız ve erkek öğrenciler aynı okula devam edecekler, ama birlikte oturmayacakları gibi Müslüman ve gayrimüslimlerin sıbyan mektebi binaları da ayrı olacaktır (Akyüz, 1982, s. 108). Ancak, bu dönemde, eğitime ayrılan bütçe çok sınırlı olduğundan, özellikle sıbyan mektebi binalarının halkın kendi olanaklarıyla inşa edilmesi yoluna gidilerek (Kodaman, 1991, s. 69); bu okulların inşaat ve tamirat masrafları, öğretmen maaşları ve diğer giderleriyle birlikte mahalle halkı tarafından karşılanması kararlaştırılır (Unat, 1964, s. 96). Rüşdiyelerin ve idadilerin inşa, öğretmen maaşları ve diğer masrafları vilayetlerdeki Maarif Meclisleri tarafından karşılanacak; yeni kurulacak rüşdiyelerin binaları Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından verilecek olan plana göre inşa edilecektir (Unat, 1964, s. 98,101). 25 Ağustos 1872 tarihli bir kararla, mahalle ve köylerde uygun binaların sıbyan mektebi olarak düzenlenmesi, eğer uygun bina mevcut değilse hiç olmazsa kulübe şeklinde bile olsa bir bina bulunması, yeni binaların inşa edilmesi için o mahalle veya köyün halkına süre verilerek teşvik edilmesi belirtilir (Ergin, 1977, s. 466).

Aynı yıllarda, İstanbul'da ilk iptidailer kurulmaya başlanır. Bu doğrultuda, Süleymaniye İptidaisi, Avrupa'da eğitim almış Selim Sabit Efendi tarafından 1872'de Süleymaniye Külliyesi'ndeki kâgir binada eğitime başlar. Fransa'daki okullara benzer şekilde, dersliklere öğrenci sıraları, yazı tahtası, tebeşir, harita, yer küresi, hesap tahtaları, öğretmen kürsüsü gibi yeni araç gereçler konulur (Akyüz, 1982, s. 143; Sakaoğlu, 2003, s. 83). 1873'te Nuruosmaniye Cami yakınlarında, dönemin Maarif Nazırı Cevdet Paşa tarafından "usul-i cedide-i tedrisiyye mahall-i tecrübe olmak üzere numûne mektebi olmak üzere" yeni bir iptidai daha açılır (Akyüz, 1982, s. 142; Sakaoğlu, 1994, s. 188). Selanikli Abdi Efendi tarafından, çocukların alfabeyi oynayarak öğrenmeleri için dört köşe kesilmiş kartonlar üzerine harfler bastırılır, dersliklere resimler ve haritalar yerleştirilir (Akyüz, 1982, s. 143). Yeni usul eğitim veren iptidailerin sayısının artırılmasına çalışılırken, bu girişimler ilk yıllarda İstanbul ile sınırlı kalır, İmparatorluk genelinde yaygınlık kazanmaz. Dersliklerin çağdaş bir mekânsal düzenlemeye sahip olmasını gerektiren bu değişim, çağdaş okul binalarının inşasını zorunlu kılsa da, inşasının halka bırakılması nedeniyle yeni okul binaları gerçekleştirilmez. Bunun yerine, çağdaş bir eğitim modeli uygulanan iptidailer,

mevcut geleneksel yapılarda eğitimlerini sürdürürler. Mevcut yapıların yeni kurulan okullar olarak kullanılması, bu yıllarda rüşdiyeler için de geçerlidir. Bu dönemde öncelikle rüşdiyelerin sayılarını artırmaya odaklanıldığından, atıl durumdaki evler ve konaklar gibi binalar, mekânsal düzenlemeleri okul için uygun olup olmadığına bakılmaksızın rüşdiyelere dönüştürülür. Başkentte okul olarak kullanmak üzere görece daha uygun binalar bulunabilmekteyse de, özellikle taşra vilayetlerdeki binalar ihtiyacı karşılayamamaktadır (Kodaman, 1991, s. 96). Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından verilecek olan plana göre inşa edilmesi yolundaki karar gereğince, büyük rüşdiye binaları inşa edilmeye başlanır. İstanbul'da iptidai sınıflarını içeren ve merkez rüşdiyesi olarak adlandırılan 10 adet büyük rüşdiye binası yapılır³ (Ergin, 1977, s. 911; Kodaman, 1991, s. 97-98). Böylece, nizamname, tüm İmparatorluk'ta uygulamaya geçirilerek; tüm taşra yerleşimlerinde yeni rüşdiyeler kurulur.

Bu yıllarda, Sadrazam Said Paşa tarafından hazırlanan raporlarda, "çöküşün eğitimsizlikle ilgisi" dile getirilir, vilayetlerdeki eğitim teşkilatının genişletilmesi, ilköğretime dair tüm masrafların halk tarafından karşılanması belirtilir (Sakaoğlu, 2003, s. 98). Bir yandan da, Maarif Nezareti içerisinde öğretim kademelerine göre tanımlanan müdürlükler kurulur ve modern bir yapıya kavuşturulur (Unat, 1964, s. 25). Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesi, İmparatorluk'ta ilköğretimin yaygınlaştırılması sağlamak, düzenlemek, öğretmenleri belirlemek ve diğer idari işlerden sorumludur. Ortaöğretimden sorumlu olan Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi, rüşdiyelerin öğretim programlarının düzenlenmesi, öğretmenlerin denetimi ve iyileştirilmesiyle ilgilenecektir (Kodaman, 1991, s. 37). Bir süre sonra, Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesinin yerine Mekâtib-i İptidaiye Dairesi kurulacaktır (Kodaman, 1991, s. 37). 1882 yılında, İmparatorluk'taki ilkokullar dört gruba ayrılır: (1)Masrafları ve öğretmenlerin maaşları Maarif Nezareti tarafından karşılanan okullar, (2)Masrafları ve öğretmenlerin maaşları öğrencilerden alınan ücretlerle karşılanan özel iptidailer, (3)Masrafları ve öğretmen maaşları cemiyetler tarafından karşılanan okullar, (4) Maarif Nezaretinin Mekatib-i İptidaiye ve Mekatib-i Sıbyaniye Dairelerinin kontrolü altında olan, İstanbul'da 13 merkeze bağlı olarak kurulan ve bu merkezlerin öğretmenleri tarafından yönetilen okullar (Unat, 1964, s. 39). Bu yıllarda Maarif Nezareti sıbyan mekteplerinin masrafları ve yönetimini tamamen halka bırakmış, yalnızca üst denetim mekanizması olarak kontrol sağlamaktadır. Ancak gerekli durumlarda, okul binalarının tamiri ve yeniden yaptırılması, ders programlarının belirlenmesi ve öğretmenlerin atanması gibi konularda sorumluluk üstlenmektedir (Kodaman, 1991, s. 73).

3 Unkapanı, Bayezid, Mahmudiye, Fatih, Davudpaşa, Ayasofya, Üsküdar, Beşiktaş, Topkapı, Hamidiye Merkez rüşdiyeleri (Kodaman, 1991, s. 98).

İlköğretim seviyesindeki sıbyan mektepleriyle iptidailer için “usûl-ü atıka ve usûl-ü cedide” olarak ortaya çıkan bu ikili yapı, iptidailerin yaygınlaştırılmasıyla ortadan kaldırılmaya çalışılır. Bunun için, yalnızca belirli bir kesimin çocuklarına eğitim vermek yerine, vilayetlerdeki çocuklara en azından Türkçe okuma yazmayla dört işlem öğretecek iptidailerin kurulması gereklidir (Kodaman, 1991, s. 68). Bu amaçla kurulan Maarif Komisyonu, ilköğretim konusunu tekrar ele alarak, öğretmen sayısının yetersizliği nedeniyle öncelikle ihtiyacın fazla olduğu yerlerde iptidailerin kurulmasını önerir. Dört yıllık bu iptidailerin binalarının inşaat masrafları halk tarafından karşılanmalı, Maarif Nezareti tarafından da destek olunmalıdır. Kasabalarda inşa edilecek iptidai binaları, rüşdiye sınıflarını da içermeli ve Maarif Komisyonu tarafından planları buna göre oluşturularak vilayetlere gönderilmelidir (Kodaman, 1991, s. 82). Komisyonun kararıyla, eğitim programının bir kısmı yeni kurulan iptidailere bir kısmı da yeni kurulan idadilere aktarıldığı için, rüşdiyelerin eğitim süresi iki yıla indirilerek eğitimlerini idadi binalarında sürdürmeleri, rüşdiye binalarınınsa iptidai olarak işlevlendirilmesi kararlaştırılır. Ayrıca, ileride açılmak üzere planları hazırlanan rüşdiye binalarının, rüşdiye sınıflarını da içerecek şekilde kasabalarda kurulacak olan iptidailerin kullanımına verilmesi istenir (Kodaman, 1991, s. 106-107).

İptidailerin eğitim programı, 1892’de Maarif Nezareti tarafından hazırlanan talimatnameyle kapsamlı biçimde yeniden oluşturulurken İstanbul ve kasabalarda iptidailerin eğitim süresi üç yıla indirilir, köylerde ise yine dört yıllık eğitim uygulanacaktır (Unat, 1964, s. 40). İstanbul’daki 12 merkezin en iyi bir okulu merkez iptidaisi olarak adlandırılarak, diğer iptidailerdeki “usul-i cedit-i tedrisiye” uygulamalarını denetlemek üzere bu okullarda fazladan bir öğretmen görevlendirilir (Sakaoğlu, 1994, s. 188). Bu yıllarda, İstanbul’da çok sayıda iptidai açılmışsa da, eğitimlerini mevcut yapılarda sürdürmüşlerdir. İptidailer için 19. yüzyıl sonlarında alınan bu kararlar, 20. yüzyıl başlarında da uygulanmaya devam eder.

ERKEN 20. YÜZYILDA İPTİDAİ BİNALARI: EVKÂF NEZARETİ VE MİMAR KEMALETİN ÖNCÜLÜĞÜNDE TASARLANAN TİP PROJELER

20. yüzyıl başlarını, II. Meşrutiyet döneminin eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesine hangi kademedan başlanacağı yolundaki tartışmaları domine eder. Maarif Nazırı Emrullah Efendi, eğitim sisteminin binalara ve paraya temellendiğini ileri sürerek iyileştirmenin iptidailerden değil, Darülfünundan başlaması gerektiği savunur. Bu dönemde, özellikle taşradaki iptidailer için gereken yaklaşık 70.000 öğretmen ihtiyacının, yüzde birini bile bulmak olanaksızdır. Ayrıca köylerde okul binaları olmadığı gibi, okul binaları inşa edilse bile öğretmenlerin

maaşını karşılayacak bütçe bulunmamaktadır (Ergin, 1977, s. 1278). Darülmualiminin Müdürü Satı Bey ise karşı çıkarak, nitelikli bir ilköğretime sahip olmadan bireylerin yükseköğretim alamayacaklarını, her eğitim kademesi bir öncekinin üzerine kurulduğu için öncelikle iptidailerin iyileştirilmesi gerektiğini belirtir (Ergin, 1977, s. 1277). Tüm bu tartışmalara rağmen, eğitim sisteminin bileşenlerinden birinin de okul binaları olduğunun ve amaçlanan eğitimin mekânsal karşılıkları üretilmeden gerçekleştirilemeyeceğinin dile getiriliyor olması oldukça önemlidir.

Çağdaş eğitimin ancak çağdaş eğitim mekânları üretildiği halde olanaklı olabileceğine dair bu söylemler, bu yıllarda dönemin gazetelerinde de sıklıkla gündeme taşınan ilköğretim okullarının fiziki koşullarının yetersizliği ile ilintilidir. Bu eleştiriler, okulların yalnızca kurumsal yapısı ve eğitimi değil, binalarının da okula, ilim ve irfan yuvasına benzemediğine, hatta bazı yerlerde okul bile bulunmadığına yöneliktir. Mevcut okulların mekânsal koşullarının niteliksizliği şöyle tanımlanır: “Tavanı çökmüş, duvarları meyletmüş, havasız, rutubetli, pis, içinde bir an oturulması caiz olmayan,duvar diplerine dizilmiş tahtalara çocukların kitaplarını koyduğu,toprak damlı, ışıksız, bahçesiz, içeride yer minderinde oturan, bazen öğrenci sayısının fazlalığından çocukların neredeyse kucak kucağa ders izledikleri okullar....” (Sakaoğlu, 2003, s. 132). İptidai binalarının böylesi yetersiz koşulları, bu okulların inşa ve tamirat masraflarının karşılanmasının halkın sorumluluğuna bırakılması ile ilintilidir. Rüşdiyelerin masraflarını karşılamakla sorumlu olan Nezaret’in bütçesi bu yıllarda oldukça sınırlı olup, iptidailer için ayrı bir bütçe bulunmamaktadır (Sakaoğlu, 2003, s. 132). Dolayısıyla, önceki dönemden miras alınan ilköğretim kurumları yetersiz kalmıştır. Oysa ilköğretim, bütçe yaratılmasına bağlı olarak ileride ele alınacak bir konu değildir; ülkedeki okuma yazma bilemeyenlerin oranının azaltılması için her türlü çabanın hızla gösterilmesi gereklidir (Ergin, 1977, s. 1279). İptidailerin olumsuz koşullarının iyileştirilmesi amacıyla, Maarif Nezaretinin bütçesine 1910 yılında 100.000 ek ödenek konulmuşsa da, bu miktar yeterli olmamıştır (Sakaoğlu, 2003, s. 132), ilköğretim okullarının binalarının inşası ve masraflarının mahalle halkının katılımıyla karşılanmasına ihtiyaç vardır (Ergin, 1977, s. 1278).

Bu nedenle, Maarif Nezaretinin kurumsal yapısında, iptidailerin iyileştirilmesi yolunda önemli adımları da içeren çok sayıda yeni düzenleme yapılır. Meclis-i Kebir-i Maarif daimi bir komisyon haline getirilerek; ilköğretimden sorumlu olacak Tedrisat-ı İptidaiye, orta öğretimden sorumlu olacak Tedrisat-ı Tâliye adıyla ayrı müdürlükler kurulur (Unat, 1964, s. 25). Bu sırada, Nezaret bünyesinde eğitim binalarıyla ilgilenmek üzere

Mebani-i Tedrisiye adıyla bir danışma komisyonunun kurulmasıyla, eğitimin kurumsal yapılanması ilk kez okul binalarının inşasını da içerecek şekilde geniş bir kapsama kavuşur. Kısa bir süre sonra, 1914'te, Meclis-i Kebir-i Maarif lağvedilmişse de Mimari Şubesi ve Okul Sağlık Dairesi gibi yeni müdürlüklerin oluşturulması (Unat, 1964, s. 26), artık eğitim sisteminin mekânsal üretimlerini de içerecek şekilde bütüncül bir anlayışa ele alındığına işaret etmektedir. 1912 tarihli İdare-i Hususiye-yi Vilayât Kanun-u Muvakkati ile iptidailerin programları, mali işleri ve idarelerinin tüm vilayetlerde kurulacak özel idarelerce yönetilmesi kararlaştırılır (Ergin, 1977, s. 1297-1299). Bu doğrultuda, mevcut sıbyan mektepleri ve iptidailerin iyileştirilmesi, ihtiyaç olan yerlerde yeni iptidailerin açılması için İstanbul'un mahallelerinde, diğer vilayetlerde ise merkezlerde, kasabalarda ve kazalarda Daimi Maarif Encümenleri oluşturulur. Bu yapılanmaya göre, vilayet merkezlerindeki Maarif Encümenlerinin sorumlulukları arasında vilayetlerde açılacak okul binalarının inşaat planlarına da yer verilirken (Ergin, 1977, s. 1287); İstanbul'da bu görev, şehremanetinin sorumluluğuna bırakılır. Aslında bu encümenler, 1876 İptidai Talimatnamesi ile oluşturulan ve İstanbul'da 1916'ya kadar varlığını sürdürecektir olan Tedrisat Meclisleri'nin (Sakaoğlu, 1994, s. 188) yeniden düzenlenmiş halidir.

İptidailerdeki eğitimi ilk kez bütünüyle ele alan, 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkat ile birlikte eğitimin ilk kademeleri, 4-7 yaş arasındaki çocukların isteğe bağlı devam edecekleri küçük çocuk sınıfları (anaokulları), sonrasında üç yıl zorunlu devam edecekleri sıbyan sınıfları, iptidai eğitiminin ikinci kademesini oluşturan rüşdiye sınıfları olarak tanımlanır (Ergin, 1977, s. 1310). Böylece, mevcut iptidailer ve rüşdiyeler birleştirilerek, Mekâtib-i İptidaiye-i Umumiye adıyla ilköğretim kurumları haline getirilir (Akyüz, 1982, s. 173), idareleriyle binalarının inşası da dâhil olmak üzere masraflarının temini de vilayetlerdeki meclislere bırakılır (Ergin, 1977, s. 1408). Bu amaçla Tedrisat-ı İptidaiye Vergisi yürürlüğe konularak; iptidai binalarının inşası için gerekli arsanın bulunması, binaların inşaat masrafları veya kira bedeli, bu binların tamiri ve eşyaları, dersliklerin ihtiyaçlarının temini ve yenilenmesi, dersliklerin ısıtma ve aydınlatması, öğretmenler ve hizmetlilerin maaşları köy ve mahalle halkına ait olan zorunlu masraflar olarak tanımlanır. Bu masraflar, köy veya mahallenin bağlı olduğu kaza, kasaba veya vilayetlerde kurulan meclisler tarafından halktan toplanacak vergilerle karşılanacaktır (Ergin, 1977, s. 1319). Vilayetlerde toplanan vergiler iptidailerin kurulması için yeterli olmazsa, genel bütçeden yardımcı olunması kararlaştırılarak (Ergin, 1977, s. 1311), vilayet bütçelerinden iptidailer için %40-80 arasında değişen miktarlar ayrılır (Sakaoğlu, 1994, s. 189). Böylelikle, iptidai okul binalarının

bulundukları mahalle halkı tarafından inşa ettirilmesi zorunlu hale getirilir. Aslında iptidailerin masraflarının halk tarafından karşılanması zaten geç 19. yüzyıldan beri devam eden bir uygulamaysa da, vilayetlerdeki kurulan encümenler aracılığıyla Maarif Nezaretinin denetimi altına alınmıştır.

Bu doğrultuda, ilk olarak, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra iptidai sınıflarını da içerecek şekilde daha önce İstanbul'da açılmış olan merkez rüşdiyeleri, 6 yıllık iptidai okulları haline dönüştürülür. Bu okulların programlarına, resim, eliş, müzik, beden eğitimi gibi yeni dersler ile ziraat, ev idaresi, biçki-dikiş gibi uygulamalı dersler eklenir. Fransız ilköğretim sisteminin benimsendiği iptidai eğitimi, üç devreye ve her devre de iki sınıfa ayrılır. Ancak masrafları devlet tarafından karşılanan okullar için, bu devre sistemi dışında 5 yıllık bütüncül bir eğitimin de kabul edilmesiyle, 6 yıllık iptidailere eş tutulan ikinci bir okul tipi daha ortaya çıkmıştır⁴ (Unat, 1964, s. 40). Ayrıca, köylerin dağınık bir yerleşim düzenine sahip olmaları nedeniyle, Rumeli ve Anadolu'daki mevcut uygulamalar dikkate alınarak, gerekli görülen merkezlerde yatılı iptidai okullarının da açılması kabul edilir (Ergin, 1977, s. 1311).

Bu dönemde, ilköğretim binalarının inşasını ve mimarisini belirleyecek en önemli adım, I. Meşrutiyet döneminde Maarif Nezaretine devredilmiş olan vakıf sıbyan mektepleri, iptidailer ve kütüphanelerin tekrar Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna verilmeleri olur (Ergin, 1977, s. 1281). O güne kadar öğretim programları ve denetimi Maarif Nezaretine, binalarının tamir ve ödenekleri Evkâf Nezaretine bağlı olan bu okulların durumlarına sağlıklı biçimde karar verilmesi için iki nezaretin memurlarından oluşturulan bir komisyon kurulur. Komisyonun hazırladığı 1913 tarihli rapor doğrultusunda; İstanbul'daki 243 okul ile tüm kütüphanelerin idaresi Evkâf Nezaretine verilir. Binası kullanımın sürdürülmesine uygun olan 8 okul ise, ileride istenildiğinde Evkâf Nezaretine devredilmek üzere geçici olarak Maarif Nezaretinin sorumluluğunda bırakılır (Ergin, 1977, s. 1282). Dolayısıyla, iptidailer, bir kısmı Evkâf Nezaretine bir kısmı ise Maarif Nezaretine bağlı olan iki farklı idari yapılanmaya dönüşür.

Halen İstanbul'daki Maarif Nezaretine bağlı iptidailerin sağlıklı ve nitelişsiz mekânsal koşulları, sıklıkla gündeme getirilmeye devam eder. İstanbul Şehremini Cemil (Topuzlu) Paşa, 1914'te, Şehremaneti idaresinde bulunan 63 iptidaiden 19'unun kiralık konaklarda eğitimlerini sürdürdüklerini belirtir. Kiralık olanlar harap oldukları için sahipleri tarafından konut olarak kullanılmayan diğerleri de dar, havasız, rutubetli, yağmur ve kar yağdığında kullanılamayacak hale gelen

⁴ Bu ikili yapı, 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulüne kadar devam edecektir (Unat, 1964, s. 40).

sağlıksız binalardır. Okulların daha kapısından girerken etrafa kötü kokular yayılmakta, çocuklar sıralarda değil, yerlerdeki hasırlarda oturup ders yapmakta, küçük dersliklerde bile 40 öğrenci bulunmaktadır (Sakaoğlu, 1994, s. 189). Oysa, ilköğretim binalarının sağlık koşullarına uygun ve “fenn-i kavaid”e göre inşa edilmiş olması gerekmektedir. Ama yangınlar nedeniyle İstanbul’da konut olarak kullanılacak bina bulmakta bile sıkıntı yaşanırken, okul için bina bulunması çok zordur (Ergin, 1977, s. 1410). Bu yıllarda, Maarif Nezareti tarafından çok sayıda yeni iptidai açılmışsa da bütçe sıkıntıları nedeniyle, mevcut binaların kiralanması yoluna gidilmiştir (Ergin, 1977, s. 1408). Aynı zamanda, bir yandan iptidailerin programı, biri bir ve iki sınıflı diğeri üç-beş sınıflı olmak üzere iki ayrı şekilde yeniden düzenlenirken (Sakaoğlu, 1994, s. 188), bir yandan da iptidai binalarının bu sağlıksız koşullarını ortadan kaldırmak adına, yeni okul binalarının inşası için yeni yollar aranır. Dönemin Maarif Nazırı Şükrü Paşa’nın önerisi, bir inşaat şirketiyle anlaşarak yıllık %5 faiz ve %12 inşaat temettüsü ile yeni okul binaları inşa edilmesi ve bedelinin 20-30 yıl içerisinde ödenmesidir. Böylece, 300.000 lirayla İstanbul’da 100’den fazla, kalan miktarla diğer vilayetlerde iptidai binalarının inşa edilmesi mümkün olacaksa da (Ergin, 1977, s. 1329), bu öneriler uygulamaya konmaz.

İmparatorluk genelinde Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna devredilen okulların 251’i iptidai olup, bu binaların da çoğunluğu sağlık koşullarına uygun değildir. Dolayısıyla, Evkâf Nezareti tarafından, okul binalarının inşası ve tamirine dair üç farklı yöntem izlenir: (1)Mevcut okullardan binaları uygun olanlar, içlerinde yapılacak küçük değişikliklerle amacına hizmet etmeye devam edebilecekleri için, bu okullar olduğu gibi korunacaktır. (2)Tamir edilerek geçici bir zaman için bile kullanılabilir okul binaları, yeni binaları inşa edilene kadar, gerekli fedekârlık yapılarak okul olarak kullanılmaya devam edecektir. (3)Sağlık koşullarına aykırı bir şekilde inşa edilmiş olan okul binaları kapatılarak, öğrencileri çevredeki mevcut okullara yerleştirilecektir (Ergin, 1977, s. 1284-1285). Böylece, yeni okul binaları inşa edilene kadar geçici bir süre okul olarak hizmet edebilecek olan 19 okul binası hızla tamir edilir, her türlü araç ve gereci sağlanır, yeni öğretmen görevlendirmeleri yapılarak tamamen yenilenir. Binalarının olumsuz koşulları nedeniyle kapatılan okulların ise yeni okul binaları inşa edilene kadar eğitimlerine devam edebilmeleri için, üç seneliğine konaklar kiralanır (Ergin, 1977, s. 1282). Evkâf Nezareti yeni iptidai binalarının inşasına başlamışken, I. Dünya Savaşı’yla birlikte yapı malzemesi temininde ortaya çıkan zorluklar nedeniyle inşaatlar durdurulacak (Ergin, 1977, s. 1283); okullar 1916’da tekrar masrafları devlet bütçesinden karşılanmak üzere Maarif Nezaretine bağlanacaktır (Ergin, 1977, s. 1340).

İptidailerin devralındığı 1913 yılında, Evkâf Nezareti tarafından, İstanbul’da hızla yeni okul binalarının yapılmasına başlanır. Bu yıllarda, Nezaret bünyesinde 1909’da kurulan İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü’nün başında Evkâf-ı Hümayun Nezaretinin başmimarı olarak Mimar Kemalettin bulunmaktadır (Yavuz, 2015, s. 17). Dönemin bu en büyük mimarlık ve inşaat bürosunda, Mimar Kemalettin’in öncülüğünde, Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkat uyarınca öngörülen ilköğretim sistemi ve yöntemine uygun çok sayıda yeni iptidai okul binasının tasarımı gerçekleştirilir. Böylece, düzenli bir mekânsal organizasyona sahip ve her biri 200-250 öğrenciye eğitim verebilecek büyüklükte 50 yeni okul binasının inşasıyla, yaklaşık 260 okulun kapasitesinde eğitim verilmesi öngörülür. Okul binalarının inşaat masraflarının da, harap haldeki 100 okul binasının arsalarından değerli yerlerde bulunanların satılmasıyla karşılanması planlanır (Ergin, 1977, s. 1286).

Hızla inşa edilerek eğitime başlamaları planlandığından, bu iptidai binaları tasarımları ‘yer’den bağımsız tip projeler şeklinde düzenlenir. Proje tipleri ise, derslik sayılarına göre, 4 derslikli iptidailer, 5 derslikli iptidailer ve 6 derslikli iptidailer olarak belirlenir. Farklı sayıda derslik içerseler de, planlanan tüm iptidai binaları projeleri mimari ve mekânsal olarak birtakım ortak özellikler sergilemektedir. Buna göre, dikdörtgen formunda tasarlanan tüm iptidai binalarının çekirdeğini, merkezî bir koridor tanımlamaktadır. Farklı işlevlerdeki tüm hacimler, yapıların orta aksında uzunlamasına yer alan bu koridora takılan birimler olarak planlanmıştır. Bina girişleri, bu merkezî koridor aksında kısa kenarda yer almaktadır. Tüm binalar, bodrum kat, zemin kat ve birinci kat olmak üzere üç kata sahiptir.

Derslik sayılarından bağımsız olarak, tüm okul binalarının girişleri, cepheden dışarıya doğru uzanan birkaç basamaklı bir merdiven aracılığıyla sağlanmaktadır (Şek. 1). Böylece, zemin katlarının zemin kotundan yükseltilmesi, bodrum katlarının da doğal ışık almasını olanaklı kılmıştır. Kısa kenardaki cephenin orta aksında yer alan çift kanatlı kapıyla sağlanan bu ana girişler, iç mekânda tüm yapı boyunca uzanan merkezî bir koridora bağlanmaktadır. Yapı içerisinde bu merkezî koridorla ana giriş kapısı arasında ikinci bir çift kanatlı kapı daha yerleştirilerek, ayrı bir giriş hacmi yaratılmıştır. Medhal (antre) olarak adlandırılan bu ara giriş mekânı (Şek. 3, Şek. 5 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 1 numaralı mekân), yalnızca girişe göre sol tarafta bulunan bir odayla doğrudan bağlantı sağlamaktadır. 4 derslikli, 5 derslikli ve 6 derslikli iptidai binalarının hepsinde eş ölçüde yer alan bu oda, “öğretmen odası” olarak da adlandırılmaktadır (Şek. 3, Şek. 5 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 2 numaralı mekân). Yapının sol köşesinde yer alması nedeniyle, bu odada hem giriş cephesi hem de yan cephe yüzeyinde birer pencere yer almaktadır.

Şekil 1

İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi (a) ve Göztepe Mekteb-i İptidaisi (b) Güneydoğu Giriş Cepheleri /
 İbrahim Paşa Primary School (a) and Göztepe Primary School (b) Southeast Entrance Facades

Merkezî koridor (Şek. 3 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 6 numaralı mekân), zemin katta sağ tarafta derslikler, sol tarafta tuvaletler ve merdiven, giriş aksının tam karşısında ise bir odayla çevrelenmiştir (Şek. 2). Taamhane ve teneffüşhane (yemekhane ve ders aralarında dinlenmek için öğrencilerin çıktığı salon) olarak işlevlendirilen bu oda (Şek. 3 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 9 numaralı mekân), 4 derslikli ve 6 derslikli okul binalarında, girişin karşısındaki kısa cephe boyunca uzanan bir mekân olarak planlanmıştır. Okulda eğitim gören tüm öğrencilere hizmet ettiği için, diğer tüm hacimlere göre daha büyük olan bu teneffüs alanı, koridora çift kanatlı bir kapıyla bağlanmaktadır. Ana girişe göre yapının arka cephesinde yer alan ikinci bir çift kanatlı kapıyla da dışarıya açılmakta ve böylelikle bahçeyle doğrudan ilişki kurmaktadır. Zemin katın yerden yükseltilmesi nedeniyle, tıpkı ana giriş gibi birkaç basamak yardımıyla sağlanan bu arka giriş de, yine tıpkı ana giriş gibi yapının arka cephesinin orta aksına yerleştirilmiştir. 5 derslikli okul binalarında ise bu dinlenme salonu yer almayıp, giriş aksının tam karşısında daha küçük bir oda bulunmaktadır (Şek. 5’te yer alan zemin kat planında 8 numaralı mekân).

Tüm okul binalarında katlar arası sirkülasyon üç kollu ve iki sahanlıklı bir merdiven aracılığıyla sağlanmakta olup, zemin katlarda merdiven kovası koridordan bir duvarla ayrılmıştır (Şek. 3, Şek. 5 ve Şek. 7’de yer alan kat planlarında 3 numaralı mekân). Bu duvar üzerinde, U biçimindeki merdivenin iki ana kolunun tam karşısına gelecek şekilde yerleştirilen ikişer adet çift kanatlı kapı, servis hacimleriye temel eğitim birimlerinin de mekânsal olarak ayrışmasını sağlamaktadır. Bu kapılar, merdivene erişim sağlayan ve bir ara mekâna açılmaktadır. 4 derslikli ve 5 derslikli okul binalarında tuvaletlere bu ara mekândan ulaşılmakta; 6 derslikli okul binalarında ise doğrudan koridordan giriş sağlanmaktadır. Tüm okul binalarında, tuvalet hacmi kendi içerisinde bir kişilik öğretmen tuvaleti ve dört kişilik öğrenci tuvaletleri birimleri olarak ikiye ayrılmıştır (Şek. 3, Şek. 5 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 4 ve 5 numaralı mekânlar). Bu durum, okul binası tasarımında öğretmen ve öğrenciler arasındaki öğreten ve öğrenen hiyerarşisinin mekânsal bir yansıması olarak görünmektedir. Tüm tuvalet birimleri, binanın uzun kenarını tanımlayan sol yan cephesine yerleştirilen küçük beş adet pencereye sahiptir.

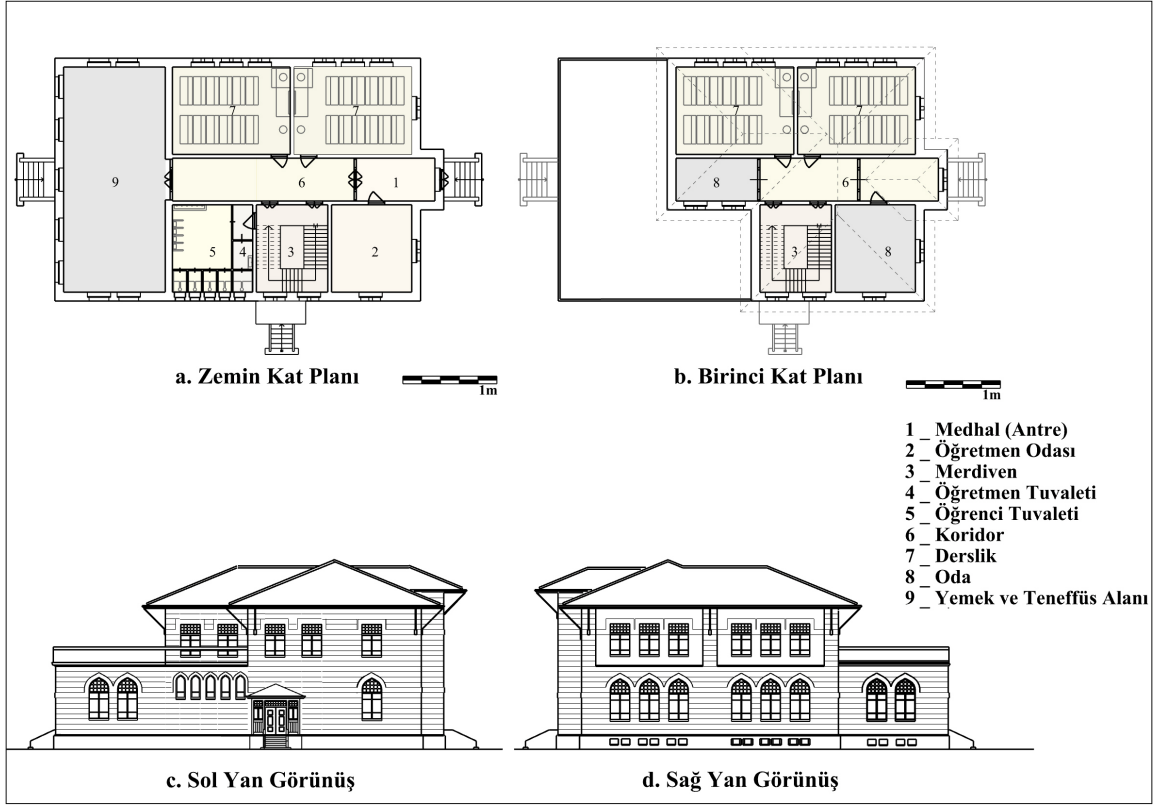
Şekil 2

İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi (a) ve Göztepe Mekteb-i İptidaisi (b) Koridoru / *The Corridor of İbrahim Paşa Primary School (a) and Göztepe Primary School (b)*

Şekil 3

4 Derslikli İptidai Binası Tasarımları / *Primary School Building Designs with 4 Classrooms* (Batur, 2009, s. 265, 266, 269, 272'den yazarlar tarafından yeniden üretilmiştir)

Şekil 4

İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi (a) ve Göztepe Mekteb-i İptidaisi (b) Merdiveni / *The Staircase of İbrahim Paşa Primary School (a) and Göztepe Primary School (b)*

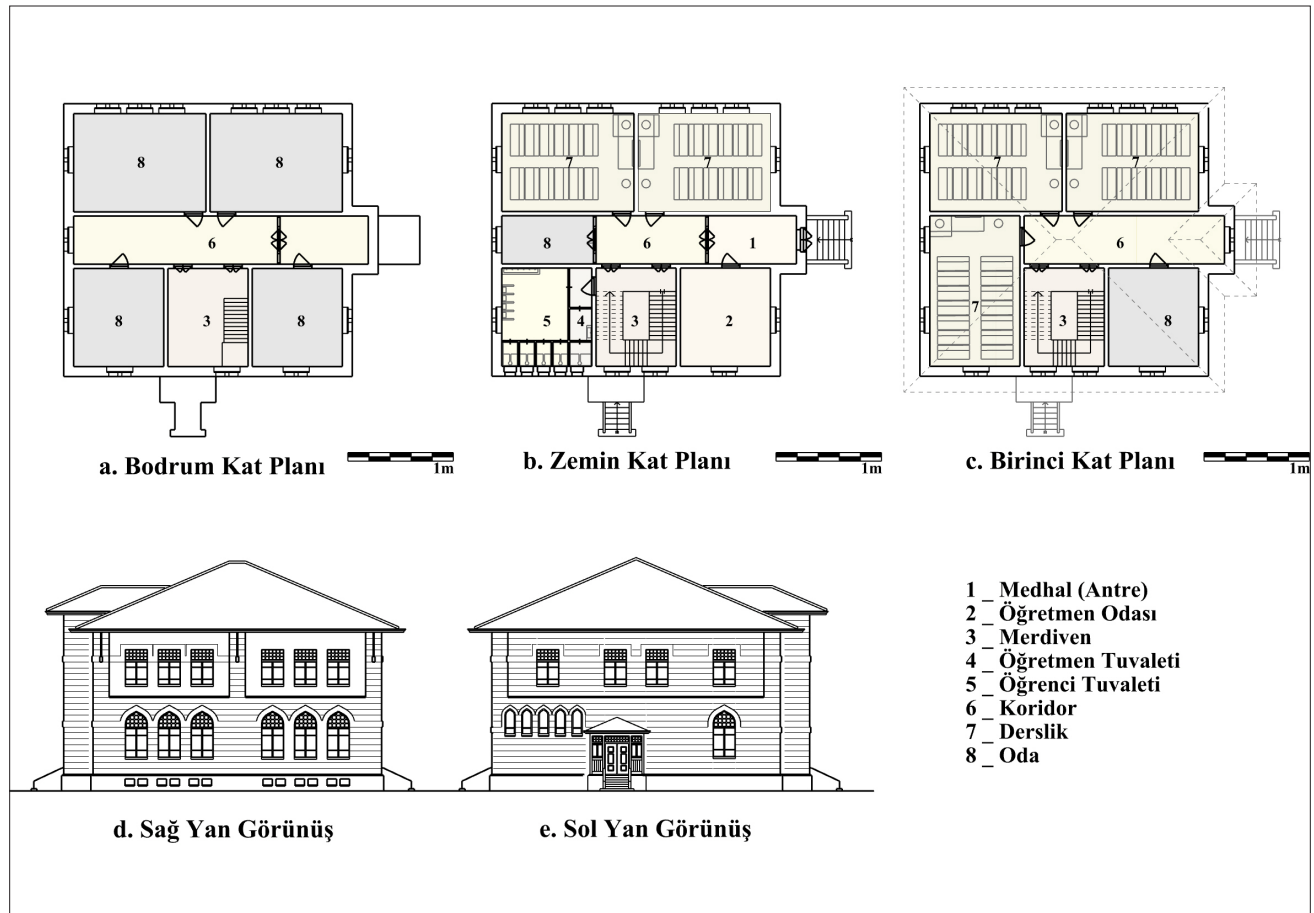
Zemin kattaki merdiven aracılığıyla, hem birinci kata hem de bodrum kata erişim sağlanmaktadır. Merdivenin yan cepheye paralel kısa kolu üzerinde iki adet pencere yer almakta, böylece yapı yüksekliği boyunca devam eden merdiven kovanı doğal ışık almaktadır (Şek. 4). 4 derslikli ve 5 derslikli okul binalarında bu pencerelerin altında, doğrudan bodrum katına açılan bir giriş daha bulunmaktadır. 6 derslikli okul binalarında ise, söz konusu giriş, birbirinden bağımsız olarak koridora açılan merdiven ve tuvalet mekânlarının arasında yer almakta olup doğrudan merkezî koridora erişim sağlamaktadır. Yapının diğer girişleri gibi, cepheden dışarıya doğru taşan ve zeminden birkaç basamaklı merdivenle bodrum kata inen bu girişler, okulun ihtiyaçları için okul bahçesi ile iç mekânı arasında servis girişi olarak hizmet etmektedir.

Merdivenler, birinci katta da, tıpkı zemin katta olduğu gibi doğrudan koridora değil, aynı şekilde bir ara mekâna açılmakta, buradan çift kanatlı ikişer adet kapıyla koridora erişilmektedir. Tüm okul binalarının birinci katında merkezî koridor, odalar ve dersliklerle çevrelenmiş olup, bu katta tuvalet hacmi yer

almamaktadır (Şek. 3, Şek. 5, Şek. 7). 4 derslikli ve 6 derslikli okul binalarında, zemin katta tenefüs salonu olarak kullanılan hacmin ve tuvalet hacminin tek katlı olmasından dolayı, birinci kat planlarında bu iki hacmin üzeri teras olarak işlevlendirilmiştir. Böylelikle L formunda oluşturulan teras, yapının arka cephesini ve sol yan cephesinin bir kısmını çevrelemektedir. 5 derslikli okul binalarında ise, zemin ve birinci katları eşdeğer ölçülere sahip olduğundan, teras yer almamaktadır. Tüm okul binalarında, zemin katta girişin solunda yer alan öğretmen odasının üzerinde, birinci katta da eş boyutta bir oda yer almaktadır. Tüm okul binalarının birinci katlarında merkezî koridor, giriş aksının tam karşısına gelecek şekilde, küçük bir oda ile sonlanır; zemin kattaki medhal mekânının üzerindeki hacmin kullanımı farklılık göstermektedir. 4 derslikli ve 6 derslikli okul binalarında, bu hacim birinci katta oda olarak kullanılırken 5 derslikli okul binalarında bu hacim koridora dahil edilmiştir. Bu farklılık, birinci katlarda merkezî koridora doğal ışık sağlanması ile ilintili görünmektedir.

Şekil 5

5 Derslikli İptidai Binası Tasarımları / *Primary School Building Designs with 5 Classrooms* (Batur, 2009, s. 270, 271, 273, 274, 275'ten yazarlar tarafından yeniden üretilmiştir)

Şekil 6

Göztepe Mekteb-i İptidaisi Koridoru ve Pencereleeri / *The Corridor and Windows of Göztepe Primary School* (a. Zemin Kat Koridoru ve Pencereleeri / *a. Ground floor Corridor and Windows* - b. Birinci Kat Koridoru ve Pencereleeri / *b. First Floor Corridor and Windows*)

6 derslikli okul binalarında, zemin katta tuvalet hacmi ile merdiven kovası birbirinden ayrı olarak cepheden dışarıya çıkan hacimler olarak yer aldığından, birinci kattaki merkezî koridor, uzun sol yan cephe boyunca pencerelere sahiptir (Şek. 6). 5 derslikli okul binalarında, zemin katlardaki antre mekânının üzerindeki hacmin birinci katta oda olarak işlevlendirilmesi yerine koridora dahil edilmesi, ana giriş cephesinde pencereler açılmasını olanaklı kılmıştır. Böylelikle, üç tarafından çeşitli hacimlerle çevrelenen merkezî koridorun doğal ışık alması sağlanmıştır. 4 derslikli okul binaları için tasarlanan projelerde ise, birinci kattaki merkezî koridor dört tarafından çeşitli hacimlerle çevrilidir (Şek. 3, Şek. 5, Şek. 7).

Plan tipleri derslik sayılarına göre belirlenmiş olan bu iptidai projelerinde, odak noktasını da dersliklerin boyutları, mekânsal organizasyonu, biçimlenişleri ve yerleşimleri oluşturmaktadır. Bu doğrultuda;

- 4 derslikli iptidai tip projelerinde zemin katta iki, birinci katta iki derslik,
- 5 derslikli iptidai tip projelerinde zemin katta iki, birinci katta üç derslik,
- 6 derslikli iptidai tip projelerinde zemin katta üç, birinci katta üç derslik yer almaktadır.

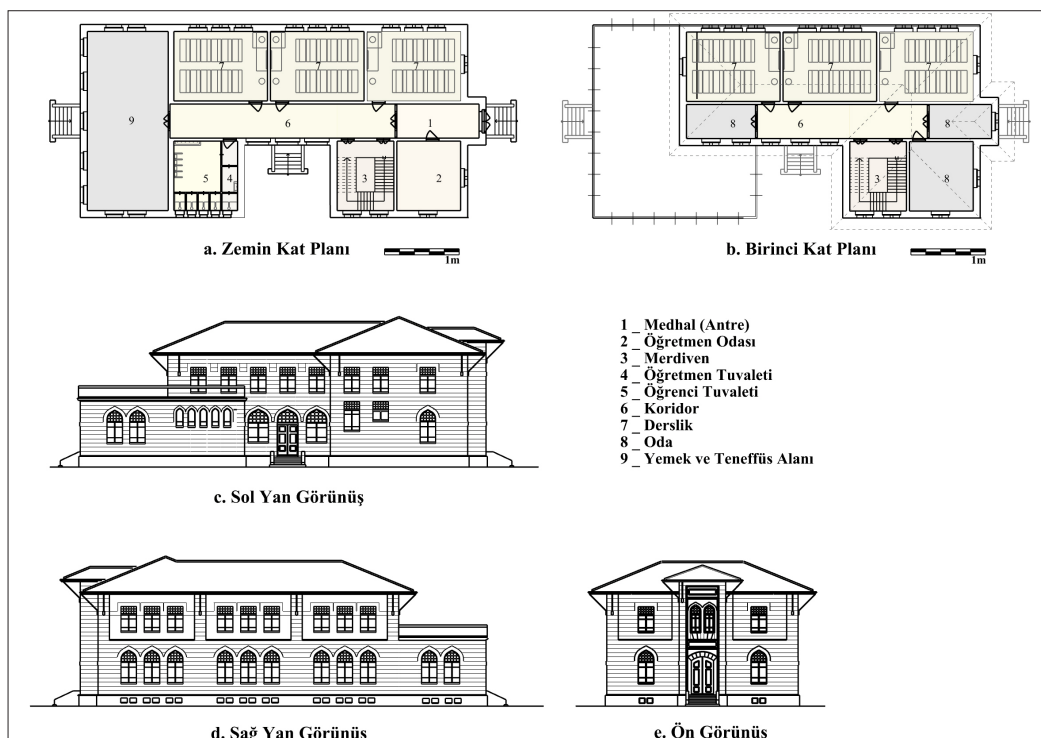
4 derslikli okul binalarında, hem zemin kat hem de birinci katta koridorun sağ tarafına birbiriyle eş boyutlu iki derslik yerleştirilirken, 6 derslikli okul binalarında ise üç derslik yerleştirilmiştir. Ancak 5 derslikli okul binalarında, zemin katta ve birinci katta koridorun sağında iki derslik yer alırken; giriş aksının karşısındaki oda ile tuvalet hacimleri

birinci katta birleştirilerek bu mekân da derslik olarak işlevlendirilmiştir (Şek. 3, Şek. 5, ve Şek. 7’de yer alan kat planlarında 7 numaralı mekânlar).

Derslikler, tüm iptadi binaları projelerinde, en detaylı biçimde yer verilen mekânlardır. Tamamı birbiri ile eş biçimlerde ve boyutlarda tasarlanan dersliklerin her biri, özgün plan çizimlerinde “48 şakirdlik (öğrencilik) dershane” olarak belirtilmiştir. Derslikler, çağdaş eğitimin sisteminin ihtiyaç duyduğu tüm gereksinimleri karşılayacak şekilde tasarlanmışlardır. Koridora açılan bir kapı ile erişilen bu dersliklerde, öğretmen kürsüsü, kara tahta ve öğrenci sıraları bulunmaktadır. Kapının tam karşısında yer alan öğretmen kürsüsü, iki basamakla derslik zemininden yükseltilmiştir. İki sıra halinde yerleştirilen öğrenci masalarının her iki yanında ve ortasında sirkülasyon alanları bırakılmıştır. Bu doğrultuda, tüm derslikler, öğrenci masalarının arka arkaya dizilimine olanak sağlayan dikdörtgen biçiminde planlanmıştır. Dikdörtgenin derslik kapılarının da yer aldığı uzun kenarının koridora paralel olacak şekilde konumlandırılmasıyla, öğretmen kürsüsü kısa kenara yerleştirilirken, öğrenci masaları da uzun kenar boyunca sıralanmışlardır. Diğer taraftan, tüm projelerde dersliklerin aynı ölçülerde planlanmış olması, derslik düzeninde bir standartlaşmanın öngörüldüğünü göstermektedir. Bu derslik biçimlenişinin günümüz eğitim binalarında halen varlığını sürdürdüğü göz önüne alındığında geleneksel eğitim sisteminin çağdaşlaştırılması yolunda, tip okul binaları projeleri aracılığıyla ortaya konan köklü bir dönüşüme işaret etmektedir.

Şekil 7

6 Derslikli İptidai Binası Tasarımları / *Primary School Building Designs with 6 Classrooms* (Batur, 2009, s. 276, 277, 279, 280, 281’den yazarlar tarafından yeniden üretilmiştir)

Bu iptidailerin planları gibi cephe düzenleri ve yapısal özellikleri de tip proje olarak tasarlanmıştır (Şek. 8). Yığma yapım sistemine sahip tüm binaların kiremit kaplı, geniş saçaklı bir ahşap kırma çatıyla örtülmesi düşünülmüştür. Dış yüzeyleri, kesme taş izlenimi verecek şekilde derzlenen yapıların tüm cephelerinde, zemin katta sivri kemerli ve üst katta ise düz atkı kemerli dikdörtgen pencere dizileri yer almaktadır. Cephelerde, kat aralarında ve pencerelerin üzerindeki kemerleri takip eden yatay çizgiler halinde derzler bulunmaktadır. Tüm iptidai projelerinde, kısa kenar üzerinde orta aksta yer alan okul girişleri, yaklaşık yarım kat yüksekliğindeki birkaç basamaktan oluşan merdivenlerle sağlanmıştır.

Ana giriş aksı, yapının merkezinde yer alan koridorun uzanmasıyla ön cephenin ortasında dışarıya doğru çıkma yapmaktadır. Yapıların giriş aksına göre simetrik olan ön cephelerinde, girişin tanımladığı bu kısımlar, çatı seviyesinden daha yüksek olarak düzenlenmiştir. Ön cephede, ana girişin her iki yanındaki mekânlara birer pencere açılarak, cephenin simetrik biçimlenişi vurgulu hale getirilmiştir. Dersliklerin cepheleri ise, üçlü pencere dizileri içerecek şekilde biçimlendirilmiştir (Şek. 3, Şek. 5, Şek. 7). Dolayısıyla, iptidai projeleri yalnızca planları bağlamında değil, cephe biçimlenişleriyle de tip proje niteliğini taşımaktadırlar.

Şekil 8

İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi Sağ Yan ve Göztepe Mekteb-i İptidaisi Sol Yan Cepheleri / *Ibrahim Paşa Primary School's Right Side and Göztepe Primary School's Left Side Facades* (a. İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi [kuzeydoğu cephesi] / *a. Ibrahim Paşa Primary School [northeast facade]* - b. Göztepe Mekteb-i İptidaisi [güneybatı cephesi] - *Göztepe Primary School [southwest facade]*).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı dünyasındaki Batılılaşma ve modernleşme çabalarıyla bağlantılı olarak iyileştirmelerin yapılmaya çalışıldığı alanlardan biri de eğitim sistemi olmuştur. Geleneksel eğitim sistemindeki değişime dair ilk adımlar öncelikle askerî alanda atılmış ve 18. yüzyıl sonlarında Mühendishaneler kurulmuş, bunu 19. yüzyılın ilk yarısında kurulan çeşitli uzmanlık okulları izlemiştir. Ancak, Batılı eğitim sisteminin örnek alındığı bu okullara kabul edilen öğrencilerin, geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağı olan sıbyan mekteplerinde aldıkları eğitimin niteliği bu uzmanlık okulları için yeterli bir temel öğretim sağlayamamıştır. Bu sorun, sıbyan mekteplerinde verilen ilköğretimin zorunlu hale getirilmesiyle ortadan kaldırılmaya çalışılmışsa da, olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Dolayısıyla, öncelikle, Osmanlı eğitim kurumları düzeylerine göre birbirini takip edecek şekilde düzenlenmeye çalışılarak, uzmanlık okulları ile sıbyan mektepleri arasındaki bir seviyede eğitim vermesi planlanan rüşdiyeler kurulmuştur. Ancak, bu yeni okulların, eğitim sisteminin ilk kademelerinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın ve eğitim programlarının bütüncül bir sistem dahilinde yapılandırılmaksızın kurulması nedeniyle amaçlanan niteliğe ulaşamamıştır.

Bunun üzerine, Tanzimat döneminden başlayarak, ilköğretim kademesindeki eğitimin iyileştirilmesi yolunda çok sayıda yasal ve idari düzenleme gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet dönemine kadar devam edecek bu düzenlemeler, eğitim sistemi, süresi, ders programları ve verilmiş yöntemi, öğretmenlerin yetkinliği, sınav sistemi, okullara kabul edilecek öğrencilerin yaşları, okullardaki araç gereçler, okulların masrafları vb. gibi konuları içermektedir. İlköğretimin yeniden yapılandırılmasının çeşitli bileşenleriyle birlikte ele alındığı tüm bu olumlu çabalara rağmen, öngörülen yeni eğitim sisteminin ihtiyaç duyduğu çağdaş mekânsal düzenlemeleriyle birlikte ilkokul binalarının niteliği ve inşası en geç gerçekleştirilen adım olur. Bu yıllarda, ekonomik sorunlar nedeniyle, yürütülen inşai program daha üst seviyelerdeki okul binalarına odaklanırken, ilköğretim kurumları olan iptidai binalarının inşası ise halka bırakılır. Dolayısıyla, idadiler gibi ortaöğretim kurumlarının mimari karşılıkları tüm İmparatorluk'ta 19. yüzyıl sonlarında görünürlük kazansa da, ilköğretim kurumu olan iptidai binalarının inşası ancak 20. yüzyıl başlarında Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna verilmesiyle gerçekleştirilir.

Evkâf Nezareti bünyesindeki İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi tarafından, bir yandan mevcut iptidailerin sağlıksız ve niteliksiz koşullarının iyileştirilmesi, bir yandan da yeni iptidailer inşa edilmesi yolunda kapsamlı bir program oluşturulur. Buna göre, yaklaşık 50 kadar yeni iptidai binasının inşa edilmesi öngörülür. Bu doğrultuda, bu yıllarda ilköğretimin çağdaş bir eğitim sistemine kavuşturulması yolunda bir kanunla yeniden düzenlenmesiyle, bu eğitimin hayata geçirilmesini sağlayacak çağdaş mekânsal karşılıkları olan iptidai binalarının mimari projeleri hazırlanır. Mimar Kemalettin'in öncülüğünde az sayıdaki genç mimar ve mühendisten meydana gelen bu büronun, aynı zamanda Evkâf Nezaretinin sorumluluğundaki diğer yapıların onarımı, yeni binaların tasarımı ve inşasıyla da sorumlu olduğu göz önüne alındığında, bu programın ne kadar büyük ölçekli bir planlama olduğu açıktır. Böylesi geniş kapsamlı bir planlama, yeni inşa edilecek iptidai binaları için Osmanlı mimarlık pratiğinde ilk kez tip projelerin üretilmesine yol açar. Bu tip proje tasarımlarını olanaklı kılan ise, muhtemelen, Kemalettin'in Hendese-i Mülkiye'de ve devamında Berlin Teknik Üniversitesinde aldığı çağdaş Batılı bir mühendislik ve mimarlık eğitimi olmuştur.

Derslik sayılarına göre, 4 derslikli, 5 derslikli ve 6 derslikli olarak çok sayıda iptidai projesi tasarlanmışsa da, yaşanan bütçe sıkıntıları nedeniyle, her yıl birkaçının inşa edilmesi kararlaştırılır (Ergin, 1977, s. 1285). Bu doğrultuda, iptidailerin Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna verildiği 1913 yılından tekrar Maarif Nezaretine bağlanacağı 1916 yılına kadarki kısa süre içerisinde, İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü tarafından Mimar Kemalettin öncülüğünde tasarlanan bu tip iptidai projelerinden yalnızca ikisi İstanbul'da inşa edilir.⁵ Bunlardan ilki, Bostancı'daki, günümüzde Halk Eğitim Merkezi olarak kullanılan İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisidir. Yapının üzerinde inşa tarihini gösteren herhangi bir yazı bulunmadığı için inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte; bazı kaynaklarda 1913 (Yavuz, 2009, s. 215), bazılarında ise 1914 olarak gösterilmektedir (Göktürk, 1963, s. 3002). Binanın süreç içerisinde çeşitli onarımlardan geçirilerek yeni mekânların eklenmiş olması, okulun derslik sayısı ile ilgili literatürde çelişkili ifadelerle neden olmuştur. Ergin (1977) ilk olarak 1939'da yayınladığı çalışmasında iptidainin 6 derslikli olduğunu (s.1282), Yavuz (2009) ise 5 derslikli olduğunu belirtmektedir (s. 215).

5 Ergin (1977), iptidailerin Evkâf Nezareti sorumluluğuna verildiği bu yıllarda, Bostancı'da I. Abdülhamid ve Üsküdar Ayazma'da III. Mustafa adına yeni okul binalarının inşa edildiğini, Göztepe'de ise bir başka okul binasının yapımına başlandığını belirtmektedir (s. 1282). Yavuz (2009) tarafından yayınlanan III. Mustafa Mekteb-i İptidaisi'nin zemin kat planına ilişkin özgün çizim üzerinde yapılan ayrıntılı incelemelerde, söz konusu planda yer alan mekânların organizasyonunun, iptidai binaları için üretilen tip projelerden farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (s. 220). Bu farklılık, iptidai binasının, "III. Mustafa tarafından cami bitişiğinde yaptırılan eski sıbyan mektebinin yerinde" (Yavuz, 2009, s. 219) yapılması ile ilintili görünmektedir. Okul binasının bitişiğinde mevcut bir caminin bulunması nedeniyle, söz konusu iptidai tip projeleri burada doğrudan uygulanamamış ve 'yer'e bağlı çeşitli tasarım kararları alınmış olmalıdır. Dolayısıyla, her ne kadar bu süreçte, 1913 ile 1917 yılları arasında Evkâf Nezareti tarafından inşa edilmişse de, III. Mustafa Mekteb-i İptidaisinin mekânsal biçimlenişindeki farklılıklar nedeniyle, derslik sayılarına göre belirlenen tip proje tasarımı çerçevesinde üretilmediği söylenebilir.

Yavuz (2009, s. 217) tarafından yayınlanan İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin özgün projeleri üzerinde herhangi bir tarih yer almamakla birlikte; zemin kat planı, sağ yan cephe ve ön cepheye ilişkin çizimleri içermektedir. Yapının zemin kat planına dair özgün çizim bulunmamaktadır. Batur (2009) tarafından yayınlanan “Dört Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” ise zemin kat planı, kesitler, sol yan cephe, sağ yan cepheye ilişkin özgün çizimleri içermektedir (s. 265-269). Diğer taraftan, aynı yayında “Dört Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” kapsamında, zemin kat planı başlığıyla iki adet kat planına yer verilmiştir (Batur, 2009, s. 269, 272). Her iki kaynaktaki görsel imajlar olarak yer verildiği için farklı ölçeklerde yayınlanmış olan plan ve cephe çizimleri, üzerlerinde yer alan ölçüler doğrultusunda birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. Üretilen bu çizimlerdeki ölçü ve boyutlarla, cephe özellikleri ve mekânsal düzenlemelerin birbirleriyle karşılaştırılmasıyla, tüm çizimlerin birbirleri ile örtüştüğü görülmüştür. Ayrıca, Bostancı Halk Eğitim Merkezi binasında birebir incelemeler yapılarak, söz konusu özgün çizimler ile inşa edilen binanın günümüze ulaşan mimari özellikleri karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda, zemin kat planı başlığıyla yer verilen ilk çizimin, İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin zemin kat planıyla aynı olduğu tespit edilmiştir. Zemin kat başlığıyla verilen ikinci çizimin ise, Yavuz’un yayınladığı İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin birinci kat planı ile aynı olduğu görülmüştür. Böylece, İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi tasarımının, 4 derslikli iptidai tip projeleri kapsamında projelendirildiği belirlenmiş, ayrıca iptidai binasının özgün çizimine ulaşamayan zemin kat planı da açığa çıkarılmıştır.

Ancak, 4 derslikli iptidai tip projeleri doğrultusunda tasarlanan Bostancı’daki İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin Yavuz (2009) tarafından yayınlanan özgün planlarında, birinci katta koridorun sonlandığı odanın daha küçük boyutta yer aldığı ve koridorun daha uzun olduğu görülmektedir (s. 217). Bu bağlamda, tip proje olarak tasarlanan 4 derslikli iptidai binalarının planlarında, merkezî koridorun doğal ışık almasını sağlamak için süreçte küçük değişiklikler yapıldığı söylenebilir. İptidai tip projelerindeki plan çizimlerinde, derslikler, öğretmen odası, teneffüs salonu haricindeki hacimler oda olarak adlandırılarak, iç mekân düzenlemelerine yer verilmemiştir. Ancak, bu yıllarda iptidailerin programlarına resim, eliş, müzik gibi derslerin eklenmiş olması, bu mekânların söz konusu uygulamalı dersler için kullanılmasının planlandığını akla getirmektedir. Benzer şekilde, Ergin (1977, s. 1282) de, Bostancı’daki İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin idare ve öğretmen odaları, atölye, yemekhane ve teneffüs odalarını içerdiğini belirtmektedir.

Tip iptidai projeleri kapsamında inşa edilen ikinci yapı ise, günümüzde Göztepe İlkokulu olarak kullanılan Göztepe Mekteb-i İptidaisidir. Okul binasının temeli 1915 yılında atılmışsa da, I. Dünya Savaşı nedeniyle yarım kalmış ve ancak Cumhuriyet’in ilanında sonra tamamlanarak, 1924’te eğitime başlanmıştır (Yavuz, 2009, s. 221). Yavuz (2009) tarafından yayınlanan iptidai binasının üzerinde 1914 tarihi yer alan özgün projeleri, zemin kat planı, ön cephe, sağ yan cephe, sol yan cephe ve kesit çizimlerini içermektedir (s. 223, 225, 226). Yapının birinci kat planına dair özgün çizimler bulunmamaktadır. Yapının Batur (2009) tarafından yayınlanan 1914 tarihli projeleri ise, zemin kat planı, bodrum kat planı, birinci kat planı, kesitler, sağ yan cephe, ön cephe ve arka cephe çizimlerini kapsamaktadır (s. 79-86). Batur (2009) tarafından yayınlanan “Altı Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” ise birinci kat planı, zemin kat planı, kesit, ön cephe, sol yan cephe ve sağ yan cepheye ilişkin özgün çizimleri içermektedir (s. 276-281). Yine her iki kaynaktaki görsel imajlar olarak yer verildiği için farklı ölçeklerde yayınlanmış olan plan ve cephe çizimleri, üzerlerinde yer alan ölçüler doğrultusunda birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. Üretilen bu çizimlerdeki ölçü ve boyutlarla, cephe özellikleri ve mekânsal düzenlemelerin birbirleriyle karşılaştırılmasıyla, tüm çizimlerin birbirleri ile örtüştüğü görülmüştür. Ayrıca, Göztepe İlkokulu binasında birebir incelemeler yapılarak, söz konusu özgün çizimler ile inşa edilen binanın günümüze ulaşan mimari özellikleri karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda, Göztepe Mekteb-i İptidaisi tasarımının 6 derslikli iptidai tip projeleri kapsamında projelendirildiği tespit edilmiştir.

Diğer taraftan, Batur (2009) tarafından yayınlanan “Dört Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” başlığı altında, üzerinde herhangi bir yazı bulunmayan iki adet kat planına yer verilmiştir (s. 270-271). Hangi projeye ait olduğu tespit edilemediği, ancak söz konusu planlarda dörder birim bulunmasından dolayı, 4 derslikli iptidailer kapsamında değerlendirildiği belirtilmiştir. Yine Batur (2009) tarafından yayınlanan “Beş Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” ise sağ yan cephe, ön cephe ve zemin kat planına ilişkin özgün çizimlerden meydana gelmekte (s. 273-275); birinci kat planına dair çizim bulunmamaktadır. Bu doğrultuda, görsel imajlar olarak farklı ölçeklerde yayınlanmış olan plan ve cephe çizimleri, üzerlerinde yer alan ölçüler doğrultusunda birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. Üretilen bu çizimlerdeki ölçü ve boyutlarla, cephe özellikleri ve mekânsal düzenlemelerin birbirleriyle karşılaştırılmasıyla, tüm çizimlerin birbirleri ile örtüştüğü görülmüştür. Bu bağlamda, Batur’un (2009) “Dört Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” başlığında yer verdiği ilk plan çiziminin (s. 270-271), 5 derslikli iptidai tip projesinin bodrum kat planı, ikinci plan çiziminin ise aynı projenin birinci kat planı çizimi olduğu tespit edilmiştir.

İstanbul’da inşa edilmiş iptidai binalarına ilişkin bu tespitlerin yanı sıra, söz konusu tip projelerin hazırlanmış olması, Osmanlı mimarının düşünce biçiminin de değişimi yolunda önemli bir eşik tanımlamaktadır. Bu tip projeler, ortaya koydukları modern tasarım prensipleri ve ilkeleriyle Osmanlı mimarlığının üretiliş biçiminde de önemli bir dönüşüme işaret etmektedir. Bu bağlamda, bu döneme ilişkin Osmanlı mimari kültür ortamının, inşai pratiğinin ve Mimar Kemalettin’in çalışmalarının yalnızca Birinci Ulusal Mimarlık odaklı olarak değerlendirildiği mimarlık tarihi yazınında bugüne kadar ele alınmamış bir konuyu gündeme getiren bu makalenin, ilerideki çalışmalar için de öncü bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Akyıldız, A. (2019). Mekteb-i Maârif-i Adliyye. *İslam ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ek-2, 236-238.
- Akyüz, Y. (1982). *Türk eğitim tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Batur, A. (Ed.). (2009). *İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Mimar Kemaleddin proje kataloğu*. TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk maarif tarihi*. Eser Matbaası.
- Göktürk, H. (1963). Bostancı İlkokulu. R. E. Koçu & M. A. Akbay (Ed.), *İstanbul ansiklopedisi*. İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 6, 3001-3002.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Türk Tarih Kurumu.
- Öztürk, C. (2008). Rüşdiye. *İslam ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, 35, 300-303.
- Sakaoğlu, N. (1994). İptidailer. *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 4, 187-189.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şentürk, M. H. (1993). Dârülmaârif. *İslam ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı, 8, 548-549.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*. Türk Tarih Kurumu.
- Ubicini, M. A. (1856). *An account of the religious, political, social and commercial condition of Ottoman Empire; the reformed institutions, army, navy*. John Murray.
- Unat, F. R. (1964). *Türkiye eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış*. Milli Eğitim Basımevi.
- Yavuz, Y. (2009). *İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927*. TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Yavuz, Y. (2015). Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi ilk başmimarı Mimar Kemalettin. *Restorasyon yillığı*, 11, 6-24.

THE RECOGNITION OF ALGERIA'S LIGHTHOUSES AS MARITIME HERITAGE: CASE OF TIPAZA'S LIGHTHOUSE

CEZAYİR'DEKİ DENİZ FENERLERİNİN DENİZCİLİK MİRASI OLARAK TANINMASI: TİPAZA DENİZ FENERİ ÖRNEĞİ

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 8 Mayıs 2024	Received: May 8, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 24 Temmuz 2024	Peer Review: July 24, 2024
Kabul: 7 Mart 2025	Accepted: March 7, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1480215

Lila AMROUN* - Youcef SI YUCEF**

ABSTRACT

With its extensive 1622 kilometres of coastline, Algeria occupies a strategic position in the Mediterranean, endowing it with an invaluable maritime heritage that spans from Antiquity to the Middle Age. Home to 23 lighthouses dating back to the colonial era, many of which are situated on historically significant sites. This study focuses on the Tipaza's lighthouse as a part of the Algerian maritime signalling system. The paper aims to develop an analytical methodology based on historical research to highlight the lighthouses process within the historical context, on-site investigation including graphical surveying to identify and document the architectural and structural richness of these edifices. Located within an archaeological site inscribed as a UNESCO World Heritage since 1982, Tipaza's lighthouse is distinguished by its quadrangular tower integrated with its residential quarters. Its spatial organization achieves a balance between functionality and living spaces while respecting the privacy of its occupant. Although the building is currently in a state of degradation, its rubble masonry and ashlar walls continue to support the lenticular system since 1865, thereby ensuring its role as maritime navigational aid. This study aims to raise awareness of the significance of Tipaza's lighthouse and the utmost importance of its conservation. Furthermore, it will contribute to future documentation and conservation initiatives for Algeria's lighthouses, reinforcing their cultural significance and historical legacy within the Mediterranean maritime landscape.

Keywords: Mediterranean Lighthouses, Conservation and Preservation, Maritime Heritage, Historical Context, Coastal Landscape

* Asst. Lect., PhD Student, Town Architecture and Heritage Laboratory, Polytechnic School of Architecture and Urbanism, Algiers.
e-mail: lamroun@epau-alger.edu.dz, ORCID: 0009-0001-9300-4056

** Prof., Town Architecture and Heritage Laboratory, Polytechnic School of Architecture and Urbanism, EPAU Algiers.
e-mail: y.siyoucef@epau-alger.edu.dz, ORCID: 0000-0002-6960-0798

ÖZET

Sömürge döneminden kalma 23 deniz fenerine ev sahipliği yapan Cezayir’de, bu fenerlerin birçoğu tarihi açıdan önemli bölgelerde yer almaktadır. Bu çalışma, Cezayir denizcilik sinyalizasyon sisteminin bir parçası olarak Tipaza deniz fenerine odaklanmaktadır. Amacı, bu yapıların mimari ve yapısal zenginliklerini belgelemek için grafik röloveyi de içeren yerinde inceleme yöntemini kullanmak ve inşa süreçlerini tarihsel bağlamda vurgulamak için tarihsel araştırmaya dayalı analitik bir metodoloji geliştirmektir. 1982’den beri UNESCO Dünya Mirası Listesi’nde yer alan bir arkeolojik sit alanı içinde bulunan Tipaza Deniz Feneri, konut alanlarıyla bütünleşmiş kare biçimli kulesiyle dikkat çekmektedir. Mekânsal organizasyonu, işlevsellik ile yaşam alanları arasında bir denge kurarken sakinlerinin mahremiyetine saygı göstermektedir. Yapı şu anda bozulma sürecinde olsa da, moloz taş ve kesme taş duvarları, 1865’ten bu yana mercek sistemini desteklemeye devam etmekte ve deniz seyrüseferine yardımcı olarak işlevini sürdürmektedir. Bu çalışma, Tipaza Deniz Feneri’nin önemine ve korunmasının aciliyetine dair farkındalık yaratmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda, Cezayir’in deniz fenerleri için gelecekteki belgeleme ve koruma girişimlerine katkıda bulunarak, bu yapıların Akdeniz deniz peyzajındaki kültürel önemi ve tarihi mirasını güçlendirecektir.

Anahtar Kelimeler: Akdeniz Fenerleri, Koruma ve Muhafaza, Denizcilik Mirası, Tarihsel Bağlam, Kıyı Peyzajı

INTRODUCTION

From the earliest forms of navigation, the history has led to the construction of various buildings, monuments, port infrastructures or even floating elements. Small or large, prestigious or not, they all characterise today's coastal landscapes just like the natural components, particularly in harbours (Mari & Péron, 2009, p.2). They constitute therefore a maritime heritage.

The term "Pharo", commonly and generally stands for any lighthouse, in the past was the first name of the lighthouse of Alexandria (Magnani & Pistocchi, 2017, p. 131). As part of a large ensemble of maritime heritage, it is defined in *Pharology*,¹ as a fully or partially enclosed built structure bearing a light that is used as a navigational aid. It must be sufficiently spacious to accommodate at least one person to operate or keep the light from inside. (Basagac & Bilgin Altinoz, 2018, p. 146). The lighthouse also exemplify economic history because they show the routes taken by the rapidly expanding international commerce of the 19th century (Lewis, 2012, p. 24).

The recognition of the lighthouse as maritime heritage was introduced at the beginning of the 20th century, after using the new technologies for localization and the modernization of lighting systems. This led to the creation of management and maintenance programs to preserve these buildings as cultural and historical monuments (Marie & Penon, 2009, p. 7). Several projects have been initiated accordingly:

a. In the early 2000s, collaborative and systematic effort has raised to protect the lighthouses along the French maritime coast, as part of an overarching initiative focused on preserving historical monuments. The implication of regional direction services in cultural concerns and the interregional directions of the sea, led to an interdisciplinary study of an entire heritage category to identify elements that merit to be declared as heritage assets (Guigueno & Goven, 2013). More than 90 lighthouses, old lighthouses and lights are now protected as historical monuments in all French departments and coastal territories.

b. In Greece, the European Project EC-PHAROS entitled "A Holistic strategy for the Preservation, Restoration and Integration in the life of modern societies of Old European Masonry Lighthouses" (2004-2007), was coordinated by the Laboratory of Building Materials in Aristotle University of Thessaloniki. During this project, a holistic methodology, including historic and architectural survey, was applied for the study of old European Lighthouses considered as monuments of industrial heritage (Papayianni & Pachta, 2011, p. 2).

Four other countries-members participated in the project: Norway, Great Britain, Italy and Cyprus, with the aim of carrying out a holistic analysis of the typical Lighthouses of each region. For example, the Greek researcher examined carefully, as representative case studies, four historic Greek Lighthouses, through literature and other sources, the total number of Greek Masonry Lighthouses is 120 Lighthouses (Materiels, 2007, p. 4).

c. The MED-Phares project called "Integrated management strategies for the enhancement of the heritage lighthouses, semaphores and beacons in the Mediterranean" is a cross-border cooperation project, supported by the European Union through the European Neighborhood and Partnership Instrument for the Mediterranean Sea Basin (Med-Phares, 2016, p. 9).

The MED-PHARES project aims to develop a model, applicable in all the Mediterranean countries, not only to promote the singularity of tangible and intangible heritage of coastal sites equipped with maritime structures, but also, in a broader vision, to promote and contribute to the development of these unique territories.

Algeria has 26 functional lighthouses along its 1622 km of coastline. They were built between 1845 and 1930, mainly using stones, earth mortar, or materials found on site. Today, these lighthouses suffer significant damage due to poor conservation. Although they can be considered as historical monuments, Algeria's lighthouses have not been the subject of a national conservation program, except from the Dellys lighthouse, which has been classified since 2010 (Amari et al., 2020, p. 6), but is at risk of destruction due to lack of resources.

Through this article, we aim to identify the existing maritime heritage along the coast of Algeria, spanning from the earliest forms of navigation and trade in the Mediterranean to the present day. Our objective is to incorporate 19th century lighthouses into a historical heritage complexe that will highlight this maritime heritage. The case of the Tipaza lighthouse, demonstrate the application of methodology based on architectural and structural identification that lead to reveal the richness of this maritime heritage. However, the lighthouse is rapidly deteriorating and lacks on preservation or protection programs due to huge financial constraints.

¹ Pharology is the study of lighthouses; the word 'pharology' is derived from pharos, the Greek word for lighthouse.

THE CONSTRUCTION OF MARITIME HERITAGE THROUGH HISTORY

The Algerian coastline has been for a long time a focus of strategic interest of different invaders and colonizers. Its geographical position in the Mediterranean makes of it an important maritime transit and trading hub (Khelifa, 2007, p. 5-8). For this purpose, the coastal landscape has evolved from Phoenician trading post to a whole lighthouse system built during the French colonization.

The study of these settlements' location has shown that there was a maritime urban superposition, which extended horizontally without any delocalization. The city of Tipaza, is an example of maritime stratification; whose vestiges are still apparent and bear witness to an important architectural and archaeological heritage (Lancel, 2003, p. 53-58)

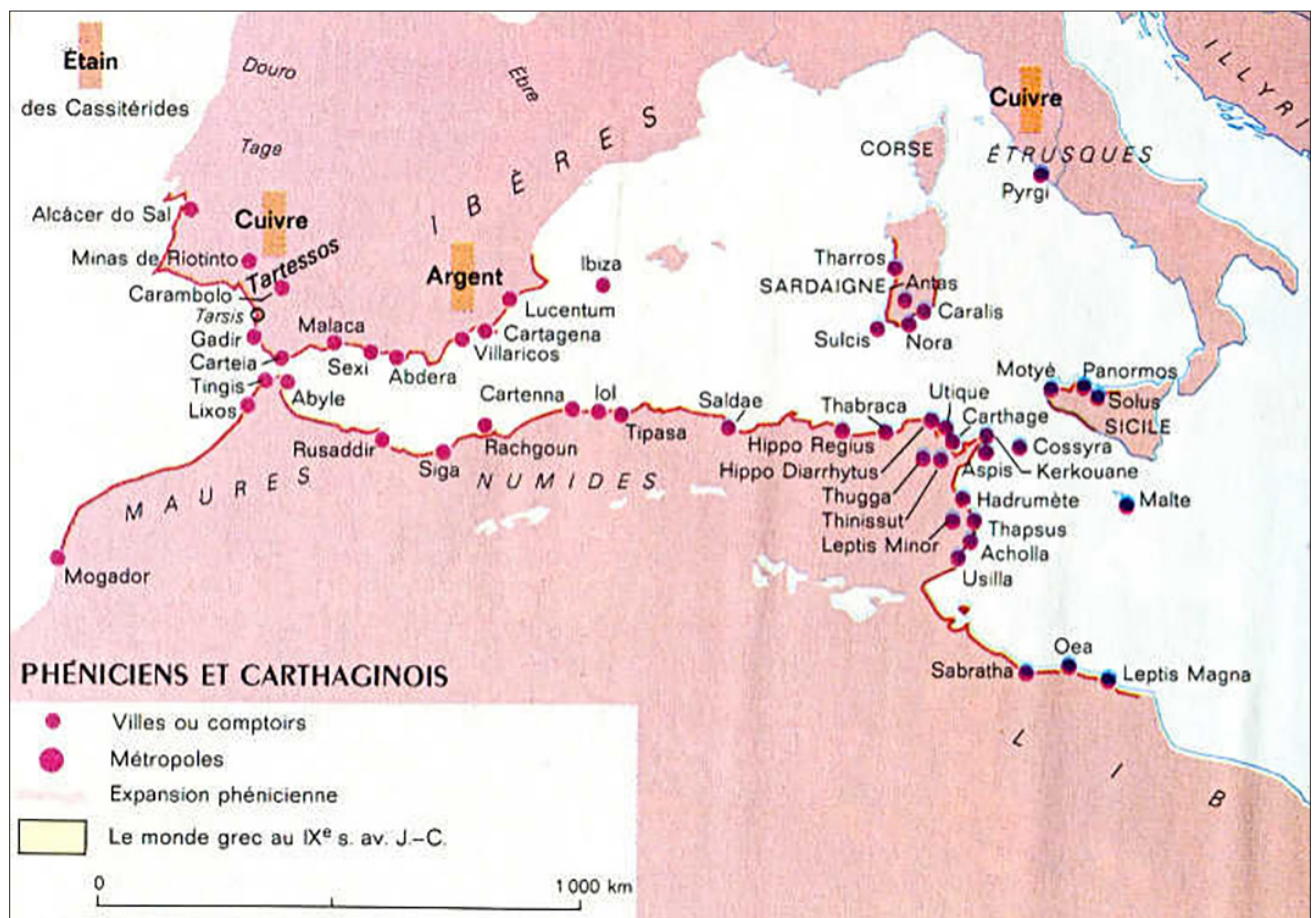
The North Africa navigation hub entered history in the 1st century before the Christian era with the arrival of the Phoenician civilization in Numidia² in (Fig.

1); attested by the presence of Phoenician materials discovered during archaeological excavations³ (Gsell, 1903). These archaeological evidences bear witness to commercial maritime exchanges with Andalusia, especially in the region of Oran, western Algeria. The largest share of these archaeological discoveries was found on the islet of Rashgoun (Fig. 2) (Laporte, 2006, p. 2531), located in front of Takembrit at the entrance of the Oued Tafna, and can be dated to the second half of the 7th century B.C (Yahiaoui, 2003, p. 37).

In central and eastern region of Algeria, mainly in Algiers and Constantine, the archaeological affiliation is rather Phoenician. Trading posts have been established at regular distances, calculated based on the distance that a ship can travel during one coastal trade day, all along the Algerian coast, from Algiers to Annaba (Briquel-Chatonnet, 2003, p. 167).

Figure 1

North Africa during the Phoenician and Carthaginian Occupation / *Fenike ve Kartaca İşgali Sırasında Kuzey Afrika* (URL 1)

² During the Phoenician era, North Africa was divided into the territories of the Moors (Morocco) and Numidia (Algeria).

³ From 1891 to 1901, various archaeological research are made in North Africa by Stephan Gsell to document and highlight the pre-antique and Roman period.

Figure 2

Vestige of Rashgoun in the Ouest of Algeria / Cezayir'in En Doğusundaki Rashgoun Vestiji

In order to expand its power over the territories around the Mediterranean, the Roman Empire encountered an established and powerful civilisation in North Africa, the Carthaginians. After three difficult wars, the fall of Punic power was eventually observed, ending with the destruction of Carthage and effective installation of Rome in Africa in 146 B.C (Barette, 2021). The Roman occupation (Fig. 3), lasted six centuries and during that period, important coastal trading cities have been built.

In order to strengthen commercial and economic exchanges between these Roman Provinces (Fig. 4) and Rome, an elaborate maritime signalling system was established, particularly in the cities of Caesarea, Bône and Icosim. These harbours, conceived as commercial exchange zones and mooring areas, were located outside the city's walls to avoid the intrusion of foreigners and were conceived with all protective harbour structures (breakwaters, moles, jetties, dikes), forming a closed and protected space (Laporte, 2011, p. 122).

Figure 3

North Africa during the Roman Period / Roma Döneminde Kuzey Afrika (URL 2)

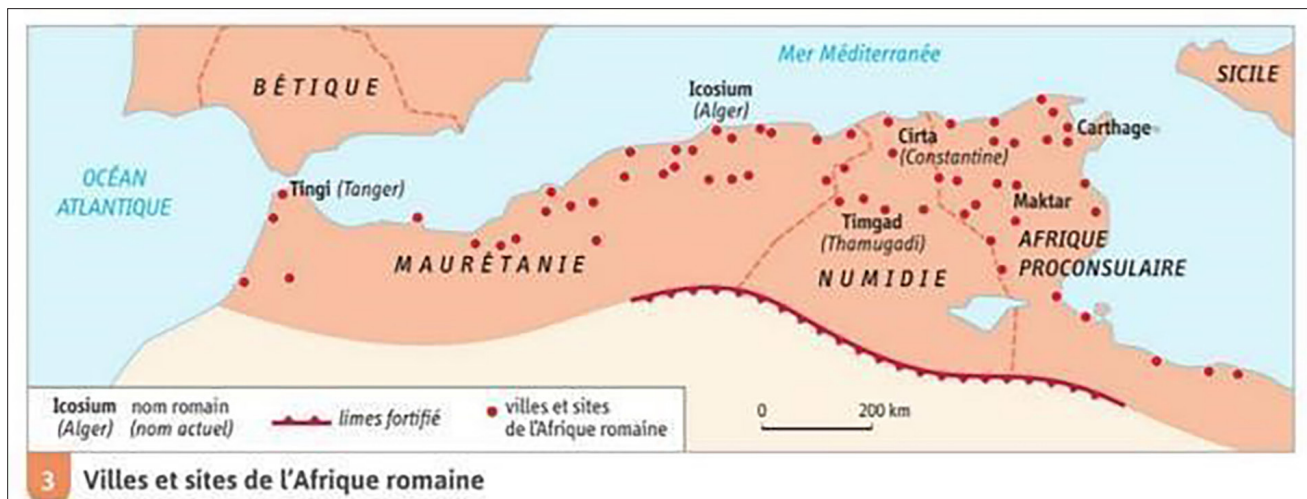

Figure 4
Roman Province of Julia Hippo Regius / *Julia Hippo Regius'un Roma Eyaleti* (URL 3)

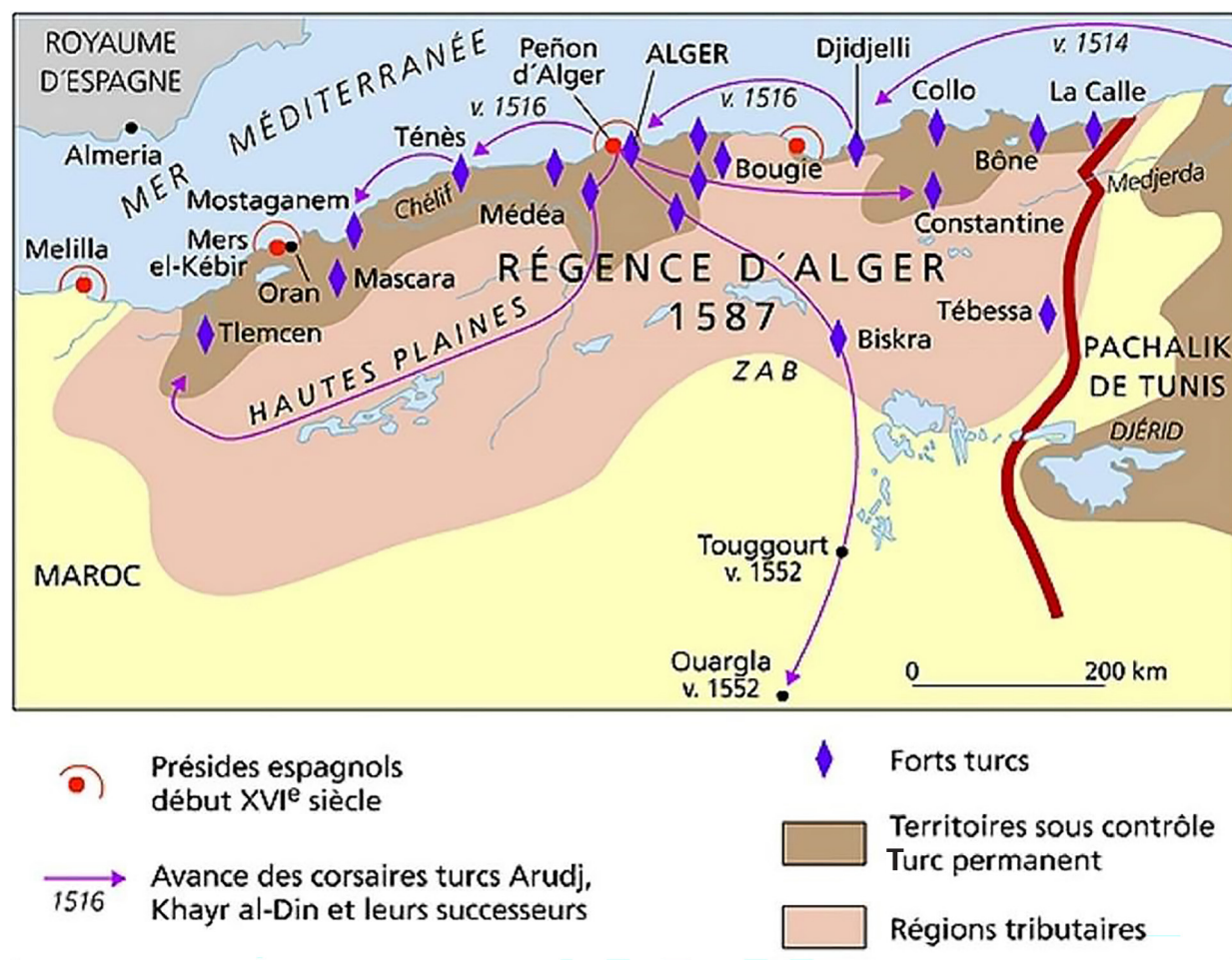
The decline of the Roman Empire in North Africa is reflected by the arrival of the Vandals in 423, a northern Europe nation known for their naval prowess and a strong presence in the Mediterranean Sea, also as builders of

several maritime structures, including shipyards and harbors (Vitalien, 1959, p. 287). Many of these structures were likely made of wood and did not survive to our day.

The Byzantines, followed by the Arab-Muslim conquest of North Africa in the 7th century (Fig. 5), stopped the Vandals invasion. Arab troops led by the general Uqba ibn Nafi invaded El Djazair⁴, and built cities and fortresses to expand their influence in the region (Khelifa, 2007). These cities were often built near trade routes and oases to facilitate commerce. Most of these cities were fortified and built around a Casbah, or citadel, which also served as a refuge in case of enemy attack.

Regarding maritime works, the arrival of the Ottomans in the 15th century allowed an effective management of harbors and coasts of Algeria. One of the major preoccupations of the ottoman corsair, in El Djazair, was to reinforce the medina's fortifications, continuously threatened by Spanish attacks, which aimed to expand their control over this region of the Mediterranean since the end of the 15th century (Missoum, 2003, p. 124).

Figure 5
North Africa during the Ottoman Period / *Osmanlı Döneminde Kuzey Afrika* (URL 4)

⁴ EL Djazair beni Mezghana, was the given name to Algiers in the Islamic Period.

Figure 6
Defensive Fort of Tamenfoust in the Est of Algiers / *Cezayir*
Est'teki Tamenfoust Savunma Kalesi (L. Amroun, 2022)

The Ottoman administration built, on the strategic sites, barracks and forts (Fig. 6) as part of a global defensive system (Assari, 2007). Following the example of Algiers, the Ottomans built a fort at each cape of the Algerian coast. Their lights traversed those of the preceding and the following, which made the city invulnerable, and the coast easily practicable.

CONSTRUCTION OF AN IMPORTANT SYSTEM OF LIGHTHOUSES

After declaring a blockade on the coasts of Algeria to weaken it, France sought to compete with England in the Mediterranean by establishing strongholds on the Maghreb coast. The goal was to defeat an aging Ottoman Empire in the region (Bouchene et al., 2014, p. 8). On June 14th 1830, French troops landed on the coast of Sidi Ferruche, west of Algiers, marking the beginning of the French colonization.

During the colonial expansion, lighthouses were built on the initiative of civil engineers under The French lighthouse organization. The “Commission des Phares”, was part of the civil administration, staffed mainly by engineers and at least one scientist (Schiffer, 2005, p. 280). The establishment of these lighthouses in Algeria responded to two major needs: to make the maritime routes between the Metropolis (France) and the major harbors of Algeria safer; to guide the ships passing along the coast between Gibraltar and Suez (Guigueno & Goven, 2013).

The first official document presenting the improvement of coasts lighting is a report of the Nautical Commission released in 1844 (General, 1947, p. 3). At that time, the coasts had three important lights⁵:

Algiers, Oran and Bejaia. The French government decided to complete the signalling maritime system, but the political instability in Algeria has hindered the beginning of the program until 1860.

The establishment of these light points followed a geographical study on the hydrography of Algeria to choose the most appropriate location for each port, as well as an economic study which regulated the major routes open to European trade.

The topography, in agreement with the Nautical Administration recommendation, designates Algiers, Bougie, Djidjelli, Collo, Philippeville and Bone as the most important natural merchant ports of Algeria. Tefna and Tenes ports were designated as artificial ports.

Nemours, Mostaganem, Cherchell, Dellys, and Lacalle are annexed to the large neighbouring ports to serve for navigation and international, a series of works followed the establishment of these ports:

- 1860- 1900: a circular from Public Works Minister, was adapted to the improvement of the different lighting systems used: substitution from mineral oil to vegetable oil, then the adoption of the constant level lamplights.
- 1902: a special nautical commission, in charge of studying the enhancement projects and improvement the lighting system of the coasts, were instituted by order of the governor general on April 26, 1902.

The lighting program of the Algerian coasts was spread out until the establishment of the last lighthouse in 1947 (Fig. 7), totalling 20 coast or port lights, 12 lighthouses with a light range between 20 and 30 miles and 8 lighthouses with a range greater than 30 miles along the Algerian coast.

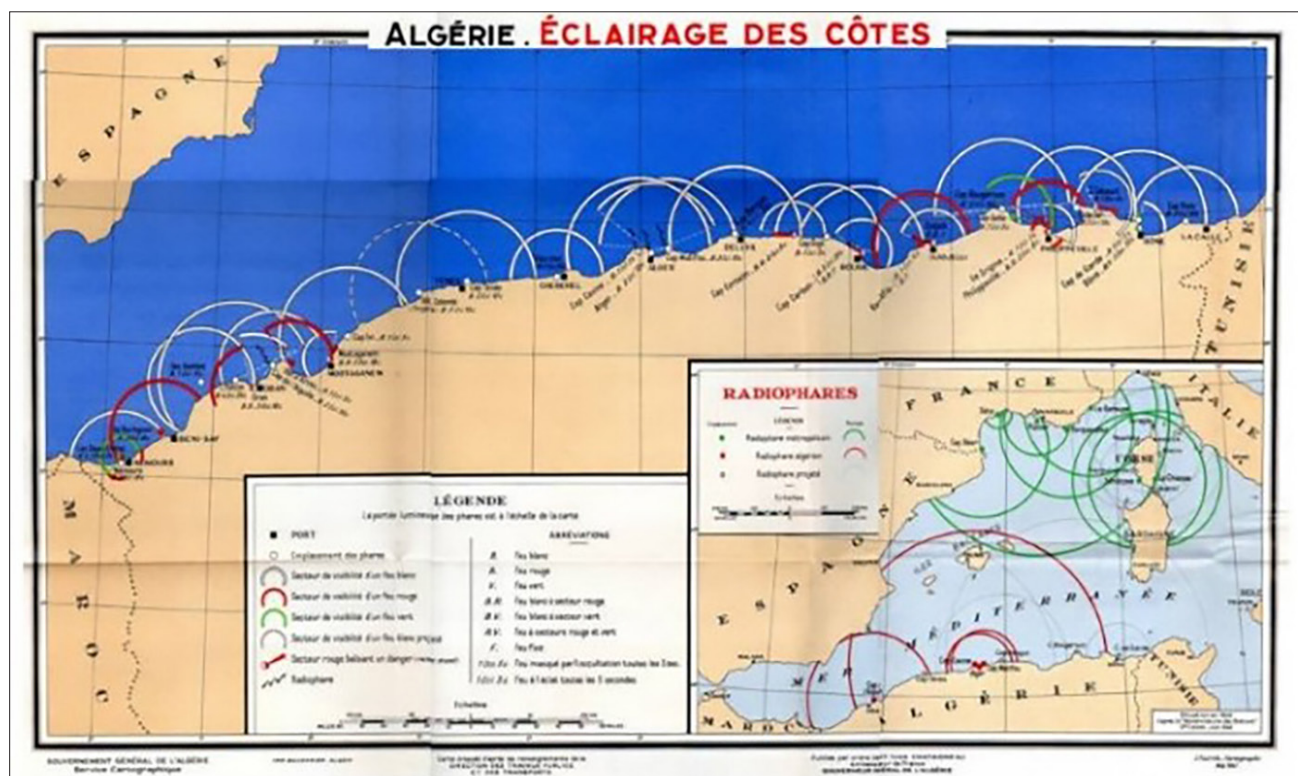
The concept of the “Commission des Phares” is based on the fact that the architectural typology of lighthouses must obey to a spatial standard in orders to guarantee their form, whose purpose is to carry the light of the fire, store materials and fuels, and house the keepers and their families (Guigueno, 2012, p. 3).

Despite being a repetitive and planned architecture (Renard, 1867, p. 80), lighthouse design remains a style that varies from one country to another, particularly in Algeria, where there is a wide variety of styles specific to each region. The typological classification of Algeria lighthouses (Table 1), based on the shape of tower and its spatial relationship to adjoining building (whether poisoned along the shore, at the center, or in isolation), identifies three distinct types:

⁵ According to the three harbours established during Ottoman period.

Figure 7

The Final Distribution of Lighthouses in the Coast of Algeria / *Cezayir Kıyılarındaki Deniz Fenerlerinin Nihai Dağılımı* (URL 5)

- Typology A: lighthouses featuring a tower located on the side of the building, with or without an enclosed interior courtyard.
- Typology B: lighthouses with a centrally positioned tower integrated into the main building.
- Typology C: lighthouses with a tower that is structurally independent of the main building.

The materials and techniques used to build lighthouses are closely linked to the utilization of locally available materials (Reynaud, 1803, p. 19-34), leading occasionally, to the destruction and loss of a significant archaeological heritage.

Table 1

Typological Classification of Algeria's Lighthouse / *Cezayir'deki Deniz Fenerlerinin Tipolojik Sınıflandırması* (L. Amroun, 2024)

Position shape	In center on one side		In the center of building	Isolated	Total Number
	With courtyard	Without courtyard			
Typology A	 Tenes lighthouse	 Cap Caxine lighthouse	 Habibas Island lighthouse	-	08
Typology B	 Cap Bougarouni lighthouse	 Djerda island lighthouse	 Cap Ivis's lighthouse	 Cap Falcon lighthouse	07
Typology C	 Srigina island lighthouse	-	 Cap de Fer lighthouse	 Cherchell lighthouse	08

CASE STUDY: TIPAZA'S LIGHTHOUSE

Lighthouses in Algeria, 26, enhance the 1622 km coastal landscape adding an invaluable architectural, historical, and touristic heritage. These lighthouses, also known as sentinels of the sea (Balhi & Zebar, 2016, p. 10), watch over this maritime balcony, providing safety to navigators who sail the Mediterranean Sea and dock their cargoes in Algerian ports. They stand apart from one another with their distinctive towers and light range, unique architecture, and functional organization.

In order to highlight the architectural and structural value of Algerian lighthouses, we have chosen the Tipaza lighthouse as a case study. Based on a monographic study that involves, firstly, tracing the historical evolution of Tipaza's lighthouse within a comprehensive maritime signaling system; then analyzing the spatial context of the lighthouse in its immediate environment, identifying the spaces that constitute it to reveal its architectural wealth.

Tipaza is a city located on the Mediterranean coast of Algeria, approximately 70 km west of Algiers (Fig. 8). Situated on a peninsula between the Mediterranean

Sea and the Sahel Mountains, offering a picturesque landscape with beaches, steep cliffs, and stunning views of the sea. It has a coast of about 120 km long starting from the city of Douaouda to the east, up to the city of Damous to the west and about 20 km wide towards the south.

This city is also known for its rich historical and archaeological heritage (Fig. 9), which dates back to the Punic and Roman eras. It constitutes the remains of a port and trading center that was part of a large network of Roman colonies in the western Mediterranean. Tipaza is listed as a UNESCO World Heritage since 1982; the city bears exceptional witness to the Punic and Roman civilizations that have now disappeared,⁶ and the architectural and archeological remains of the Tipaza sites illustrate construction methods and architectural traditions that were peculiar to the ancient Maghreb. Integrated into their nature environment, these sites presents a morphological, urbanistic and architectural singularity that sets them apart from other ancient Mediterranean sites and make them unique.

Figure 8

Tipaza's Localization on the North of Algeria / Tipaza'nın Cezayir'in Kuzeyindeki Lokalizasyonu (Municipality of Tipaza)

⁶ According to UNESCO criteria III and IV, file 193.

Figure 9

Tipaza's Archeological Heritage from Roman Period / *Tipaza'nın Roma Döneminden Kalma Arkeolojik Mirası* (L. Amroun, 2018)

Study Area of Tipaza's Lighthouse

The current location of the lighthouse is a foundation of Punic origin (Baradez, 1952, p. 23). They first installed a trading post around the 5th century B.C. The archaeological and historian Gsell⁷ argue that Tipaza derives its name from Phoenician signification, and remained unchanged for 2000 years. It means therefore stopover or place of passage (Salama, 2006, p. 531). The contemporary linguist consider, actually that Tipaza derives from the Berber word "Thafza" meaning "limestone rock" (Halouane, 2019; 2020, p. 110) according to inscription founded on the Tomb of Christian.

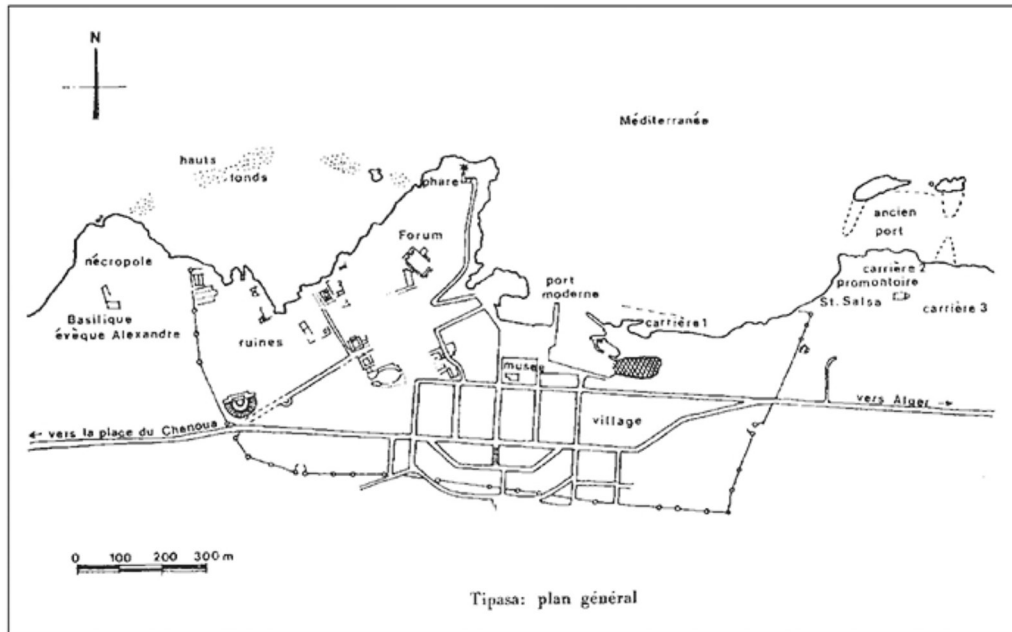
Like all the cities of Mediterranean basin, Tipaza became Roman at the end of the third Punic War and after the siege of Carthage in 146 B.C when Rome annexed Mauritania (Carayon, 2008, p. 188). It served as a significant port (Fig. 10) and enjoyed prosperity as a center for olive oil production, grain trade, and other commercial activities. Many Roman structures were built in Tipaza, including a theater, amphitheater, forum, baths, and villas (Salama, 2006, p. 531) a great symbol of know-how and mastery of construction techniques.

The choice of Tipaza's location is directly linked to geographical and strategic considerations, particularly the presence of a natural gulf that provides protection from the whims of the sea. This gulf, with its relatively calm and sheltered waters, was a crucial asset for establishing a port city. It not only secured ships from storms and strong sea currents but also facilitated maritime trade and exchanges.

This advantageous site offered ancient population direct access to the Mediterranean while ensuring a natural refuge from maritime dangers. The favourable conditions of the gulf thus played a key role in the economic development and prosperity of the city of Tipaza, which became an important trading hub during the Punic and Roman eras. It is likely for these reasons that the Romans chose to establish a colony and a port there, turning the city into a vital center for navigation and trade in the region (Boulinguez, 2022, p. 1).

In short, the location of Tipaza, thanks to this protective gulf, was a key factor in its development, making it a strategic point for the movement of goods and people while ensuring the safety of ships.

⁷ Gsell Stephen, archeological and historian, specialist on ancient Africa studies and Algeria during Roman domination. He wrote several book as: *l'Algérie dans l'Antiquité*.

Figure 10Tipaza's Schematic Plan of Roman Excavation / *Tipaza'nın Roma Dönemi Kazılarının Şematik Planı* (URL 6)

Historic of Tipaza's Lighthouse

In 1844, the lighthouse commission recognized the urgent need to reinforce maritime signaling along the Algerian coast and proposed the creation of a regional nautical commission. The commission of Tipaza, annexed to the neighboring city of Cherchell,⁸ included a captain of engineers, a naval lieutenant, and a civil engineer specializing in bridges and roadways.

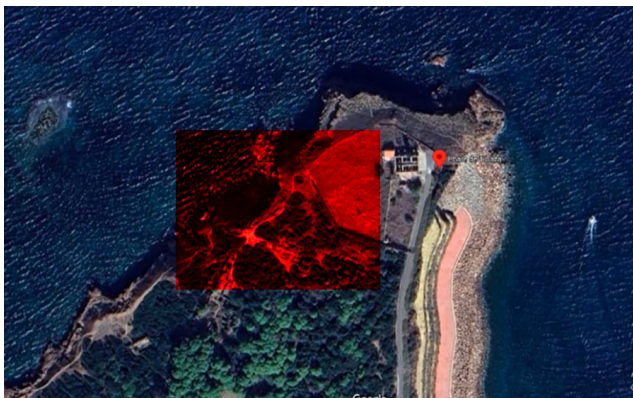
According to the navigator's report of sailing toward the south of France along the Balear islands, the commission was responsible for ensuring the safety on the coastline between Algiers and Cherchell. They ultimately recommended to signal the northeastern

corner of Joinville Island and the highest promontory of Tipaza region. Tipaza's lighthouse was to play a pivotal role, ensuring the connection between the lighthouses of Cape Caxine in Algiers and Cherchell, thus integrating the coastal signaling system into a broader network.

Erected on the top of Ras El Kelia (Fig. 11-12), 34 meters above the sea, the lighthouse is accessible by a 280 meters road from the harbor, enabling the keeper to be permanently connected to urban center. It was completed and operational on 1867, Tipaza's lighthouse boasted a luminous range of 18 nautical miles. The fixed green fourth-order light, primarily

Figure 11-12

Tipaza's Lighthouse Localization behind An Archeological Area (Google Maps Treated by the L. Amroun; 2024) / *Tipaza'nın Deniz Fenerinin Arkeolojik Bir Alanın Arkasındaki Lokalizasyonu* (Google Haritalar Yazar Tarafından İşlendi; L. Amroun, 2024)

⁸ Located at 30 kilometres in the west of Tipaza, Cherchell was the capital of Mauritanian Tangitan during the ancient period.

served to guide ships and secure maritime routes. Its position, at an elevated height, permitted to serve as a prominent landmark, distinctly visible among its surrounding, rising above the nearby ruins and natural landscape. This isolated structure on the top of Ras El Kelia, extends against a bright background, but the white color of the materials used for the facing of the quadrangular tower gives it the intended visibility at sea.

Strategically located on the Mediterranean coast, this lighthouse became more than a simple maritime marker it stands as a cultural symbol of the region's long-standing relationship with the sea. Over the years, it has witnessed centuries of cultural exchange, acting as a beacon not only for ships but also as a reminder of the region's Punic, Roman, and Berber heritage.

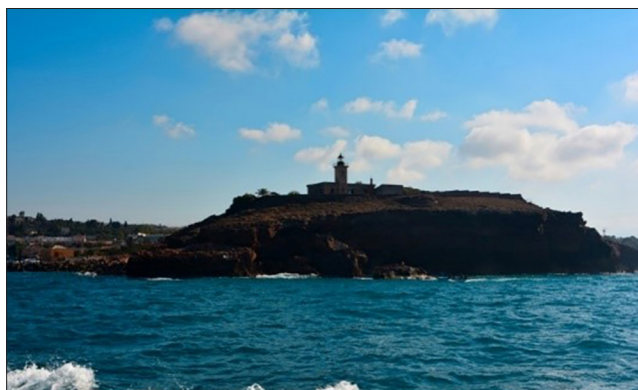
Typological Identification and Spatial Organization of Tipaza's Lighthouse

In the bay, between two first-order lighthouses, there are points such as secondary capes, islands, reefs, and sandbanks whose location should interest the sailors. Lights of lighthouses are adjusted according to the distances they need to reach these locations. These lighthouses differ in their intensity: some of them can concentrate their beam within a very narrow angular space, while others are required to spread across the entire maritime horizon they light. The latter are called landing lighthouses (Allard, 1889, p. 125).

Tipaza's lighthouse, classified as a fourth-order landing lighthouse (Fig. 13), is one such example. Its primary function is to provide broad illumination over the coastal waters, guiding ships safely as they approach the harbor. In addition to its technical role, Tipaza's lighthouse is identified as a "fire-house," a term used to describe lighthouses where the base of the structure includes living quarters. They were typically occupied by the lighthouse keeper and his family; responsible for maintaining the light and ensuring its continuous operation (Guigueno

Figure 13

Tipaza's Lighthouse on the top of Ras El Kelia (Draw by the L. Amroun, 2023) / *Ras El Kelia'nın Tepesindeki Tipaza Deniz Feneri* (L. Amroun tarafından çizildi)

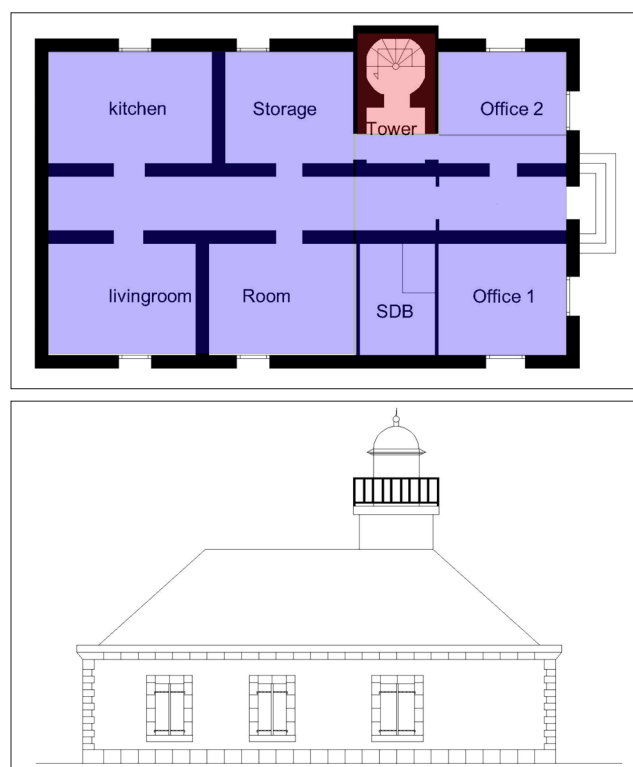
& Goven, 2013). The lighthouse keeper's residence at the base of the tower highlights the close relationship between the lighthouse and the community it served.

The design of Tipaza's lighthouse as a public utility building reflects a thoughtful approach that prioritizes both functionality and efficiency. In this context, satisfaction is derived from the material conveniences of the structure, which adhere to the principles of intelligent economy. This design philosophy emphasizes utility, rejecting superfluous features in favour of maximizing benefits while conserving resources (Reynaud, 1864, p. 155).

The lighthouse belong to typology A (Table 1), it is composed of two parts (Fig. 14-15): the lightning quadrangular tower and an adjacent building without an interior courtyard. The tower, which still stand, contain the lenticular system; the building is composed of the chamber for the lighting apparatus, storage facilities, keeper's lodgings, and rooms reserved for the engineers responsible for the lighthouse's maintenance and surveillance:

Figure 14-15

Tipaza's Lighthouse Original Design (Draw by the L. Amroun, 2023) / *Tipaza'nın Deniz Feneri Özgün Tasarımı* (L. Amroun tarafından çizildi, 2023)

Tower and staircase in Tipaza's Lighthouse:

The height assigned to a lighthouse tower depends on the range of the light and the elevation of the ground above sea level. When the ground is very high, the tower is given a height necessary to protect the lantern's glass from ordinary acts of damage (Miller, 2010, p. 26). Located at 30 meters above sea level, the tower of Tipaza's

lighthouse was erected on square plan; the shape works best for lower towers connected to accommodations and dependencies. It is semi-embedded on the center of north facing façade, and has a height of 10 meters above the ground floor and 2.6 meters wide.

The lighthouse tower features a cylindrical interior structure (Fig. 16), with a diameter at least equal to that of the lantern, estimated to be approximately 1.60 meters. A staircase is articulated around a central core on one side, while on the other side, it is anchored into the wall of the tower. This architectural design enhance both the adhesion and the stability of the structure, while ensuring efficient vertical access to the service room. At this level, a second staircase is installed. Smaller, narrower and steeper, it optimizes the available space, allowing for the placement of equipment required for maintaining the lenticular system. This staircase provide direct access to the lantern chamber.

At the top of the tower is the chamber housing the lantern, it contain a heavy lenticular system, maintenance equipment, and, occasionally, a movable bed. The keeper is required to maintain this space in a clean and orderly manner to prevent any obstruction to the proper functioning of the rotating system. The lighting apparatus chamber is composed of a masonry base topped by the lantern, whose support are embedded into the upper courses of the structure. To minimize the intrusion of dust particles into the lantern, the entrance to the staircase leading to the chamber and the door at it bases are covered by protective drum. This door is located on the landing step, ensuring controlled access to the lantern chamber.

The lighthouse tower, a symbol of technical prowess and significant historical value, houses a lenticular apparatus designed by Sautter & Co workshops in 1865. Despite its limited width of 2.6 meters, every space is meticulously arranged, perfectly embodying the key of “less is more” and ensuring high-quality functionality that has endured for over a century.

Figure 16

The Section on Tower Staircase of Tipaza's Lighthouse (Draw by L. Amroun, 2024) / *Tipaza'nın Deniz Fenerinin Kule Merdivenindeki Bölüm* (L. Amroun tarafından çizildi, 2023)

Figures 17-18

Balustrade of the Tower / *Kulenin Korkulukları* (L. Amroun, 2018)

Another small door is installed in the lenticular chamber. It leads to a cantilevered platform surrounding the tower, constructed with solid slabs held in place by stone side brackets, which are securely fixed to the construction with bronze pins. This platform allows for necessary repairs to the glass dome protecting the lantern and ensure a thorough and regular cleaning to maintain the proper functioning of the lighthouse. Above, a galvanized iron balustrade (Fig. 17-18) is added over the platform's cornice, enhancing the aesthetic and character of the building.

At the base of the tower, Tipaza's lighthouse is equipped with a storage room for oil, designed to be insulated from external temperature fluctuations. This room contains also wicks, crystal chimneys, spare part, and various essential tools for the proper functioning of the lighthouse. A well-organized storage system is crucial to ensure the longevity of supplies and the efficiency of the service.

The Housing Facilities in Tipaza's Lighthouse

Tipaza's lighthouse is manned by one keeper, a married man who resides on-site with his family. This arrangement offers the advantage of improving the keeper's well-being, avoiding the feeling of isolation in a remote location, which can be away from urban population, and ensuring that he can be assisted when needed in his duties by his wife or child (Fichou, 2005, p. 9).

Originally, the main building of the lighthouse (Fig. 14), was designed as a single floor with a height of 4.50 meters, a rectangular ground plan measuring 10.50 x 16.70 m² and a hipped roof. It can be divided in two parts: the private house and the offices, the two are separate with a door to preserve the family's privacy.

At the entrance of the building, two offices are localized. The first one is designated for the lighthouse keeper, providing direct access to the tower and serving to keep archives of the different operations carried out, mainly the roof repairs and the cleaning of the lenticular apparatus. The second office serves as reception area for visitors and sea travellers passing through the city of Tipaza. This place is richly decorated to honour their guest. In the past, this office also functioned as accommodation for an assistant lighthouse keeper or staff from the lighthouses commission who came to provide the guardian with the necessary supplies and maintenance tools (Guigueno & Goven, 2013). A visitor's book is maintained here to register the number of person who stopped at the lighthouse.

The second part of the building is the residential area, consisting on two rooms; one of which is equipped with fireplace. These rooms are located near the lighthouse tower, allowing the keeper to view the light directly from his window, eliminating the need to expose himself to harsh weather conditions immediately upon leaving his

bed. The kitchen is situated at the rear of the building, benefiting from wind protection and featuring a secondary access to a small vegetable garden.

The arrangement of spaces at Tipaza's lighthouse adheres to the architectural standards of lighthouse design, while distinguishing itself through the separation between residential and functional areas, thus safeguarding the privacy of the keeper's family life.

Aesthetic and Structural Identification of Tipaza's Lighthouse

The Treaty of Architecture published by Reynaud classifies lighthouses as buildings of public utility (Reynaud, 1867, p.403), declaring, we "no longer admit as much richness of ornamentation". Established in general far from urban construction, on the borders of the territory, they must be conceived with all the simplicity that it includes. Yet, they still benefit of a monumental character (Puppi, 2012, p. 3).

This statement aligns with the principles of 19th century architecture, a style that emphasizes the perfection of lines, and the simplicity of decoration against the high ornamentation of Late Baroque and Rococo (Fig. 19) (Tando & Bano, 2023, p. 57096).

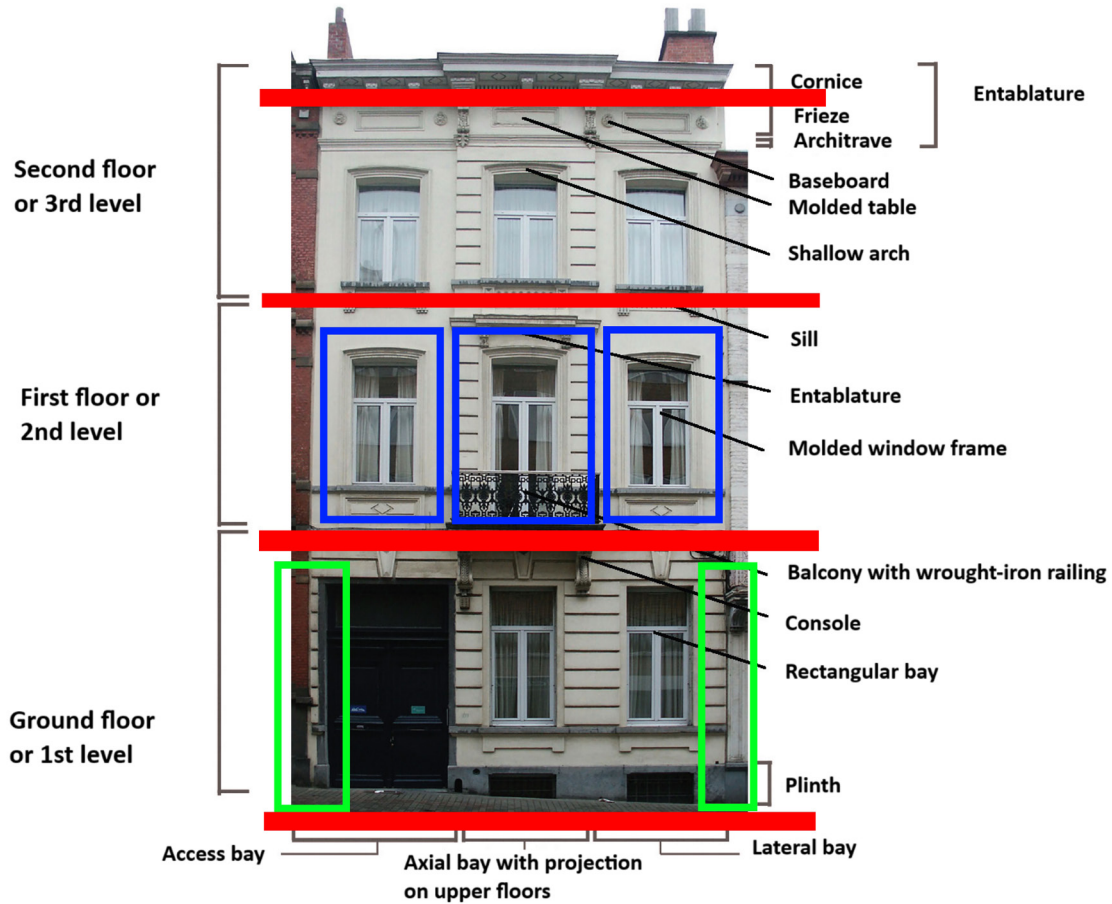
The base of the lighthouse is highlighted by the use of ashlar masonry, contributing to enhancing its visual presence and ensuring its structural stability. The chosen ashlar masonry, selected for its aesthetic qualities and durability, adds a historical dimension to the overall architectural ensemble.

The terrace perimeter, projecting on all four facades, is accentuated by a cornice, providing an elegant finish to the structure. This cornice, aside from its aesthetic role, also serves a practical function by directing rainwater away from the building, thus contributing to its preservation.

A striking similarity (Fig. 20) with the architectural pattern is evident in the use of rectangular windows with a flat stone frame. These openings are functional for light circulation and carry symbolic and artistic connotations, thereby contributing to the overall aesthetic of the lighthouse.

Continuous stone bands, extending from windowsills, add an additional layer of architectural detail. These linear elements play a role in visually harmonizing the facade and reinforcing the coherence of the design.

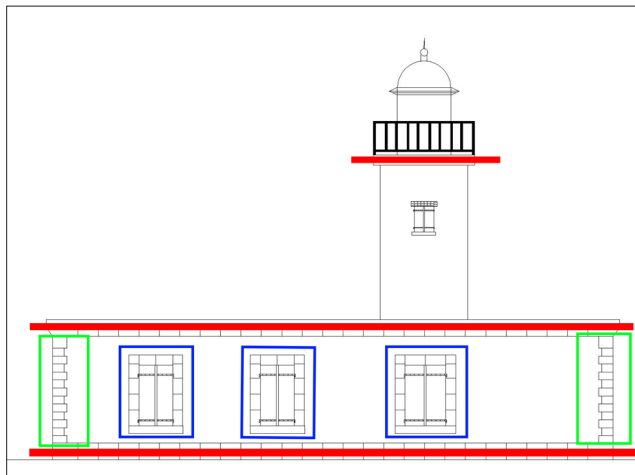
Under the windows, the sills take the form of flush tables, offering a smooth visual transition between the openings and the rest of the structure. This feature can also be interpreted as a decorative element, emphasizing the attention to detail in the lighthouse's design.

Figure 19An Example of A Neo Classic Elevation / *Neoklasik Bir Cephe Örneği* (URL 7)

The Tipaza lighthouse's east-to-west orientation serves both the comfort of its residents and the protection of the structures, which are regularly exposed to sea humidity. Another important consideration was to provide the building with large windows (Fig. 21), facing away from the dominant winds and allowing sunlight to naturally ventilate living areas.

Concerning structural identification, it should be mentioned that the lighthouse commission declared:

Encouraging Algeria's engineers to gather essential elements for establishing programs that will form the foundation for drafting final projects. Subsequently, urging them to adopt a system of construction that is both simple and economical, while ensuring nothing essential

Figure 20Draw of Tipaza's Lighthouse Elevation / *Tipaza'nın Deniz Feneri Cephe Çizimi* (L. Amroun, 2023)**Figure 21**The Arrangement of Windows on Façade / *Cephede Pencerelerin Düzenlenmesi* (L. Amroun, 2018)

for strength is overlooked, and incorporating elements conducive to proper maintenance and preservation of lighting apparatus. (Circular from France's archive consulted on march 2023).

In Algeria during the 19th century, buildings were primarily constructed using rubble stone due to several benefits it provided: the material was readily available near construction sites, it was cost-effective, and the construction process was straightforward. Tipaza's lighthouse follows a similar construction approach. Most of these adjacent buildings were erected with masonry stonewalls (Sanchez'Beitia et al., 2020, p. 6) involving a mix of dressed stones and rubble stones (Fig. 22-23). Dressed stones are used for the foundation, framing (windows and doors), and cornerstones.

The front-facing rubble stonewall of Tipaza's lighthouse has a base that's approximately 60 cm thick where it rests on the ground. This width gradually decreases as it goes higher. The rubble stones are stacked in a way to minimize gaps, and rock fragments are inserted to secure the blocks together. The smoother and flatter sides of the blocks are positioned on the exterior of the walls, which are the visible parts known as "facing" (Beuret, 2023).

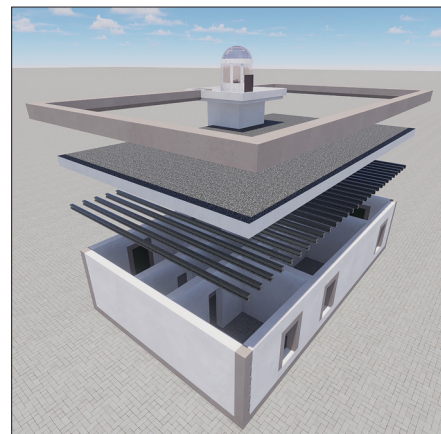
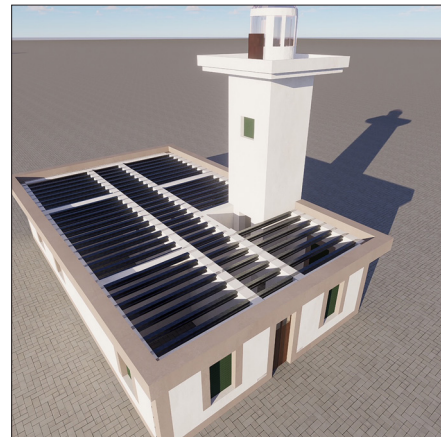
The interior is filled with various materials such as stones or discarded pieces from stone cutting, known as "filling." Transverse stones are placed periodically to

reinforce the structure. When these stones go through the full thickness of the wall, they are called "headers" and "stretchers." The entire structure is bound together by an ample amount of lime mortar.

The floor was made with metal beams (Fig. 24-26), which were supported by the inner setback of the wall. Between those beams, plaster elements (augets) are set and plaster joist (lambourdes) support the floorboards (Cardoso et al., 2018, p. 17).

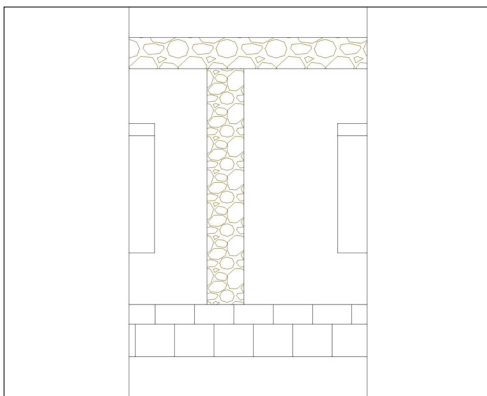
Figures 24-26

The 3D Simulation for Visualizing the Structural Element of Tipaza's Lighthouse / *Tipaza Deniz Fenerinin Yapısal Elemanlarını Görselleştirmek için 3D Simülasyonlar* (L. Amroun, 2024)

Figures 22-23

The Use of Rubble and Regular Stone / *Moloz ve Düzenli Taş Kullanımı* (L. Amroun, 2018)

Figures 27-28

The Use of Rubble and Lime Mortar / *Moloz ve Kireç Harcı Kullanımı* (L. Amroun, 2018)

The dimensions of the tower and the thickness of the masonry, are carefully calculated because of the type of equipment the lighthouse must carry.

The quadrangular tower of Tipaza's lighthouse, follows the same construction approach as the rubble stonewalls (Fig. 27-28), reinforced with dressed stone at the corners. Inside the tower, which has a circular interior, the walls and primary steps are constructed using dressed stones, guaranteeing the strength of the entire structure.

Thick renders, usually 2 to 3 well-compacted mortar layer, were found with decreased thickness to the surface. The binding system was based in hydrated lime, while aggregates were also from natural origin (Sanchez-Beitia et al., 2020, p. 4).

Current State of Tipaza's Lighthouse

Protected Areas are among the most vulnerable targets of the effects of climate change, as they are decisive components of the conservation toolbox (Craciun & Garjoaba, 2022, p. 11). It is known that environmental actions like temperature fluctuations, winds and seismic vibration have an influence on the behavior of masonry heritage buildings, such as towers (Pena et al., 2021, p. 1), and lighthouses (Fig. 29). The damage could become irreversible. If more chemical factors are added like corrosion, moisture penetration and intense attack by soluble salt (through salt spray and capillarity absorption) (Papayani & Pachta, 2013, p. 3).

In recent years, Tipaza's lighthouse suffers damages that threaten its structural integrity and operational functionality. The challenges it encounters are not merely aesthetic; they significantly affect the lighthouse's stability and longevity. The table below (Table 2) outlines the various disorders impacting Tipaza's lighthouse, highlighting the urgency of intervention to preserve this vital maritime landmark.

Among the most pressing issues are environmental factors such as erosion and weathering, which have accelerated the degradation of the lighthouse's materials. The corrosive effects of saltwater compromise the integrity of metallic components and weaken the masonry, leading to cracks and structural failures.

Further complicating these challenges are biological factors, including the growth of moss and other vegetation on the lighthouse's surface. While they may seem innocuous, such growth can retain moisture, exacerbating the deterioration of the underlying materials.

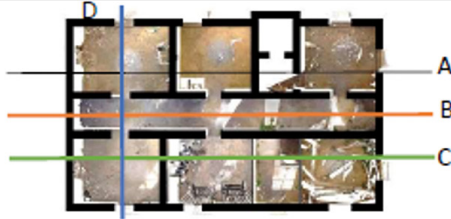
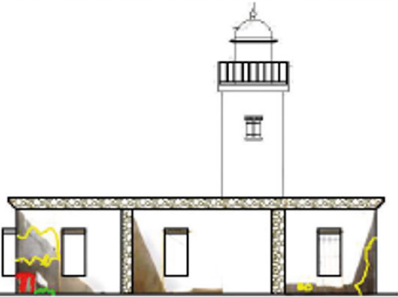
The National Office of Maritime Signaling, responsible for the facility, has been overseeing refurbishment and renovation efforts since 2002. These initiatives include renewing interior plaster to eliminate mold, improving the terrace's waterproofing to prevent water infiltration, and repairing the drainage pipes for rainwater runoff.

Figure 29

The Effect of Humidity on Tipaza's Lighthouse / *Tipaza'nın Deniz Feneri Üzerinde Nemin Etkisi* (L. Amroun, 2018)

Table 2Disorder of Tipaza's Lighthouse / *Tipaza'nın Deniz Fenerinin Malzeme Bozulmaları* (L. Amroun, 2024)

Description	localisation	Disorder identification
The whole edifice is abandoned, because of the collapsed roof. It is used to store various materiel building.		The collapsed roof cause destabilization of the entire structure.
The section A: represent the identification of disorder inside the kitchen, the storage room and the 1 st office		Exfoliation, cracking, crumbling of the wall. Corrosion of old iron rod used in the kitchen. Presence of weeds on the wall.
Section B: on the corridor of the lighthouse		Cracking and crumbling wall caused by the introduction of electricity badly. Vegetation on the long
Section c: identification of disorder inside the living room, the room and the 2 nd office		Cracking and crumbling wall. Vegetation on the long. Use of concrete
Section D: represent the obstruction of ancient door and windows.		Use of incompatible materiel.

Unfortunately, these refurbishment efforts were insufficient to keep the lighthouse of Tipaza in good condition. A few years later, the roof collapsed (Fig. 30) leaving the interior walls exposed and causing the destabilization of the entire structure. It is worth noting that the roof, constructed with steel beams, plays a role in reinforcing the strength of the walls, thus establishing a balance.

The use of incompatible repair materials such as cement and concrete that workers used in the refectation of the lighthouse, induced intense exfoliation, cracking and crumbling due to the difference of their physic-mechanical and chemical characteristics (Fig. 31-32) (Papayani & Pachta, 2013, p. 3).

This situation arises big concerns especially because the lighthouse is still in function and the lack of regular maintenance by lighthouse keepers might stop its usage, despite their continuous presence.

Considering a 19th century building in a maritime setting, these interventions can potentially accelerate its deterioration. Lacking experts in historic preservation and appropriate conservation methods, well-intentioned but misguided efforts may inadvertently harm the structure rather than safeguard it.

The National Office of Maritime Signaling can only provide small interventions. In the case of the Tipaza lighthouse, the urgency was to ensure its stability after the destruction of its roof-terrace by proposing a system of reinforcement the load-bearing walls through buttresses, as well as suggesting a temporary metal roof to protect the interior of the building.

In a subsequent phase, it is essential to undertake wall stripping to remove the cement mortar applied during the renovation work and replace it with hydraulic lime mortar, a material that is in harmony with the rubble used in the lighthouse's construction. These forms of intervention represent the initial restoration steps that can only be completed with a proper preliminary diagnosis.

Figure 30

View from the Tower of Tipaza's Lighthouse / *Tipaza'nın Deniz Feneri Kulesinden Görünüm* (L. Amroun, 2018)

Figures 31-32

Incompatible Materials Used on it / *Üzerinde Kullanılan Uyumsuz Malzemeler* (L. Amroun, 2018)

It is important to note that the Tipaza lighthouse is located within an archaeological site classified by UNESCO since 1982. Situated in a natural environment near Chenoua Mount, the lighthouse possesses significant heritage potential that contributes to the development of Tipaza's maritime heritage. In this context, the coordination of various political entities (Ministry of culture, National Office of Signaling System and local authority) is essential to safeguard and promote the lighthouse within the wider framework of cultural and touristic development.

DISCUSSION OF RESULT

Over the centuries, coastal areas have been shaped by natural processes as well as by the utilization of the maritime environment by local communities. Algeria, with its 1622 km coastline, has undergone a significant transformation of its maritime landscape. The historical evolution process has demonstrated the existence of a rich typological variety from east to west, dating back from Phoenician presence to the present day.

The cultural heritage present in the provinces along the Algerian coast have been documented by the Ministry of Culture, whose main missions include ensuring the conservation and valorization of the major works of Algerian cultural heritage, promoting the development of practices inherent to their (re)appropriation, and making them accessible to the widest audience. The preservation and protection of the natural and cultural resources of the Algerian coastline should involve the creation of marine and protected coastal areas (Nguyen et al., 2020, p. 145).

According to this work, we propose to include the lighthouses of Algeria, which play an important role in enhancing the coastal landscape. Through this approach, they can be recognized as significant elements of the maritime landscape and benefiting an adequate support to safeguard this heritage.

As demonstrated on the case of Tipaza's lighthouse, the building dispose of a high historical value with a unique character in its organization. Firstly, it has a functional aspect in terms of managing the lighthouse and the well-being of its occupants. Additionally, it possesses an aesthetic character, even though the political context of the 19th century requiring economy and simplicity in the design of public utility buildings. The Tipaza's lighthouse integrates perfectly its immediate environment. The rational and balanced use of ornamentation has given rise to a harmonious building that enhances the coastal landscape of the city Tipaza.

Despite the richness of the architectural attributes that Tipaza's lighthouse possesses, the building has not been classified as maritime heritage. This is due to its

administrative affiliation with the National Office of Maritime Signaling, which continues to operate the building regularly regardless of its construction status being as high risk.

This legal gap can be addressed by considering Tipaza's lighthouse as an inseparable component of the coastal landscape. Its location within an ancient Roman city and its proximity to a Phoenician burial, although classified as a site of historical monument and protected since 1982, does not encompass Tipaza's lighthouse, even though it is part of the surrounding area to be considered (Situated at a distance of less than 200 meters). The heritage code recommend that the surroundings area defined by all built or non-built structures, classified by extension and participating in a visibility relationship with the historic monument, within the boundaries of a protection zone with a minimum distance of 200 meters (Touil & Messaoud, 2005, p. 71). They will be afforded the same protection.

This situation is attributed to the non-recognition of lighthouses as historical monuments and the absence of policies for the preservation and usage of coastal cultural heritage in Algeria. This affiliation as a historical monument will enable Tipaza's lighthouse to benefit from appropriate financial support and be handled by a group of specialists in the restoration and conservation of cultural assets. At the beginning of their work specialist will be charged to establish a diagnosis and determine emergency measures to halt the lighthouse's deterioration. They will establish an action plan and an appropriate restoration strategy, ensuring its proper execution.

This analysis carried out on the Tipaza lighthouse can be extended to all 23 lighthouses in Algeria.

Based on the key objectives of the Med-Phare program, which aims to implement a multidisciplinary scientific methodology to gather various policies influencing coastal regions, realized through planning and programming for the management of resources and coastal space; we will strive to establish guidelines to achieve it on Algeria's lighthouses.

In this context, the lighthouse enhancement project will involve the National Maritime Signaling Office as the main administrator in collaboration with the Ministry of Culture, responsible for implementing the management policy in a historically valuable environment, as well as the Ministry of the Environment, responsible for managing natural heritage.

The main activities of the project include creating a database of catalogued lighthouses in Algeria, as done for the Tipaza's lighthouse (Fig. 33), implementing enhancement approaches and actions for building

rehabilitation and improved accessibility, as well as widely communicating the current significance of maritime built heritage.

The heritage enhancement is the starting point of the reflection and should be proposed considering, emergency measures to preserve the buildings while maintaining the identity of the structure (materials, typology, architecture, geometry...) and its natural environment. It is also important to be able to maintain maritime signaling activity and even preserve its memory. Thus, it is necessary to:

- Extend the use of existing equipment.
- Plan and attempt to integrate existing equipment with new technology, when possible.
- Replace railings, exterior coverings, roofs, door and window frames with modern materials, keeping the design and style as close as possible to the original elements.

Particular attention should be also given to the immediate natural environment as very often-important biodiversity surrounds lighthouses due to their strategic location. One example is the Habibas Islands, which are part of the ASPIM (Specially Protected Areas of Mediterranean Importance). The islands are rich in significant natural heritage, both fauna and flora and associated with the presence of the Habibas

Figure 33

Example of Database Apply to Tipaza's Lighthouse / *Tipaza'nın Deniz Fenerine Uygulanan Veritabanı Örneği* (L. Amroun, 2024)

Localisation
Area: Ras El Kalia
Municipality: Tipaza
Town: Tipaza
Geographic coordinates: 36°35'58" N, 0°6'43" E
Accessibility and utility:
The access to the Tipaza lighthouse is via a narrow and winding road along the Ras El Kalia massif, where vehicles navigate with difficulty before reaching the entrance gate, forming a dead end.
Historical data :
Date of construction : 1864, date of inauguration : 1865
1861: programme to improve the signalling system, fixed green light.
Date of main work :
1881 : 18 November, lighting with vegetable oil should be substituted for mineral oil.
1883 : constant level lamp, small spout, mineral oil
1889 : request to expropriate an area around the building.
1905 : programme to electrify Algeria's lighthouses.
1954 : electrification with a 500w- 110V lamp, luminous range increased from 8 to 14 miles
1956 : transformation into a white light with regular occultation 3sec by 1sec. Luminous range of 18 miles.
legal analysis :
Planning regulations and building protection status: unclassified
Previous owner: department of Algiers, Department of Bridges and Roads, Commission of Lighthouses Paris.
Actual owner : National Maritime Signalling Office
Administrator: National Maritime Signalling Office, signature of a post-independence partnership in 1963 for the refurbishment and monitoring work.
Brief architectural analyse:
Dimensional data of the building:
General size: 11.7m
Focal length: 11.7m
Light range: 18miles.
Architectural typology: square tower
Annexes and other building:
An RDV Main building with terrace and basement cellar, it consists of 3 bedrooms and a store.
The basement, excavated under the northern part, contains a cellar for oil and a cistern.
State of conservation:
There are cracks and mould on the elevations, and the collapse of the roof is endangering the interior of the building and destabilising its load-bearing structure

Island lighthouse, built in 1870. This heritage component should be addressed by the same Med-Phare program, to ensure its preservation and enhancement.

CONCLUSION

The Mediterranean Sea is one of the world's priority conservation areas because of its relatively large number of endemic species (Maccarone et al., 2014, p. 325) and valuable landscape. The integration of lighthouses into valorisation projects, such as those carried out along the French coast, offers promising solutions for the preservation, restoration, and promotion of these significant elements of maritime heritage. The program is based on the identification of lighthouses and the establishment of an architectural inventory that highlights their intrinsic values, including their visual appearance, landscape integration and stylistic components. As a result of this initiative, no fewer than 90 lighthouses have been classified.

Fostering collaboration among various stakeholders, as achieved in Greece through the EC-Pharos project, demonstrates a successful heritage policy rooted in a holistic approach. This initiative, led by the University of Thessaloniki and the Greek Ministry of Culture, is supported by legal instrument that facilitate lighthouse conservation. In the Algerian context, a similar approach could be developed by the National Maritime Signalling Office, in collaboration with the Ministry of Culture, and the Ministry of the Environment. Such a strategy would ensure the effectiveness of conservation efforts, while taking into account the surrounding natural environment.

The evolution of Algeria's coastal landscape throughout history is evidenced by the presence of various remnants dating from antiquity and the Middle age, which attest to the richness of its maritime heritage. Algeria's lighthouses, equally as priceless as those in France, are emblematic element. Protecting these structures is not only essential for appreciating the historical narratives of maritime activities, but also for understanding the evolution of coastal landscapes. As we strive to safeguard these lighthouses, we simultaneously enrich our cultural heritage and promote awareness of the intricate relationship between human activities and the marine ecosystem.

Based on the model developed in the Med-Phares project, which aim to promote and support the development of these unique maritime entities, we focus on Tipaza lighthouse as a case study. The absence of written historical archives highlights the urgent need for fieldwork in the preservation of maritime heritage. On-site investigations are essential, as they provide valuable data on the structural and architectural integrity of these monuments, while preserving tangible evidence of their

historical significance. Without timely intervention, the continued deterioration of these structures risks not only the loss of a physical asset but also the erosion of an important segment of the region's maritime and cultural history. Lighthouse, as Tipaza's one, serves as a crucial indicator of the historical development of maritime routes, trade networks, and navigational practices. They play a pivotal role in reconstructing the past and their destruction would represent an irreversible loss of a key element of our collective memory, hindering our understanding of the evolution of coastal infrastructure in the Mediterranean.

Globally, many lighthouses around the world that are no longer used for maritime signalling are being repurposed into museums, hotels, and restaurants, taking advantage of the landscape value they offer. What will become of Algeria's lighthouses if we allow them to continue degrading and deteriorating? An immediate action must be applicable to ensure their preservation and sustainable reuse, safeguarding their role as enduring symbols of maritime heritage.

REFERENCES

- Allard, E. (1889). *Les phares: Histoire, construction et éclairage*. J. Rothshild éditeur.
- Amari, K., Abdessamed Foufa, A., Zouaoui, M. C., & Uva, G. (2020). Seismic vulnerability of masonry lighthouses: A study of the Bengut Lighthouse Dellys Boumerdès Algeria. *Building*, 10(12), 247-277. <https://doi.org/10.3390/buildings10120247>
- Assari, N. (2007). *Alger des origines à la régence turque*. Edition Alpha.
- Balhi, M., & Zebbar, Z. (2016). *Les phares d'Algérie: Vigiles de la mer*. Casbah édition.
- Baradez, J. (1952). *Tipaza ville antique de Maurétanie*. Imprimerie officielle d'Alger.
- Barette, F. (2021). *Rome en Afrique*. Retrieved from https://www.clio.fr/bibliotheque/bibliothequeenligne/rome_en_afrique.php?letter=A
- Basagac, O., & Bilgin Altinoz, G. (2018). An important maritime heritage: Lighthouses on the Aegean coast of Turkey. *TÜBA-KED*, 17, 141-159.
- Beuret, A. (2023). *Les murs en moellons liés à la chaux*. Retrieved from <https://www.artisanat.ch/reportages/10-les-murs-en-moellons-lies-a-la-chaux.html>
- Bouchène, A., Peyroulou, J.-P., Tengour, O. S., & Thénault, S. (2014). *Histoire de l'Algérie à la période coloniale*. Edition La Découverte.
- Boukhemkhem, A. F., & Iffour, W. (2016). Integrated coastal zone management (ICZM) approach: Algerian national strategy case. *Revue des Sciences Économiques de Gestion et de Commerce*, 20(33), 69-91.
- Boulinguez, C. (2022). *Les ports romains de l'Afrique antique*. Association des Professeurs d'Histoire et de Géographie, 459.
- Briquel-Chatonnet, F. (2003). Les Phéniciens et la Méditerranée occidentale. In M. Coltelloni-Trannoy (Ed.), *L'Algérie au temps des royaumes numides* (pp. 85-105). SOMOGY Edition d'art.
- Carayon, N. (2008). *Les ports phéniciens et puniques*. Géomorphologie et infrastructures. University Marc Bloch.
- Cardoso, R., Paiva, A., Pinto, J., & Lanzinha, J. (2018). Structural and material characterization of a Haussmann building. *Urbanism Architecture Construction*, 9(4), 347-356.
- Craciun, C., & Garjoaba, A.-I. (2022). Methods of approaching natural protected areas from the towns of Europe. *Urbanism Architecture Construction*, 13(1), 11-28.
- Dieudonné, C., Pichon, A., & Suche, J.-M. (2016). *Valorisation des phares et des maisons-feux*. Ministry of Environment Energy and Sea.
- Fichou, J.-C. (2005). D'une occupation à un métier: La formation des gardiens de phares 1839-1960. *Technique et Culture*, 45. <https://doi.org/10.4000/tc.1511>
- Francois, B. (2018). Les villes du nord de l'Afrique entre Antiquité tardive et conquête arabe. In S. Panzram & L. Callegarin (Eds.), *Entre civitas y madīna* (pp. 191-201). Casa de Velázquez. <https://doi.org/10.4000/books.cvz.23532>
- Gsell, S. (1903). *Fouilles de gouraya : Les sépultures puniques de la cote Algérienne*. Harvard University.
- Guigueno, V. (2012). Le Phare en pièces détachées, Amédée et les tours métalliques du XIXe siècle. *Livraison d'histoire et d'architecture*, 24, 85-105. <https://doi.org/10.4000/lha.330>
- Guigueno, V., & Goven, F. (2013). *Phares, monuments historiques des côtes de France*. Edition du patrimoine.
- Halouane, H. (2019-2020). *Discours sur la toponymie et processus de (construction) de l'imaginaire linguistique* [Unpublished Doctoral Thesis]. University of Algiers.
- Khelifa, A. (2007). *Histoire d'El Djazair Bani Mazghanna*. Edition Dalimen.
- Lancel, S. (2003). L'Algérie au temps des royaumes numides. In G. Sennequier & C. Colonna (Eds.), *Les puniques à Tipasa* (pp. 85-105). SOMOGY Edition d'Art.
- Laporte, J.-P. (2006). Africa Romana. In A. Akerraz & P. Regguri (Eds.), *Siga et l'île de Rashgoun* (pp. 2531-2597). Carocci editor.
- Laporte, J.-P. (2011). Provinces et identités provinciales dans l'Afrique romaine. In C. Briand-Pansart & Y. Moderan (Eds.), *Particularités de la province de Mauretanie Césarienne* (pp. 111-150). Cahier des CRAHM.
- Lewis, M. (2012). Iron lighthouses. *Construction History Society*, 27, 23-64.
- Maccarrone, V., Filiciotto, F., Buffa, G., Mazzola, S., & Buscaino, G. (2014). The ICZM Balanced Scorecard: A tool for putting integrated coastal zone management into action. *Marine Policy*, 44, 321-334. <https://doi.org/10.1016/j.marpol.2013.09.024>
- Magnani, E., & Pistocchi, F. (2017). The role of lighthouse in the coastal identities. *Almatourism, Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*, 8(6), 123-143. <https://doi.org/10.6092/issn.2036-5195/6360>
- Marie, G., & Peron, F. (2009). *Le patrimoine maritime bâti des littoraux: Élément majeur d'identité et de reconstruction culturelle*. International Festival of Geography, Brest, France.
- Materiels, L. (2007). *Holistic strategy for the Preservation, Restoration and Integration in the life of the modern societies of Old European Masonry Lighthouses* [Final Report of ECPHAROS]. Aristotle University of Thessaloniki.

- Med-Phares. (2016). *Catalogue des phares de la Tunisie*. Agence de Protection et d'Aménagement du Littoral, Tunis, Tunisia.
- Med-Phares. (2016). *Catalogue des phares et sémaphores de Méditerranée française*. Conservatoire du littoral, Rochefort, France.
- Meynier, G. (2017). France-Algérie (1830-1962). Des antécédents historiques aux occasions manquées. *Raison présente*, 203(3), 55-63.
- Miller, A. S. (2010). The lighthouse top I see: Lighthouses as instruments and manifestations of state building in the early republic. Buildings and Landscapes: *Journal of the Vernacular Architecture Forum*, 17(1), 13-34.
- Missoum, S. (2003). *Alger à l'époque Ottoman: La médina et la maison traditionnelle*. INAS, Algiers, Algeria.
- Nguyen, H. D., Hamma, W., Stan, M. I., Tran, V. T., Astefanoaiei, R., Bui, Q. T., & Pham, Q. T. (2020). Impacts of urbanization and tourism on the erosion and accretion of European, Asian and African coastal areas and possible solutions. *Urbanism Architecture Construction*, 11(2), 123-156.
- Papayianni, I., & Pachta, V. (2011). Materials and techniques for the restoration of historic lighthouses. In *14th international conference and exhibition, structural faults + repair*. University of Edinburgh, Scotland, UK.
- Papayianni, I., & Pachta, V. (2013). Revitalization and exploitation of historic lighthouses: The case study of Fresenius. *Environmental Bulletin*, 22(7b), 2197-2202.
- Pena, L., Domede, N., & Fady, N. (2021). Contribution of PCA and ANN in the structural diagnosis of a masonry lighthouse under temperature and wind actions. *International Journal of Architectural Heritage: Conservation, Analysis, and Restoration*, 16(9), 1325-1346. <https://doi.org/10.1080/15583058.2021.1882012>
- Peron, F., & Mari, G. (2012). Les logiques de construction du patrimoine maritime culturel: De l'émergence du concept à sa prise en compte dans les politiques territoriales. In *Actes du Colloque international Patrimoine culturel et désirs de territoires: Vers quel développement?* (pp. 103-116). L'Harmattan, Nîmes.
- Puppi, M. (2012). L'imagination des phares chez Léonce Reynaud. *Le phare et l'architecte*, 24, 63-84. <https://doi.org/10.4000/lha.95>
- Rénard, L. (1867). *Les phares*. Librairie de L. Hachette and C.
- Reynaud, L. (1803). *Traité d'architecture: Composition des édifices, étude sur l'esthétique l'histoire et les conditions actuelles des édifices*. Dunod Editeur.
- Salama, P. (2006). Sites commerciaux antiques sur le littoral de l'Algérois. *Mélanges de l'École française de Rome*, 118(2), 527-547.
- Sánchez-Beitia, S., Luengas-Carreño, D., & Crespo de Antonio, M. (2020). Procedure to identify the technological and constructive values in historical lighthouses: Application to the lighthouses of Spain. *American Society of Civil Engineers*, 26(3), 31-42. [https://doi.org/10.1061/\(ASCE\)AE.1943-5568.0000428](https://doi.org/10.1061/(ASCE)AE.1943-5568.0000428)
- Schiffer, M.-B. (2005). The electric lighthouse in the nineteenth century: Aid to navigation and political technology. *Technology and Culture*, 46(2), 275-305.
- Tando, M., & Bano, F. (2023). Comparative critical analysis of modern architectural styles. *Indian Journal of Natural Science*, 14(78), 57095-57106.
- Touil, A., & Messaoud, H. (2005). Les abords des biens culturels immobiliers: Entre réalité urbaine et exigences de la protection. *Vies des Villes*, 5, 71-72.
- Vitalien, L. (1959). Les Vandales et l'Afrique. *Revue des études Byzantines*, 17, 287-288.
- Yahiaoui, N. (2003). *Les confins occidentaux de la Maurétanie Césarienne* [Unpublished Doctoral Thesis]. Ecole pratique des hautes études EPHE.

URL References

- URL-1. Le grenier de Clio. (2020). *Comptoirs Phéniciens*. Retrieved Mai 25, 2022 from <https://mythologica.fr/p-orient/p-phenicie.htm>
- URL-2. Jahiliyya ignorance ou trésor. (2011). *La ville Romano-africaine*. Retrieved May 06, 2025 from <https://jahiliyyah.wordpress.com/2011/02/17/la-ville-romano-africaine/>
- URL-3. Roman Ports. (2016). *Julia Hippo Regius Algeria*. Retrieved December 20, 2023 from <https://www.roman-ports.org/fr/les-ports/300-julia-hippo-regius.html>
- URL-4. Larouss. (2005). *Le protectorat Ottoman*. Retrieved January 5, 2024 from https://www.larousse.fr/encyclopedie/images/Le_protectorat_ottoman/1011318
- URL-5. Serie Economique. (2011). *Algérie, éclairage des côtes*. Retrieved May 22, 2022 from https://alger-roi.fr/Alger/phares/textes/9_eclairage_des_cotes_docs77.htm
- URL-6. Témoins d'archéologie Africaine. (2015). *Plan schématique de situation des feuilles de Tipaza*. Retrieved February 25, 2024 from <https://taa.africa/iconotheque/72-tipasa/158-plan-schematique-de-situation-des-fouilles-de-tipasa-dans-la-seconde-moitie-du-xxe-s.html>
- URL-7. Style néoclassique. (2017). *Syntaxe et langage d'un bâtiment de style néoclassique*. Retrieved September 5, 2023 from <https://archiguelma.blogspot.com/2017/01/cours-n2-style-neo-classique-3eme-annee.html>

UNESCO DÜNYA MİRASI GEÇİCİ LİSTESİ'NDE YER ALAN HARPUT'TAKİ SOMUT KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASINA YÖNELİK BİR ALAN ARAŞTIRMASI

A FIELD STUDY ON THE CONSERVATION OF TANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN HARPUT, WHICH IS INCLUDED IN THE UNESCO WORLD HERITAGE TENTATIVE LIST

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 25 Ekim 2024	Received: October 25, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 10 Aralık 2024	Peer Review: December 10, 2024
Kabul: 10 Mart 2025	Accepted: March 10, 2025
DOI: 10.22520/tubaked.1572958	

Buse Hatun Cirit* - Sümeyra Uyanık - Osman Aydemir***
İhsan Yılmaz**** - Mehmet Elban*******

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, 2018'de UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'nde yer alan Harput'un somut kültürel mirasının korunmasına ilişkin bireylerin farkındalık düzeylerini incelemektir. Araştırma, karma araştırma desenlerinden gömülü karma yöntem ile yürütülmüştür. Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi seçilmiştir. Araştırmanın nicel yöntemi için 443, nitel yöntemi için 31 bireye ulaşılmıştır. Araştırmanın amacına uygun olarak gömülü karma model kapsamında, nitel ve nicel veriler birlikte toplanmıştır. Araştırmacılar tarafından nicel veri toplama aracı olarak 5'li likert türünde 8 maddeden oluşan "Harput'un korunmasına yönelik toplumsal bilinç anketi" ve nitel veri toplama aracı olarak 7 maddeden oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu tasarlanmıştır. Nicel verilerin analizinde bağımsız örneklem

* Öğrenci, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Elazığ / Türkiye.
e-posta: busecrt23@gmail.com, ORCID: 0009-0007-3387-8863

** Öğrenci, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Elazığ / Türkiye.
e-posta: sumeyra.uyanik@hotmail.com, ORCID: 0009-0009-5421-1595

*** Öğrenci, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Elazığ / Türkiye.
e-posta: aydemirosmann32@gmail.com, ORCID: 0009-0009-0234-0416

**** Öğrenci, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Elazığ / Türkiye.
e-posta: ihsanyilmaz714@gmail.com, ORCID: 0009-0000-4043-1137

***** Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Elazığ / Türkiye.
e-posta: melban111@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2764-3968

Bu makale TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı tarafından 1919B012202330 koduyla desteklenen "UNESCO Dünya Geçici Miras Listesi'nde Yer Alan Harput'un Korunmasına Yönelik Bir Alan Araştırması" adlı projeden üretilmiştir. Ayrıca bu çalışma 11. Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

t-testi ile tek faktörlü varyans analizi ve nitel verilerin analizinde ise içerik analizi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda 10-17 yaş grubu bireylerin somut kültürel mirasa ilişkin farkındalık düzeylerinin yetersiz olduğu saptanmıştır. Sosyal bilgiler ve tarih derslerinde verilen yerel tarih ders içeriklerinin somut kültürel mirasa ilişkin farkındalığı destekleyecek düzeyde olmadığı bulgulanmıştır. Bununla birlikte araştırmanın diğer bir önemli sonucuna göre katılımcıların yerel ve kamu kuruluşlarının somut kültürel mirasın korunmasına dair faaliyetleri hakkındaki farkındalık düzeyleri düşüktür. Araştırmanın sonuçlarından hareketle teori ve uygulamaya dönük bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Somut Kültürel Miras, Harput, UNESCO, Yerel Tarih, Karma Araştırma Deseni

ABSTRACT

The aim of this research is to examine the awareness levels of individuals regarding the protection of the tangible cultural heritage of Harput, which was included in the UNESCO World Tentative Heritage List in 2018. The research was conducted with the embedded mixed method in mixed research designs. Convenience sampling method was selected in the research. For the quantitative research method, 443 individuals were reached and 31 individuals were reached for the qualitative method. In accordance with the purpose of the research, qualitative and quantitative data were collected together within the scope of embedded mixed model. The researchers designed 'Social awareness questionnaire for the protection of Harput' consisting of 8 items in 5-point Likert type as a quantitative data collection tool and a semi-structured interview form consisting of 7 items as a qualitative data collection tool. An independent samples t-test and one-way ANOVA were used to analyze quantitative data, and content analysis was used to analyze qualitative data. As a result of the research, it was determined that the awareness levels of individuals aged 10-17 years regarding tangible cultural heritage were insufficient. It was found that the local history course contents given in social studies and history courses are not at a level to support awareness of tangible cultural heritage. In addition, according to another important result of the research, the awareness levels of the participants about the activities of local and public organisations on the protection of tangible cultural heritage are low. Based on the results of the research, some suggestions for theory and practice were made.

Keywords: Tangible Cultural Heritage, Harput, UNESCO, Local History, Mixed Research Design

GİRİŞ

Kültürel miras bir milletin hafızasını temsil etmektedir. Kültürel miras, somut kültürel miras ve somut olmayan kültürel miras olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Demirezen & Aktaş, 2020, s. 414). Somut kültürel miras, insan elinin ürettiği eserler olarak tanımlanabilir (Özkartal, 2015). Değişmezlik ve sabitlik kavramlarıyla da açıklanabilir (Basat, 2013). Soyut kültürel miras ise gelenek-görenek ve değerlerdir (Özkartal, 2015). Yine 17 Ekim 2003 tarihli Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin 2. maddesinde bulunan tanımlar kısmında, soyut kültürel mirasın bir başka tanımına rastlanılmaktadır. Buna göre;

Somut olmayan kültürel miras toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekanlar anlamına gelir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu somut olmayan kültürel miras, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak, sürekli biçimde yeniden yaratılır ve bu onlara kimlik ve devamlılık duygusu verir, böylece kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunur. (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu [UTMK], 2023).

Kültürün sürdürülebilirliğine dair çalışmalarda, “durağan” ve “dinamik” olmak üzere iki kavramın ortaya çıktığı görülür. Bu bağlamda somut kültürel mirasın durağan, soyut kültürel mirasın ise dinamik yapıya sahip olduğu görülmektedir (Basat, 2013, s. 62).

Sürdürülebilir şehir kavramının önemli bir boyutu kültürel mirasın korunmasıdır (Boz & Özkan, 2019). Çağımızda kırsaldan kente yaşanan yoğun göçlerin doğal sonucu olarak kırsal kültür hafızası zayıflamaktadır. Buna bağlı olarak kırsal kesimde yaşayanların kültürel kimlikleri zayıflamakla birlikte soyut kültürel mirasın da bozulduğu görülmektedir. Bunların olmaması için kültür unsurlarını gelecek kuşaklara aktarmak önem arz etmektedir (Dinç & Diker, 2023, s. 1081). Somut kültürel miras için de benzer kaygılardan bahsetmek mümkündür. Maddi kültürün korunmasında ise bütüncül yaklaşımların ve kültürel politikaların da geliştirilmesi gerekmektedir. Başka bir ifadeyle her somut kültürel miras içinde bir kültür barındırır ve bu ikisini ayırmak pek mümkün değildir (Basat, 2013, s. 64). Diğer taraftan kültürel mirasın korunması hem milli bir mesele hem de evrensel bir meseledir. Nitekim Türkiye, Venedik Tüzüğü, Dünya Doğal ve Kültürel Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme, ICOMOS, ICOM, Avrupa Mimari Mirasının Korunması Sözleşmesi, Arkeolojik Mirasın Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi gibi yasal metinlere taraf olarak kültürel mirasın korunmasına dair iradesini yansıtmıştır (Batmaz & Biçici, 2021, s. 98).

20-23 Ekim 2004 yılında UNESCO tarafından Japonya’da düzenlenen “Somut ve Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Uluslararası Konferansı: Bütüncül Yaklaşımlara Doğru” başlıklı Yamato Deklarasyonu kültürel mirasın korunmasına dair önemli metinlerdendir (Basat, 2013, s. 64). Uluslararası Anıtlar ve Siteler Konseyi ICOMOS’un somut kültürel miras olarak mimari mirasın korunmasına ilişkin ortaya koyduğu amaçlara bakıldığında korumaya dair bilgi toplamayı temel amaçları arasına dahil ettiği görülmektedir (Ahunbay, 2009). Ancak hukuksal metinlerden öte kültürel mirasın korunmasında sürdürülebilir kültürel miras yönetiminin daha etkili bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Bu yaklaşıma göre kültürel mirası korumanın önemli bir aşaması “miras değerlerinin neden korunması gerektiği konusunda toplumsal bilinç oluşturma”dır (Kuşçuoğlu & Taş, 2017). Bu bağlamda kültürel mirasın neden korunması gerektiğinin öncelikle de kültürel mirasın tarihinin ve anlamının bilinmesi olarak değerlendirilebilir (Akt. Kuşçuoğlu & Taş, 2017, s. 62).

Yerleşim alanları, o yerin geçmişinin bugüne yansımalarıdır. Bu durumda kültürel miras ve çağdaşlık birbiriyle çeliştirilmemeli aksine sentezlenmelidir. Yerleşim yerlerinde çalışmalar yapıp tarihi dokusuna zarar vermeden gelişimi ve (Özdoğan, 2006, s. 36-37) kültürel mirasa saygı duyulması sağlanmalıdır (Külcü, 2015, s. 31). Ancak Türkiye kendi kültürel zenginliklerini koruma konusunda yeterli bilinç düzeyine sahip değildir. Devlet ise kültürel miras bilincini bireye aktarmada bireyi istekli hale getirmeli, denetleyici ve düzenleyici bir rol üstlenmelidir (Özdoğan, 2006, s. 36-37). Burada kültürel miras farkındalığını yeni nesile aktarma görevi eğitimcilere düşmektedir. Kültürel miras değerlerimizin koruyucusu eğitimidir. Fakat bazı yetersizliklere rastlanılmaktadır. Örneğin ilköğretim ve ortaöğretimde sanat tarihi müfredatı yenilenmesine rağmen yeterli olamamış ve 1970’li yıllarda gereksiz görülerek kaldırılmıştır. Durumun bir başka örneğine bakılacak olursa, arkeoloji biliminin öğrenciye aktarımı konusunda da yetersiz kaldığı söylenebilir. Ayrıca ilköğretim ve ortaöğretimde sosyal bilimlere kolay, eğlenceli, lazım olmayacak bilgilerin olduğu dersler gözüyle bakıldığı için kültürel miras bilinci düşük düzeyde kalmaktadır (Külcü, 2015, s. 31-32). Bireylere kültürel miras aktarımı ve kültürel miras bilinci oluşturma görevi büyük oranda sosyal bilgiler dersi ile bağdaştırılmıştır. Sosyal bilgiler öğretim programı genel amaçları incelendiğinde de bireyde kültürel miras bilinci oluşturma ile ilgili maddeler vardır (Dönmez & Yeşilbursa, 2014, s. 431; Pehlivan, 2015, s. 13).

Kültürel mirasın korunmasında diğer bir önemli husus o kültürel mirasa yönelik tehditlerin bilinmesidir (Kuşçuoğlu & Taş, 2017, s. 66). Ayrıca koruma yaklaşımlarına

bakıldığında yine toplumsal bilinçlendirmenin, korumanın temel unsurlarından biri olduğu değerlendirilmektedir. Çünkü “halkı koruma konusunda bilinçlendirmek için ilkokuldan başlayarak yükseköğretime kadar her düzeyde bilgi vermek ve kamuoyu oluşturmak önemlidir”. Denilebilir ki bir kültürel miras olarak tarihi çevrenin korunması için tarihi çevrede yaşayanlar, tarihsel çevreyi “tahrip etmeden geleceğe aktarabilecek istek ve bilince sahip olmalıdır” (Ahunbay, 2009).

SOMUT KÜLTÜREL MİRAS OLARAK HARPUT’UN ÖNEMİ VE KORUNMASI

Harput’ta hüküm sürmüş uygarlıklara bakıldığında, ilk olarak tarihi M.Ö. 2000’e dayanan Hurri’lerin varlık gösterdiği görülmektedir. Hurri’lerden sonra, M.Ö. 14. yüzyılda bölgede Hitit’ler egemenlik göstermiştir. Hititlerden sonra ise sırasıyla Urartu (M.Ö. 12. yüzyıl- M.Ö. 7. yüzyıl) ve Roma İmparatorluğu (M.S. 1. yüzyıl- M.S. 395) Harput’ta egemen güçler olmuştur. Malazgirt Savaşı (1071) sonrasında Harput, Büyük Selçuklu Devleti’nin eline geçmiş ve daha sonra 1110 yılında Artukluoğulları’nın egemenliği altına girmiştir. 14. yüzyılda bölgede İlhanlılar hüküm sürmüştür. Moğolların Anadolu’yu işgali ile Harput toprakları Dulkadiroğulları’nın eline geçmiştir. Daha sonra bölgeye sırasıyla Akkoyunlular’ın (1465-1507), Safeviler’in (1507-1516) ve son olarak Osmanlı Devleti’nin (1516) hakim olduğu görülmektedir (Başgün, 2019, s. 42-44; Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi; UNESCO; Coşkun ve ark., 2009, s. 26, 29, 30). Osmanlı Devleti’nin bölgedeki hakimiyeti sonucunda, Harput’taki nüfus mezraya inmeye başlamıştır. Harput tarihi kentine 5 km uzaklıktaki bu yeni şehir merkezi, 1937’de Elazığ adını almıştır (UNESCO). Gaspak (2015) ise Eski Çağ’da Harput’ta yaşamış olan medeniyetlerin dini inanışlarını incelemiştir. Buna göre çeşitli medeniyetler olduğu gibi çeşitli dini inanışların da var olduğu görülür. Genel olarak çok tanrılı din anlayışı görülmekle beraber Zerdüştlük, Maniheizm ve Hristiyanlık inançları da varlık göstermiştir.

Harput tarihindeki bu medeniyetlerin bıraktığı somut kültürel miras olarak Harput Kalesi’nin, camilerinin, kiliselerinin, hamamlarının ve geleneksel kültür evlerinin UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi’nde yer almasında önemi büyüktür. Yine bu somut kültürel miraslar sayesinde Harput önemli bir turizm merkezi olmuştur (Tunç, 2021, s. 38). Bunun yanı sıra Harput yaz aylarındaki serin iklimi sayesinde Elazığ’da yaşayanlar tarafından özellikle akşam saatlerinde ve hafta sonlarında sık sık ziyaret edilmektedir (Çetinkaya, 2014, s. 73). Harput, turizm değerlendirmesi niteliğinde sayılabilecek kimi çalışmalara konu olmuştur. Buna göre Harput için bazı olumsuzlukların olduğundan bahsedilmektedir. Örneğin, Harput Kalesi’nin iyi

korunmadığı, kazı ve restorasyon nedeniyle gezi alanlarının uzun süre ziyarete kapalı kalması, gezi alanlarına giden yolların yetersizliği, Buzluk Mağarası’na yeterli önemin verilmemesi, turizm altyapısının ve üstyapısının eksik kalması, beslenme hizmetinin yetersizliği ve son olarak da tarihsel mimari dokuya aykırı yapıların türemesi gibi faktörler bu olumsuz durumlar içerisinde sayılabilir (Tunç, 2021, s. 38, s. 41-42). Harput’un tanıtımı konusundaki eksiklik toplumun kültürel mirasa dair farkındalık düzeyinin düşük olmasına neden olmaktadır. Yine bu düşük farkındalık düzeyinin bir sonucu olarak da kültürel mirasa ve çevre temizliğine önem verilmediği görülmektedir (Topçu ve ark., 2013, s. 836, 847).

Harput’ta varlık gösteren uygarlıklar kendisinden önceki uygarlıktan kalan eserleri korumuş, amacına uygun olarak kullanmış ya da başka türlü kullanım için işlevselleştirmişlerdir (Atıcı, 2020, s. 26). 1940’lı yıllara gelindiğinde insanlar Harput’dan Elazığ ovasına göç etmiştir. Göç eden insanlar Harput’daki evlerinin yapı malzemelerini de sökerek götürmüş ve Harput’un tarihi dokusuna zarar vermişlerdir (Yaşar, 2013, s. 894). Harput’da bulunan somut kültürel mirasın bir kısmı restore edilmiştir ancak işlevselliklerini kaybetmişlerdir. Bir kısmının da restorasyon ihtiyacı vardır ve kullanılır durumda değildir. İşlevsiz yapılar ziyaretçilere açık değildir ve bu yapılarda fiziksel eskime hızı daha yüksektir. (Cankara, 2021, s. 57). Restore edilmeyen yapıların restorasyonu için planlar hazırlanmaktadır (Atıcı, 2020, s. 26). Bunun yanı sıra birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Harput’ta tarihi toplumsal tabakalaşma okunamamakta ve ziyaretçilere sergilenememektedir. Cumhuriyet sonrası dönemde yapılaşmada tarihi dokuya gerekli önem verilmemiştir. Tarihi doku bozulmuş ve az sayıda aslına uygun yapı günümüze ulaşabilmiştir (Cankara, 2021, s. 57). Örneğin, Orta Çağ Türk mimarisinin önemli yapıtlarından birisi olan Harput Ulu Cami, yapılan restorasyon çalışmaları sonucunda eski mimari dokusunu kaybetmiştir (Durukan, 1992, s. 199). Bir başka örneğe bakacak olursak, Harput Ulu Cami (Bey-Pınar) Çeşmesi de 2005 yılında aslına uygun olmayan bir şekilde restore edilmiştir. Çeşmenin onarılan üst örtüsü onu orijinal dokusundan uzaklaştırmıştır (Kılıç, 2020, s. 406). Bununla birlikte Harput’un sosyal yapılarına bakıldığında değerlendirilebilecek unsurlarından biri hamamlardır. Harput’ta, günümüze kadar varlığını sürdürebilen üç hamam bulunmaktadır (Cankara, 2021, s. 53). Onarımı yapılan hamamların da mimari dokusu zedelenmiştir (Atıcı, 2020, s. 35).

Araştırmanın Problemi

2018 yılında UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi’ne dahil edilen Harput (Önal, 2023, s. 37), kültürel kimliği ile Türkiye’de kadim kentler arasında yer almaktadır (Azar, 2019). Harput’un UNESCO asıl listesine

alınması beklenilmektedir (Sabah, 2021). Ancak UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne dahil edilen Harput'un korunmasına ilişkin yukarıda bahsedilen bütüncül koruma yaklaşımlarından korumaya dair bilgi toplama (Ahunbay, 2009), toplumsal bilinç oluşturma (Kuşçuoğlu & Taş, 2017), ilkokuldan yükseköğretime kadar kamuoyu oluşturma gibi (Ahunbay, 2009) çalışmaların yapılmadığı görülmektedir. Nitekim konuya ilişkin alanyazına bakıldığında Harput'un kültürel kimliği (Azar, 2019), Harput'a ilişkin turist algısı (Tunç, 2021), eski çağlarda Harput'un dini yapısı (Gaspak, 2015), Harput hamamları (Cankara, 2021), Harput somut kültürel varlıklarının onarımı (Kılıç, 2020), 19. yüzyılda Harput'un sosyal ve dini yapısı (Karayıl, 2018), restorasyon sonrası yeniden işlevlendirilmiş geleneksel Harput evlerinin ekolojik değerlendirilmesi (Özer, 2014), on dokuzuncu yüzyıl Harput vilayetinde giyim kuşam kültürü (Avcı, 2013), Elazığ-Harput müzik folkloru (Ekici, 2000) araştırılmıştır. Ancak kültürel mirasın korunmasında çağdaş yaklaşımların ortaya koyduğu toplumsal bilinç odaklı koruma çalışmalarına rastlanılmamıştır. Bu kapsamda araştırmanın temel problemi ve alt problemleri aşağıdaki gibi sıralanmıştır.

Araştırmanın Temel Problemi: Harput'un korunmasına dair bireylerin farkındalıkları ne düzeydedir?

Araştırmanın Alt Problemleri:

1. Elazığ'da yaşayan bireylerin Harput'un somut kültürel ve tarihi mirası hakkındaki farkındalıkları ne düzeydedir?
2. Elazığ'da yaşayan bireylerin Harput'un somut kültürel ve tarihi mirası hakkındaki farkındalıkları demografik değişkenlere (Cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi) göre farklılık göstermekte midir?
3. Elazığ'da yaşayan bireylerin somut kültürel miras olarak Harput'un korunmasına yönelik kamu kurumları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilgileri ne düzeydedir?
4. Elazığ'da yaşayan bireylerin somut kültürel miras olarak Harput'un korunmasına yönelik kamu kurumları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilgi düzeyi demografik değişkenlere (Eğitim düzeyi vb.) farklılık göstermekte midir?
5. Elazığ'da yaşayan bireylerin somut kültürel miras olarak Harput'un korunmasına yönelik yerel yönetimler tarafından (Belediye) gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilgi düzeyi nasıldır?
6. Elazığ'da yaşayan bireylerin somut kültürel miras olarak Harput'un korunmasına yönelik yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilgi düzeyi demografik değişkenlere (Eğitim düzeyi vb.) farklılık göstermekte midir?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Araştırmada, araştırma problemlerinin cevaplanmasında karma araştırma desenlerinden *gömülü karma yöntem* kullanılmıştır. *Gömülü karma yöntem* araştırmalarında, nicel ve nitel veriler eş zamanlı olarak toplandıktan sonra bir veri türü diğerini destekler nitelikte kullanılır (Fırat ve ark., 2014, s. 72).

ÇALIŞMA GRUBU

Nicel Çalışma Grubu

Araştırmanın amacına uygun olarak araştırmada, *kolayda örnekleme* yöntemi benimsenmiştir. Araştırmanın nicel çalışma grubunu, Elazığ ilinde yaşayan 10-70 yaş arası bireyler oluşturmaktadır. Bu kapsamda anket uygulaması için 444 kişiye ulaşılmış ve çalışmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden 443 kişiye anket uygulanmıştır. Bu kapsamda çalışmaya katılanların %58,7'si ($f=260$) kız/kadın, %41,3'ü ($f=183$) erkektir. Araştırmaya katılanların %72,0'ı ($f=319$) 10-17 yaş grubunu, %16,9'u ($f=75$) 18-29 yaş grubunu, %9,9'u ($f=44$) 30-59 yaş grubunu ve %1,1'i ($f=5$) 60-70 yaş grubunu oluşturmaktadır. Katılımcıların %36,3'ü ($f=161$) ortaokul öğrencilerinden, %35,7'si ($f=158$) lise öğrencilerinden, %15,1'i ($f=67$) üniversite öğrencilerinden ve %12,9'u ($f=57$) aktif öğrenci olmayan bireylerden oluşmaktadır.

Nitel Çalışma Grubu

Araştırmanın nitel verileri Elazığ ilinde yaşayan 31 kişiden toplanmıştır. 18 yaş altı bireyler ile yapılan mülakatlar Milli Eğitim Bakanlığına bağlı 4 okuldan toplanmıştır. 18 yaş üstü bireyler, Harput'ta gezi için giden ve Elazığ'da yaşayan bireylerdir. Mülakata katılanların %48,4'ü ($f=15$) kız/kadın ve %51,6'sı ($f=16$) erkektir. Katılımcıların %61,3'ü ($f=19$) 10-17 yaş, %9,7'si ($f=3$) 18-29 yaş, %25,8'i ($f=8$) 30-59 yaş ve %3,2'si ($f=1$) 60-70 yaş grubundadır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada verilerin toplanmasına yönelik "Harput'un Korunmasına İlişkin Toplumsal Bilinç Anketi" ve nitel veri olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu ve kişisel bilgi formu tasarlanmıştır.

Harput'un korunmasına ilişkin toplumsal bilinç anketi

Nicel veri toplamak amacıyla ölçek ve anket gibi araçlar kullanılmaktadır. Ölçekler, belli bir kurama dayanan alt boyutlara ayrılabilen ve toplam puan alınabilen araçlardır. Ölçeklerden farklı olarak anketler, pratik amaçlar için kullanılan birbirinden bağımsız maddelerin olduğu, alt boyutlara ayrılmayan, toplam puanın alınmadığı ve

her maddenin birbirinden bağımsız olarak test edildiği araçlardır. Dolayısıyla anketler için yapı geçerliği (Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi) gibi süreçlere ihtiyaç duyulmaz (Oral & Çoban, 2020, s. 77-114; Tutar & Erdem, 2020). Bu bağlamda araştırma konusunda uzman iki akademisyenin görüşleri alınarak araştırmanın amaçlarına yönelik çoktan seçmeli ve kapalı uçlu sorulardan oluşan 8 maddelik anket tasarlanmıştır. Anket 5'li likert türünde (Hiç katılmıyorum...kesinlikle katılıyorum) ve görseller içermeyen maddelerdir. Tasarlanan anketin Cronbach's Alpha güvenirlik katsayısı 0,88'dir. Bu değer yüksek düzeyde bir güvenirliği göstermektedir (Akgül & Çevik, 2005). Anketteki 1., 2., 3. ve 4. maddeler bireylerin Harput'un somut kültürel ve tarihi mirasına ilişkin farkındalıklarını, 5. ve 6. maddeler bireylerin Harput'un somut kültürel ve tarihi mirasına ilişkin kamu kuruluşları tarafından yapılan koruma faaliyetlerine dair farkındalıklarını, 7. ve 8. maddeler bireylerin Harput'un somut kültürel ve tarihi mirasına ilişkin yerel yönetimler tarafından yapılan koruma faaliyetlerine dair farkındalıklarını saptamak için tasarlanmıştır.

Yarı yapılandırılmış görüşme formu

Araştırmada Elazığ'da yaşayan bireylerin, Harput'un somut kültürel mirasına ilişkin farkındalıklarını saptamak için yarı yapılandırılmış bir mülakat formu tasarlanmıştır. Araştırma konusuna ilişkin uzmanlığı olan iki akademisyenin görüşleri doğrultusunda tasarlanan mülakat formu, 7 sorudan oluşmaktadır. Mülakat formundaki ilk 5 soru bireylerin Harput'un somut kültürel ve tarihi mirasına ilişkin farkındalıklarını, 6. soru bireylerin Harput'un korunmasına yönelik kamu kuruluşları tarafından yapılan faaliyetlerine ilişkin farkındalıklarını ve 7. soru bireylerin Harput'un korunmasına yönelik yerel yönetimler tarafından yapılan faaliyetlerine ilişkin farkındalıklarını saptamak için tasarlanmıştır.

Kişisel bilgi formu

Araştırmaya katılan bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumlarına ilişkin bilgileri toplamak için hazırlanmıştır.

Veri Toplama Süreci

Mevcut çalışma, Fırat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu tarafından onaylanmıştır (Kurulun evrak tarihi ve sayısı: 25.11.2022, 12368). Çalışma grubunu, Elazığ ilinde yaşayan 10-70 yaş aralığındaki bireyler oluşturmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığına bağlı ortaokul ve liselerde öğrenim gören 10-17 yaş grubunu oluşturan bireylere anket uygulamak ve mülakat yapmak için, öğrencilerin velilerinden Bilgilendirilmiş Veli Gönüllü Olur Formu ile Milli Eğitim Bakanlığından uygulama izni alınmıştır (Evrak numarası: E-79137285-605.01-67860726). Çalışmanın 18 yaş üstünü oluşturan katılımcılarından ise Gönüllü

Katılımcı Onam Formu onayıyla veri toplanmıştır. Verilerin toplanması gönüllülük esasına dayanmaktadır. İlgili yazarlar, veri toplama konusunda proje grubundan yardım almıştır ve veriler 2022-2023 eğitim öğretim yılında, 5 günde toplanmıştır.

Nicel çalışma grubundaki 18 yaş altı bireyler, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı ortaokullarda ve liselerde öğrenim gören öğrencilerdir. Nicel çalışmanın veri toplama aracı olan anket, 3 ortaokul ve 3 lisede, ders arasında uygulanmış ve öğrenim sürecini etkilememiştir. Nicel çalışma grubundaki 18 yaş üstü bireyler, Elazığ ilinde yaşayan bireylerden oluşmaktadır. Anketler parklarda, kütüphanelerde, kafelerde, yerel işletmelerde, sosyal alanlarda uygulanmıştır. Anket uygulaması araştırma yazarları tarafından yapılmış ve her anket uygulaması yaklaşık 3-4 dakika sürmüştür. Katılımcılara yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyleri gibi demografik özellikleri sorulmuştur ancak isim ve soy isimleri sorulmamıştır. Veri toplanırken katılımcılara, sorulardan rahatsız olduklarında anketi istedikleri zaman yanıtlamayı bırakabilecekleri söylenmiştir.

Nitel çalışma grubundaki 18 yaş altı bireyler, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı ortaokullarda ve liselerde öğrenim gören öğrencilerdir. Nitel çalışmanın veri toplama aracı olan mülakat, 2 ortaokul ve 2 lisede uygulanmıştır. Mülakatlar ders arasında yapılmış ve öğrenim sürecini etkilememiştir. Nitel çalışma grubundaki 18 yaş üstü bireyler, Elazığ ilinde yaşayan bireylerden oluşmaktadır. Mülakatlar parklarda, kafelerde, yerel işletmelerde, sosyal alanlarda yapılmıştır. Mülakatlar, araştırma yazarları tarafından yapılmış ve her mülakat yaklaşık 3-4 dakika sürmüştür. Katılımcılara yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyleri gibi demografik özellikleri sorulmuştur ancak isim ve soy isimleri sorulmamıştır. Mülakat uygulamasından önce katılımcılara, soruları yanıtlamaktan istedikleri zaman vazgeçebilecekleri söylenmiştir.

Veri Analizi

Nicel Verilerin Analizi

Katılımcıların Harput'un somut kültürel ve tarihi mirası hakkındaki farkındalık düzeylerini saptamak için elde edilen verilerin analizinde aritmetik ortalama ($\bar{x}$) ve standart sapma (SS) kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan anket 5'li likert, dört fark aralığına sahip olduğu için aritmetik ortalamalara göre yapılan değerlendirmelerde, $4/5=0,80$ 'lik bir fark aralığı esas alınmıştır. Ayrıca veri analiz tekniğini belirlemek için verilerin normallik varsayımı sınanmıştır. Örneklem büyüklüğünden bağımsız olarak, tek değişkenli normalliğin çarpıklık ve basıklık değerleri kullanılarak test edilmesi güvenilir ve en çok kullanılan yöntemdir (Kim, 2013; Kline, 2011; Hair ve ark., 2010; Tabachnick & Fidell, 2015). Aşağıdaki ankette, her maddeye ilişkin çarpıklık ve basıklık değerleri paylaşılmıştır.

Tablo 1Araştırma Verilerine İlişkin Çarpıklık ve Basıklık Değerleri / *Skewness and Kurtosis Values of Research Data*

No	N	Çarpıklık	Standart Hata	Basıklık	Standart Hata
M1	443	-0,015	0,116	-0,951	0,231
M2	443	0,290	0,116	-1,018	0,231
M3	443	-0,179	0,116	-1,019	0,231
M4	443	0,448	0,116	-0,868	0,231
M5	443	0,687	0,116	-0,770	0,231
M6	443	0,963	0,116	-0,237	0,231
M7	443	0,680	0,116	-0,667	0,231
M8	443	0,850	0,116	-0,448	0,231

Tablo 1'e göre anket maddelerine ilişkin çarpıklık değerleri -0,179 ile 0,963; basıklık değerleri -1,019 ile -0,237 arasındadır. Verilerin tek değişkenli çarpıklık ve basıklık değerlerine göre normalliğin test edilmesinde en çok kullanılan ve başvuru ölçütler vardır. Tabachnick ve Fidell'e (2015) göre ± 1.5 aralığındaki; George and Mallery'e (2019) göre ± 2 aralığındaki; Hair vd.'e (2010) göre ± 2 ve ± 7 ve Brown'a (2006) göre ± 3 ve ± 10 aralığındaki çarpıklık ve basıklık değerleri verilerin normal dağıldığını göstermektedir. Anket maddelerine ilişkin çarpıklık değerleri -0,179 ile 0,963; basıklık değerleri -1,019 ile -0,237 arasındadır. En çok kullanılan ölçütlerin tümüne göre, araştırma verileri tek değişkenli normallik varsayımını sağlamıştır. Söz konusu değerler normallik varsayımını sağladığı için yapılan analizlerde parametrik testlerden ilişkisiz/bağımsız örneklem *T-Testi* ve ilişkisiz örneklem için *tek faktörlü varyans* (One-way Anova) analizi kullanılmıştır. Tablo 2'de fark aralıkları ve bu fark aralıklarına karşılık gelen anket cevapları verilmiştir. Katılımcıların anket maddelerinden aldıkları ortalamalar, söz konusu fark aralıkları kullanılarak değerlendirilmiştir.

Tablo 2Anket Maddelerinin Değerlendirilmesindeki Fark Aralıkları / *Difference Intervals in the Evaluation of Questionnaire Items*

Fark Aralığı	Anketteki Karşılığı	Değerlendirme
1,00–1,80	Kesinlikle Katılmıyorum	Çok Düşük
1,81–2,60	Katılmıyorum	Düşük
2,61–3,40	Kısmen Katılıyorum	Orta
3,41–4,20	Katılıyorum	Yüksek
4,21–5,00	Tamamen Katılıyorum	Çok Yüksek

Tablo 3Kodlama Güvenirliği Formu / *Coding Reliability Form*

Katılımcı	Cevaplar	Kodlayıcı 1	Kodlayıcı 2	Uyuşma	Uyuşmama
Katılımcı 1	Soru 1-Cevap 1	Sosyal Bilgiler ve Tarih Dersleri	Sosyal Bilgiler ve Tarih Dersleri	x	
Katılımcı 2	Soru 1-Cevap 1	Diğer	Diğer	x	
Katılımcı 3	Soru 1-Cevap 1	Sosyal Bilgiler ve Tarih Dersleri	Diğer		x

Nitel Verilerin Analizi

Nitel verilerin analizinde içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizinde, benzer veriler belirlenen kavramlar ve temalar çerçevesinde gruplandırılarak düzenlenir ve okuyucunun kolayca anlayabileceği şekilde yorumlanır. Bu süreçte belirli yöntem ve sistemler kullanılmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 259). İçerik analizinin temel sistematigi "Problemi tanımlama: Araştırma amacını belirleme," "Kategori sistemini oluşturma: Kategorileri tanımlama ve kodlama kurallarını belirleme" ve "Ölçüm birimlerini belirleme: Kodlama ve analiz birimlerini tanımlama" safhalarından oluşmaktadır (Gökçe, 2006, s. 51). Kategorilerin belirlenmesinde çeşitli yöntemler kullanılabilir (Tavşancıl & Aslan, 2001, s. 72-77). İlk yöntem, teorik yapı dikkate alınarak kategorilerin oluşturulmasıdır. İkinci yöntem ise mesaj içeriklerindeki ilişkilerin ve benzerliklerden hareketle kategori oluşturulmasıdır. Üçüncü yöntem ise her iki yöntemin birlikte kullanılmasıdır (Akt. Bilgin, 2014, s. 13-14). Mevcut araştırmada ise ikinci yöntem kullanılmıştır. Bu kapsamda araştırmanın amacı ve mülakat sorularına verilen cevaplardaki ilişkiler ve benzerlikler dikkate alınarak tema, kategoriler ve bu kategorilere ilişkin kodlar oluşturulmuştur. Araştırmada ulaşılan kodların geçerliği, konuya ilişkin iki uzman görüşü ile doğrulanmıştır. Araştırmada ulaşılan 4 tema, 12 kategori ve kodların güvenilirliğine ilişkin güvenilirlik analizi yapılmıştır. İki farklı kodlayıcıya kodlama sistematigi gösterilmiştir. Ardından iki farklı kodlayıcı Tablo 3'deki kodlama formu doldurulmuştur.

Tablo 3'te araştırmada kullanılan kısa kodlama güvenilirliği formu görülmektedir. Söz konusu kodlama güvenilirliği formu 2 kodlayıcı tarafından doldurulduktan sonra uyuşma ve uyuşmama sayıları sayılmıştır.

Kodlayıcılar arasındaki uyumda güvenilirlik katsayısı formülü kullanılarak, kodlama güvenilirliği hesaplanmıştır. Güvenirlik katsayısı “*Güvenirlik=uzlaşma sayısı / (uzlaşma sayısı + uzlaşmama sayısı)*” (Miles & Huberman, 2015, s. 64; Muijs, 2004, s. 73) formülü kullanılarak hesaplanmıştır. Uzlaşma sayısının, uyum ve uyumsuzluk sayısının toplamına oranından (170/178), güvenilirlik katsayısı %96 değerinde bulunmuştur. Bu değer kodlamanın güvenilir olduğunu göstermektedir (Miles & Huberman, 2015, s. 64; Muijs, 2004, s. 73).

BULGULAR

Tablo 4’te görüldüğü gibi örnekleme oluşturan katılımcıların Harput’un kültürel ve tarihi mirası hakkındaki bilgi düzeyleri orta ($\bar{x}=3,01$), Harput’ta yaşamış medeniyetler hakkındaki bilgi düzeyleri orta ($\bar{x}=2,64$), Harput’ta bulunan tarihi yapılar ve eserler hakkındaki bilgi düzeyleri orta ($\bar{x}=3,15$), Harput’ta bulunan tarihi yapıların ve eserlerin hangi medeniyetlere ait olduğuna ilişkin bilgi düzeyleri düşük ($\bar{x}=2,50$), Harput’un korunmasına yönelik kamu kurumları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilgi düzeyleri düşük ($\bar{x}=2,29$; 2,01), Harput’un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilgi düzeyleri düşük ($=2,28$) ve Harput’un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetlerin takip edilmesi düzeyleri düşük ($=2,15$) düzeydedir.

Tablo 4

Harput’un Somut Kültürel ve Tarihi Mirası Hakkında Bilgi Düzeyine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler / *Descriptive Statistics on the Level of Knowledge about Harput’s Tangible Cultural and Historical Heritage*

No	Anket Maddeleri	N	Min	Max		SS
M1	Harput’un kültürel ve tarihi mirası hakkında bilgi sahibiyim.	443	1,00	5,00	3,01	1,28
M2	Harput’ta yaşamış medeniyetler hakkında bilgi sahibiyim.	443	1,00	5,00	2,64	1,32
M3	Harput’ta bulunan tarihi yapılar ve eserler hakkında bilgi sahibiyim.	443	1,00	5,00	3,15	1,30
M4	Harput’ta bulunan tarihi yapıların ve eserlerin hangi medeniyetlere ait olduğunu bilirim.	443	1,00	5,00	2,50	1,30
M5	Harput’un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	443	1,00	5,00	2,29	1,35
M6	Harput’un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	443	1,00	5,00	2,01	1,25
M7	Harput’un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	443	1,00	5,00	2,28	1,31
M8	Harput’un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	443	1,00	5,00	2,15	1,30

Tablo 5

Harput’a Dair Somut Kültürel Miras Hakkındaki Bilgi Düzeyi / *Level of Knowledge about Harput’s Tangible Cultural Heritage*

Tema	Kategori	f	Kod
Somut Kültürel Miras Hakkında Bilgi Düzeyi	Genel Bilgisi Var	19	Harput, Harput Kalesi, Süt Kalesi, Ulu Cami, Sara Hatun, Dabakhane, Eğri minare, Çınar altı, seyir terası, ziyaretler
	Genel Bilgisi Yok	12	Bilmiyorum, sosyal bilgiler dersinde gördük ama hatırlamıyorum
	Güncel Bilgisi Var	1	2018
	Güncel Bilgisi Yok	30	2011, 2020, 1977, 1998, 2017, bilmiyorum, yakın zamanda ama bilmiyorum

Tablo 5’te, Elazığ’da yaşayanların Harput’a dair somut kültürel miras hakkındaki bilgi düzeyini gösteren içerik analizi sonuçları görülmektedir. Analiz sonucuna göre, örneklem grubu genel bilgi düzeyi açısından değerlendirildiğinde “somut kültürel miras hakkında genel bilgisi var” kategorisi ($f=19$) en yüksek frekansa sahipken, “somut kültürel miras hakkında genel bilgisi yok” kategorisi ($f=12$) en düşük frekansa sahiptir. Güncel bilgi açısından değerlendirildiğinde “somut kültürel miras hakkında güncel bilgisi yok” kategorisi ($f=30$) en yüksek frekansa sahipken, “somut kültürel miras hakkında güncel bilgisi var” kategorisi ($f=1$) en düşük frekansa sahiptir.

Tablo 6’da Elazığ’da yaşayanların Harput’a dair tarihi miras hakkındaki bilgi düzeylerini gösteren içerik analizinin sonuçları görülmektedir. Analiz sonucuna göre örneklem grubunda “tarihi miras hakkındaki bilgi düzeyi” teması ortaya çıkmış; bu tema “medeniyetlere dair bilgisi var”, “medeniyetlere dair bilgisi yok”, “tarihi yapılar hakkında bilgisi var”, “tarihi yapılar hakkında bilgisi yok” şeklinde dört kategoriye ayrılmıştır. Tabloya göre, geçmişte yaşamış medeniyetler hakkında bilgi düzeyi açısından değerlendirildiğinde “medeniyetlere dair bilgisi var” kategorisi ($f=21$) en yüksek frekansa sahipken “medeniyetlere dair bilgisi yok” kategorisi ($f=10$) en düşük frekansa sahiptir. Tarihi yapılar hakkında bilgi düzeyi açısından değerlendirildiğinde “tarihi yapılar hakkında bilgisi var” kategorisi ($f=29$) en yüksek frekansa sahipken “tarihi yapılar hakkında bilgisi yok” kategorisi ($f=2$) en düşük frekansa sahiptir.

Tablo 6Harput'a Dair Tarihi Miras Hakkındaki Bilgi Düzeyi / *Level of Knowledge about Harput's Historical Heritage*

Tema	Kategori	f	Kod
Tarihi Miras Hakkında Bilgi Düzeyi	Medeniyetlere Dair Bilgisi var	21	Urartu, Bizans, Osmanlı, Artuklu, Ermeniler, Romalılar, Selçuklu
	Medeniyetlere Dair Bilgisi yok	10	Bilmiyorum, hatırlamıyorum
	Tarihi Yapılara Dair Bilgisi Var	29	Süt Kalesi, Arap Baba Türbesi, Meryem Ana Kilisesi, Ulu Cami, Sara Hatun Cami, türbeler, Dabakhane, su tesisi, Buzluk Mağarası, camiler, müze evi, Harput Konağı, Kurşunlu Cami
	Tarihi Yapılara Dair Bilgisi Yok	2	Bilmiyorum

Tablo 7Harput'a Dair Somut Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik Kamu Faaliyetleri Hakkındaki Bilgi Düzeyi / *Level of Knowledge about Public Activities for the Protection of Harput's Tangible Cultural Heritage*

Tema	Kategori	f	Kod
Somut Kültürel Mirasın Korunmasına Dönük Kamu Kuruluşlarının Faaliyetleri Hakkında Bilgi Düzeyi	Kamu Kuruluşlarının Faaliyetleri Hakkında Bilgisi Var	12	Temizlik, tarihi yapıları koruma faaliyetleri, restorasyon, UNESCO tarafından koruma altına alındı, tanıtım için etkinlik, müze yapıldı, konuk evi yapıldı
	Kamu Kuruluşlarının Faaliyetleri Hakkında Bilgisi Yok	19	Bilmiyorum

Tablo 8Harput'a Dair Somut Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik Yerel Yönetim Faaliyetleri Hakkındaki Bilgi Düzeyi / *Level of Knowledge on Local Government Activities for the Protection of Harput's Tangible Cultural Heritage*

Tema	Kategori	f	Kod
Somut Kültürel Mirasın Korunmasına Dönük Yerel Yönetim Faaliyetleri Hakkında Bilgi Düzeyi	Yerel Yönetim Faaliyetleri Hakkında Bilgisi Var	13	Restorasyon, yerler rehber eşliğinde gezdirilir, sit alanı, güvenlik tedbirleri, müzeler korundu, turistik amaçlı çalışmalar, cam teras yapıldı
	Yerel Yönetim Faaliyetleri Hakkında Bilgisi Yok	18	Bilmiyorum

Tablo 9Harput'a Dair Somut Kültürel ve Tarihi Mirasa İlişkin Bilgi Kaynağı / *Source of Information on Harput's Tangible Cultural and Historical Heritage*

Tema	Kategori	f	Kod
Somut Kültürel ve Tarihi Mirasa İlişkin Bilgi Kaynağı	Sosyal Bilgiler ve Tarih Dersleri	7	Sosyal bilgiler dersi, tarih dersi
	Diğer	16	Kitaptan öğrendim, internet, büyüklerimden öğrendim, gezip gördüm

Tablo 7'de Elazığ'da yaşayanların, Harput'a dair somut kültürel mirasın korunmasına dönük kamu kuruluşlarının faaliyetleri hakkında bilgi düzeylerini gösteren içerik analizinin sonuçları görülmektedir. Tabloya göre, "Kamu Kuruluşlarının Faaliyetleri Hakkında Bilgisi Yok" kategorisi (f=19) en yüksek frekansa sahipken "Kamu Kuruluşlarının Faaliyetleri Hakkında Bilgisi Var" kategorisi (f=12) en düşük frekansa sahiptir.

Tablo 8'de Elazığ'da yaşayanların, Harput'a dair somut kültürel mirasın korunmasına dönük yerel yönetim faaliyetleri hakkındaki bilgi düzeylerini gösteren içerik

analizinin sonuçları görülmektedir. Tabloya göre yerel yönetim faaliyetleri hakkındaki bilgi düzeyi açısından değerlendirildiğinde "yerel yönetim faaliyetleri hakkında bilgisi yok" kategorisi (f=18) en yüksek frekansa sahipken "yerel yönetim faaliyetleri hakkında bilgisi var" kategorisi (f=13) en düşük frekansa sahiptir.

Tablo 9'da Elazığ'da yaşayanların, Harput'a dair edindikleri kültürel ve tarihi miras hakkındaki bilgilerinin hangi kaynaklardan edinildiğine dair içerik analizi sonuçları görülmektedir. Analiz sonucuna göre örneklem grubunda "Somut kültürel ve tarihi mirasa

ilişkin bilgi kaynağı” teması ortaya çıkmış; bu tema “sosyal bilgiler ve tarih dersleri”, “diğer” şeklinde iki kategoriye ayrılmıştır. Tabloya göre “diğer” kategorisi ($f=16$) en yüksek frekansa sahipken, “sosyal bilgiler ve tarih dersleri” kategorisi ($f=7$) en düşük frekansa sahiptir.

Tablo 10’da Harput’un somut kültürel ve tarihi mirası hakkındaki bilgi düzeyine ilişkin sekiz maddenin cinsiyet değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaşmadığı görülmektedir ($p>0,05$).

Tablo 10

Ankete Verilen Cevapların Cinsiyete Göre Karşılaştırılması T-Testi Sonuçları / *T-Test Results of Comparison of Responses to the Questionnaire According to Gender*

No	Anket Maddeleri	Cinsiyet	N	SS	t	p
M1	Harput’un kültürel ve tarihi mirası hakkında bilgi sahibiyim.	Kız	260	2,99	-0,373	0,71
		Erkek	183	3,04		
M2	Harput’ta yaşamış medeniyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Kız	260	2,60	-0,855	0,39
		Erkek	183	2,70		
M3	Harput’ta bulunan tarihi yapılar ve eserler hakkında bilgi sahibiyim.	Kız	260	3,15	0,020	0,98
		Erkek	183	3,15		
M4	Harput’ta bulunan tarihi yapıların ve eserlerin hangi medeniyetlere ait olduğunu bilirim.	Kız	260	2,51	0,288	0,77
		Erkek	183	2,48		
M5	Harput’un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Kız	260	2,26	-0,55	0,58
		Erkek	183	2,33		
M6	Harput’un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	Kız	260	2,06	0,962	0,34
		Erkek	183	1,20		
M7	Harput’un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Kız	260	2,26	-0,352	0,73
		Erkek	183	2,31		
M8	Harput’un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	Kız	260	2,13	0,381	0,70
		Erkek	183	2,17		

Tablo 11

Yaş Gruplarına Göre Varyans Analizi Sonuçları / *Results of Variance Analysis by Age Groups*

No	Anket Maddeleri	KT	Sd	KO	F	p
M2	Harput’ta yaşamış medeniyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Gruplar arası	29,654	3	9,885	5,878
		Grup içi	73,278	439	1,682	
		Toplam	767,932	442		
M4	Harput’ta bulunan tarihi yapıların ve eserlerin hangi medeniyetlere ait olduğunu bilirim.	Gruplar arası	25,845	3	8,615	5,246
		Grup içi	720,900	439	1,642	
		Toplam	746,745	442		

Tablo 12

Yaş Gruplarına Göre Puan Ortalamalarına İlişkin TUKEY Testi Sonuçları / *TUKEY Test Results Regarding Mean Scores According to Age Groups*

No	Anket Maddeleri	Yaş	Yaş	$\bar{X}$	Ortalamalararası fark	p
M2	Harput'ta yaşamış medeniyetler hakkında bilgi sahibiyim.	10-17 =2,48	18-29	3,05	-0,57057*	0,00
			30-59	3,09	-0,60815*	0,02
			60-70	2,60	-0,11724	0,99
M4	Harput'ta bulunan tarihi yapıların ve eserlerin hangi medeniyetlere ait olduğunu bilirim.	10-17 =2,35	18-29	2,83	-0,47870*	0,02
			30-59	2,98	-0,62931*	0,01
			60-70	2,80	-0,45204	0,86

Tablo 11 incelendiğinde M2 ve M4 maddelerine verilen cevapların yaşa göre anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir ($F=5,88$, $5,25$; $p=0,00$, $0,00<0,05$). Ancak yapılan varyans analizi (One-way Anova) sonucuna göre M1 ve M3 maddelerinin yaş değişkenine göre farklılaşmadığı bulgulanmıştır ($p=0,10$ ve $0,71>0,05$).

Tablo 12 incelendiğinde M2 ve M4 maddelerine verilen cevapların, yaş grubu açısından farklılaştığı görülmektedir ($p=0,00$; $p=0,02<0,05$). Buna göre 18-29 ve 30-59 arası

yaş gruplarının puanları, 10-17 yaş grubuna göre anlamlı düzeyde yüksektir. Yaş değişkeni açısından yapılan varyans analizi (One-way Anova) sonucuna göre M5, yaş değişkenine göre farklılaşmamıştır ($p=0.20>0.05$). Ancak M6'dan alınan puanlar yaş değişkenine anlamlı düzeyde farklılaşmıştır.

Tablo 13 incelendiğinde M6'ya verilen cevapların yaşa göre farklılaştığı görülmektedir ($F=7,851$; $p=0,00<0,05$).

Tablo 14 incelendiğinde M6 ifadesine verilen cevapların yaş grubu açısından farklılaştığı görülmektedir ($p=0,00; 0,00; 0,01<0,05$). Buna göre 60-70 yaş grubundaki katılımcıların ortalamaları diğer tüm yaş tüm gruplarından anlamlı düzeyde yüksektir. Ayrıca M7 ve M8 maddesi puan ortalamaları yaş değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaşmamıştır ($p=0,06; 0,07>0,05$). Bununla birlikte, ankete verilen cevap ortalamalarının öğrenim durumu açısından farklılaşıp farklılaşmadığını gösteren varyans analizi sonuçları aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

Tablo 13

Yaş Değişkenine Göre Varyans Analizi Sonuçları / *Results of Variance Analysis According to Age Variable*

No	Anket Maddeleri		KT	Sd	KO	F	p
M6	Harput'un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	Gruplar arası	35,230	3	11,743	7,851	0,00
		Grup içi	656,688	439	1,496		
		Toplam	691,919	442			

Tablo 14

Yaş Değişkeni Açısından TUKEY Testi Sonuçları / *TUKEY Test Results in Terms of Age Variable*

No	Anket Maddeleri	Yaş	Yaş		Ortalamalar arası fark	p
M6	Harput'un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim	60-70 =4,20	10-17	1,90	2,30031*	0,00
			18-29	2,13	2,06667*	0,00
			30-59	2,39	1,81364*	0,01

Tablo 15

Öğrenim Durumuna Göre Varyans Analizi Sonuçları / *Results of Variance Analysis According to Educational Level*

No	Anket Maddeleri		KT	Sd	KO	F	p
M1	Harput'un kültürel ve tarihi mirası hakkında bilgi sahibiyim.	Gruplar arası	16,293	3	5,431	3,393	0,02
		Grup içi	702,651	439	1,601		
		Toplam	718,944	442			
M2	Harput'ta yaşamış medeniyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Gruplar arası	30,620	3	10,207	6,077	0,00
		Grup içi	737,312	439	1,680		
		Toplam	767,932	442			
M3	Harput'ta bulunan tarihi yapılar ve eserler hakkında bilgi sahibiyim.	Gruplar arası	22,991	3	7,664	4,652	0,00
		Grup içi	723,176	439	1,647		
		Toplam	746,167	442			
M4	Harput'ta bulunan tarihi yapıların ve eserlerin hangi medeniyetlere ait olduğunu bilirim.	Gruplar arası	31,948	3	10,649	6,540	0,00
		Grup içi	714,797	439	1,628		
		Toplam	746,745	442	5,431		
M5	Harput'un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Gruplar arası	45,51	3	1,150	8,706	0,00
		Grup içi	763,985	439	1,740		
		Toplam	809,436	442			
M6	Harput'un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	Gruplar arası	27,559	3	9,186	6,070	0,00
		Grup içi	664,360	439	1,513		
		Toplam	691,919	442			
M7	Harput'un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Gruplar arası	41,129	3	13,710	8,427	0,00
		Grup içi	714,162	439	1,627		
		Toplam	755,291	442			
M8	Harput'un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	Gruplar arası	21,468	3	7,156	4,315	0,01
		Grup içi	727,995	439	1,658		
		Toplam	749,463	442			

Tablo 15 incelendiğinde M1, M2, M3 ve M4 maddelerine verilen cevapların öğrenim durumuna göre anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir ($F=3,393, 6,077, 4,652, 6,540; p=0,02, 0,00, 0,00, 0,00<0,05$). M5 ve M6'ya verilen cevap ortalamalarının da *öğrenim durumuna göre farklılaştığı görülmektedir* ($F=8,706, 6,070; p=0,00, 0,00<0,05$). Yine M7 ve M8 maddesinden alınan ortalamalar da *öğrenim durumuna göre* farklılaşmaktadır ($F=8,427, 4.315 p=0,00, 0,01<0,05$).

Tablo 16'ya göre M1'e verilen cevaplarda üniversite öğrencilerinin lise öğrencilerine göre ($p=0,03<0,05$) ortalamaları pozitif yönde anlamlı düzeyde farklılaşmıştır. M2'ye verilen cevaplara göre, ortaokul öğrencilerinin ortalamaları üniversite öğrencilerinininkinden anlamlı düzeyde düşüktür ($p=0,02<0,05$). M2'ye verilen cevaplarda lise öğrencilerinin ortalamaları, üniversite öğrencilerine ve aktif öğrenci olmayanlara göre anlamlı düzeyde düşüktür ($p=0,01; 0,02<0,05$). Üniversite öğrencilerinin M2'ye verdikleri yanıtların ortalamaları, ortaokul ve lise öğrencilerinden anlamlı düzeyde yüksektir ($p=0,02; 0,00<0,05$). Aktif öğrenci olmayanların M2'ye verdikleri cevapların ortalamaları, lise öğrencilerinin ortalamalarından anlamlı düzeyde

yüksektir ($p=0,02<0,05$). Bu sonuçlara göre M2'ye verilen cevaplarda en yüksek ortalamaya üniversite, en düşük ortalamaya ortaokul ve lise öğrencileri sahiptir. M3'e verilen cevaplarda ortaokul öğrencilerinin ortalamaları lise öğrencilerinin ortalamalarından anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p=0,00; 0,00<0,05$). M4'e verilen cevaplarda, üniversite öğrencilerinin ortalamaları lise öğrencilerinden anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p=0,00; 0,00<0,05$). Yine M4'e verilen cevaplarda aktif öğrenci olmayanların ortalamaları lise öğrencilerinden anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p=0,01<0,05$).

Tablo 17'ye bakıldığında M5'e verilen cevaplarda, ortaokul öğrencilerinin ortalamalarının lise öğrencilerinininkinden manidar düzeyde farklılaştığı görülmektedir ($p=0,00<0,05$). Bu farklılığın ise ortaokul öğrencilerinin lehine olduğu görülmektedir. Yine M5'e verilen cevapların ortalamalarına bakıldığında üniversite ve lise öğrencilerinin arasında anlamlı bir farklılık olduğu bulgulanmıştır ($p=0,02<0,05$). Buna göre üniversite öğrencilerinin ortalamalarının lise öğrencilerinininkine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu söylenebilir. Aktif öğrenci olmayanların M5'e verdikleri cevapların ortalamaları lise öğrencilerinininkinden anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir ($p=0,02<0,05$).

Tablo 16

Öğrenim Durumu Değişkenine Göre TUKEY Testi Sonuçları / Results of TUKEY Test According to Educational Level

No	Anket Maddeleri	Öğrenim Durumu	Öğrenim Durumu	Ortalamlararası Fark	p	
M1	Harput'un kültürel ve tarihi mirası hakkında bilgi sahibiyim.	Lise =2,78	Ortaokul	3,06	-0,27742	0,21
			Üniversite	3,30	-0,52003*	0,03
			AÖD	3,19	-0,41450	0,15
M2	Harput'ta yaşamış medeniyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Ortaokul =2,55	Lise	2,41	0,14140	0,76
			Üniversite	3,10	-0,55168*	0,02
			AÖD	2,98	-0,42966	0,14
		Lise =2,41	Ortaokul	2,55	-0,14140	0,76
			Üniversite	3,10	-0,69309*	0,01
			AÖD	2,98	-0,57106*	0,02
		Üniversite =3,10	Ortaokul	2,55	0,55168*	0,02
			Lise	2,41	0,69309*	0,00
			AÖD	2,98	0,12202	0,95
		AÖD =2,98	Ortaokul	2,55	0,42966	0,14
			Lise	2,41	0,57106*	0,02
			Üniversite	2,98	-0,12202	0,95
M3	Harput'ta bulunan tarihi yapılar ve eserler hakkında bilgi sahibiyim.	Ortaokul = 3,38	Lise	2,85	-0,52445*	0,00
			Üniversite	3,21	-0,35452	0,80
			AÖD	3,25	-0,39118	0,91
M4	Harput'ta bulunan tarihi yapıların ve eserlerin hangi medeniyetlere ait olduğunu bilirim.	Üniversite =2,91	Ortaokul	2,49	0,41976	0,11
			Lise	2,20	0,70792*	0,00
			AÖD	2,84	0,06834	0,99
		AÖD =2,84	Ortaokul	2,49	0,35142	0,28
			Lise	2,20	0,63957*	0,01
			Üniversite	2,91	-0,06834	0,99

Söz konusu farklılık, aktif öğrenci olmayanların ortalamalarının lise öğrencilerinininkine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu yönündedir. M5'e verilen yanıtların aritmetik ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamaya sırasıyla üniversite öğrencileri, aktif öğrenci olmayanlar, ortaokul öğrencileri ve son olarak lise öğrencilerinin sahip olduğu görülmektedir.

M6'ya verilen yanıtlara göre ortaokul öğrencilerinin cevaplarının ortalamalarının lise öğrencilerinininkinden anlamlı düzeyde farklılaştığı saptanmaktadır ($p=0,03<0,05$). Buna göre lise öğrencilerinin ortalamalarının ortaokul öğrencilerinininkinden anlamlı düzeyde düşük olduğu söylenebilir. Üniversite öğrencilerinin M6'ya verdikleri yanıt ortalamalarının lise öğrencilerinininkine göre anlamlı düzeyde farklılaştığı bulgulanmaktadır ($p=0,03<0,05$). Üniversite öğrencilerinin ortalamalarının lise öğrencilerinininkine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu söylenebilir. Aktif öğrenci olmayanların M6'ya verdikleri yanıt ortalamaları ile lise öğrencilerinininkinin arasında manidar bir farklılık olduğu saptanmaktadır ($p=0,00<0,05$). Bu farklılığın ise aktif öğrenci olmayanların lehine olduğu görülmektedir. M6'ya verilen cevapların aritmetik ortalamalarına bakıldığında

en yüksek ortalamaya sırasıyla aktif öğrenci olmayanlar, üniversite öğrencileri, ortaokul öğrencileri ve son olarak lise öğrencilerinin sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 18'e göre M7'ye verilen cevaplarda ortaokul öğrencilerinin ortalamalarının lise öğrencilerinininkinden anlamlı düzeyde farklılaştığı saptanmaktadır ($p=0,00<0,05$). Buna göre ortaokul öğrencilerinin ortalamalarının lise öğrencilerinininkine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu söylenebilir. M7'ye verilen cevaplarda üniversite öğrencilerinin cevap ortalamalarının lise öğrencilerinininkine göre anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmekle beraber ($p=0,02<0,05$) bu farklılığın lise öğrencilerinin aleyhine olduğu söylenebilir. M7'ye verilen cevaplarda aktif öğrenci olmayanların yanıt ortalamalarının lise öğrencilerinin ortalamalarından anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir ($p=0,00<0,05$). Söz konusu farklılaşmada aktif öğrenci olmayanların ortalamalarının lise öğrencilerinininkine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu söylenebilir. M7'ye verilen cevapların aritmetik ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamaya sırasıyla aktif öğrenci olmayanlar, ortaokul öğrencileri, üniversite öğrencileri ve son olarak lise öğrencileri sahiptir.

Tablo 17

Öğrenim Durumu Değişkeni Açısından TUKEY Testi Sonuçları / *TUKEY Test Results in Terms of Education Level Variable*

No	Anket Maddesi	Öğrenim Durumu	Öğrenim Durumu	$\bar{X}$	Ortalamalararası Fark	p
M5	Harput'un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Ortaokul =2,58	Lise	1,88	0,71676*	0,00
			Üniversite	2,43	0,15102	0,86
			AÖD	2,47	0,11017	0,95
		Lise =1,88	Ortaokul	2,58	-0,71676*	0,00
			Üniversite	2,43	-0,56575*	0,02
			AÖD	2,47	-0,60660*	0,02
		Üniversite =3,10	Ortaokul	2,58	-0,15102	0,86
			Lise	2,43	0,56575*	0,02
			AÖD	2,47	-0,04085	0,10
		AÖD =2,98	Ortaokul	2,58	-0,11017	0,95
			Lise	1,88	0,60660*	0,02
			Üniversite	2,43	0,04085	0,10
M6	Harput'un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	Ortaokul = 2,09	Lise	1,71	0,37810*	0,03
			Üniversite	2,21	-0,12200	0,90
			AÖD	2,42	-0,33410	0,29
		Lise =1,71	Ortaokul	2,09	-0,37810*	0,03
			Üniversite	2,21	-0,50009*	0,03
			AÖD	2,42	-0,71219*	0,00
		Üniversite =2,21	Ortaokul	2,09	0,12200	0,90
			Lise	1,71	0,50009*	0,03
			AÖD	2,42	-0,21210	0,77
		AÖD =2,42	Ortaokul	2,09	0,33410	0,29
			Lise	1,71	0,71219*	0,00
			Üniversite	2,21	0,21210	0,77

Tablo 18Öğrenim Durumu Değişkenine Göre TUKEY Testi Sonuçları / *Results of TUKEY Test According to Educational Level*

No	Anket Maddeleri	Öğrenim Durumu	Öğrenim Durumu	X̄	Ortalamalararası Fark	p
M7	Harput'un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	Ortaokul =2,52	Lise	187	0,64211*	0,00
			Üniversite	2,43	0,08269	0,97
			AÖD	2,56	-0,04588	0,10
		Lise =1,87	Ortaokul	2,52	-0,64211*	0,00
			Üniversite	2,43	-0,55942*	0,02
			AÖD	2,56	-0,68799*	0,00
		Üniversite =2,43	Ortaokul	2,52	-0,08269	0,97
			Lise	1,87	0,55942*	0,02
			AÖD	2,56	-0,12857	0,94
		AÖD =2,56	Ortaokul	2,52	0,04588	0,10
			Lise	1,87	0,68799*	0,00
			Üniversite	2,43	0,12857	0,94
M8	Harput'un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	Ortaokul = 2,27	Lise	1,85	0,41886*	0,02
			Üniversite	2,34	-0,06999	0,98
			AÖD	2,37	-0,09513	0,96
		Lise =1,85	Ortaokul	2,27	-0,41886*	0,02
			Üniversite	2,34	-0,48885*	0,04
			AÖD	2,37	-0,51399*	0,04
		Üniversite =2,34	Ortaokul	2,27	0,06999	0,98
			Lise	1,85	0,48885*	0,04
			AÖD	2,37	-0,02514	1,00
		AÖD =2,37	Ortaokul	2,27	0,09513	0,96
			Lise	1,85	0,51399*	0,04
			Üniversite	2,34	0,02514	1,00

M8'e verilen cevaplara göre, ortaokul öğrencilerinin ortalamaları lise öğrencilerinin ortalamalarına göre anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır ($p=0,02<0,05$). Buna göre ortaokul öğrencilerinin ortalamalarının lise öğrencilerinin ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek olduğu söylenebilir. M8'e verilen cevaplara göre, üniversite öğrencilerinin ortalamalarının lise öğrencilerinin ortalamalarından anlamlı düzeyde farklılaştığı bulgulanmaktadır ($p=0,04<0,05$). Söz konusu bu farklılığın üniversite öğrencilerinin lehine olduğu söylenebilir. Aktif öğrenci olmayanların M8'e verdiği cevap ortalamalarının lise öğrencilerinin ortalamalarına göre anlamlı düzeyde farklılaştığı saptanmaktadır ($p=0,04<0,05$). Buna göre aktif öğrenci olmayanların ortalamalarının lise öğrencilerinininkine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu söylenebilir. M8'e verilen yanıtların aritmetik ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamaya sırasıyla aktif öğrenci olmayanlar, üniversite öğrencileri, ortaokul öğrencileri, lise öğrencileri sahiptir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Araştırmanın sonuçlarına göre örneklem grubunun Harput'un kültürel ve tarihi mirası hakkındaki bilgi düzeylerinin ve Harput'ta bulunan tarihi yapılar ve eserler hakkında bilgi düzeyinin orta seviyededir. Literatürde benzer çalışmalar incelendiğinde ise katılımcıların kültürel ve tarihi miras farkındalıklarının orta ya da düşük olduğu görülmüştür. Örneğin, Yılmaz ve arkadaşlarının (2017, s. 86) yaptığı çalışmada Sivas'taki öğrencilerin kültürel mirasa dair farkındalık düzeylerinin düşük olduğu bulgulanmıştır. Akkuş ve arkadaşları (2015, s. 79) yaptıkları çalışmada, örneklem grubunun kültürel ve tarihi mirasa ilişkin farkındalıklarını orta düzey olarak bulgulanmışlardır. Güngör ve arkadaşlarının (2019, s. 183) yaptığı çalışmada ise katılımcıların Yozgat şehrinde bulunan tarihi yapılara dair farkındalık düzeylerinin düşük olduğu görülmüştür. Dinç ve arkadaşlarının (2011, s. 282) çalışmasında Uşak ilindeki örneklem grubunun tarihi ve kültürel eserler hakkında farkındalıklarının olmadığı ve kültürel varlıklara dair temel özelliklerin

bilinmediği tespit edilmiştir. Şahin & Yıldırım (2020, s. 132)'ın yaptığı çalışmada da çalışma grubunun şehirdeki kültürel varlıklara dair bilgi düzeylerinin kısmen yetersiz olduğu bulgulanmıştır.

Çalışmada örneklem grubunun Harput'ta yaşamış medeniyetler hakkındaki bilgi düzeyleri orta seviye olarak bulgulanırken, Harput'ta bulunan tarihi yapıların ve eserlerin hangi medeniyetlere ait olduğuna dair bilgi düzeyleri düşük olarak saptanmıştır. Mardin'de yapılan benzer bir çalışmada da katılımcıların, Mardin'de tarih boyunca hüküm süren uygarlıklara dair bilinçlilik durumunun yetersiz düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine bu çalışmada katılımcıların, Mardin sanat ve mimarisinde etkili olan kültürlere dair bilinçlilik durumu %50 dolaylarında bulgulanmıştır (Çoban, 2017, s. 21).

Öte yandan Harput'taki kültürel mirasın korunmasına dair kamu kuruluşları ve yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilgi düzeyleri düşük olarak bulgulanmıştır. Benzer şekilde Harput'un korunmasına dair kamu kuruluşları ve yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri halkın takip etmesi maddesi incelendiğinde bu düzey düşüktür. Nitekim Aydın ve Koç (2023, s. 36-37)'un Harput'taki yerli halk üzerinde yaptıkları çalışmalarında mevcut çalışmadaki sonuçları destekler bulgulara ulaşmıştır. Çalışmalarındaki sonuçlara göre yerli halk Harput'ta yapılan restorasyon çalışmalarından yeterince haberdar değildir. Bunun sonucu olarak da sivil toplum kuruluşlarının tarihi evleri koruma konusunda yetersiz kaldıklarını ve Harput'un tanıtımının yeterince yapılmadığını vurgulamışlardır. Yılmaz ve arkadaşlarının (2017, s. 95) yaptığı çalışmada da tarihi dokunun korunması ve tanıtımı çalışmalarında yetersiz kaldığını bulgulamışlardır. Mevcut bulgunun düşük düzeyde olması, katılımcıların aktif vatandaşlık boyutunda yetersiz kaldığı yorumunun yapılmasına olanak sağlamaktadır. Literatüre bakıldığında da mevcut çalışmayı destekler nitelikte çalışmaları görmek mümkündür. Akar (2021, s. 4), yaptığı çalışma sonucunda, katılımcıların kamu yararının, toplumun ihtiyaç ve çıkarlarının aslında bireyin kendi ihtiyaçlarıyla ilişkili olduğunu bilmediklerini bulgulanmıştır. Katılımcılar kamu ve kamu yararı kavramlarını da bilmemektedir. Ekolojik vatandaşlığın boyutlarının incelendiği bir başka çalışmada, en düşük boyutun katılım boyutu olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Sevim, 2023, s. 60). Eryılmaz ve arkadaşlarının (2018, s. 270) çalışmalarının sonucunda katılımcıların etkin vatandaşlık ve sivil toplum boyutlarında yetersiz düzeyde oldukları bulgulanmıştır.

Cinsiyet değişkeni açısından sekiz maddeye verilen cevapların ortalamaları istatistiksel olarak anlamlı değildir. Şanlıurfa'da yapılan bir çalışmada da kültürel ve

tarihi miras farkındalık düzeyinde cinsiyet değişkeninin anlamlı bir farklılık göstermediği ortaya koyulmuştur (Akpırınç & Mancı, 2019, s. 252). Yine Yaşarsoy, Koç ve arkadaşlarının (2021, s. 1314) yaptığı çalışmada da kültürel miras farkındalığının cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermediği saptanmıştır. Literatüre bakıldığında tarihi eserlere, yerlere olan farkındalığın cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermesi hususunda farklı sonuçlara rastlanmaktadır. Örneğin Dinç ve arkadaşlarının (2011, s. 281-282) yaptığı çalışmada tarihi ve kültürel eserler hakkında ilgi düzeyinin cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermediğini bulgularken bilgi ve farkındalık düzeyinde erkeklerin anlamlı düzeyde daha yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır. Bir başka çalışmada ise tarihi yerlere olan farkındalık düzeyinin cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermediği görülmektedir (Seyhan, 2018, s. 101). Buradan hareketle cinsiyet değişkeninin kültürel ve tarihi miras hakkındaki bilgi düzeyine etkisinin kararlı bir yapı göstermediği söylenebilir.

Öğrenim durumu açısından sekiz maddeye verilen cevapların ortalamaları istatistiksel olarak anlamlıdır. Başka bir ifadeyle öğrenim durumu katılımcıların kültürel ve tarihi miras hakkındaki farkındalık düzeylerini etkileyen önemli bir değişkendir. Mevcut çalışmadaki sonuçlara göre, üniversite öğrencileri ve aktif öğrenci olmayan elli yaş üstü bireylerin kültürel ve tarihi mirasa dair farkındalık düzeyleri, diğer öğrenim gruplarına göre daha yüksektir. Diğer taraftan genel olarak öğrenim düzeyi olarak lise düzeyindeki öğrencilerin somut kültürel ve tarihi mirasa ilişkin farkındalık düzeyleri ise diğer öğrenim düzeylerine göre daha düşüktür. Özellikle somut kültürel ve tarihi mirasın korunmasına dair kamu kurumları ve yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında farkındalık düzeyi en yüksek grup aktif öğrenci olmayan elli yaş üstü gruptur. İlgili literatüre bakıldığında mevcut çalışmadaki sonuçlara benzer sonuçlar görülmüştür. Örneğin Gültekin ve Uysal (2018, s. 2049)'ın çalışmasında öğrenim durumunun yerleşkenin tarihi hakkındaki bilgi düzeyinde farklılık yaratmıştır. Yine benzer bir çalışmada öğrenim durumu artıkça somut kültürel ve tarihi mirasa dair bilinçli farkındalık düzeyi artmaktadır (Adabalı, 2020, s. 6). Ancak mevcut çalışmadaki sonuçlar ile paralellik göstermeyen çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Akpırınç ve Mancı (2019, s. 257)'nın çalışmasında yerel halkın kültürel miras farkındalığı eğitim durumuna göre farklılaşmamaktadır. Genel itibarıyla bakıldığında öğrenim durumu değişkeninin kültürel ve tarihi mirasa ilişkin farkındalığı etkilediği söylenebilir.

Yaş değişkeni açısından anketteki sekiz maddenin sadece üçünde istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulgulanmıştır. Söz konusu üç anket maddesi kültürel ve tarihi mirası yaratan medeniyetlerin tarihine ve

kamu kuruluşları tarafından yapılan faaliyetlerin takip edilmesine ilişkindir. Buna göre Harput'taki somut kültürel ve tarihi mirası inşa eden medeniyetlere dair farkındalık düzeyi en yüksek on sekiz yaş üstü gruptur. En düşük farkındalık düzeyi 10-17 yaş arası gruptur. Somut kültürel ve tarihi mirasın korunmasına dair kamu kurumları tarafından yapılan faaliyetlerin takip edilmesinden en yüksek ortalamaya sahip yaş grubu ise 60-70 yaş arası gruptur.

Örnekleme grubunun somut kültürel miras hakkındaki bilgi düzeyine ilişkin içerik analizi sonuçlarına bakıldığında; genel bilgisi olanların sayısının genel bilgisi olmayanlara göre yüksek olduğu görülmekle beraber güncel bilgisi olmayanların sayısı da güncel bilgisi olanlardan fazladır. Bu sonuçların detayına inildiğinde genel bilgisi var kategorisine bakılınca verilen yanıtların Harput'un yanı sıra, Harput'ta bulunan yapıların da yanıt olarak verildiği görülür. Güncel bilgi kategorisine bakıldığında ise Harput'un UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne girdiği tarihi bilen katılımcı sayısı 1'dir.

Katılımcıların tarihi miras hakkındaki bilgi düzeyini gösteren içerik analizi sonuçları da bize ilk aşamada katılımcıların Harput'ta yaşamış medeniyetler hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Fakat yanıtlar incelendiğinde Harput tarihinde varlık göstermeyen medeniyetlerin de cevap olarak verildiği görülür. Yine katılımcılar, Harput'taki kültürel miras olarak tarihi yapıları bilmekle beraber bu yapıların hangi medeniyetlerden kaldığını bilmemektedir. Örnekleme grubunun Harput'ta faaliyet gösteren kamu ve yerel yönetim çalışmalarından haberdar olmadıkları görülmektedir. İçerik analizi sonuçlarında katılımcıların kültürel ve tarihi mirasa ilişkin bilgi kaynakları incelenmiş; "Sosyal bilgiler ve tarih" dersleri düşük frekans gösterirken "diğer" kategorisi yüksek frekans göstermektedir. Bu sonuçlar bize sosyal bilgiler ve tarih derslerinin, somut kültürel miras bilgisini beslemediğini göstermektedir.

ÖNERİLER

Sosyal bilgiler ve tarih derslerinin, kültürel ve tarihi mirasa ilişkin bilgi kaynağı olması konusunda düşük düzeyde kaldığı araştırma sonucu olarak bulgulanmış, aynı zamanda 10-17 yaş grubunun da kültürel ve tarihi mirasa yönelik bilgi düzeyinin düşük olduğu saptanmıştır. Bu bulgular göz önüne alındığında;

- Ortaokul sosyal bilgiler derslerinde ve lise tarih derslerinde yerel tarih konusuna ağırlık verilebilir. Nitekim 2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli tarih ortaöğretim programında tarih öğretiminin 13. temel amacı "İnsanlığın ortak mirasının korunmasında ve yaşatılmasında duyarlılık göstermeleri" ibaresi

geçmektedir. Araştırma bulguları, UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'ne giren Harput'un korunmasına ilişkin ilk ve ortaokul öğrencilerinin farkındalık düzeylerinin yeterli düzeyde olmadığını göstermiştir. Buradan hareketle ilköğretim ve ortaöğretim kademelerindeki öğrencilerin somut kültürel mirasa ilişkin farkındalıklarının artırılması öğretim programlarının amaçlarına ulaşmasına hizmet edecektir. Söz konusu öğretim programında bahsedildiği üzere öğrencilerin sözlü ve yerel tarih araştırmaları yapmaları öğrencilerin somut kültürel mirasa ilişkin farkındalıklarını arttıracak mütalaa edilmektedir (MEB, 2024). Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti Strateji ve Bütçe Başkanlığının Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Raporu'nda yer alan 11.4 nolu (Dünyanın kültürel ve doğal mirasını korumaya ve sahip çıkmaya yönelik çabaları güçlendirmek) hedefin gerçekleştirilmesinde, ilk ve ortaöğretimden başlayan bir çaba ortaya konulacaktır (SBB, 2022).

- Ortaokul ve lise öğrencilerine okul dışı tarih öğretimi olarak müze, ören yerleri, tarihi mekanlara gezi etkinlikleri düzenlenebilir.
- Sosyal bilgiler ve tarih derslerinin ders kitaplarında ve öğretim programında yerel tarih içeriği artırılabilir ve bunun yanı sıra genel tarih ile yerel tarih bütünleştirilebilir.
- Lise düzeyindeki öğrencilere kültürel mirasın tanıtımı yapılabilir.

Harput'un korunmasına dair yerel yönetim ve kamu kuruluşlarının faaliyetleri hakkındaki bilgi düzeyi düşük olarak bulgulanmıştır. Aynı zamanda bu faaliyetlerin takip edilmesi hususundaki düzeyin de düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda;

- Kamu ve yerel yönetimler, kültürel mirası koruma konusundaki faaliyetlerini yerel halka tanıtabilir. Böylelikle yerel halk bu şekilde faaliyetleri takip etme fırsatına sahip olabilir.
- Harput'un tarihi ve Harput'un somut kültürel mirasının tanıtımı yapılabilir. Bu tanıtımlar, bireylerin Harput'a ilişkin kültürel miras farkındalık düzeylerini arttırabilir.

TEŞEKKÜR

TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında 2022 yılı 1. dönem projesi olarak desteklenen "UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'nde Yer Alan Harput'un Korunmasına Yönelik Bir Alan Araştırması" adlı projeye sunduğu desteklerinden ötürü TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- Adabalı, M. M. (2020). *Turizm alanında bilinçli farkındalık, destinasyon deneyimi ve fayda: İç Anadolu Bölgesi'nde bulunan kültürel mirasları ziyaret eden turistler üzerinde ampirik bir araştırma* [Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Ahunbay, Z. (2009). *Tarihi çevre koruma ve restorasyon*. Yem Yayınları
- Akar, S. (2021). *Ortaokul öğrencilerinin kamu yararı değerine ilişkin görüşleri* [Yüksek lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Akkuş, G., Karaca, Ş., & Polat, G. (2015). Miras farkındalığı ve deneyimi: Üniversite öğrencilerine yönelik keşifsel bir çalışma. *Akademik Bakış Dergisi*, 50, 71-81.
- Akpirinç, E., & Mancı, A. R. (2019). Yerel halkın kültürel miras farkındalığı ve deneyimi: Şanlıurfa örneği. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 3(2), 245-260.
- Atıcı, K. (2020, Kasım). Harput (yeni) Esediye hamamının restorasyon projesine yönelik kazı çalışması üzerine bir değerlendirme. *Sanat ve İnsan Dergisi*, 4(2), 25-36.
- Avcı, M. (2013). *On dokuzuncu yüzyıl Harput vilayetinde giyim kuşam kültürü* [Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Aydın, E., & Koç, C. (2023). Harput geleneksel dokusunun korunması için öneriler. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 10(19), 19-40.
- Azar, B. (2019). Kültürün kimliğe dönüştüğü şehir: Harput. *Fırat üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 6(11), 87-101.
- Akgül, A., & Çevik, O. (2005). *İstatistiksel analiz teknikleri SPSS'te işletme yönetimi uygulamaları* (2. Baskı). Emek Ofset.
- Basat, E. M. (2013). Somut ve somut olmayan kültürel mirası birlikte koruyabilmek. *Milli Folklor*, 100, 61-71.
- Başgün, Ö. F. (2019). *Harput tarihi yerleşkesine sakin kent kimliği kazandırılmasına yönelik bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Baştürk, S., & Taştepe, M. (2013). Evren ve örneklem. S. Baştürk (Ed.), *Bilimsel araştırma yöntemleri*, (s. 129-159). Vize yayıncılık.
- Batmaz, N. Y. & Biçici, G. (2021). Türkiye'de somut kültürel mirasın korunması üzerine bir alan araştırması: Kırıkkale-Delice örneği. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 4(1), 97-110.
- Bilgin, N. (2014). *Sosyal bilimlerde içerik analizi-teknikler ve örnek çalışmalar*. Siyasal Kitabevi.
- Boz, M., & Özkan, Ç. (2019). *Sürdürülebilir şehir turizmi: Barselona aşırı turizm örneği*. 20. Ulusal - 4. Uluslararası Turizm Kongresi Şehir Turizmi, 838-844.
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. Guilford Press.
- Cankara, O. (2021). *Tarihi yapıların yeniden kullanım olanaklarının değerlendirilmesi: Harput hamamları örneği* [Yüksek Lisans Tezi, Konya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Çetinkaya, E. (2014). *Harput Kalesi ve yakın çevresinin peysaj mimarlığı açısından incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Çoban, S. (2017). Mardin'de yaşayan yetişkinlerin tarihi ve kültürel mirasa ilişkin bilinçlilik durumu. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 2(2), 13-23.
- Demirezen, S., & Aktaş, G. (2020, 27 Eylül). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin somut olmayan kültürel miras öğretimine ilişkin görüşlerinin belirlenmesi. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(30), 413-434.
- Dinç, A., & Diker, O. (2023). Kültürel miras bağlamında kırsal kültürel kimliğin korunmasında halkbilim (folklor) müzelerinin rolü. *Folklor/Edebiyat*, 29(4), 116, 1077-1090.
- Dinç, E., Erdil, M., & Keçe, M. (2011). Uşak Üniversitesi öğrencilerinin tarihi ve kültürel eserler hakkındaki ilgi ve farkındalıklarının incelenmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 267-285.
- Dönmez, C., & Yeşilbursa, C. C. (2014). Kültürel miras eğitiminin öğrencilerin somut kültürel mirasa yönelik tutumlarına etkisi. *İlköğretim Online*, 13(2), 425-442.
- Durukan, A. (1992). Ortaçağ Türk mimarisinde restorasyon çalışmaları. *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, 197-212.
- Ekici, S. (2000). *Elazığ-Harput müzik folkloru* [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Eryılmaz, Ö., Bursa, S., & Ersoy, A. F. (2018). Sosyal bilgiler öğretmenleri ve öğrencilerinin etkin vatandaşlık ile sivil toplum kuruluşu algıları. *International Online Journal of Educational Sciences*, 10(2), 258-276.
- Fırat, M., Kabakçı Yurdakul, I., & Ersoy, A. (2014). Bir eğitim teknolojisi araştırmasına dayalı olarak karma yöntem araştırması deneyimi. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 65-86.
- Gaspak, A. (2015). Eskiçağ'da Harput'un tarihi ve dini yapısı. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(1), 143-164.
- Gültekin, N. T., ve Uysal Mehmet. (2018). Kültürel miras bilinci, farkındalık ve katılım; Taşkale Köyü örneği. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 2030-2065.
- George, D., & Mallery, P. (2019). *IBM SPSS statistics 26 step by step: A simple guide and reference*. Routledge.

- Gökçe, O. (2006). *İçerik analizi kuramsal ve pratik bilgiler*. Siyasal Kitabevi.
- Güngör, E., Koçancı, M., Mumyakmaz, A., Sancaktar, H., & Serdar Dinçer, P. (2019). Yozgat ili Aydıncık ilçesinde yapılan kültür varlıklarını korumaya yönelik toplumsal bilinç düzeyi araştırması. *Mediterranean Journal of Humanities*, 9(1), 171-186.
- Hair, J.F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis (7th Ed.)*. Prentice- Hall.
- İlhan, M., Güler, N., & Taşdelen Teker, G. (2020). Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri. B. Oral & A. Çoban (Ed.), *Nicel veri toplama araçları (77-114)* içinde. Pegem Akademi.
- Karaca Yılmaz, Ş., Akkuş, G., Şahbudak, E., & Işkın, M. (2017). Kültürel miras farkındalığı: Cumhuriyet Üniversitesi öğrencilerine yönelik bir uygulama çalışması. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 9(16), 86-100.
- Karayıl, Ş. (2018). *19. Yüzyılda Harput'un sosyal ve dini yapısı* [Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Kim, H. Y. (2013). Statistical notes for clinical researchers: Assessing normal distribution (2) using skewness and kurtosis. *Restorative Dentistry. Endodontics*, 38(1), 4-52.
- Kılıç, A. (2020). Harput'da ulu camii (Bey-Pınar) Çeşmesi. *Turkish Studies*, 15(1), 391-411.
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling (3rd Ed.)*. Guilford Press.
- Kuşçuoğlu, G. Ö., & Taş, M. (2017). Sürdürülebilir kültürel miras yönetimi. *Yalvaç Akademi Dergisi*, 2(1), 58-67.
- Külcü, Ö. T. (2015.11. Temmuz). Kültürel miras kavramının eğitim açısından önemi. *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 27-32.
- MEB. (2024). *Ortaöğretim tarih dersi öğretim programı (9, 10 ve 11. sınıflar)*. MEB.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (2015). *Nitel veri analizi*. (Çev. Akbaba Altun, S. & Ersoy, A.) Pegem Akademi Yayınları.
- Muijs, D. (2004). *Doing quantitative research in education*. Sage Publications.
- Önal, İ. (2023). *Türkiye'de tarihsel çevrenin korunmasına ve turizme UNESCO dünya mirası kriterlerinin etkileri ve katkıları* [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Özdoğan, M. (2006). *Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özer, G. (2014). *Restorasyon sonrası yeniden işlevlendirilmiş geleneksel Harput evlerinde ekolojik değerlendirme* [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Özkartal, Z. (2015). Bir kültürel mirasımız Isparta Yılankıran Çeşmesi. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 8(15), 26-36.
- Pehlivan, A. (2015). *Açık ve örgün eğitim sosyal bilgiler ders kitapları ve öğretim programında somut olmayan kültürel miras öğelerinin incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi
- Sabah, (2021). 2800 yıllık tapınakla, Harput'un UNESCO asıl listesine girmesi hedefleniyor. <https://www.sabah.com.tr/kultur-sanat/2021/05/07/2800-yillik-tapinakla-harputun-unesco-asil-listesine-girmesi-hedefleniyor> Erişim tarihi: 21 Mart 2022.
- SBB (2022). https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/03/Surdurulebilir-Kalkinma-Amaclari-Degerlendirme-Raporu_13_12_2019-WEB.pdf
- Sevim, C. (2023). *Ortaokul öğrencilerinin ekolojik vatandaşlık düzeylerinin incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Seyhan, O. (2018). *Öğretmen adaylarının Kırşehir çevresindeki tarihi yerlere olan ilgi ve farkındalıkları* [Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Şahin, S., & Ulusoy Yıldırım, H. (2020). Turist rehberi adaylarının kültür varlıklarına yönelik bilgi düzeyleri ve tutumları. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 120-136.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2015). *Çok değişkenli istatistiklerin kullanımı* (Çev. M. Baloğlu). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tavşancıl, E., & Aslan, E. (2001). *Sözel, yazılı ve diğer materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekleri*. (1. Baskı). Epsilon.
- Topçu, S., Çet, A., & Has, H. (2013, Mayıs). Elazığ ili Harput mahallesine ilişkin tarihsel ve kültürel bilinç durumu. *Fırat Üniversitesi Harput uygulama ve araştırma merkezi. Geçmişten geleceğe Harput sempozyumu*. Elazığ, Türkiye.
- Tunç, M. S. (2021, Eylül). Tarihi Harput kenti hakkında turist algısı. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 8(16), 25-44.
- Tutar, H., & Erdem, A. T. (2020). *Örnekleriyle bilimsel araştırma yöntemleri ve SPSS uygulamaları*. Seçkin Yayıncılık.
- UNESCO. *Historic city of Harput*. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6349/>. Erişim tarihi: 24 Ocak 2025.
- UTMK. 2023 <https://www.unesco.org.tr/Pages/181/177/>
- Yaşar, M. N. (2013, Mayıs). *Harput'u yeniden düşünmek*. Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi. Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ, Türkiye.
- Yaşarsoy, E., Koç, D. E., & Ulema, Ş. (2021). Kültürel miras farkındalığı: Kastamonu Üniversitesi turizm fakültesi öğrencileri üzerine bir araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 1299-1318.
- Yıldırım, A., & Şimşek, A. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (9. Baskı). Seçkin.

EKLER**Ek-1****Harput'un Korunmasına İlişkin Toplumsal Bilinç Anketi**

Harput'un Korunmasına İlişkin Toplumsal Bilinç Anketi Aşağıdaki görüşlere katılım düzeyinizi 1 ile 5 arasında puanlayınız.							
		1	2	3	4	5	
		Hiç katılmıyorum			Kesinlikle katılıyorum		
1	Harput'un somut kültürel ve tarihi mirası hakkında bilgi sahibiyim.	1	2	3	4	5	
2	Harput'ta yaşamış medeniyetler hakkında bilgi sahibiyim.	1	2	3	4	5	
3	Harput'ta bulunan tarihi yapılar ve eserler hakkında bilgi sahibiyim.	1	2	3	4	5	
4	Harput'ta bulunan tarihi yapıların ve eserlerin hangi medeniyetlere ait olduğunu bilirim.	1	2	3	4	5	
5	Harput'un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	1	2	3	4	5	
6	Harput'un korunmasına dair kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	1	2	3	4	5	
7	Harput'un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi sahibiyim.	1	2	3	4	5	
8	Harput'un korunmasına dair yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri takip ederim.	1	2	3	4	5	

Ek-2**Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu**

Birinci Alt Problemin (1.1.Toplumun Harput'un kültürel ve tarihi mirası hakkındaki bilgisi ne düzeydedir? Açıklanmasına Dönük Görüşme Soruları
Elazığ ilinin UNESCO Dünya Mirası (DM) Geçici Listesi'ne yer alan kültürel mirası hangisidir?
Harput, UNESCO Dünya Mirası (DM) Geçici Listesi'ne ne zaman girmiştir?
Harput'ta geçmişten günümüze yaşamış uygarlıklar (devletler) hakkında bilgi sahibi misiniz? Açıklayınız...
Harput'ta kültürel miras olarak bildiğiniz tarih yapılar eserler hangileridir? Bunlar hangi uygarlıklardan miras olarak kalmıştır?
Harput'un somut kültürel mirasına ilişkin bilgi kaynağınız nedir?
İkinci Alt Problemin (1.2.Toplumun Kültürel miras olarak Harput'un korunmasına yönelik kamu kurumları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilgi düzey nasıldır?) Açıklanmasına Dönük Görüşme Soruları
Harput'un korunmasına yönelik kamu kurumları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilginiz var mı? Lütfen anlatınız...
Üçüncü Alt Problemin (1.3.Toplumun Kültürel miras olarak Harput'un korunmasına yönelik yerel yönetimler tarafından (Belediye) gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilgi düzeyi nasıldır? Açıklanmasına Dönük Görüşme Soruları
Harput'un korunmasına yönelik yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkındaki bilginiz var mı? Lütfen anlatınız.

